

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ:
АКСІОЛОГІЧНІ
ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ
ЗАСАДИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

За загальною редакцією
директора Державної установи
«Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»
доктора історичних наук, професора А.І. Кудряченка

Київ 2013

УДК 94(100):321](082)
ББК 63.3(0)я43+66.0я43
А43

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 5 від 12 червня 2013 р.).*

Рецензенти:

Михальченко М.І., член-кореспондент НАН України, д.філос.н., проф.
Ткаченко В.М., член-кореспондент НАПН України, д.і.н.є проф.
Шуба О.В., д.політ.н., проф.

Редакційна колегія:

Кудряченко А.І., д. і. н., проф. (загальна редакція);
Калінічева Г.І., к.і.н., доц. (упорядник);
Солошенко В.В., к.і.н., доц. (відповідальний редактор);
Воробйов С.М., Пугачова Д.В. (редактори).

Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення: збірник наукових праць / За загальною редакцією А43 д.і.н., проф. Кудряченка А.І. : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К.: Вид-во «Фенікс», 2013. – 416 с.
ISBN 978-966-136-110-1

Збірник наукових праць містить статті учасників двох міжнародних конференцій, проведених Інститутом всесвітньої історії: «Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні засади державотворення» (листопад 2012 р.) та «Світовий досвід збереження культурно-історичних цінностей в умовах глобалізації» (березень 2013 р.). У наукових статтях аналізуються теоретико-концептуальні, аксіологічні виміри та практика державотворення у країнах світу, у тому числі молодих демократій, висвітлюються проблеми збереження культурно-історичних цінностей та цивілізаційних надбань на сучасному етапі глобалізаційного розвитку.

УДК 94(100):321](082)
ББК 63.3(0)я43+66.0я43

*За достовірність інформації, що міститься
в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори.
Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.*

ISBN 978-966-136-110-1

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2013.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

Розділ I

СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЇ ТА ПРАКТИКИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В КРАЇНАХ СВІТУ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА АКСІОЛОГІЧНІ ВИМІРИ

Бульвінський А.Г. Ціннісні основи української державної ідеї

Метельова Т.О. Засади українського державотворення: інваріанти та варіативність ціннісних систем

Горелов М.Є., Рафальський О.О. Аксиологічні засади національного державотворення в Україні в ХХ столітті

Горенко О.М. Про актуальність синтезу аксиологічного й епістемологічного підходів у сучасному історієписанні

Шморгун О. О. Еволюція ціннісних пріоритетів у процесі розвитку західної цивілізації за доби Нового та Новітнього часу

Циватий В.Г. Дипломатія, дипломати і дипломатичні служби європейських держав раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.): інституціональний аспект

Яковенко Н.Л. Історичні особливості британського державотворення: аксиологічний вимір

Дудко І.Д. Історико-політичні й еволюційні виміри глобалізму в державницькій концепції США

Лукач І.Б. Витоки та характер доктрини Монро як засобу здійснення дипломатії США в Латинській Америці в ХІХ ст.

Мальшина К.В. Словенська політична думка про теоретичний ідеал політичного впорядкування Словенії у рамках Першої Югославії (1918-1929 рр.)

Євдокимова Т.В. Ідея демократії як аксиологічний принцип державного будівництва Веймарської республіки.

Козирева М. Е. Національне районування в Україні у 20-30 рр. ХХ ст. як історичний досвід державотворення

Киридон П.В. Партійно-державна номенклатура Української РСР повоєнної доби як чинник адміністративного регулювання соціальної рівноваги в тоталітарному суспільстві

Фрольцов В.В. Пострадянські держави у програмних документах уряду Г. Шредера (1998-2005)

Шмагко Г.В. Ідеологія права та аксиологічні засади модерної держави

Розділ II

ДЕРЖАВА, СУСПІЛЬСТВО, ГРОМАДЯНИН: АКСІОЛОГІЧНІ ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ

Кудряченко А.І. Європейські демократичні цінності та їх вплив на розбудову громадянського суспільства в країнах Європейського континенту

Піляєв І.С. Культурно-історична традиція Русі як чинник консолідації політичної нації та громадянського суспільства України

Калінічева Г.І. Проблеми суспільно-політичної модернізації країн Центрально-Східної Європи в умовах демократизації

Чорногор Я.О. Місцеве самоврядування в ФРН: взаємодія влади і громади

Солошенко В.В. Мультикультуралізм в Німеччині – сучасний стан проблеми

Ткаченко І.В. Криза ідеї європейського мультикультуралізму: економічний і релігійний чинники

Миклашук І.М. Конфліктний потенціал у Киргизькій Республіці: сутність та перспективи виходу із кризи

Зайцева З.І. Особливості формування раннього громадянського суспільства в Австро-Угорській імперії

Рогова Г.М. Морально-ціннісні основи суспільства молоді демократії: досвід Республіки Молдова

Брага Л.І. Трансформація політико-культурних цінностей в контексті демократичної модернізації в Республіці Молдова

Блажко В.А. Вплив народної традиційної культури на етнічну самоідентифікацію особистості в умовах глобалізації.

Киридон А.М. Колективна пам'ять як складова національної ідентичності

Дацків І. Б., Маслій В.В. Проблеми реституції історико-культурних цінностей України, втрачених у роки Другої світової війни

Анікін В.І. Мультикультурний простір Молдови: стан, проблеми, перспективи

Гузенко Ю.О. Держава й економічні суперечності

Розділ III

ЦІННІСНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Кононенко С.В. Національна державність і міжнародна політика: історична перспектива і структурне призначення

Ткаченко І.В. Національний суверенітет та євроінтеграція України: аспекти взаємодії

Мартинов А.Ю. Європейський Союз: між федералізмом і регіональним самовизначенням

Вдовиченко В.А. Дилеми європейської інтеграції для італійської державності (1996-2001 рр.)

Бессонова М.М. Спадщина біполярної системи міжнародних відносин: антиамериканізм на пострадянському просторі (на прикладі Білорусі та Росії)

Кривонос Р.А. Автономність сфер співпраці в українсько-нідерландських відносинах

Мудрієвська І.І. Розвиток українсько-словацького співробітництва: сучасний стан та перспективи

Княздівська К.О. Вплив ідейно-політичної спадщини панафриканського національно-визвольного руху на організаційне оформлення Єдності незалежних африканських держав

Лоссовський І.Є. Формування зовнішньої політики Малайзії як функції державного будівництва в контексті міжнародних процесів у Південно-Східній Азії

Підберезних І.Є. Політика США у південно-східноазійському регіоні за часів Президента Б. Обами

Кульчицька О.В. Вступ Української РСР до ООН як крок до визнання міжнародною спільнотою

Юнгер М.Б. Вплив загальної амністії 1963 року на зміцнення міжнародного авторитету Угорської Народної Республіки

Чекаленко Л.Д., Васильєва М.О. Аксиологічний зріз дилеми неспроможності держав

ПЕРЕДМОВА

Державотворчі процеси завжди привертали до себе увагу мислителів і науковців різних історичних епох. Усі вони намагалися розкрити головні особливості виникнення та формування держави. Запропоновані ними теорії державного устрою, розвитку, а також причини занепаду і сьогодні мають важливе значення для історичного поступу історії, з'ясування відповідного кола питань формування ціннісних засад в контексті політології міжнародних відносин, соціології та інших галузей соціогуманітаристики.

Загальновідомо, що самі засади державотворення пройшли значну еволюцію та з розвитком людства отримують все більш досконалих, демократичних настанов. Характерними засадами відрізняється кожна із епох, пройдених у всесвітньо-історичному вимірі: від первісних – до сучасних модерних і постмодерних суспільств. Рабовласницька та феодальна епохи своєю ідеологією, релігією і правом відверто проголошували та закріплювали нерівність суспільних станів, верств, каст та інших соціальних прошарків. За тієї історичної доби особа здебільшого виступала у якості об'єкта правовідносин, наділялася низкою обов'язків і невеликим мінімумом прав.

Буржуазні революції поставили на перше місце особу, громадянина, висунули гасла загальної рівності, народного суверенітету (верховенства), надкласової держави, презумпції невинуватості, однакового і справедливого для всіх суду тощо. Звичайно, що від проголошених засад до їх втілення, реалізації була дистанція великого масштабу, як у цих країнах, так і у світовому контексті. Скажімо, розглядаючи відповідні джерела та тогочасну практику, зокрема Декларацію прав людини і громадянина 1789 р. (Франція), слід зазначити, що існували глибокі суперечності між пафосними декларативними положеннями і реаліями життя у цій країні. Це можна простежити, практично завжди, коли доходила справа до втілення

демократичних гасел Великої Французької революції у дійсність. Яскравим підтвердженням цього може слугувати сама Декларація і перша французька Конституція (1791 р.) Так, в тексті Конституції ціла низка демократичних ідей, настанов Декларації була відсутня. Проголосивши недоторканність особи короля Франції, Конституція не змогла захистити його від свавілля і гільйотини. Через лічені місяці, після закріплення у державі конституційних гарантій, короля Людовика XVI привселюдно стратили.

Відповідно те ж саме можна простежити і відносно американської Декларації незалежності 1776 р., яка проголосила рівними і невід'ємними природні права людини. Це відбулося на тлі процвітання у штатах, особливо у південних, узаконеного рабства, відсторонення трудящих верств від участі у виборах і політичному житті в цілому. Таке становище було закріплено Конституцією 1787 р. та відповідними поправками до цього документу.

Слід також мати на увазі, що в контексті державотворення з висоти нинішнього часу, дослідники відрізняють відмінності формування етнічної та політичної націй. Адже класичним, принаймні для Європи Нового часу, спочатку був наголос на державі–нації. Відносно формування політичних націй, то тут слід враховувати епоху модернізму та її ціннісні настанови. Саме у вимірах епохи модернізму політичну націю почали розуміти і пояснювати характерні ознаки як відповідний не етнічний, чи чітко розмежований за етнічними ознаками, а саме політичний конструкт, що визначав «націю–державу». Відповідно саме держава за сучасних умов покликана реалізовувати націєутворюючу, консолідуючу функцію, саме держава, як соціальний інститут, покликана виконувати функцію культурної, мовної, політичної та іншої уніфікації населення, громадян.

Як не дивно, проте є чимало і спільного для кожної із історичних епох у розвитку та ствердження державотворчих процесів. До кола цих складових необхідно віднести наступні засади. По-перше, це наявність відповідного

прошарку, соціальної верстви, яка б була спроможним, тобто дієздатним, інтегруючим чинником у державотворчих процесах. По-друге, для формування держави та зміцнення її у оточуючому середовищі, потрібна влада, потужні владні ресурси та інститути. Скажімо за твердженням українського видатного мислителя, політичного діяча та провідника української ідеї В.К.Липинського, держави постають шляхом завоювання, яке може бути або "зовнішнім", або "внутрішнім". За його баченням, перше відбувається тоді, коли завойовники-організатори нової держави прийшли ззовні, а друге - коли завойовники виділилися з місцевого населення. Всім державам, незалежно від форми устрою, притаманне існування влади та провідної верстви як носія влади. Провідною верствою Липинський називав національну аристократію.

І надто важливим третім чинником для формування та розвитку держави, як свідчить історичний досвід, були і залишаються відповідні ціннісні настанови і орієнтири. Іншими словами, потрібна своя ідеологія, яка б виступала дієвим мобілізуючим чинником для всіх верств населення відповідної країни. Наявність цього фактора може визначатися по-різному, але узагальнюючим, певно, повинно слугувати визначення – ціннісні засади. До них слід відносити широкий набір ідеологічних, політичних, правових, моральних і навіть ментальних уподобань та настанов, що слугували б тим розчином, без якого державна будівля не могла б бути міцно сформованою, не змогла б стояти на міцних опорах, протистояти навколишньому середовищу, яке доволі часто є агресивним до ново посталої держави.

В наш час, коли надто відчутними стали процеси інформатизації сучасних суспільств, стала реальністю загроза інформаційної експансії потужних світових гравців. Дані процеси спроможні справити вирішальний вплив на розвиток суспільств, особливо з урахуванням їх глобалізаційного характеру. Такі процеси доволі активно впливають на саму організацію та

життєздатність спільнот, можуть активно руйнувати національний суверенітет і підривати територіально-політичну єдність громадян. Руйнівними для молодих держав, які ще не утвердилися у світовому співтоваристві, можуть бути і такі сучасні виклики як динамічна міграція, реально існуюча етнокультурна та релігійна диференціація.

То ж за таких умов, і в цьому переконує аналіз світової історії, для процесів, пов'язаних з утвердженням нових країн у якості суб'єктів міжнародних відносин, вкрай важливими постають ціннісні аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення, відповідно сприятливі міжнародні відносини. Саме розгляду цих проблем у Державній установі «Інститут всесвітньої історії НАН України» були присвячені дві міжнародні наукові конференції: «Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні засади державотворення» (листопад 2012 р.) та «Світовий досвід збереження культурно-історичних цінностей в умовах глобалізації» (березень 2013 р.). У наукових статтях даного Збірника, які розподілені по трьох розділах, аналізуються теоретико-концептуальні, аксіологічні виміри та практика державотворення у країнах світу, у тому числі молодих демократій, а також висвітлюються проблеми збереження культурно-історичних цінностей та цивілізаційних надбань на сучасному етапі інтенсифікації міжнародних відносин та глобалізаційного розвитку.

Навіть побіжний погляд на теми опублікованих виступів учасників конференцій у Збірника, виразно свідчать про наступне. Більшість авторів прихильними є того підходу, що саме демократичні ціннісні настанови державотворення пройшли перевірку часом, що вони покликані сприяти нарощуванню сил молодим країнам, які набули суверенного статусу.

**Кудряченко А.І. – доктор історичних наук, професор, директор
Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»**

РОЗДІЛ I

СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЇ ТА ПРАКТИКИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В КРАЇНАХ СВІТУ. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА АКсіОЛОГІЧНІ ВИМІРИ

УДК 94 (477) «13/16»

Бульвінський А. Г.

ЦІННІСНІ ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ

У статті аналізуються вихідні ідеї, традиції та принципи сучасної української державної ідеї, які були закладені ще в часи Пізнього Середньовіччя та Нового часу.

Ключові слова: українська державна ідея, традиції, цінності, свободи, козацтво.

В статье анализируются первоначальные идеи, традиции и принципы современной украинской государственной идеи, которые были заложены еще во времена Позднего Средневековья и Нового времени.

Ключевые слова: украинская государственная идея, традиции, ценности, свободы, казачество.

This article analyzes the initial ideas, traditions and principles of modern Ukrainian state idea that were formed during the late Middle Ages and modern times.

Keywords: Ukrainian national idea, traditions, values, freedom, Cossacks.

В сучасній українській науці вже тривалий час точиться дискусія щодо змісту поняття «українська національна/державна ідея». З 1995 р. в Україні було захищено понад 50 дисертацій [1], присвячених аналізу різних аспектів цього поняття та підходів до його осмислення. Крім того, існує величезний масив наукової та публіцистичної літератури, присвяченої цій проблемі. Проте якихось єдиних загальноприйнятих підходів щодо цього складного питання вироблено поки не було.

На нашу думку, вихідна точка для розуміння ціннісних основ української державної ідеї сучасності лежить у традиції концептуального осмислення цього складного поняття в часи зародження української козацької державності. Саме аналізу ідей, які лежали в основі української держави XVII ст., та контексту їх появи і присвячена дана стаття.

Коріння української державної ідеї епохи Пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу, втіленої у створеній на початковому етапі Національної революції 1648 – 1676 рр. українській державі з офіційною назвою Військо Запорозьке, сягає ще давньоруського періоду нашої історії.

Абсолютно очевидним, зокрема, є те, що держава збудована гетьманом Б. Хмельницьким на рубежі 40 – 50 – х рр. XVII ст. ідеологічно спиралась на концепцію, яку умовно можна назвати «козацтво – спадкоємець лицарських і державних традицій давніх руських князів».

Подібна «козацька» концепція була логічним продовженням і розвитком погляду на українських православних князів як легітимних правонаступників київських князів. По суті українські княжі роди виступали у ній «речовим доказом» безперервності історико – генетичних традицій українського (руського) народу.

І цей підхід відповідав історичним реаліям, адже, як відмічає у своїй роботі Н. Яковенко [2, 27], прихід литовської зверхності на українські землі в XIV ст. відбувся непомітно й спочатку не вніс суттєвих змін у життя українських (руських) земель. Деклароване «ридами» (договорами місцевої української знаті з литовськими князями, які укладались під час входження «руських» земель до складу Литовської держави) та пізнішими уставними грамотами збереження принципу «непорушності старовини» сприяло збереженню на українських землях, щонайменше до уніфікації законодавства Першим Литовським статутом 1529 р., давньоруських політичних традицій та у найсуттєвіших рисах соціального ладу [2, 28].

По суті українські землі мали широку автономію у складі Великого князівства Литовського. До появи Першого Литовського статуту Київщина і Волинь жили за власним руським правом, зафіксованим у обласних привілеях, які надавали цим землям у 1392, 1396, 1432, 1452, 1471, 1503, 1507, 1529 роках великі князі, литовські з обов'язковим зазначенням, що «...тих прав, котрі ж вони мають, як було за батька і брата нашого, їм не рушаємо» [2, 44 – 46].

Особливістю грамот, наданих Київській землі, як традиційному центру країни, є стабільне підкреслення удільної відособленості місцевих феодалів від усіх інших земель Великого князівства Литовського, підкреслення автономності політичного розвитку Київщини: «А городки і волості київські киянам тримати, а нікому іншому...» [2, 47].

Наслідками такого стану речей було те, що і сучасники, і автори XVI – першої половини XVII ст. сприймали й трактували українських князів як прямих нащадків могутніх князів доби Київської Русі. І хоча формально традиція київського правонаступництва українськими князями перервалась із ліквідацією у 1471 р. Київського удільного князівства у складі Литовсько – Руської держави, але фактично навіть і після об'єднання у 1569 р. Польської і Литовської – Руської держав у єдину Річ Посполиту та суттєвого законодавчого звуження рівня автономності українських земель, найбільші українські (в першу чергу волинські) князі фактично поводили себе як володарі автономних квазідержавних утворень.

Особливий статус найбільших українських князів – магнатів, т. зв. «королевят», крім історичної традиції підтверджувався і їх особливим місцем у державно-політичній системі Речі Посполитої. По – перше, вони могли виставляти значні за тогочасними мірками війська, які

дорівнювали, а іноді й переважали королівські: кн. Костянтин Острозький, київський воєвода в 1559 – 1608 рр. – 15 – 20 тис., його сини Януш і Олександр – по 10 тис., Ярема Вишневецький – 8 – 10 тис. вояків. А, по – друге, володіли найбільшими у Речі Посполитій і ледь не у всій Європі земельними комплексами, лише номінально підлеглими контролю державної адміністрації й урядової влади. Так, у другій чверті XVII ст., за підрахунками Н. Яковенко, князі Заславські володіли 32–679 димами, Збаразькі – 24 382, Вишневецькі – 14 938, Корецькі – 11, 173, Острозькі – 10 174. На територіях цих земель діяла єдина влада і єдине право – князя [2, 113,118].

Відповідно до такого свого статусу українські князі і трактували своє положення у суспільстві, як повноправних і законних володарів цих земель. Так, кн. К. Острозький в одному з листів за кордон, до Сілезії, ігноруючи етикет васала польського короля, підписується цілком по – монаршому: «З Божої ласки, князь на Волині» [3, 44]. А кн. Костянтин Вишневецький, будучи органічно впевненим у праві свого народу бути рівним серед рівних, із спокійною гідністю декларує на Люблінському сеймі 1569 р.: «Ми є народом таким поттвним, що жодному іншому народів на світі не поступимося» [2, 270 – 271].

І хоча фактично з кінця XVI – початку XVII ст. із згасанням великих українських православних князівських родів чи їх покатоличенням українська державницька «князівська» концепція київського правонаступництва і перервалась, проте, українська боярсько – князівська еліта впродовж XIV – початку XVII ст. зберегла Україну – Русь як цілісну, унікальну, самобутню суспільно – політичну систему зі своїми традиціями. Самим фактом свого існування могутня місцева землевласницька знать, як окрема самодостатня політична сила, забезпечила «визнання чужими владами цієї знаті як спляної корпоративної одиниці, що за тодішніми мірками було рівнозначно визнанню територіальної автономії». Крім того, «саме на елітарному рівні в силу його вищої освіченості була законсервована історична пам'ять про державну велич і силу княжої Русі» [4, 345], яка з переходом правонаступництва на «київську» державну традицію до нової провідної політичної верстви українського народу – козацтва, скріпила державницьку платформу визвольного руху відчуттям генетичної спадкоємності з Руссю Володимира Великого і Данила Галицького.

Показовою ілюстрацією суспільного усвідомлення особливого володарського статусу українських князів є, наприклад, вірш Герасима Смотрицького «Всякого чина православний читателю», в якому зокрема йдеться про кн. К. Острозького. Пряма паралель Володимир Святославович – Ярослав Мудрий – Костянтин Острозький та теза про божественне походження влади останнього не залишає сумніву, що саме українських князів, таких як князь К. Острозький, освічена і патріотична українська громадськість бачила спадкоємцями традицій великих київських князів:

*«Колись бо Великий Володимир хрещенням просвітив,
всю землю руську розсудливістю освіти...
Нині же Костянтин, Острозький княже,
його ж Бог сам обрав, яко вірного стража
Прабатьків своїх волі православної віри...
Володимир бо свій народ хрещенням просвітив,
Костянтин же розсудливістю писання освітив.
Ярослав будівництвом церковним Київ і Чернігів прикрасив,
Костянтин же єдину соборну церкву писанням
підніс» [5, 57 – 58].*

Ще більш чітко Г. Смотрицький підкреслює продовження київської князівської спадкоємності в сучасній йому Україні у книзі «Ключ царства небесного» (1587), присвяченій кн. К. Острозькому. Там, зокрема, говориться: «Таким благословенням вшанував і увелєбив Бог того великого Володимира, який преславно і багато пречудово хрестив землю руську, якого церкви і роду міцна лінія і до сьогодні не перевелась, у ній же справжній спадкоємець і владний нащадок, вапа княжа милість, ест і є і на місце тих великосановних і багатославних предків своїх наступає» [6, 233].

Аналогічним було сприйняття національно свідомою частиною суспільства й сина К. Острозького, передчасно померлого Януша Острозького. Так, І. Домбровський у своїх «Дніпрових каменях» (1619) із гіркою пише: «згасла надія, що сторожем буде звичай давнього роду, народу, який велетенську мав... колись у то державу» [4, 337 – 338].

Але більш – менш чітке усвідомлення й сприйняття «київської» державницької традиції козацькою елітою і практичні намагання її переосмислити і продовжити прийшло лише з початком Національної революції в 1648 р.

Хоча, слід зазначити, що ще наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. козацтво прагнуло перебрати на себе одну зі складових «державницької» традиції українських князів. Адже козаки, як і українські магнати, хотіли обмежити польський суверенітет у Наддніпрянській Україні, в першу чергу в південних, прикордонних із степом районах і вибудувати тут своєрідне квазідержавне утворення під номінальною польською зверхністю, у якому б панували свої закони і порядки, були свої збройні сили, міжнародні зносини тощо.

Зміцнившись, козацтво розгорнуло широку боротьбу за свої права і вольності, що на практиці приводило не лише до отримання певних преференцій представниками окремого козацького стану, але й до утворення території з обмеженим польським суверенітетом, провідна політична сила якої – козацтво – навіть проводила міжнародні переговори, укладала договори і регулярно вела самостійні військові дії проти сусідніх держав.

Для прикладу можна згадати сеймові постанови 1590, 1592, 1609, 1635 років про козаків [7, 71 – 75, 87] у яких, по суті, констатувалась

неможливість для польського уряду повноцінно контролювати українські землі та визнавався факт проведення Військом Запорозьким, яке можна трактувати як армію без держави, дипломатичних зносин та війн із сусідніми державами з власної ініціативи і всупереч інтересам Речі Посполитої. У листі турецькому султану Ахмеду I від 8 листопада 1607 р. польський король Сигізмунд III розписується у власному безсиллі, говорячи про неможливість покарати запорожців за походи на Туреччину, оскільки вони «не підлягають нічий владі» [8, 119 – 120]. І дійсно, на дорікання Варшави за напади на турецькі міста в часи миру Речі Посполитої з Османською Портою, козаки виключно відповідали: «король уложив трактат із султаном, ми – ні».

Подібних прикладів, як і прикладів обміну посольствами між Військом Запорозьким й іноземними правителями можна наводити багато, але й цих досить для обґрунтування висновку про фактичне існування тоді зовнішньополітичного суверенітету Війська Запорозького, який де факто ще наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. визнавали Крим, Туреччина, Імперія, Швеція.

Крім того, козацтво прагнуло створити власні владні та судові інституції, ігноруючи польські. Про те, що тенденція на унезалежнення внутрішнього життя України від польської влади через створення козацькою спільнотою паралельних владних і судових інституцій та вимоги визнати значні території т.зв. «удільним панством козацьким» розсталась й укорінювалась свідчать сеймові постанови. Так, у рішенні сейму 1613 р. зазначалось: «Оскільки ці люди (козаки – А.Б.) не визнають нашої влади і самовільно вийшли з – під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старшин і суддів, і не хочуть підпорядковуватись ніяким судам, окрім своїх отаманських, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин... ми ліквідуємо їхню юрисдикцію як таку, що суперечить загальному праву і зобов'язуємо підкорятись властям за місцем проживання» [9, 122]. Проте через три роки, у 1616 р. на варшавському сеймі знову констатувалось, що козаки «мають своїх гетьманів і власну форму справедливості, самі собі права складають, урядовців і вождів становлять» [8, 174].

Важливо тут відмітити, що у сфері дії козацьких вольностей перебували не лише козаки. Так, наприклад, згідно люстрації королівщини 1616 р. у містах Біла Церква, Триліси, Богуслав, Канів, Корсунь, Стеблів, Переяслав, Гельмязове, Бикове, Черкаси, Боровиця, Іркліїв, Говтва, Кропивна, Чигирин і Крилов з 9341 міщанського дому 7461 (80%) були «непослушними», тобто відмовлялись відбувати феодалні повинності і визнавали козацькі суди і владу [10, 284 – 322]. Тому, очевидно, в цьому контексті більш правильно вести мову не лише про певні привілеї козацтва як стану, а про фактичну автономію значної території України, на якій функціонували альтернативні польським «козацькі» владні і судові органи.

У грудні 1625 р. в королівській інструкції на сеймики, хоча й через призму класового погляду, але робиться тривожний висновок про

сповзання цієї «самостійницької» тенденції у політико-державну площину, оскільки зазначається, що козаки, «забувши віру і підданство, вважають себе окремою Річчю Посполитою, вся Україна в їх руках, шляхтич у своєму домі не вільний, в містах і містечках його королівські милости все управління, вся влада у козаків, які встановлюють власну юрисдикцію, свої права» [8, 285].

Під час козацьких повстань проти польської влади наприкінці XVI – у першій третині XVII ст. мотив і прагнення створення власного козацького, українського державного утворення був присутній у політичних документах, які виходили з козацького табору. Хоча й не так чітко як у 1648 – 1676 рр. Тут можна пригадати проект лідера козацького повстання 1594 – 1596 рр. Северина Наливайка про створення в межах Речі Посполитої своєрідного екстериторіального утворення, в якому б проживали лише козаки без втручання властей [11, 223 – 228]. Або політичну програму козацького повстання 1638 р., сформульовану в універсалі козацького гетьмана Якова Остряниці від 10 березня 1638 р.: «...скинути при божій допомозі з вас, народу нашого православного, ярмо, неволю і ляхівське тиранське мучительство» [12, 294].

Паралельно з наростанням автономістичних, державницьких тенденцій у середовищі провідних українських станів і в політичній дійсності України, із кінця XVI ст. в країні починає теоретично обґрунтовуватись концепція спадкоємності й безперервності у розвитку українського народу з часів княжої Русі [13, 16].

Свідомим того, що сучасна йому Україна виступає спадкоємницею Київської держави є автор «Перестороги», що вийшла з середовища львівських братчиків на початку XVII ст. [14, 116 – 117]. З початку 20 – х років XVII ст. серед українців формується погляд на себе як на народ, що має виняткове право на самостійний розвиток у територіальних межах свого проживання. Так, відомий письменник і церковний діяч Захарія Копистенський, пояснюючи входження українських земель до складу Польщі, наголошував, «що руські князі добровільно, за певними пактами приєднались до Королівства Польського...» [15, 61].

Обґрунтування концепції спадкоємності й безперервності в розвитку українського народу з часів княжої Русі у колах патріотично налаштованої шляхти, вищого духовенства й інтелігенції відбувається через встановлення історико – генетичного зв'язку з минулим, доведення безперервності історії від Київської Русі до України, утвердження думки про Київську Русь як державне утворення українського народу тощо. Цю концепцію у різних варіантах обґрунтовували у своїх творах українські мислителі Захарія Копистенський («Палінодія»), анонімні автори «Перестороги» і Густинського літопису, Касіян Сакович («Вірш на жалосний погреб Сагайдачного»), Іван Домбровський («Дніпрові камені»), Симон Пекалід («Острозька війна»), Севастьян Кленович («Роксоланія», 1584), Лев Борецький («Протестація»), Сильвестр Косов («Патерикон»),

Афанасій Кальнофойський («Тератургема»), Ян Щасний Гербурт («Розмисел про народ український») та інші.

Фактично твори українських мислителів, в першу чергу гуманістів кінця XVI – початку XVII ст., сприяли формуванню нової української еліти з власною національною, культурною й історичною свідомістю, пробудженню національних патріотичних почуттів та заклали основу нової історіографії з виразним національно – патріотичним змістом.

Одним із перших конкретну ідею створення у Подніпров'ї самостійної козацької держави у формі князівства зі столицею у Києві висунув київський католицький єпископ (1589 – 1598), український політичний мислитель Йосип Верещинський. У його політичних проектах 1590 і 1596 рр. поряд із владою князя визнавалась й влада гетьмана, якого демократично обирало все січове товариство[16; 17; 18].

Розмірковуючи про прийдешню українську державність, українські мислителі-гуманісти часто згадують славні часи своїх предків, передусім княжу добу, коли київські князі панували на великих просторах Східної Європи і їх поважали і боялися сусідні й далекі вороги. Зразковими у цьому сенсі, зазначає у своєму дослідженні В. Литвинов, можуть бути «Дніпрові камені» І. Домбровського (1619), Густинський літопис (20 – ті роки XVII ст.), вірші К. Саковича [4, 199].

Осмислюючи українську історію, український культурний католицький діяч І. Домбровський ставить перед своїми «Дніпровими каменями» два завдання: відкрити Україну для Західної Європи, ідентифікуючи її з відомою там Київською Руссю, та нагадати українцям про їх славне історичне коріння, про подвиги предків, про героїв та державних діячів, що заслужили вдячну пам'ять нащадків. Домбровський не лише описує славне державне минуле українського народу, але й наголошує на тому, що й у сучасній Україні є гідні предків спадкоємці – українські володарі й меценати, що українські князі «виросли з руської крові», а тому лінія київських князів в Україні не переривалась аж до кн. К. Острозького і його синів включно. А оскільки український народ зберіг «цей престол аж понині», оскільки в Києві й досі пам'ятають «давню велич цього міста», а народ і сьогодні «фригійської давньої Трої марить ще снами, - що так на життя теперішнє не схожі», то є надія на відновлення величі й слави країни [4, 193, 230, 334, 337].

Чи не вище у систематизованій й наукоподібній формі ідея безперервної спадкоємності історії й традиції від Київської Русі до козацької України була ґрунтовно, предметно й послідовно викладена в Густинському літописі, який розпочинається розповіддю про становлення й розквіт Київської Русі, а завершується нарисами про виникнення і діяльність козацтва та про унію.

У «Протестації» від 28 квітня 1621 р. київський православний митрополит І. Борецький (1620 – 1631) підкреслював: «Ми не бунтівники, не підбурювачі, ми взялися за те, що мали раніше, що нам наші предки залишили й віддали... Божі закони й звичаї, а ще й шістьсотлітню

традицію». Наголошуючи на нерозривній єдності сучасного українського козацтва і княжої Русі, Борецький, зокрема, заявив, що козаки з «плем'я славного народу Руського...що воювали Грецьке царство морем Чорним і сухопуть... Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воевали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом із Володимиром хрестилися...». З подібною ж прямою трактує історичну генезу українського народу й З. Копистенський у «Палінодії» (1621): «Тоє – то є військо і той – то народ, котрий віру оную за Володимира «від греків прийняту, тримає» [19, 144]; і родовід українського козацтва К. Сакович:

Їхні предки із руським монархом хрестились -

З Володимиром, - стійко у вірі лишились

І ту віру несхитно тримають, статечно,

Бо за неї вмирати готові конечно...[20, 161]

Наступний після Борецького київський митрополит Петро Могила та його однодумці у творі «Лігос» (1644) плекали ідею політичної самодостатності Русі – України. Ця ідея мала реалізуватися в такій українській державі, яка б не підлягала ні польському королеві, ні московському цареві [11, 97]. На чолі неї повинен стояти сильний український православний володар.

Слід особливо підкреслити, що незважаючи на те, що частина вітчизняних мислителів підтримувала ідею запровадження спадкової монархії у формі українського князівства (С. Оріховський, Й. Верещинський, І. Домбровський, З. Копистенський, С. Пекалід, Х. Євлевич, П. Могила), проте, як зазначає у своєму дослідженні В. Литвинов, українські гуманісти в цілому негативно ставилися до її необмежених, особливо тиранічних проявів, які існували в тодішніх Туреччині, Московії, Татарії, Іспанії. Одіозними вони були передусім тому, що правили одноосібно, не зважаючи на закони й права громадян, яких вважали своїми рабами; не обиралися вільним волевиявленням народу та переважно не мали справжнього легітимного дорадчого органу. Божественність походження княжої влади в майбутній українській державі нашими мислителями під сумнів не ставилась. Але даний Богом володар не виступає ні як «тиран», ні як «август», а лише як «глава землі», як символ або уособлення законної влади, як філософ на троні [4, 290 – 291, 301 – 304], який у першу чергу має дбати про спільне благо своїх підданих, про освіту, мир і злагоду в суспільстві та захист від ворогів.

У часи Б. Хмельницького концепція київського спадку стала набувати офіційного звучання, українське керівництво часто саме нею керувалося й у своїй практичній політиці.

Проблема дослідження не просто державницьких, а саме незалежницьких тенденцій у діяльності Б. Хмельницького почала серйозно досліджуватись вітчизняними істориками лише в останні роки. Особливий внесок у її розробку зробили В. Смолій, В. Степанков та Ю. Мицик. Саме завдяки їх дослідженням була накопичена критична маса історичних свідчень та зроблені концептуальні узагальнення щодо проведення Б.

Хмельницьким політики по створенню незалежної української держави та своєрідної легітимзації її перед тодішнім міжнародним оточенням через заснування власної української гетьманської династії Хмельницьких.

У першій половині 1649 р., як переконливо доводять В. Сомолій та В. Степанков, Б. Хмельницький формулює наріжні принципи національної державної ідеї, реалізація яких стає метою національно-визвольної боротьби українського народу. Її найважливіші принципи були наступними:

по – перше, у розмовах із королівськими комісарами 23 лютого 1649 р. він чітко засвідчив право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання: «виб'ю з лядської неволі народ весь руський... тепер досить достатку в землі й князівстві своїм по Львів, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи» [21, 118];

по – друге, проголосив незалежність утвореної Української держави. Так, уже в квітні 1649 р. Хмельницький заявив царському послу Григорію Унковському, що писав він «до короля і до панів ради про те, що якщо вони без зради хочуть з нами мир мати, і вони б мир із нами учинили на тому, що їм, ляхам і литві, до нас, Запорозького Війська і до Білої Русі, діла немає» [21, 154]. У цей же час один з анонімних шляхтичів, сповіщаючи про початок наступу Хмельницького, підкреслював, що той має намір створити незалежну державу, яка б простягалась від Перемишля до московських кордонів [22, 14]. У жовтні 1652 р. польський розвідник ксьондз Станіслав Шитницький повідомляв коронного канцлера С. Корицінського що, «задум має Хмельницький абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати» [15, 171]. У квітні 1656 р., у підготовленій королем інструкції послу до Криму Я. Шомовському, наголошувалось на необхідності попередити хана про небезпеку для Криму виникнення «сильного сусіда», позаяк гетьман «хоче собі самостійну державу з України вчинити» [22, 14].

по – третє, сформулював положення про соборність Української держави. Під час переговорів із польськими комісарами у лютому 1649 р., як свідчив член польського посольства, львівський підкоморій В. М'яковський, Хмельницький неодноразово наголошував на намірі «відірвати від ляхів всю Русь і Україну» [21, 117]. Шведський дипломатичний агент Й. Маер, який влітку 1651 р. проїжджав західноукраїнськими землями, занотував у своєму щоденнику інформацію про намір Хмельницького звільнити «всю Русь» від польського панування та про те, що він через свого посланця заявив польському королю, що вся земля від Кам'янця до Львова має належати Україні [23, 19]. Вже згадуваний ксьондз Шитницький у жовтні 1652 р. також повідомив коронного канцлера про намір Хмельницького «всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, простягаються до Дніпра й далі до московських кордонів» [24, 37].

Яскравим прикладом відданості українського уряду принципу соборності українських земель є переговори із послами шведського короля Карла X Густава. У жовтні 1655 р., у відповідь на вимогу шведського короля очистити Львів і все Руське воєводство, Хмельницький рішуче заявив, що «став уже паном всієї Русі і нікому іншому ніяким способом її не пустить» [25, 505]. Ця лінія витримувалась і надалі: у січні 1657 р. гетьман і старшинська рада відхилили запропонований проект договору й вирішили, за словами шведського посла Г. Веллінга, не укладати жодного трактату, поки шведи не гарантують козакам (згідно миру з Польщею) право на всю стару Україну, або Роксоланію, де панує їх грецька віра і їх мова, аж до Вісли [26, 258]. Вже незадовго до своєї смерті, влітку 1657 р., Хмельницький заявив союзному трансільванському послу Ф. Шебеші, що «хто б не володів Польщею і хто б не панував у ній, вони (козаки – А.Б.) хочуть затримати за собою Польщу по Віслу, і її нікому не попустять» [27, 270].

По – четверте, Хмельницький розглядав утворену державу спадкоємницею Київської Русі, засвідчуючи у такий спосіб тяглість розвитку нації, відновлення нею процесу державотворення, перерваного експансією сусідніх держав. Уже в червні 1648 р. єпископ холмський писав про те, що Хмельницький «іменує себе князем київським і руським» [28, 44]. У квітні 1649 р. гетьман, підкреслюючи спадкоємність новоутвореної козацької держави від Київської Русі, говорив царському послу Г. Унковському, що хоче, щоб поляки «уступили б мені і Війську Запорозькому всю Білу Русь по тим кордонам, як володіли благочестиві великі князі» [21, 154].

Вельми прикметним є й те, що про киево – руську спадкоємність справи Хмельницького говорили не лише українські державні діячі, але й представники білоруської православної інтелігенції. Так, в одному з панегіриків, присвячених українському гетьману, який з'явився у Вільно у 1649 р., Хмельницького зображено «як предводителя народу руського», «протектора віри православної», «продовжувача справи великого князя київського Володимира... відновлювача величі землі руської», яка «провиною синів Володимирових... упала, а з Хмельницьких при Богдані на ноги встала...» [29, 15].

Цілком закономірними з огляду на вищевикладене є й вимоги Б. Хмельницького під час укладення угоди з Москвою на початку 1654 р., щоб Олексій Михайлович підтвердив «права», «привілеї й свободи», які має Україна й Військо Запорозьке «з віків від давніх князів благочестивих і королів польських» [30, 326, 332]. Цим самим, окрім усього іншого, гетьман засвідчував, продовжувачем якої державницької традиції він себе і свою державу вважає.

По п'яте, до кінця життя гетьман Хмельницький все більше схилявся до утвердження та міжнародної легітимації новоствореної Української держави через заснування власної династії. По суті Хмельницький відродив ідею українського монархізму, носієм якої

фактично він виступав. Так, уже 31 січня 1649 р. один із польських послів на переговорах з українським урядом В. М'яковський в одному зі своїх листів писав, що Хмельницький «величається князем Русі та Молдавії», та що йому «пропонують князівство Руське або державу Подільську» [31, 29 – 30]. Під час тих самих переговорів Хмельницький 22 лютого прямо заявив послам: «...правда то єсть, жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським» [21, 117 – 118]. Члени польського посольства, вже після повернення, у своєму листі від 8 березня, повідомляли короля, що «застали Хмельницького, який так значно перемінився..., що йому вже не про козацтво [йдеться], тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатись до нього, хоч і таємно» [32, 33]. Трохи пізніше, у квітні 1649 р. Хмельницький повторює думку про свій володарський статус і перед царським послом Г. Унковським: «волею Божою... мені велено над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні цій начальником бути» [21, 154].

Харизматичність особи Б.Хмельницького сприяла утвердженню у свідомості козацтва й інших верств населення погляду на гетьманську владу як таку, що дана від Бога. Так уже на початку 1650 р. ротмістр С. Чернецький, побувавши в Україні, констатував, що «всі його як Бога шанують; у воеводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському і Сіверському так управляє, як і в Чигирині...». У жовтні того ж року, під час розмови з М. Потоцьким, український посол до короля чигиринський хорунжий Василь між іншим відзначив, що «цей гетьман від Бога даний і гетьманом над військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине» [22, 16]. Сам же М. Потоцький був змушений констатувати: «Панує собі той Хмельницький як володар і софзний монарх» [13, 23]. Показовим є і лист глухівського сотника С. Вейцина від 2 травня 1651 р. севському воеводі Т. Щербатову, у якому сотник дорікає воеводі, що той до «господаря нашого» пана Богдана Хмельницького не пише і в якому красномовно дає нову титулатуру гетьмана: «Божою милістю великого государя нашого пана Богдана Хмельницького, пана гетьмана і його Війська Запорозького» [33, 25 – 26].

Сам Хмельницький також досить чітко висловлювався щодо свого володарського статусу. Так, 10 жовтня 1655 р. під час переговорів із посольством львівського магістрату, Хмельницький підкреслив, що «вже став володарем всієї Руської землі і її нікому у жодному разі не уступить» [34, 138]. Розуміли сутність нового статусу гетьмана і в сусідніх державах. Як цілком слушно зазначає В. С. Степанков, польський посол М. Станіславський мав усі підстави застерігати трансільванського князя Д'єрдя Ракоці II у марності його сподівань поставити гетьмана у залежність від себе: «Чи зможе Хмельницький, який щасливо зміцнювався протягом дев'яти років і став володарем русинських країв, повернутися до природного стану і з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100 – тисячне військо, перетворитися у слугу і підданого вашої князівської милості?» [13, 27].

В останні роки урядування Хмельницького тенденція до становлення в Україні монархічної форми правління, як зазначають В. А. Смолій та В. С. Степанков, лише посилилась. Так, гетьманський посол до царя П. Тетеря у серпні 1657 р. свідчив, що Богдан «ради не збирав, а володів усім один, що розкаже, те всім військом і роблять» [35, 764]. Титулатура гетьмана весь час його правління еволюціонує також у цілком певному напрямі. Так, у листі до валаського воєводи К. Щербана від 28 червня 1657 р. вона виглядала вже зовсім по – монаршому: «Божою милістю гетьман Військ Запорозьких» [30, 592].

Також варто наголосити, що такі традиційні для європейської системи цінностей категорії і поняття, як права і свободи людської особистості та народу були важливою частиною «української ідеї».

Формування й поширення поглядів про їх системоутворююче значення передусім стимулювалось існуючою політичною культурою українського шляхетства, яка ґрунтувалась на принципах шляхетської демократії, що проявлялась, зокрема, у регулярному скликанні сеймів, сеймиків, з'їздів та інших зібрань шляхтичів. Головними в системі цінностей української шляхти були категорії вольності і свободи. Свобода слова означала право вільного висловлювання, свобода віросповідань – право безперешкодного вираження релігійних переконань, «вільний шляхетський закон» – можливість вільного висловлювання власних поглядів на сеймиках. Одним із головних політичних прав шляхти вважалось право повстання проти монарха в разі порушення ним шляхетських прав і вольностей.

З кінця XVI ст. поняття «свобода», «законність», «справедливість» дедалі частіше з'являються на сторінках полемічної літератури, осмислюються у творах українських мислителів. Як «найбільшу річ межі всіма» оцінює «вольність» К. Сакович. Він, як і С. Оріховський, П. Русин, анонімний автор «Перестороги», говорить, що люди мають природне право на свободу [4, 256]. Думки про те, що одним із найважливіших принципів суспільно – державного устрою є законність, починають поширюватися серед освіченої громадськості.

Першим в Україні цю думку почав обґрунтовувати ще С. Оріховський у середині XVI ст. Він, зокрема, писав, що «король зв'язаний законом і тому є рабом законів. Він не може робити все, що захоче, а лише те, що дозволяє йому закон» [4, 306]. Про те, що правитель має бути обмежений законом і зобов'язаний перед народом, говорили Павло Кросненський та Христофор Філалет [4, 307]. Так, Філалет, наприклад, обстоює погляд, що законів повинні дотримуватися всі: від рядових членів суспільства до самого короля включно. Оскільки всі громадяни держави, на думку Філалета, є не насильно, а «добровільно піддані», то король мусить діяти згідно з державним законом («правом посполитим»), а не на власний розсуд, бо він «єсть присяглим сторожем прав і свобод наших». Король, як вважає Філалет, повинен правити, керуючись однією засадою – засадою законності. Дотримання королем закону, поважання прав і свобод

підданих є не тільки джерелом сили та могутності держави, а й служить спільному благу, утверджує громадянський мир [14, 111].

Основні положення концепції «руського народу», викладені київським митрополитом І. Борецьким та «всіма руськими єпископами» у 1621 р., також ґрунтувалися на категоріях «вольність», «свобода». «Найвищою цінністю для руського народу є вольність, свобода, яка випливає з природного права. Ця свобода є давньою практикою життя, вона не подарована польськими королями, а існувала «за своїх князів». Це «клейнод», викуплений кров'ю: значить, його законність безумовна, а вартість неоціненна – вольність «ліпша за найбільші мастності, миліша за здоров'я, важливіша за життя». Аж до кінця світу, поки існуватимуть народ і його князі, свобода незнищено переходитиме від одного покоління до іншого» [11, 60].

В основі системи цінностей козацтва також лежав ряд категорій, ідейних установок і понять, що мали громадянське звучання: вшанування волі громади, рівність, права, свободи, вольності, лицарська гідність, вірність, любов до вітчизни, відданість правеслав'ю, служіння суспільному благу та ін. Як зазначає сучасний український дослідник П. Сас, саме категорії «права», «свободи» й «вольності» окреслювали ті фундаментальні соціальні, політичні та економічні статуси й ролі, ментальні установки й політичні орієнтації, які характеризували життя козаків [11, 151].

Козаки вважали себе особисто вільними людьми. Особиста свобода тлумачилась козаками (наприклад, у листі – відповіді запорожців комісарам Куруківської комісії від 5 листопада 1625 р.) по суті як соціальна, політична і правова суверенність особи козака: «Як може той, хто вільний, підлягати панській юрисдикції?» [11, 153].

Варто відзначити, що керуючись саме цими принципами та ідеями Україна у XVII ст. «показала взірець відчайдушної боротьби за національну незалежність та особисту свободу людини» [15, 68].

Вищевикладене дозволяє нам зробити наступні висновки. В основі сучасної української державної ідеї лежать ідеї, традиції та принципи, закладені ще в часи Пізнього Середньовіччя та Нового часу, а саме:

1. Уявлення про безперервність вітчизняної історії від Київської Русі до козацької України та утвердження думки про Київську Русь як державне утворення українського народу (ідея історичної тяглості).

2. Уявлення про перехід правонаступництва на «київську» державну традицію X – XIII ст. до князівської – боярської еліти Київщини та Волині XIV – початку XVII ст., а потім до козацької еліти XVII – XVIII ст. (ідея спадкоємності державної традиції).

3. Остаточно сформований у першій половині XVII ст. погляд українців на себе як на народ, що має виняткове право на самостійний розвиток та створення власної держави в етнічних межах свого проживання (ідея національно – територіального суверенітету).

4. Традиція де – факто або де – юре відособленого (автономного) існування українських земель у складі інших державних утворень (Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Московської держави) у XIV – XVIII ст. (традиція обмеженого суверенітету над українськими землями з боку іноземних володарів).
5. Ідея політичної самодостатності Русі – України, яка мала реалізуватися в окремії Українській державі.
6. Трагування створеної у середині XVII ст. Української держави під назвою Військо Запорозьке як державного спадкоємця Київської Русі.
7. Остаточно викристалізована в часи Б.Хмельницького ідея про соборність Української держави.
8. Ідея про те, що володарський статус українських правителів освячений Божою волею.
9. Володар держави має обиратись відним волевиявленням народу і у жодному разі не може бути тираном чи абсолютним монархом.
10. Категорії «права», «вольності» і «свободи» як ключові поняття системи цінностей української шляхти та козацтва.
11. Утвердження уявлень про те, що люди мають природне право на свободу, а одним із найважливіших принципів суспільно – державного устрою має бути законність.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Пашкова О.Б. Національна ідея як чинник консолідації українського суспільства : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / О.Б. Пашкова. – К., 2008. – 20 с.; Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття) : автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.01 / М.С. Кармазіна. – К., 1999. – 36 с.; Тимошенко О.М. Національна ідея як головний фактор національного відродження України : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / О.М. Тимошенко. – К., 2000. – 24 с.; Салтовський О.І. Ідея української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя): автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.01 / О.І. Салтовський. – К., 2003. – 36 с.; Яськів Б.І. Релігія в контексті генези української національної ідеї : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.11 / Б.І. Яськів. – К., 1996. – 24 с.; Розумний М.М. Культурно – історичний контекст становлення української ідеї : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04 / М.М. Розумний. – К., 1996. – 29 с.; Куташев І.В. Державотворчі ідеї у політичній думці доби Гетьманщини: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.01 / І.В. Куташев. – К., 2008. – 38 с.; Горбань Т.Ю. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно – політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століть : автореф. дис. ... д – ра політ. наук : 23.00.05 / Т.Ю. Горбань. – К., 2010. – 40 с.; Сабадуха В.О. Особистісна парадигма буття людини як концептуальна основа української ідеї : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / В.О. Сабадуха. – Л., 2010. – 19 с.; Бичук І.О. Еволюція української національної ідеї у соціально – філософській думці України на зламі XIX – XX століть : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / І.О. Бичук. – К., 2011. – 16 с.; Духовна – Кравченко О.С. Взаємозв'язок патріотизму та національної ідеї у становленні сучасної держави : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / О.С. Духовна – Кравченко. – К., 2012. – 18 с. та ін. 2. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна) / Яковенко Н.М. – К. : Наукова думка, 1993. – 416 с. 3. Halecki O. Przylaczenie Podlasia, Wolynia i Kijowszczyzny do Korony w roky 1569 / Oskar

Halecki. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1915. – 245 s. **4.** Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи відродження в українській філософії XV – початку XVII століття / Володимир Литвинов. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 472 с. **5.** Архив Юго – Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Вольнском генерал – губернаторе. – К. : Лиго – типогр. Акц. об. Н.Т. Корчак – Новицкого, 1914. – Ч.1. – Т.8. – 797 с. **6.** Архив ЮЗР. – К. : Тип. Г.Т. Корчак – Новицкого, 1887. – Ч.1. – Т.7. **7.** Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / Віталій Щербак – К. : Видавничий дім «KM Academia», 2000. – 295 с. **8.** Жерела до історії України – Руси, видає Археографічна комісія Наукового Товариства імені Шевченка – Л. : Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1908. – Т.8. – 407 с. **9.** Volumina Legum. Prawa, konstytucyc u przywileje Krolewstwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego u wszystkich prowincyi należących na walnych sejmiech koronnych. – Petersburg : Wydawn. Artystyczne i Filmowe, 1859. – Т.ІІІ. – 472 s. **10.** Архив ЮЗР. – К. : Тип. Г.Т. Корчак – Новицкого, 1886. – Ч.7. – Т.1. – 746 с. **11.** Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П.М.Сас. – К. : Либідь, 1998. – 295 с. **12.** Величко С. Літопис / Самійло Величко. – К. : Дніпро, 1991. – Т.1. – 371 с. **13.** Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 – 1657 pp.) / В.С.Степанков // Український історичний журнал. – 1995. - №4. – С.14 – 33. **14.** Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. / І.В.Паславський. – К. : Наукова думка, 1984. – 127 с. **15.** Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 pp.) / В.А.Смолій, В.С.Степанков. – К. : Альтернативи, 1999. – 352 с. **16.** Wereszczynski J. Droga rewna / Józef Wereszczynski // Сборник статей и материалов по истории Юго – Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – К.,1911. – Вып.1. – С. 14 – 20. **17.** Сас П.М. Економічні засади проекту Задніпровського князівства Йосипа Верещинського / П.М.Сас // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третій Всеукраїнських історичних читань). Київ – Черкаси, 1993. – С.75 – 78. **18.** Сас П.М. Проект Задніпровської козацької дежави Йосипа Верещинського: політико – правовий аспект / П.М.Сас // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1992. – С. 59 – 61. **19.** Памятники полемической литературы в Западной Руси // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. – СПб. : Археографическая комиссия,1878. – Т.4. – Кн.1 – 882 с. **20.** Українська поезія XVII ст. (перша половина) : Антологія. – К. : Радянський письменник, 1988. – 360 с. **21.** Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1954. – Т.2. – 558 с. **22.** Смолій В. Національно – визвольна війна в контексті українського державотворення / Валерій Смолій // Національно – визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К. : Генеза,1998. – С. 9 – 25. **23.** Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649 – 1660 гг.) // Архив ЮЗР. – К.,1908. – Ч.3. – Т.6. – 482 с. **24.** Степанков В. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) / Валерій Степанков // Національно – визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К. : Генеза,1998. – С. 26 – 45. **25.** Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич. – К.: Видавництво АН УРСР, 1954. – 535 с. **26.** Владимирский – Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655 – 1657 гг. / Михаил Владимирский – Буданов // Доба Богдана Хмельницького (до 400 – річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 253 – 265.

27. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. / Дмитро Наливайко – К. : Основи, 1998. – 578 с. 28. Документи об освободительной войне украинского народа. – К. : Наукова думка, 1965. – 827 с. 29. Горобець В.М. Білорусь козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно – Східну Білорусь (1655 – 1659) / В.М.Горобець. – К. : Інститут історії України НАН України, 1998. – 98 с. 30. Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657) / Упоряд. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 740 с. 31. Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації / Юрій Мицик // Доба Богдана Хмельницького (до 400 – річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 25 – 39. 32. Мицик Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 годов / Ю.А.Мицик. Днепропетровск : ДГУ, 1988. – 74 с. 33. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1954. – Т.3. – 646 с. 34. Джерела до історії України – Руси. – Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1913. – Т.6. – 426 с. 35. Акты, относящиеся к истории Юго – Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб.: Типография М. Эгтингера, 1879. – Т.11. – 820 с.

УДК 342+477

Метельова Т. О.

ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ІНВАНІАНТИ ТА ВАРІАТИВНІСТЬ ЦІННІСНИХ СИСТЕМ

Роботу присвячено аналізу взаємодії ціннісних систем чинних у соціально – політичному і культурному просторах України. Автор показує, що унікальністю української дійсності є переплетення і протиборство двох ціннісних систем, репрезентоване як по горизонталі – у територіальному їх розподілі, так і по вертикалі – у владних взаєминах.

Ключові слова: система цінностей, проблема іншого, державотворення, культурні паттерни, владні взаємини.

Работа посвящена анализу взаимодействия ценностных систем, действующих в социально – политическом и культурном пространствах Украины. Автор показывает, что уникальностью украинской действительности является переплетение и противоборство двух ценностных систем, представленное как по горизонтали – в территориальном их распределении, так и по вертикали – во властных взаимоотношениях.

Ключевые слова: система ценностей, проблема другого, государственное строительство, культурные паттерны, властные отношения.

The article analyzes the interaction between the value systems operating in the socio – political and cultural spaces of Ukraine. The author shows that the uniqueness of the Ukrainian reality is in the interlacing and confrontation

between two value systems, represented both horizontally – in their territorial distribution, and vertically – in the power relationships.

Keywords: *system of values, problem of the other, state formation, cultural patterns, power relationships.*

Розбудова або радше відбудова української державності після проголошення незалежності відбувалась у специфічних для державотворення, однак типових для посттоталітарних країн, умовах панування стереотипів тоталітарного мислення, десятиліттями насадженого, культивованого й селекційованого в громадян СРСР. Якщо оксамитовим революціям у більшості східноєвропейських країн соціалістичного табору – Угорщині, Польщі, Югославії, Чехословаччині, навіть Болгарії й Румунії передувало повільне «проростання» комунікативних – ринкових, ідейних, організаційних тощо – засад демократії (як – от, скажімо, тривале існування дрібного підприємництва в Угорщині й Югославії в епоху «розвиненого соціалізму»), що поступово формували зародки громадянського суспільства ще за панування в цілому соціалістичного ладу, то пострадянські країни поставали на місці руйнації політичного ладу і майже цілковитої відсутності подібних паростків.

Такі специфічні умови в азійській частині СРСР призвели до відродження архаїчної системи цінностей у державотворенні, що спричинило виникнення державних утворів на кшталт Туркменістану, де в середині 90 – х років тодішній президент Сапармурат Ніязов цілком феодально проголосив метою державотворення побудову розвиненого феодалізму й цілеспрямовано почав трансформувати державні структури й засади державності у згоді з проголошеною метою: перейменувавши збережену Комуністичну партію в Демократичну й очоливши її, запровадив, наприклад, десятину – обов'язкове відрахування десятої частки всіх доходів фізичних і юридичних осіб у партійну скарбницю. Якщо на початку 1992 року в цій азійській країні було увалено низку законів (про захист інвестицій, захист приватної власності тощо), які уможливлювали поступове переведення економіки на ринкові рейки, то вже 1994 року указами президента створюються щедалі міцніші бар'єри на шляху до ринку: скасовано вільну конвертацію валюти, засновано товарно – сировинну біржу з функцією надання дозволу на ввезення чи вивезення будь – яких товарів тощо. Останнє нововведення надзвичайно сприяло розквіту хабарництва та корупції. На відміну від решти пострадянських держав, Туркменістан від боротьби з цими явищами свідомо відмовився. Навпаки, під гаслом соціальної справедливості заробітну платню держчиновникам було фактично скасовано, а систему поборів і хабарів офіційно легалізовано й оголошено єдиним цілком природним джерелом їхніх доходів. Водночас запровадження приватної власності на житло й приватизація помешкань, на відміну від таких заходів у Росії чи в Україні, не потягнули за собою формування ринку нерухомості, оскільки власність виявилася умовною, таким собі осучасненим узурфруктом. Продати

нерухомість громадянин Туркменістану міг лише державі і лише за ціною й на умовах, визначених нею ж. І то лише у разі виїзду за межі країни на постійне місце проживання. Преференції ж в отриманні дозволу на виїзд мало некорінне населення: в нього було значно більше шансів виконати неодмінну умову, без дотримання якої виїхати людина якщо й могла, то без речей домашнього вжитку й покинувши приватизоване раніше житло. Умова полягала в пред'явленні гарантій від родичів у Росії (лише родичів і лише в Росії й ніде більше!) щодо можливості проживання в них емігранта. Подвійне громадянство з Росією, яке діяло на той момент (скасоване змінами до ст. 7 Конституції 2005 року), сприяло тому, що значній частині некорінного населення виїхати вдалося. Корінним же туркменам без російських родичів виїхати, а отже й отримати можливість продати житло, було практично неможливо. Виїзд же без довідки про здійснений продаж чи то власного будинку, чи то приватизованої квартири був заборонений. Як, утім, і передача їх у спадок [4, 48 – 53; 5, 87 – 101].

Прикладів таких дивних на погляд європейця (і не лише його) «новацій» у дусі повернення до прадавнього минулого, у країнах азійської частини СРСР (згадаймо тут і узбецький не проголошений і нормативно не відображений, однак цілком чинний принцип кланової організації державної влади) можна назвати безліч. Туркменістан тут – лише особливо яскравий і граничний, сказати б, випадок. Власне, падіння тоталітарного ладу в більшості азійських республік СРСР призвело до архаїзації соціально – політичних структур, здійснюваної на ґрунті реформатування тоталітарної ж системи цінностей у відповідний – теж архаїчний бік. Невипадковості таких трансформацій ми торкнемося в подальшому викладі.

По – іншому формувалася логіка державотворення в європейській частині колишнього Радянського Союзу. Територіальна наближеність до Європи й невикорінюваність (попри всі багатодесятилітні терори, розстріли найкращих представників нації й голодомори) закарбованих у культурну пам'ять, у мистецьки витвори та філософські концепти, ціннісних засад етнонаціонального буття, суголосних тим – таки європейським, справляли свій вплив. Вивільнені від імперського пресингу етно – національні джерела ставали щодалі більше доступні для широкого споживача культурного продукту і перетворювалися на відчутний чинник державотворення.

Водночас тривале панування далекої від європейськості системи цінностей, десятиліттями тоталітарно насадженої та ідеологічно підживленої зберігало за собою ментальні форпости: ціннісні засади радянського соціуму не зникли разом з руйнацією СРСР. Таким чином, формування української найновішої державності відбувалося в умовах протистояння й протиборства двох ціннісних систем, що, як виявилось, дуже швидко отримали свою територіальну й соціально – політичну локалізацію. Як показують соціологічні дослідження, що з 1994 року й до сьогодні провадяться щорічно, весь цей час одна частина України (Захід)

виразно ідентифікує себе в національних категоріях і маркером ідентифікації має переважно культурні чинники, провідні ж категорії і маркери самоідентифікації на Сході України виразно тяжіють до соціального характеру.

В інших публікаціях нам уже доводилося посилатися на ці дослідження, однак є сенс зробити це й зараз. При проведенні дослідження 2010 р. [11] соціологи запропонували респондентам 4 групи маркерів, за якими могла здійснюватися самоідентифікація: національність, політична сфера, соціально – класовий статус і релігійна ознака. Отримані результати виявилися надзвичайно цікавими й показовими. Захід і Центр (43,2% і 35,4%) мають відчуття спільності з українцями, а не росіянами чи євреями, а жителі східних і південних регіонів є ближчими до робітників та пенсіонерів (26,6% і 23,5%) [3, 118 – 129]. Наведені дані виразно демонструють не лише різницю в сприйнятті мешканців різних частин України національно – культурних цінностей та в їхній оцінці, а й відмінність сфер, щодо яких проводиться особистісна ідентифікація – з домінантою національно-громадянських та етнокультурних преференцій у західній частині країни та соціально – територіальних – у східній.

Інший, соціально – політичний вимір розподілу ціннісних систем знайшов своє відображення у політичному структуруванні та, опосередковано, у правовому полі країни. Йдеться, зокрема, про те, що особливості отримання Україною незалежності призвели до довгого переважання в її залучених до державотворення політичних формуваннях носіїв тоталітарних стереотипів мислення й управлінських рішень – комуністів і так званих «червоних директорів», які, хоч і номінально зреклися комуністичного минулого, однак світоглядно й поведінково, а передусім – ціннісно залишилися її носіями. Майже в недоторканному вигляді довго зберігався і зберігається значною мірою до сьогодні) кадровий склад «реалізаторів рішень» - представників вищої, а особливо середньої й нижчої ланки виконавців – чиновників, очевидно цілком байдужих до політичних маркерів, але таких, чий світогляд сформовано на ґрунті тоталітарних цінностей. Відтак у той час, коли більшість населення опинилася, так би мовити, між двох систем цінностей, його «елітарна» й особливо владно виконавча частина все ще подеколи явно, інколи ж приховано й навіть не усвідомлювано протягувала до всіх сфери суспільного життя все ті ж тоталітарні цінності, незрідка – й до законодавчих актів і цілком систематично – до управлінської практики.

Треба сказати й про відмінність ціннісних систем, що лягли в основу державотворення пострадянських країн (про які теж уже доводилося неодноразово згадувати в іншому контексті). За В. Лефевром [2, 51 – 58] існує дві базові ціннісні системи (факт, який йому вдалося встановити практично, зовсім не формулюючи щодо цього якусь попередню гіпотезу й переслідуючи у своїх дослідженнях цілком іншу мету). Перша морально-етична система, поширена, як показав В. Лефевр, серед представників суспільств відкритого типу (країн Західного світу – Європи й Північної

Америци), головною цінністю має одиничну особистість, від якої її спільнота (будь – яка – не залежно від того, чи це держава, чи громада, чи нація або етнос, чи якийсь інший утвір на будь – яких засадах) є похідною. Цей основоположний принцип, це переживання одиничного як цінності, що прокинулося ще за часів античності (у Давньосхідних цивілізаціях одиничне переживається як негативне й неналежне – як антицінність, що відбилося в культурних артефактах Давнього Сходу та його релігійних і філософських системах), зберігається й у християнському світі Середньовіччя. Отримує воно остаточну легітимність й легальність у добу Модерну. Воно формує, так би мовити, «прикладні» або поведінкові вияви Першої морально – етичної системи – не можливість поєднання доброї мети з поганими засобами її досягнення. Людина не може бути засобом, – напише у XVIII столітті фундатор німецької класичної філософії Імануїл Кант, – а лише метою); не можна реалізувати найпрекраснішу мету, якщо задля її реалізації треба приносити в жертву інші цінності і людей як цінності.

Життя – священне, а «благочиння перед нескінченністю життя – це зняття відчуження, це співпереживання й співчуття», – розширить рамки цієї ціннісної системи на весь світ живого Альберт Швейцер на початку XX століття [1, 92 – 95; 14]. Лише через визнання за життям – будь – яким одиничним життям – статусу цінності можна побудувати світ і своє власне життя на моральних засадах. Ми «зобов'язані співпереживати всьому живому і зберігати життя – ось найбільша заповідь у її найпростішій формі», «добро є те, що зберігає і підтримує життя; зло є те, що перешкоджає йому і знищує його. Ми моральні, якщо ми долаємо себелюбовство і не дивимося на інші творіння як на щось чуже нам, якщо ми співпереживаємо і співчувати всім, що нас оточує. Тільки тоді ми перетворюємося на людей в істинному розумінні слова і володіємо етикою, яка ніколи не втрапить своєї суті, яка постійно змінюється і автономно визначає спрямованість свого розвитку», – висновує А. Швейцер [14].

Нарешті третій параметр цієї ж системи – психологічна орієнтація її носія, його налаштованість на пошук компромісу й порозуміння. Якщо інший – цінність, то моя особиста позиція з будь – якого питання, навіть, якщо вона репрезентує позицію більшої за мене певної спільноти, до якої я належу, – лише одна з можливих позицій. Тому інша позиція (позиція іншого) – теж має право на існування, не більше, але й не менше за мою чи будь – яку іншу. А отже принцип цінності одиничного спонукає до пошуку компромісів і взаємовигідних, взаємозадовільних і взаємовідповідальних рішень в кожному конкретному питанні. За великим рахунком, культивована в європейському суспільстві Перша морально – етична система не сумісна з політичним і культурним месіанізмом. Похідно варто зазначити, що вона ж реалізувалася у своєму граничному виразі в теорії й практиці європейського та американського мультикультуралізму – з усіма його глибокими кутами й вадами, однак і з усіма позитивами.

Друга моральна етична система, притаманна суспільствам замкненого типу (до яких належать вже згадані Давньосхідні цивілізації, багато в чому – суспільства середньовічні, навіть європейські, і значною мірою – сучасні азійські (за деякими винятками, - хоч і ці винятки зберігають певні риси своїх історичних попередників) та цілковито належать держави тоталітарні, базується на протилежній ціннісній ієрархії. Тут верхівку ціннісної системи посідає спільнота, щодо якої кожен її представник – лише похідний і вторинний. Спільнота – понад усе. А отже заради блага спільноти можна й треба жертвувати всім іншим. Принесення одиничного в жертву заради збереження спільноти в недоторканному вигляді – аж до фізичної самопожертви й, що значно страшніше, до жертвування іншими особистостями – обов'язок кожного її представника.

Тоталітарні системи дають якнайяскравіші і відомі нам не зі сторінок історичних літописів, а з власного досвіду приклади дії такої ціннісної настанови. У цьому ряду перебувають не лише ГУЛАГ і добре налагоджена (не лише в СРСР, а й у інших країнах соціалістичного табору, особливо азійських – Китаї, Північній Кореї, В'єтнамі тощо) система доносів чи застосовувані під час Другої світової війни «загородзагоні», а й такі буденні факти з життя пересічного громадянина, як зневажливе ставлення до його особи, виявлюване в будь – якій сфері. Йдеться навіть не про характеристики його, громадянина, спілкування з представниками владних інституцій будь – якого рівня (і, що прикметно, що нижчий рівень «державного представника» в соціальній ієрархії, то брутальніше виявляється така зневага до іншого). Ідеться, передусім, про формальний, викликаний побутовими потребами акт комунікації однакових за своїм соціальним статусом найманих працівників різних професій – за умови, що один з них перебуває під час здійснення цього акту на робочому місці, а інший – постає як приватна особа. Самий момент приватності одного комунікатора й «публічності» другого привносить у комунікацію «владний складник», порушує комунікативну рівновагу на користь того, хто репрезентує «державні інтереси».

Для прикладу звернімося до буденної комунікації в системі «продавець – покупець», де останній і виступає як приватна особа зі своїми особними (одиничними) інтересами – на протигагу «суспільним інтересам» продавця. Перебуваючи на робочому місці, продавець – носій тоталітарної системи цінностей задалегідь негативно сприйматиме «зазіхання» одиничного (покупця) на загальне, що виявляється в самому факті існування в того індивідуальних потреб приватної особи. Продавець, через перебування на робочому місці ідентифікуючи себе з загалом, поважатиме себе лише в разі виконання вищого імперативу спільноти – «обстоювання інтересів загалу». А таке обстоювання можливе через мінімізацію особності приватної особи. Іншими словами, що більше продавець (або постачальник послуги, скажімо, начальник управління або ЖЕКУ чи його електрик, сантехнік, секретарка тощо) виявлятиме зневагу до особливих потреб споживача, що більше він своїм ставленням

«уніфікуватиме» його, то вищою буде його самооцінка і кращим – психологічне самопочуття. І жодний «моральний кодекс будівника комунізму», жодні проголошені цінності протилежного гатунку, жодні заклики до чемності, ввічливості, порядності тощо ситуацію змінити не спроможні, оскільки основу тоталітарного буття становить така ціннісна ієрархія, за якої на верхівці цієї піраміди перебуває спільне, загальне, яке і на практиці, і імперативно цілком і без залишку підпорядковує собі будь – яке одичне й потребує його уніфікації та «підгонки під зразок».

Одичне, коли воно претендує на особисті, на особливі потреби й прагнення, на дещо особливе, не цілком розчинене в спільному існуванні буття, є – сприймається і переживається – задалегідь злочинним. Відтак будь – які паростки одичного й особливого мають безжально винишуватися як такі, що суперечать принципу надійності спільноти і загрожують їй самим своїм існуванням. Звідси випливає не лише можливість жертвування будь – чим (в тому числі й іншими цінностями) задля досягнення блага спільноти (її збереження в недоторканному вигляді), а й налаштованість на конфронтацію з представниками іншої спільноти – носіями іншого світогляду, інших цінностей, будь – якої іншості як такої. З погляду того, хто не є самоциним і самоциним, будь – яка претензія на самоциність, навіть на приватну потребу підлягає покаранню, що й здійснює представник соціуму на своєму робочому місці щодо іншого преставника того ж соціуму, коли той перебуває в статусі приватної особи. За такої ситуації найвища цінність – вона ж і єдина істина, добро й краса, і вона та, що належить його спільноті, носієм, речником та впроваджувачем якої він є. Не може бути двох істин, а відтак носій іншого світогляду, іншої думки, інших ознак, навіть носій інших – приватних – потреб має бути побореним.

Така внутрішня негачія Іншого може до часу уживатися з позірною відсутністю ксенофобії, з виявами нібито приязного ставлення до нього та його толерування. Інший може слугувати об'єктом підвищеного інтересу, з ним навіть можна вести цікаві бесіди й бути добрим сусідом чи колегою. Однак ксенофобні мотиви та інтенції, зневага й знеособлення Іншого залишається в підвалинах образу того Іншого і виявляє себе на рівні буденної «оптики». Для прикладу можна навести й той факт, що за часів існування СРСР (утім, це справедливо значною мірою і сьогодні) рівень обізнаності росіян – тому, які саме азійські республіки існують у складі держави, був значно нижчий за рівень такої ж обізнаності серед українців чи білорусів, а їхня спільна (представників трьох слов'янських республік) обізнаність в тому питанні поступалася обізнаності тих же мешканців республік азійських щодо цього та щодо республік слов'янських. Уживаний цинічний вислів «лицо кавказской національности» - ще один приклад такої зневаги, коли інший постає знеособленим і сприймається негативно. Власне, будь – яке судження щодо Іншого як лише представника певної спільноти («всі вони такі!») уже видає приховану та неусвідомлювану дію Другої морально – етичної системи з її глибинними

архаїчними коренями, хоч би як вони були переформатовані на модерний вигляд.

Загалом, функціонування «паттерну знеособлення» – лише один зі засобів відторгнення Іншого. Не менш поширеним є й «паттерн ототожнення», який найчастіше спрацьовує на рівні псевдотеоретичних міркувань і узагальнень: «росіяни й українці – брати, оскільки українці – це ті самі росіяни». Інший толерується не як такий, а за умов прийняття певних визначальних характеристик власного соціуму: віри, ідеології, догматів, якими зцементована спільнота, якнайбільшого зречення своєї іншості. Інший – завжди нелегітимний, таким є ціннісне кредо Другої морально – етичної системи.

Нелегітимний Інший має бути або поборонений і інкорпорований у спільноту – цінність, або – знищений. У діалозі представників полярних ціннісних систем уважне ставлення представника Першої до співрозмовника сприйматиметься тим за підступ, а аргументи на користь своєї принципової позиції – за конфронтацію. Натомість представник Першої системи буде дуже здивований і обурений тим, що на мирних переговорах опоненти нібито погоджувалися на пропозиції й були налаштовані конструктивно, однак після їх закінчення знехтували домовленостями. З погляду Другої морально – етичної системи задля досягнення мети (збереження надійності) цілком схвалюваним є нехтування частковостями і застосування будь – яких засобів: адже мета виправдовує засоби (або «ліс рубають – друзки летять»). Що, однак, є цілкомво неприпустимим і засуджуваним з позиції Першої системи.

Властива суспільствам з домінуванням Першої морально – етичної системи (вони ж – ринкові, вони ж – демократичні) апіорна світоглядна настанова на визнання розмаїття як цінності, визнання за Іншим його права бути таким як умови того, щоб мені бути самим собою, й є, за великим рахунком, вихідною ціннісною засадою існування громадянського суспільства. У загальному виразі Перша (ринкова й демократична) система зростає з легітимності Іншого й іншості, легітимності різноманітності. Для Другої – різноманітність, як і феномен Іншого, є негативною цінністю, антицінністю, що має долатися. Ось ці «ціннісні ядра» і становлять інваріанти ціннісних систем, утілення яких на практиці може бути доволі варіативним, оскільки пов'язане з їх транскрибуванням через притаманні певній спільноті (нації, етносу, локальній групі тощо) культурні паттерни. Варіативність політичної практики європейських країн, як і відмінність їхніх культур, за всієї спільності ціннісного ядра зумовлена широким полем варіативності і нетотожності знаково – символічних рядів, через які може виявлятися й виявляється спільне ціннісне ядро.

Специфікою ж української дійсності є співіснування, переплетення і протиставлення двох ціннісних ядер, двох морально – етичних систем, репрезентоване як по горизонталі – у територіальному їх розподілі, так і по вертикалі – у владних взаєминах. Такої ситуації, видається, немає сьогодні в жодній країні світу.

Однак зв'язок між ціннісними засадами суспільного життя й практикою того життя обопільний: мірою соціально – політичних змін у суспільстві – і українське тут не виняток – створюється ґрунт для поширення тієї чи тієї системи. Інколи такі зрушення можна виявити й у вигляді кількісного показника. Як викладач я щороку користуюся нагодою протестувати аудиторію задля дослідження динаміки ціннісних орієнтацій студентства, вдаючися для того до опитування, в основу якого покладено розробки В. Лефевра та Е. Фромма [13]. Запитання спрямовані на виявлення оцінок ситуацій, в яких відбувається поєднання «доброї мети й поганих засобів». Варто навести кілька типових прикладів запитань щодо таких ситуацій: «Чи може лікар приховати від пацієнта встановлений ним факт того, що останньому залишився дуже обмежений термін життя?»; «Чи варто терористам, які захопили заручників, пропонувати видати їх, а самим здатися, якщо є гарантована можливість знищити всіх терористів?»; «Чи може студент підказувати своєму товаришеві на іспитах?» тощо. Опитування з 1995 року провадяться регулярно серед студентів усіх курсів на початку навчального року. Якщо в середині 90 – х років минулого століття можна було зустріти лише поодинокі випадки відповідей, ціннісний склад яких відповідає Першій морально – етичній системі, загалом же понад 80% аудиторії репрезентувала Другу, то уже на початок ХХІ ст. спостерігалася рівновага (50% на 50%) відповідей, на сьогодні ж пропорція їх тотожна ситуації 1995 року з протилежним знаком – 80 і більше відсотків носіїв Першої морально – етичної системи і 20 і менше – Другої. Відтак можна з великою часткою впевненості говорити про поширення в нашому суспільстві ціннісних засад, притаманих Першій морально – етичній системі і, відповідно, демократичному суспільству.

Однак якщо в суспільстві в цілому, на рівні його громадянських структур можемо говорити про позитивну тенденцію у ствердженні європейських цінностей, то ситуація в структурах влади оптимізму не викликає. Одним з виявів зазначеної вище специфіки української ситуації, що полягає в протиставленні двох морально – етичних систем, є й доволі напружені взаємини між владою й громадянським суспільством.

Навіть побіжний погляд на контрадикторний характер співіснування двох інваріантів цінностей через їхній вияв у найновішій політичній історії України яскраво демонструє, що і найдемократичніші досягнення у законодавчому забезпеченні демократизму та того, що називаються правовою державою, на практиці, якщо й не зовсім перетворюються на протилежне, то, принаймні отримують гібридний вигляд. Прикладів можна наводити безліч, однак обмежимося кількома.

Місцеве самоврядування, громадянське суспільство та владні структури. Намагання мінімізувати відцентрові чиновницькі тягіння й регіоналізацію країни призводить до зарегламентованості системи місцевого самоврядування з боку держави, на що Україні неодноразово вказували в Рекомендаціях Постійної конференції місцевих і регіональних влад Європи (8; 9; 10). Доречно зазначити, що процеси, що нині

відбуваються в правовому полі держави, з цього погляду викликають велике занепокоєння. Указами Президента, зокрема, про повноваження того чи того вищого органу виконавчої влади [12], постановами Кабінету Міністрів України [6] фактично змінюється й до цього часу не збалансоване правове поле держави – в бік урізування повноважень місцевого самоврядування і звуження реальних контрольних щодо влади можливостей структур громадянського суспільства. Звужуються навіть визначені законами повноваження центральних органів виконавчої влади – в напрямі їхнього перерозподілу на користь державних адміністрацій. Сьогодні в країні будується нова державна вертикаль, функціонування якої, зменшуючи поле реалізації місцевого самоврядування й громадянського суспільства, створює перешкоди для подальшого поширення й укорінення Першої морально – етичної системи – системи, яку зазвичай називають системою європейських цінностей.

Дозвільна система. Прагнення її уніфікації викликане об'єктивними потребами та задеклароване спрощення для суб'єктів підприємницької діяльності під час спроби реалізації цих намірів у вигляді законопроекту [7] призвело лише до закладеного в проект збільшення рівня зарегламентованості отримання дозволів і до вельми серйозних для утвердження демократичної системи цінностей наслідків. Серед них – знецінення життя. Запланована законодавчо «уніфікація дозволів на відстріл», якою фактично легалізувалося «добування» будь – яких тварин (в тому числі внесених у Червону книгу та домашніх тварин – компаньонів) у будь – який час і будь – якому місці без винятку (а, отже, й у населених пунктах) за спрощеною системою – лише за наявності дозволу, виданого держадміністрацією викликала низку протестів громадськості і здійснила свій внесок у зростання соціальної зневіри й тривожності. Щоправда, на сьогодні новий склад Верховної Ради не вніс до порядку денного його роботи цей законопроект на друге читання. Що, однак, не гарантує його появу і, зрештою, ухвалення. Отже, з одного боку, держава нібито рухається до щодалі більшої комунікативної відкритості, зокрема, ринкової, з другого – маємо постійні рецидиви «прориву» в дійсність Другої морально – етичної системи з її знеціненням особистості й життя.

Прояви негативних, шкідливих для ствердження європейських цінностей у суспільному житті тенденцій у нормативно – правовому просторі України свідчать: протистояння ціннісних систем, коли воно має характер явища не дифузного, а локалізованого в територіальному та соціально – стратифікаційному вимірах, має своїм наслідком надзвичайно нестійкий стану суспільства, таку собі перманентну «точку біфуркації». У такій ситуації перебіг соціально – економічного, політичного, культурного тощо розвитку країни є нелінійним і не прогнозованим, а його логіка – непередбачуваною.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Калягин А.Н., Блохина Н.Н. «Благоговение перед жизнью» доктора Швейцера (к 130 – летию со дня рождения) // Сибирский медицинский журнал. – Иркутск, 2004. – Т. 49. № 8. – С. 92 – 95. 2. Лефевр В.А. От психофизики к моделированию души // Вопросы философии. – 1990, № 7. – С. 51 – 58. 3. Метельова Т.О. Національна ідентифікація в українському та європейському вимірах / Т.О. Метельова / Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / за редакцією д.і.н., проф.. А.І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2011. – 632 с. 4. Метельова Т.О. Орвелл відпочиває // Народний депутат, 2006. № 4 (16). – С. 48 – 53. 5. Метельова Т. «Халк, Ватан, Туркмен баши»: антитеза ХХІ – го століття // Сучасність. – 2006. – № 7. – С. 87 – 101. 6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового положення про структурний підрозділ місцевої державної адміністрації» від 26 вересня 2012 р. № 887. 7. Проект Закону про реформування та вдосконалення дозвільної системи у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального і невиснажливого використання природних ресурсів та екологічної безпеки, зменшення регуляторного тиску на суб'єктів господарювання № 9139 від 9 вересня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?pf3516=9139&skl=7. 8. Рекомендація 102 Постійної конференції місцевих і регіональних влад Європи «Про стан місцевої й регіональної демократії в Україні», 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.kiev.ua>. 9. Рекомендація 113 Постійної конференції місцевих і регіональних влад Європи «Про відносини між громадськістю, місцевою радою й виконавчою владою в місцевій демократії (інституційні рамки місцевої демократії)», 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coe.kiev.ua>. 10. Рекомендація 138 Постійної конференції місцевих і регіональних влад Європи «Про стабільні регіони в контексті глобалізації», 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.kiev.ua>. 11. Українцями себе ідентифікують 70% жителів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://clipnews.info/newstopic.htm?id=13632>. 12. Указ Президента України № 452/2011 Про Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України від 13 квітня 2011 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/13433.htm>. 13. Фромм Э. Иметь или быть. М: АСТ, Астрель, 2010. – 320 с. 14. Швейцер А. Этика сострадания. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://marsexx.ru/tolstoy/schweitzer-propoved.html>.

УДК 342+477

Горєлов М.Є., Рафальський О.О.

АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ В ХХ СТОЛІТТІ

У статті проаналізовано три основні напрями української національної ідеї: націократичний, класократичний та соціалістичний, які позначилися на цивілізаційному розвитку країни в ХХ столітті.

Ключові слова: Україна, національна ідея, нація, цивілізаційний розвиток.

В статье проанализированы три основных направления украинской национальной идеи: нациократическое, классократическое социалистическое, которые сказались на цивилизационном развитии страны в XX веке.

Ключевые слова: *Украина, национальная идея, нация, цивилизационное развитие.*

The article analyzes three main areas of Ukrainian national idea: natiocratic, klasocratic and socialist, that influence the civilizational development in the twentieth century.

Keywords: *Ukraine, national idea, nation, civilizational development.*

Конкретні історичні події та глобальні процеси, які відбувалися на території Східної Європи в кінці XIX – на початку XX ст. призвели й до ґрунтовних розробок на ниві українства як європейського явища. З'явилась ціла плеяда політиків і науковців, які вивели розробку цієї проблеми на новий фундаментальний рівень. Їхні ідеї та концепції в значній мірі не загубили своєї актуальності й сьогодні. Оскільки ж ідеологія є одним з наріжних каменів державотворчого і цивілізаційного процесів, її аналіз є вельми актуальним для визначення аксіологічних коренів політичного процесу в Україні.

У зазначений період українську політичну думку репрезентувало чимало оригінальних мислителів, у яких підходи до проблем цивілізаційного державотворення багатозначно були відмінні. Такі постаті як М. Драгоманов, М. Грушевський, М. Міхновський, В. Липинський, Д. Донцов небезпідставно вважаються діячами європейського гатунку.

Державництво М. Грушевського ґрунтувалося на вивченні проблем нації та національності в історичному контексті. Сам факт існування українського народу важив для М. Грушевського незрівнянно більше за будь – які історичні прецеденти, серед яких його опоненти виділяли Київську Русь або Галицько – Волинське князівство. «Мы исходим, - писав він, - прежде всего из того факта, что украинский народъ, около 5/6 котораго (в числе свыше 25 миллионов) занимает в России скромную территорию с ясно выраженными этнографическими границами, - по своимъ психофизическимъ свойствамъ, по исторически сложившимся особенностямъ, своего частнаго и общественаго быта, по складу экономическихъ отношеній, по культурнымъ и общественнымъ традиціямъ, представляетъ вполне определенную этнографическую и национальную особь, которая... должна найти благоприятныя условия для своего культурнаго и общественаго развития и національнаго самоопределенія» [1, 88].

Націонал-радикали, навпаки, висували на перший план позаісторичний характер нації. М. Міхновський, автор відомої праці «Самостійна Україна», публічно заявив про законне право українського народу самостійно вирішувати свої проблеми, пропонував облішити розмови про історію походження українців і росіян, а закликав до боротьби за визволення, при цьому виправдовуючи будь – які її форми. «...Доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, - писав він, - доти українська інтелігенція не покладе оружжя, доти всі покоління

українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна уважатися також відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби впливає з факту нашого національного існування» [2, 26].

Він в емоційній формі характеризує утиски українського народу в царській Росії. «Яким правом, - пише він, - російське царське правительтво поводитися з нами на нашій власній території, наче з своїми рабами?.. На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительтво російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи і підтримуючи її науку, літературу, промисловість та ін.? І, нарешті, найголовніше, чи має право царське правительтво взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністративні засади?» [2, 26 – 27].

Відповідаючи на ці запитання, автор доводить, що Росія порушує майже всі статті Переяславської угоди 1654 р., зводячи нанівець українську автономію. З цього робиться висновок про те, що невиконання договору однією стороною позбавляє іншу юридичного обов'язку дотримуватися його положень. А отже, «єдина неділима Росія» для України не існує.

Слід відзначити, що на початку ХХ століття в Україні найвпливовішою ідеологією був соціалізм. Від перших спроб утворення політичних партій у Наддніпрянській Україні та визвольних змагань 1917 – 1920 рр. (окрім недовгого періоду Гетьманщини) всі українські (і псевдоукраїнські) уряди в Наддніпрянщині були соціалістичними. Інтегральний націоналізм Донцова в цілому не мав значного впливу. Консерватор Липинський на своїй батьківщині був лише самотнім голосом у пустелі. У часи Центральної Ради проблеми «буржуазних» міністрів, яка так турбувала російський Тимчасовий уряд на початку його існування, просто не було, оскільки практично не було несоціалістичних політичних діячів у Києві.

Культ соціалістичного інтернаціоналізму в Україні призвів до того, що чимало українських соціалістів боялися навіть думати про моделювання майбутньої української державності, оскільки перебували під постійним тиском – як внутрішнім, так і зовнішнім. Українські та російські партії стояли на засадничо різних позиціях. У програмах українських соціалістичних партій важливе місце займали вимоги національно-територіальної автономії. Саме ці вимоги викликали шалений опір російських колег, які традиційно сприймали Україну як невіддільну частину Росії. Тому так легко записували українців до стану контрреволюціонерів, дрібнобуржуазників тощо. І як наслідок – останні почали на всі боки відхрещуватися від звинувачень в сепаратизмі, самостійництві й лякатися навіть тіні незалежної української держави.

Зокрема, вони на початку століття являли собою класичний приклад соціально – некомплектного народу, тобто народу, де чужа домінація отримала структурний характер у тому сенсі, що навіть на територіях, де дана група складала переважну більшість населення, майже всі визначальні ролі в суспільному розподілі праці, крім найменш престижних, були зайняті представниками інших народів [3, 41 – 45]. Після Валуєвського циркуляра 1863 та Емського указу 1876 рр. підросійські українці не мали легального доступу до рідномовних школи та літератури (до 1905 р.). І навіть у невеликих містах, де у 1870 р. міщани розмовляли місцевими українськими говірками, на початку століття «переважала мова російська або суміш російської й української» [4, 17, 18]. Навіть у 1917 р. українці ще були переважно селянським народом, мало втягненим у індустріальний розвиток свого краю. Профспілки та робітничий клас були російськомовними. Так само міська торгівля та пацеський масток.

Закономірно, що з десятками мільйонів селян, двома десятками тисяч інтелігентів та індивідуалами серед інших класів тільки та ідеологія мала шанс отримати масову підтримку, яка могла дати артикуляцію національним та соціальним домаганням селянства, котре ще носило на собі залишки кріпацтва. Більш того, з другої половини XIX ст. у Європі взагалі домінував масовий соціалістичний рух, ідеологія якого здавалася найбільш «прогресивною», «модною», у контексті якого поневолені народи могли сподіватися знайти союзників у спільній боротьбі за свободу та справедливість.

Українські соціалісти, як і всі соціалісти взагалі, вірили, що революція – це просто поширення демократії на сферу економіки. Спершу треба встановити громадські права за так звану моделлю «буржуазної демократії», а тоді з підтримкою трудящої більшості населення забезпечити працюючих через розподіл економічних благ від багатшої меншини до бідних та усупільнення засобів виробництва. Вони ненавиділи «експлуататорів», вважали неминучою протидію їм у формі так званої класової боротьби, були готові застосувати насильство проти «нетрудящих» прощарків населення. Для соціалістів була просто несприйнятною думка, що можуть виникати серйозні сутички та кровопролиття між самими трудящими та їхніми представниками. Вони широко вірили, що злива ворогів немає і не може бути. Ця політична культура зробила українських соціалістів дуже уразливими внутрішньо і відкритими для атак з боку російських революціонерів. У середині українського руху це ставало приводом для постійних сварок, розколів та боротьби за імідж справжніх соціалістів за принципом: хто більший, хто революційніший. Для російських проімперськи настроєних радикалів сприйняття такої політичної культури стало могутнім інструментом у боротьбі з національними рухами. Будь – хто в будь – яку мить міг бути оголошений націоналістом, реакціонером і на цій основі піддаватися політичному остракізму.

Отже, основні політичні баталії в Україні у 1917 р. велися не навколо моделей майбутньої української державності (про це ніхто серйозно не думав, вважаючи, що соціалістична революція одним ударом перетворить імперію на сім'ю рівноправних братніх народів), а навколо соціалістичної трансформації суспільства.

Аж до кінця 1917 р. ніхто з головних діячів серйозно не думав про повне відокремлення України від Росії. Вони до останнього моменту хотіли перетворити Росію – імперію на федерацію, де Україна мала б повну внутрішню суверенність та окремі від російських Установчі збори для розв'язання всіх внутрішніх українських політичних питань.

В Україні роль батька нації і держави у цей час взяв на себе М. Грушевський – видатний історик, філософ, літературний критик. Людина надзвичайних здібностей і авторитету. І вкрай трагічної долі, в силу особистих обставин, а ще більш тому, що справа, за яку він боровся, виявилася приреченою через зовнішню ізоляцію, брак політичної культури й відповідну цивілізаційну ситуацію. Українські соціалісти, а може, насамперед сам Грушевський, просто не розуміли, що таке держава. Держава не лише, як твердили марксисты і підспівували лєніністи, інструмент класового поневолення – це насамперед інструмент самозахисту нації.

Він, висуваючи «грандіозні завдання» перед Україною, тут же застерігав, що «ми відокремлюємо поліційно – бюрократичний устрій і хочемо оперти лише правління на основах самоврядування, залишаючи адміністрації міністерські тільки функції загального контролю, координування й заповнювання тих прогалін, які можуть виявитися в діяльності органів самоврядування. Впливи бюрократій таким чином будуть дуже обмежені». Тобто, згаданий політик, сам того не відаючи, на самому початку існування держави обмежив її можливості як інструменту оподаткування, перерозподілу соціальних благ і виконавця соціальних програм. Така позиція мала би призвести і, звісно, призвела до повсюдної анархії, виникнення різноманітних «незалежних республік», врешті – рєшт – до некерованого хаосу в новоствореній державі.

Грушевський не боявся небезпеки місцевої ідентичності, навпаки, він вважав, що самосвідомлення усіх гілок українства як нащадків історичних українських племен древлян, полян, сіверян, волинян тощо, розмаїття культур і дух місцевого патріотизму дадуть могутній імпульс для розвитку цих регіонів.

Він вважав себе переконаним федералістом, цілковито в душі соціалістичної ідеології, яку сповідував. Тому рішуче відкидав будь – які звинувачення в сепаратизмі і націоналізмі, але вважав, що майбутня українська держава повинна будуватися на основі домінуючого українського національного елемента [5, 142 – 149].

Грушевський і його соратники мислили глобальними категоріями. Будучи переконаними соціалістами, вони брали, як бачимо, відповідальність не лише за Україну, а й за долю усієї колишньої

Російської імперії, всіх її народів. 21 – 28 вересня 1917 р., виконуючи квітневу постанову Українського Народного Конгресу про встановлення зв'язків з народами Росії, що домагалися, як і український народ, перебудови Росії на федеративних засадах, Центральна Рада провела у Києві так званий «З'їзд народів». У ньому взяли участь представники татарів, грузинів, латвійців, литовців, євреїв, білорусів, естонців, молдаванів, бурятів, донських козаків, а також представник Тимчасового уряду. Це ще раз підкреслює, з одного боку, цивілізаційні претензії України у період після повалення самодержавства в Російській імперії, а, з другого, виявляє наївність ідеалістичних сподівань української влади на необоротність демократичних процесів того часу.

На з'їзді відзначалося, що ідея федералізму глибоко запала в громадянство численних націй Росії і що з ґрунту федералізму колишні в'язні російської тюрми народів могли зійти лише в бік цілковитої самостійності. Спеціальною постановою з'їзд висловився за докорінну перебудову російської держави на принципах децентралізації, федеративного устрою, демократизму, визнання рівності прав усіх народів, а у тих випадках, коли національності, як, наприклад, євреї, розпоршені по всій державі, за надання їм екстериторально – персональної автономії. З'їзд також висловився за рівноправність усіх мов, скликання Установчих зборів на демократичних принципах.

Тут також було обрано Раду народів, якій доручено керувати спільною боротьбою всіх народів за «храм волі народів» - Російську федерацію. Головою Ради було призначено Михайла Грушевського. Федералістичні традиції в українській політичній думці того часу виявилися досить живучими і стійкими. Українським соціалістам довелося пройти довгий і трагічний шлях розачарувань, аби позбутися своїх ілюзій стосовно можливості жити самостійним і демократичним життям у рамках єдиної російської держави. Вони переоцінили інтернаціоналістські тенденції соціалістичної ідеології і недооцінили живучість та агресивність російського національного міфу щодо України. З'їзд народів ніяких наслідків не мав і не міг мати, російські радикально настроєні політики швидко просувалися до прийняття ідеї централізованої російської держави, і в цьому пункті не було практично ніякої різниці між ленінською проповіддю «зближення і злиття націй» та гаслом «єдиної і неділимої» білого генерала Денікіна.

Відповідь Леніна – ультиматум (19 грудня), а через шість днів група більшовиків створює «Народний секретаріат УНР» в Харкові та отримує військову допомогу «старшого брата». Через місяць більшовики були уже в Києві. Врешті беззахисна Україна змушена була, укладаючи мирну угоду з Центральними державами, просити їхньої допомоги проти більшовицької інвазії.

Втім держава, створена Четвертим Універсалом, була вже на першій своїй стадії приречена, оскільки цей Універсал відстоював есерівську позицію щодо аграрної реформи, а це унеможливило виконання

Берестейської угоди щодо продажу хліба німцям. Закономірно, що німці, які мали реальну військову силу в Україні, шляхом гетьманського перевороту перебрали на себе владу політичну. Пізніше сам Грушевський ще раз поставив свої соціалістичні ідеали вище державності. У 1920 р., коли російськомовні більшовики боролись проти Директорії УНР на чолі з Петлюрою, він написав листа секретарю ЦК КП(б)У Косіору з наївним проханням до більшовиків України передати владу українським партіям, які стояли на радянській платформі [6, 270 – 273].

Директорія зіткнулася з тими ж проблемами, що і уряд Грушевського. З одного боку, сильний тиск так званих буржуазних держав Антанти, котрі взагалі були проти будь – якого соціалістичного експериментаторства, з другого боку – Радянська Росія, яка прагнула контролювати Україну. І, нарешті, був Денікін, який також з допомогою Антанти хотів реставрації «єдиної неділимої».

У цьому пункті історії українську державність могла би врятувати лише консолідація усіх проукраїнських сил, безумовні поступки і компроміси усіх політичних партій, рухів, лідерів заради однієї мети – незалежної держави й розвитку її власної цивілізації. Проте було вже запізно. Політичний розкол в Україні дійшов своєї критичної межі. В середовищі селян були сильні позиції боротьбистів, котрі підтримали радянську платформу, російськомовні робітники в своїй основній масі залишалися байдужими чи ворожими до Українського руху.

Гетьманщина була знесена величезним селянським повстанням на чолі з Петлюрою, що знищило рештки української армії Скоропадського. Після падіння гетьманського уряду сільські повстанці просто поверталися до домівок і перероджена УНР залишилася майже без оборони. Петлюра був змушений створювати армію майже з нуля. Тож він почав призначати отаманами Української Народної Республіки будь-кого, хто міг командувати, мав зброю і виявляв лояльність до уряду Директорії, сам же присвоїв собі титул Головного Отамана УНР. Винниченко мало що перебільшував, коли написав, що буквально будь - хто міг стати отаманом, треба було тільки оголосити бажання боротися з більшовиками – і Петлюра послав би грамоту й пару мільйонів новонадрукованих українських карбованців [7, 352]. Ніякого оперативного контролю над цими отаманами не було. Результатом став епізод української революції, відомий під назвою «отаманщина».

В середині 20 – х років націоналістичні ідеї трансформувалися у рух, що виник на західноукраїнських землях, які увійшли до складу Польщі. Його ідеологією став «інтегральний» або чинний націоналізм, автором якого був Дмитро Донцов.

На початку своєї політичної та публіцистичної діяльності цей політик віддав данину соціалістичним ідеям і навіть входив до української соціал-демократичної партії. Але ще перед Першою світовою війною у його творчості з'явилися виразні антиросійські тенденції, які зміцнювалися паралельно із відходом від товаришів по партії. Він наголошував на

небезпеці для України наслідувати приклад північної сусідки й закликав українство повернути очі на Захід.

На основі цього висновку Донцов пропонує пов'язати геополітичне майбутнє України з Німеччиною та Австро – Угорщиною. Зокрема, напередодні очевидного конфлікту цих держав з Росією та її союзниками, він закликав (у разі поразки останніх) до створення в межах Австрійської імперії «Українського коронного краю».

Вступаючи в третє десятиліття ХХ сторіччя, Україна опинилася в дуже складній ситуації. Галичина була у складі Польщі, в якій режим Пілсудського проводив жорстку політику щодо української етнічної меншості. Значні території відійшли до Румунії та Чехословаччини. Українська «державність» у всім відомому вигляді постала в формі УРСР. Звичайно, говорити про те, що остання могла самостійно вирішувати питання створення громадянського суспільства й цінної національної цивілізації ми не маємо жодних підстав.

Нелегку кризу переживала українська державницька ідея в середині 20 – х років. На думку Донцова, її соціал – демократична модель була скомпрометована непослідовною, великою мірою руйнівською політикою Центральної Ради, а монархічна – такими ж діями гетьманського уряду Скоропадського. Необхідно було знайти нові імпульси для реанімації волі українського народу до суверенності. Донцов закликає забути минулі невдачі, позбутися традиційного українського комплексу меншовартості й нарікань на нещасливу долю. Натомість він пропонує рішуче долати всі перешкоди, не зупиняючись перед жертвами. «Хто дивиться на життя як на процес (Werden), той не відділяє різно вчора від нині, - читаємо в одній з його статей 1923 р., - людину від низших так само, як і від висших істот. Там, де ніщо не устанилось, де все тече, там бог може стати безсилим, як людина (Прометей!), а вчорашній підвладний – богом (як Зевс по подоланню Титанів). Там енергія не є ще бездушною силою, а все ще можна змінити власним зусиллям і боротьбою. Тому всяке лихо, біда викликає тут гнів і протест, як в скутого Прометея. Сама смерть не викликає рефлексій суму. Там, де сутю є непогамоване стремління людського духа, там навіть смерть може стати тріумфом, як для еретиків на кострищі, в яких навіть вогонь не зміг знищити нездоланної думки. Там граються зі смертю, переконані, що безсмертний людський дух і поза її межами знайде нові краї, нове небо, може нового Бога...» [8, 14].

Цього Бога він шукав в умовах, коли дедалі більшого поширення набували ідеї тоталітаризму, що їх уособлювали насамперед російський більшовизм, італійський фашизм та німецький націонал-соціалізм. Політичні успіхи цих радикальних рухів у своїх країнах давали змогу сподіватися, що внесення їхніх постулатів до стратегічних концепцій будь-якої національної ідеї матиме позитивні наслідки. Ставку на це зробив і Д. Донцов, який з 1921 р. проживав у Львові. Квінтесенцією його теоретичних розробок став відомий твір «Націоналізм» [9].

Як і раніше, публіцистично застосовуючи ідеї філософського ірраціоналізму – Шпенглера, Гартмана і особливо Ніцше, а також інших філософів – до України, автор «Націоналізму» закликав раз і назавжди відмовитись від раціонально – осмисленого світосприйняття. Натомість, пануюче місце в ньому мала посісти воля до життя [9, 230, 231]. Виявлення волі, інтерпретував Донцов ідеї «філософії волі», «це ніщо інше, як насолода розросту, виступлення поза власні границі» [9, 233]. Бо «експансія – не тільки самоутвердження власної волі до життя, а й заперечення її в інших» [9, 235]. Звідси виводилися дві перші підстави чинного націоналізму: «зміцнювати волю до життя, до влади, до експансії» та «стремління до боротьби та свідомість її конечності».

Донцов окреслює як наступну вимогу вольового націоналізму – романтизм та догматизм у сприйнятті пропонованої ідеології. Перший має «живитися легендою «останнього бою», запереченням того, що є і захоплюючою картиною катастрофи, що принесе нове. Другий - «з'явиться в супроводі категоричного наказу, безоглядного послуху» [9, 257, 263].

Об'єднуючи ці поняття, Донцов зазначає «ілюзіонізм є синтезом обох: він протиставляє «смисловому» - ірраціональне... доказам – голу афірмацію... він не дискутує... хоче здійснити ідею неіснуючу і принципіально протилежну конкретній». Все це умотивовує «його войовничість, антипацифізм» [9, 258]. Тому однією з головних вимог чинного націоналізму до його послідовників він вважав фанатизм і аморальність. На його думку, національна ідея мусила бути «аморальною», тобто не мала керуватися принципами загальнолюдських цінностей. Здійснювати ж таку політику має фанатик, що «узнає свою правду за об'явлену, загальну, яка має бути прийнята іншими. Звідси його агресивність і нетерпимість до інших поглядів» [9, 263].

П'ята - «синтетична» вимога проголошеної доктрини полягає у піднесенні до рівня державної політики імперіалізму. «Імперіалізм, - заявляє Донцов, - це не тільки здиство, а й одночасно виконання громадських справ у громадських інтересах націями, покликаними і управленими до того... Є вищі і менш варті народи, ті, що вміють правити іншими (і собою), і народи, що цього не вміють... Право сильних рас організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури і цивілізації» [9, 280, 283].

Вищезгадане право пропонувалось здійснювати через «творче насильство ініціативної меншості», яка має підпорядкувати собі власний народ та змусити його до агресії проти інших. Це – шоста з вимог, на яких побудував свою теорію автор «Націоналізму». Він певен, що «цей засіб (насильство) не є з тих, що можуть бути, а можуть і не бути. Агресія, через яку нова ідея приходить до життя, не є випадкова, вона іманентна кожній «теологічній» релігійній або національній ідеї» [9, 284].

Підводячи підсумки свого основного твору, Д. Донцов твердить, повторюючи Ф. Ніцше: «мусимо провести основну переоцінку цінностей. «Фанатизм», «інстинктивні почування», «емоційність» замість

«розумовості», дух національної нетерпимості, - все, що опльовували в нас, повинно реабілітувати свіже і молоде українство» [9, 311]. І, слід сказати, ці гасла, подані під флером боротьби за справді святу мету – визволення батьківщини, притягали до себе галицьку молодь, яка за авторитарного польського панування була поставлена в умови, що, по – перше, ускладнювали для неї одержання відповідної освіти, престижної роботи, обмежували правовий статус, а, по – друге, змушували боротися за свої національні та загальнолюдські права насильницькими методами.

Тоталітаризм у 20 – 40 рр. ХХ ст. правив політичним балом в Європі, і Донцов, фактично, спробував за допомогою своєї книги підпорядкувати його ідеології український національний рух. Служно, на нашу думку, пояснив феномен успіху «Націоналізму» в молодіжному середовищі один із лідерів ОУН (Організації Українських Націоналістів) С. Ленківський. Завданням політичних діячів, які намагалися очолити рух спротиву в Галичині, було, за його висловом, опанування течій, «що нуртують у душах покоління, яке шукає шляхів. Донцов намагається ті психічні процеси, що вибухають стихійно, як негація наявної дійсності, скріпити й дати їм теоретичне обґрунтування та на їхній основі перетворити душу нового українця. Ґрунт, на якому зросла ця ідеологія, наскрізь психологічний» [10, 273]. На хвилі цієї «негації», використаної творцями майбутньої ОУН, і виникла 1929 р. ця організація. Формально не належачи до ОУН, провідним її ідеологом став Донцов. І хоча політична частина доцовського «інтегрального націоналізму» базувалась на класичних доктринах фашизму, ОУН, як ми вже зазначали, скоріше нагадувала аналогічні формування в країнах Східної Європи.

Таке кредо Донцова дорого коштувало ОУН, яка, принаймні до 1943 р., беззастережно сприймала його ідеологію. Український політолог А. Білінський вважає, що у згаданий період догмати Донцова склали «зміст, який в цілості перейняла ОУН. В усіх довоєнних писаннях ОУН славилася Донцова як ідеолога українського націоналізму... «Донцовізм» проголосила ОУН своєю політичною релігією» [11, 148].

Стрижнем політичної програми ОУН стала монопартійність, тоталізація усіх державних структур. На її Другому Великому Зборі, який відбувся 1939 р. у Римі, між іншим, зазначалося, що в новій Україні, побудованій на засадах донцовізму, «існування політичних партій буде заборонено. Єдиною формою організації населення Держави буде ОУН – як підстава державного й чинник національного виховання та організації суспільного життя» [12, 34].

Тільки в серпні 1943 р., коли бандерівці на власному досвіді переконалися, що, по – перше, зазнала краху їхня орієнтація на гітлерівський фашизм, а, по – друге, українці у своїй абсолютній більшості не схильні йти шляхом, вказаним автором «Націоналізму», вони змінили акценти. Саме тоді III Надзвичайний Збір бандерівського відгалуження ОУН прийняв нову програму, докорінно відмінну від донцовських

постулатів. Цікаво, що зауваження Донцова до нової програми ОУН(б) на зборі не були взяті до уваги.

У цьому документі, зокрема, зазначалося, що «організовані українські націоналісти борються за інтереси українського народу, тому їм чужі є всі ідеї панування над народом... ОУН бореться за свободу друку, слова, думки, віри і світогляду. Проти офіційного наслідування суспільності світоглядкових доктрин і догм... За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру... За рівність всіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках» [13, 23 – 24].

Отже, український рух за незалежність пішов новими, не передбаченими Д. Донцовим, шляхами. Спочатку це була лише декларація про наміри – адже виховані на «Націоналізмі» люди не могли відразу змінити свої погляди. Але основна ідея національно-визвольної боротьби українського народу рішуче змінилася. Замість тоталітарних засад «інтегрального» націоналізму її головним змістом стали принципи загальнолюдських прав і свобод, у тому числі і національних. На думку М. Сосновського, «зв'язок між ідеологією українського націоналістичного руху та ідеологією «чинного націоналізму» можна було б графічно подати в формі двох ліній, які виходять з різних пунктів і на окремому відтинку майже сходяться чи одна одну перетинають, щоб незабаром цілком відділитися. Протягом 40 – х рр. цей зв'язок остаточно перервався, причому розвиток української націоналістичної думки пішов своїм властивим їй шляхом, а розвиток ідеології «чинного націоналізму» припинився та фактично зупинився на писаннях самого Донцова. Всі ці націоналістичні автори, які ідейно хотіли втриматися в межах, визначених ідеологією Донцова, не внесли до цієї ідеології нічого нового і справді оригінального. Ті ж автори, які вийшли за межі безкритичного наслідування Донцова, не тільки з ним рано чи пізно розійшлися, але навіть стали на позиції, цілком протилежні ідеології «чинного націоналізму» [14, 36]. Додамо, що до цього їх перш за все спонукала рішуча зміна цивілізаційних векторів в Європі, яка супроводжувала крах тоталітарних режимів (окрім радянського). Західна цивілізація визнала фашизм і нацизм злочинними режимами й відокремилася від останнього бастиону тоталітаризму «залізною завісою».

У першій половині ХХ століття українська ідея мала і свою класократичну версію. Її автором став видатний мислитель В'ячеслав Липинський.

Слід зазначити, що коли всі були федералістами, соціалістами та націоналістами, Липинський виступає як самостійник і монархіст. Його політичні ідеї та переконання суперечили духові часу, творили образ романтика-утопіста, політика – ізгоя, який захищає монархію. Тоді як «прогресисти» висловлювалися за демократію та республіку, він оживляє такі поняття, як лицарська честь і гідність, коли на слуху в усіх були

доцільність і утилітаризм, коли скрізь точилися розмови про свободу і рівність, він обстоював ієрархічну структуру суспільства.

Така позиція лицаря від політики призводила до того, що Липинський часто опинявся в політичній ізоляції, не знаходячи спільної мови з соціалістами, націоналістами або комуністами. Він гостро переживав невідповідність свого світогляду з модними на той час ідеями політичного істеблїшменту, «потойбічність» і «нереалістичність» своїх ідеалів, ідентифікуючи себе із Дон – Кіхотом у політиці.

У «Листах до братів – хліборобів» В.Липинський аналізує причини, які призвели до знищення української державності в формі УНР та гетьманщини. Особлива увага при цьому надається висвітленню ролі української інтелігенції в державотворчих та руйнівних процесах тієї доби, а насамперед – оцінки різних форм державного устрою, що практикувались у тогочасній Україні. Він підкреслює: «Українська демократична інтелігенція, що творила головні кадри так званого свідомого українства в часах передвоєнних і належала до всяких так званих вільних російських професій, себе в ролі будівничих української держави абсолютно уявити не могла і тому ідея своєї держави, збудованої якимись іншими українськими класами, була їй як не ворожа, то в найкращім разі абсолютно чужа. Натомість, хотіла вона використати виключно для себе одну роль, до якої вона по природі своїй почувала себе здатною, – роль посередників між російською державою й українськими народними масами, яких перші прояви національної свідомості вона намагалась у тій цілі всіма силами опанувати» [14, 16].

Політик з історичним сумом констатує: «Побили ми себе самі. Ідеї, віри, легенди про одну – єдину, всіх Українців об'єднуючу вільну й незалежну Україну провідники нації не створили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла» [14, 17]. У 1920 р. він напрочуд точно окреслив загальну соціально-психологічну атмосферу, яка супроводжувала кризу української державності періоду національно – визвольних змагань у 1917 – 1918 рр.: «Соціальна пролетарська революція для збудування нового соціального ладу, або всенациональна – всекласова революція для збудування спільної й усім класам потрібної держави й нації, - справедливо зазначив він. – Все, що посередині, це політично й економічно: грабіж, а ідеологічно: фарисейство й деморалізація. Тільки на ідейно й морально чистих підставах може народитись нова творча українська віра» [14, 36].

Які ж рецепти для подолання перманентної для України кризи державності залишив нам В. Липинський? Перш за все він радить змінити методи державного будівництва: «Історія наша вже сотні разів нас навчила, що наша демократія, всі оці канцеляристи і писарі за фахом... на одне були тільки здатні: знищити власну українську державно – творчу аристократію, а з нею й українську державу... Але збудувати щось нового, свого на тім порожнім місці українська демократія ніколи не змогла. Не тому, розуміється, щоб між нею не було людей, які по своїй індивідуальній

вартості не змогли б місце старої вирізаної аристократії зайняти, а тому, що дух між ними панував руйнуючий, завидючий, злобний, а разом із тим облесливий, брехливий і рабський. Тому, що всі ці, поодинокі іноді й гарні, здібні й чесні люде всі разом творили руйнуюче тіло, якому ми – демократія» [14, 16].

Тут маємо справу з емоціями послідовного державника стосовно руйнівної діяльності доморощених демократів. І В.Липинський, і його однодумці робили марні спроби співпрацювати з Центральною Радою, допомагати їй будувати нову Україну. Більше того, В.Липинський вважав найліпшим для нашого народу скористатися в цьому будівництві цивілізаційним досвідом справді демократичної країни – США. Застерегаючи від культивування соціалістичних та націоналістичних настроїв у суспільстві, в тих же «Листах» він писав: «Цементом політичним, спаюючим місцевих українських людей в боротьбі за власну державу, ми хочемо мати патріотизм – любов до сильної Батьківщини, а не Ваш, соціалізм, зненависть місцевих бідних до місцевих багатих, і не Ваш націоналізм – зненависть місцевих «Українців» до місцевих «не – Українців»... Тільки тоді, коли державники українські всіх місцевих класів і всіх місцевих націй переможуть агентів, яких метрополії мають на Україні теж у всіх місцевих класах і всіх місцевих націях (також у «нації українській») – зможе повстати Держава Українська. І тільки в Українській Державі – тільки в процесі співжиття мешканців України на обмежованій державно території – може витворитись з них Українська Нація. Так, наприклад, як повстає, на наших очах Американська Нація з процесу співжиття різних націй і різних класів на території Сполучених Держав» [14, 16 – 17].

Природно тому, що з таких самих позицій оцінював він діяльність соціалістів та націоналістів, нерідко ставлячи між ними знак рівняння. Ані перші, ані другі, вважав Липинський, ніколи не зможуть побудувати суверенну Україну. Обґрунтував він це твердження у такий спосіб: «Ви – соціалісти і націоналісти – творити Україну хочете... поділом горизонтальним. Ви хочете відділити «чужі» верхи від «українських» низів і винищити верхи низами. При чим Ви не ріжнитесь між собою не психікою, ні методом, ні темпераментом, а тільки словесним, зверхнім гаслом. Соціалісти хочуть знищити на Україні верхи низами під гаслом соціальним: «бий панів, бо вони буржуї», а Ви – націоналісти – хочете зробити те саме, тільки під гаслом племенно – національним: «бий панів, бо вони не Українці». І ціль та самісінька: владу на Україні при допомозі «соціалістичного» чи «націоналістичного» народу захватити в свої, інтелігентські руки. Тому то так легко з соціалістами Ви стаєте націоналістами і з націоналістів «зміновіховцями». І тому то одні і другі Ви засуджені як Українці на загибель. Придумати щось таке, щоб підняти масу і на її спині виплисти наверх – ось на що скеровані всі Ваші умови потуги, тому Вас б'ють і завжди бити будуть. Тому не бачити Вам незалежної Вашої соціалістичної чи націоналістичної України. Її не

здобуде Ваш соціалізм чи націоналізм, а дисципліна, організація і, головне, ублагодження Вас самих і провідників» [14, 65].

У цій перспективі В. Липинський аналізує роль українських зовнішньополітичних орієнтацій та їхнє співвідношення з внутрішньою політикою. «Орієнтацією серед політиків на Україні, - пише він, - (без огляду на їх національну приналежність) називається спосіб знайти собі поза межами України союзника, запевнити його в своїй безмежній відданості і, одержавши в той спосіб його ласкаву допомогу, захопити з цєю допомогою владу над своїми земляками» [14, 66 – 67].

Цілком виразно їм пропонувався пріоритет внутрішньої політики над зовнішньою, пріоритет, такий звичайний для західних цивілізацій і такий незрозумілий в Україні: «Від об'єднання та зорганізування українського хліборобського класу залежить об'єднання та зорганізування цілої Української Нації» [14, 72]. Ця теза В. Липинського мала солідне підґрунтя у тогочасній дійсності. Всі інші соціальні верстви населення України не мали достатньо сил, щоб виконати об'єднуючу місію. Автор «Листів» вкрай точно визначив і одну з головних перешкод, які могли затримати подібний хід подій: «Тільки знищення приватної власності на землю може розвалити хліборобський клас, вийнявши з хліборобства його душу, усунувши момент творчості з праці хлібороба, що цією своєю індивідуальною працею перетворює, культивує свій власний учасок землі. Тільки соціалізація землі може знищити нашу теперішню класову свідомість...» [14, 73]. Не важко побачити, що більшовики потягли саме за цей кінець мотузки. Проте головними загрозами українській державності В.Липинський вважав такі форми суспільного устрою як охлократія і демократія.

Вирішальне значення в житті кожної держави, за В. Липинським, надавалось діяльності провідної верстви – національній аристократії. Він пояснював, що вживає «слово аристократія для означення фактично правлячої в даний момент і в даній нації верстви, однаково – чи це буде англійський лорд, чи російський совнарком, чи якісь «вибрані народом» демократи». З цієї позиції він тлумачить і охлократію, і демократію, спираючись при цьому значною мірою на Платона.

Охлократія, за В. Липинським, «це метод організації такої нації, яка в процесі свого примітивного матеріального і расового розвитку, або під впливом попереднього матеріального і расового розкладу, ще не витворила міцно складених по способу своєї матеріальної продукції і своєму расовому спорідненню класів, і яка ділиться тільки на політично безформену, економічно і расово нездиференційовану юрбу (охлос, звідси: охлократія) та тих, що правлять цією безкласовою юрбою при допомозі своєї озброєної і міцно внутрі спаяної організації. Набирається оця правляча охлократична аристократія шляхом виучки, або з прийшовших ззовні кочовників, або з місцевих здекласованих і матеріально непродукуючих, расово і економічно неоднородних елементів» [14, 188].

Нарешті демократія для нього «означає метод організації аристократії такої нації, яка під впливом неорганічного та хаотичного матеріального розвитку і під впливом своєї чи чужої колоніальної експанзії, класово і расово настільки вже перемішалась, що природне угруповання працюючих людей, якими являються фізично, духовно і матеріально споріднені класи, вже серед неї розпались; де вибився на верх расово неусталений і психічно не зрівноважений тип мішанця – метиса, та, замість поділу на органічно спаяні класи, появилася хаотичний конгломерат демократично «рівних» індивідумів – одиниць, взаємно собі зовні чужих, взаємно себе ненавидячих, і зв'язаних в одне національне ціле, тими останками національної і державної організації, що була втворилася під пануванням колишньої, розложеної демократією, класократичної чи охлократичної аристократії» [14, 191 – 192].

Найбільш оптимальною Липинський вважав «класократичну» форму державного устрою, за якого інститут влади формується з кращих представників кожного класу на основі виборчо – професійних спілок. Усі відносини між державою і суспільством регулюються законом. Під ним вчений розумів загальні «обов'язуючі поняття» про громадську правду і неправду, про громадське добро і зло... В основі закону лежить взаємне обмеження права... тих, хто править, правом тих, ким правлять, і навпаки» [14, 385]. Запропонована ним система допускає такі суттєві елементи демократії як свобода економічної, культурної, політичної самодіяльності, свобода критики і опозиції. Однак, як слушно відзначають дослідники творчості В. Липинського, форма політичного режиму, який він вважав оптимальним, з сучасної точки зору можна охарактеризувати як «авторитаризм». Цю форму вчений вважав універсальною для будь-яких країн перехідного типу. І тому – найактуальнішою для України [15, 162 – 163].

Безперечно, узагальнення автора «Листів» стосувалися, насамперед, України. Він мав відвагу першим піти проти й досі модних націонал – патріотичних легенд, про те, що не «одвічність української нації», довести, що для її становлення просто небезпечно бундючитися своєю «древністю», а натомість нічого не робити для створення привабливої для продукуючих верств суспільства нації і держави. Історична місія України, за В. Липинським, полягає в тому, щоб стати синтезатором західних європейських та східних елітично – візантійських культур. Реалізацією цього надзвичайно складного завдання Українська держава започаткувала б нову історичну епоху на сході Європи і забезпечила щасливіше життя не тільки для себе самої, але і для всіх сусідніх народів. Цю ідею автор «Листів» називав «українським месіанізмом» [14, 192].

Д. Донцов і В. Липинський – найвизначніші політичні мислителі України неосоціалістичного напрямку ХХ століття. Обоє вони створили оригінальні наукові школи, які значною мірою формували українську політичну думку першої половини минулого століття. Втім, у питанні про державотворення погляди політологів суттєво різнилися.

В. Липинський, з цивілізаційного погляду, справедливо вважав, що не нація буде державу, а навпаки, етнос, якому поталанило її створити, завдяки існуванню держави перетворюється на націю. Д. Донцов у своїх працях переконував, що, насамперед, внаслідок пробудження у народу національних інстинктів, доведення їх до фанатизму створюється спочатку нація, яка потім вже розбудовує державу.

Наприкінці свого життя В. Липинський дійшов висновку, що найліпшою формою урядування в Україні може стати парламентська монархія на зразок британської. Він підкреслював, що «на землі українській і в державі українській може удержатись своя монархія тільки західного, англійського типу, а не типу східного, московського чи балканського: монархія царствующа, але не управляюча – монархія, убагороднююча українських отаманів, а не монархія, сама даюча приклад отаманства» [16, 4].

Д. Донцов до кінця залишався вірним принципу вождизму, який він у різних інтерпретаціях обстоював як у «Націоналізмі», так і у «Дусі нашої давнини».

В. Липинський був послідовним консерватором, який пов'язував розбудову української держави з відродженням і модернізацією станового суспільства часів Богдана Хмельницького. Д. Донцов віддавав перевагу політичним системам, які очолювали партії «орденського» типу (італійський фашизм, німецький націонал – соціалізм, ленінсько – сталінський більшовизм тощо). У своїх останніх роботах Донцов пропагував «кастовий» метод побудови суспільства, який буцімто існував за часів Київської Русі. На його думку, населення кожної країни поділяється на народ (а це, за Донцовим, – «юрба», «плебс», «обузданий скот» або «люди з касти жаб, черепах або свиней») і «окрему верству «луччих людей», з яких має складатися правляча каста» [17, 154; 96; 6].

«Слово «каста» вживаю свідомо, – писав Донцов, – щоб підкреслити антидемократичний характер рекрутування цієї верстви, добору її членів й її духовно – політичне обличчя, щоб підкреслити її докорінну відміну від маси народу або нації» [17, 7].

Отже, можна констатувати, що обоє політологів були прибічниками засновників теорії еліт Р. Міхельса, В. Парето, Г. Моски, Ж. Сореля та ін. Але до формування цих еліт та добору кадрів до них Донцов і Липинський ставилися абсолютно по – різному.

В. Липинський вважав, що кожна політична система, яка претендує на поступальний розвиток, мусить поповнювати свою еліту, кооптуючи до неї кращих представників різних класів і груп. Це має бути динамічний процес, який він визначав як «постійне відновлення аристократії», що у західній термінології має назву «кооптація еліт».

Д. Донцов, натомість, наголошував на неприпустимості «перемішування каст», бо це, мовляв, «веде лише до хаосу. Вивчитися прикметам панівної касти, засвоїти її духа – касти смердів не вдасться ніколи» [17, 96].

Таким чином, якщо теорія еліт Липинського спиралася на загальноприйнятні закони суспільного розвитку, то постулати Донцова можна вважати політичною утопією й віднести до суто публіцистичної категорії.

Якщо застосувати термінологію В Липинського, то найліпший, на його думку, класократичний (органічний) метод організації суспільства, характеризувався правлінням лицарської або військової верстви, яка заробляє на життя матеріальним виробництвом і є прикладом для еліт інших соціальних груп, кожна з яких інтегрована в корпоративний монархічний державний порядок. Липинський вважав Англію ідеальною країною для плекання класократичної системи і функціонування еліт. Він обґрунтовував це типологічне означення дещо суперечливим аналізом англійської класократичної системи, в якій вбачав гармонійний та ритмічний баланс функцій між консерватизмом старої аристократії та поступовістю й революційністю нових соціальних груп. Згідно з Липинським, англійська монархія та англійська парламентська система були кінцевим результатом цього динамічного балансу соціальних сил.

Д. Донцов, за тією – такою термінологією, обстоював охлократичну систему побудови суспільства. Згідно з цим «механічним», за окресленням Липинського, методом, влада належить не натовпу, а невеликій структурі – партії орденського типу, що стоїть над натовпом. Охлократична еліта з її обмеженим інтересом до матеріального виробництва та нездатністю підтримувати економічну і культурну творчість (творчу діяльність) найкраще окреслюється як ні до чого не прив'язана кочова соціальна верста. Члени цієї еліти, організовані в залізу, механічну і войовничу формацію (партію), яка мотивована фанатичною вірою (ідеологією) і вишколена особливо інтегруючою муштрою, здійснюють тоталітарне правління суспільством. Охлократична еліта експлуатує пасивність, слабкість і неорганізованість мас і править ними, застосовуючи силу, терор і демагогію. Система свідомо не дає повстати громадянському суспільству, а отже, не здатна створити модерну націю і цивілізацію. Вона є найпрямолінійнішим, найжорстокішим і найпримітивнішим соціо-політичним режимом.

Звідси випливає наступна розбіжність у підходах до державотворення і цивілізаційного процесу В. Липинського і Д. Донцова. Якщо перший вважав, що «без пориву до творення власної вищої техніки матеріального життя, що йде поруч з поривом до творення вищих форм громадської моралі і вищих форм організованості громадського життя, нації поневолені не визволяться ніколи з-під матеріальної і моральної переваги нації пануючих» [14, 198], то другий, навпаки, переконував, що державу український народ здобуде лише тоді, коли керуватиметься засадами фанатизму і аморальності. Тобто Липинський керувався принципами позитивними, тоді як Донцов закликав до цілковитої безпринциповості. Не важко дійти висновку, хто мав рацію в цьому дискурсі.

З цього випливає й ставлення політологів до такої категорії, як територіальний патріотизм української нації. Об'єднати її найкраще і найміцніше, вважав Липинський, можна тільки на ґрунті територіального патріотизму, тобто пробудження почуття солідарності та єдності всіх постійних мешканців української землі, незалежно від їхнього етнічного походження, класової приналежності, віросповідання, соціально – культурного рівня, національної свідомості тощо. Україна має стати батьківщиною для всіх її громадян – українців, росіян, поляків, вірменів, євреїв, німців та ін. Почуття любові до рідного краю – української землі, як до органічної цілості, було, на його думку, необхідною та єдиною можливістю створення того найтіснішого в світі зв'язку людей, який зветься нацією.

Донцов стояв на протилежних позиціях. Для того, аби силоміць накинати волю ОУН всім іншим течіям українського суспільного життя, він закликав «сіяти ненависть до своїх! Ширити розбрат і взаємне недовір'я! В рідну хату вносити роздор! Так, якраз це! Бо без цього – нема ніякого об'єднання, ніякої збірності» [18, 123]. Як бачимо, і тут руйнуючий чинник залишився провідним в його цивілізаційних схемах.

Кардинально розрізнялися погляди Д. Донцова і В. Липинського на стосунки України та Росії. Перший ще з дореволюційних часів виключно негативно ставився до будь – яких контактів з Росією, закликаючи українців підтримати Центральні держави у війні з нею.

В. Липинський наполягав на тому, що «всякі т. зв. «міжнародні комбінації» Україна зможе повернути собі на користь тільки тоді, коли вона в питаннях «Руського Сходу» буде чинником позитивним, будуючим, а не негативним і руйнуючим, коли органічне, класократичне і національне відродження трьох Русей (в якому Україна має всі дані зайняти перше місце) зміцнить їх спільну союзну силу, а не ослабить цю силу в порівнянні з тією минутою «всеросійською» формою їх охлократичної і механічної «неділимої єдності», яку вони з великою шкодою для себе – досі витворяли» [14, 329]. Таким чином, вчений відстоював тезу про те, що після розвалу Радянської імперії та створення в Росії, Україні і Білорусі політичних націй, тільки їхній подальший союз (без об'єднання в єдину державу) дозволить їм гідно репрезентувати себе на міжнародній арені.

Попри абсолютну негацію росіян як цивілізаційної системи й нації, Донцов вважав, що режим, який встановили більшовики, має бути взірцем для «інтегральної» України. ВКП(б) і НСДАП він апологетизував як партії «орденського типу», що накинули свою волю народіві й залізною рукою утримують його у послузі.

Липинський не робив різниці між Російською і Радянською імперіями, передрікаючи неминучий крах останньої саме через те, що вона успадкувала всі вади своєї попередниці: відсутність громадянських свобод, тоталітарну систему організації суспільства, засилля бюрократичного апарату, механічне поєднання в одній державі багатьох етносів, які внаслідок історичних закономірностей врешті – решт мали

трансформуватися в нації. Оскільки ж цей процес, на його переконання, не міг відбутися без попереднього створення власних держав, розпад Радянського Союзу він вважав питанням часу. Що ж до росіян, то їх вчений бачив, як зазначалося вище, природними союзниками українців у постімперську добу.

І В. Липинський, і Д. Донцов були засадничими противниками демократичного ладу. Але якщо антидемократизм Донцова має скоріше зоологічне, а не науково обґрунтоване коріння й випливав з його апологетики тоталітарних режимів, то стосовно Липинського ми не можемо оперувати такими категоріями. Свій вирок демократії він виніс під впливом невдачі визвольних змагань революційної доби, коли демократично налаштовані діячі Центральної Ради і Директорії не зуміли скористатися зі здобутків української революції й у черговий раз привели країну до національної руйни. Аналізуючи творчу спадщину Липинського, доходимо висновку, що його несприйняття вітчизняної моделі демократичного суспільства, яка була швидше карикатурою на цей політичний устрій, походило в першу чергу від розчарування діями доморослих демократів. Він критикував демократів, втім, як і соціалістів та націоналістів, з позицій послідовного державника, який бачив руйнівні для України наслідки їхньої політики.

Спільним для Липинського і Донцова є те, що вони надавали великого значення у поведінці й діяльності людей стихійним, ірраціональним інстинктам і почуванням. Але якщо Донцов апологетизував цілковиту відмову від осмисленого світосприйняття, висуваючи на його місце зоологічну волю до життя – «те фізіологічне «Ні», яке мусить відчувати пес на вид kota, або жид на вид араба, або араб на вид жида» [9, 230 – 231], то Липинський вбачав своїм завданням спрямовувати ірраціональні хотіння людей в річище державництва. «Всяка соціальна теорія, - писав він, - мусить бути зразу продуктом індивідуальної творчості. Але мірилом її сили і вартости являється не її «оригінальність», «об'єктивність», «науковість», «льоґічність» – а здатність підіймати живих, реальних людей на творчі громадські діла. Для доказу правдивості всякої соціальної теорії більше варте одне добровільно віддане за неї людське життя, ніж сотні «науково» написаних томів. Але знов, щоб люде віддавали за якусь соціальну теорію своє життя, вона мусить бути для них усвідомленою, вона мусить захоплювати їх образом, який вона викликає в їх душах і, який відповідає їх стихійному ірраціональному хотінню. Вона мусить бути сформульована в живім – усвідомлюючій слові, здатним порушувати стихійне хотіння людей» [14, 117]. Отже, і тут ми бачимо спробу видатного мислителя використати ірраціональні хотіння народу не для руйнації усталеного життєвого устрою, але скерувати їх на процес державотворення.

Державницькі теорії Донцова і Липинського великою мірою є абстрактними. Вони не накреслили відповідних до своїх ідеологій схем державницьких структур та конституційного устрою майбутньої України,

не дали хоч трохи чіткої картини взаємодії в ній державних механізмів. Як справедливо зазначив М. Сосновський, у «Націоналізмі» Донцов «не дав завершеної чи суцільної ідеології українського націоналізму, бо не розвинув «позитивної частини», тобто того, що він окреслив як «українську ідею» [13, 244].

Аналогічні претензії можна закинути і Липинському, але з суттєвим і, можна сказати, вирішальним застереженням: не давши конкретної моделі державного устрою в Україні, який би він вважав ідеальним, автор «Листів» висловив таку величезну кількість конструктивних думок щодо поліпшення української політичної атмосфери, стільки слушних порад майбутнім будівникам незалежної України, що його теоретична спадщина ще довго використовуватиметься в практиці вітчизняного державотворення.

Ідеологічний вплив Донцова і Липинського на сучасне їм суспільство був неоднаковий. Якщо «чинний націоналізм» першого став у міжвоєнний період провідною ідеологією молоді на західноукраїнських землях, то теоретичні розробки другого тривалий час залишалися відомими хіба – що вузькому колу його однодумців – гетьманців. Загалом так воно і мало бути, бо радикалізм й влучна фраза спочатку завжди випереджають вдумливі й відповідальні концепції.

Але історія виявилася кращим суддею обом діячам. Більшість дослідників їхньої творчості дійшли висновку, що «інтегральний націоналізм», хоча і відіграв певну роль каталізатора, що спонукав до боротьби за незалежність, в цілому так і не спромігся стати цивілізаційним явищем в позитивному сенсі цього поняття.

Теоретичні ж побудови Липинського, що не знайшли належного використання його сучасниками, назавжди увійшли до скарбниці вітчизняної суспільно – політичної думки і лише нині торують свій шлях до свідомості нашого народу. Негативізм Донцова лише на незначний період спромігся стати тим знаменом, під яким західноукраїнська молодь намагалася вибороти національну незалежність. Позитивізм Липинського, як кожна теорія, спрямована на конструктивне втілення у державотворенні кращих зразків світового досвіду, залишається тим методом, яким, на нашу думку, мають користуватися будівничі сучасної України.

Д. Донцов вважав, що майбутня незалежна Україна має стати імперіалістичним хижаком або загинути. В. Липинський вбачав історичну місію України в тому, що вона має створити нову цивілізацію на порубіжжі Сходу і Заходу, яка б увібрала в себе все краще, що було на обох цивілізаційних полюсах людства. Таке глобальне завдання здавалося його сучасникам утопією. І тільки зараз в умовах глобалізаційної кризи світової цивілізації, перед якою тьмяніє навіть шпенглерівська песимістична оцінка перспектив Європи у XX столітті, ми можемо посправжньому оцінити велич задумів вченого. Як це не парадоксально, але проти всі, здавалося б нездоланні перешкоди, Україна саме зараз має можливість виконати покладену на неї долю місію.

Як справедливо зазначає член – кореспондент НАН України М. Михальченко, українська політична цивілізація суперечлива, інколи контрастна, але досить динамічна і перспективна. Відходячи від євразійської бінарності, що була системотворчим фактором Російської імперії і СРСР, Україна не здатна одним кроком повернутися в Центральну Європу, як це могло бути три з половиною століття тому або траплялося для деяких частин України в першій половині ХХ ст. Вона має завершити етап внутрішньої селекції – коли єдність і цілісність цивілізації досягається за рахунок «відсікання», «відторгнення», «вилучення» з її складу тих «зайвих» частин та елементів (цінностей, норм, орієнтацій, ідеалів тощо), що є чужородними і неприродними. Селекція як політико – культурний регулятивний механізм відбирає ті політико – культурні компоненти розвитку, способу життя, що відповідають національному характеру, культурі народу.

Поряд із селекцією формотворчим конфігуратором політичного життя виступає конвергенція. Її функція – об'єднання й синтез різних (інколи протилежних) цінностей, смислів, наприклад, національного й інтернаціонального, слов'янської громади і європейського самоврядування тощо. Конвергенція як політико – регулятивний механізм протистоїть селекції, між ними точиться постійна боротьба, але в цілому суспільство виграє від їх конкуренції. Інакше селекція перетворювала б суспільство і державу на закриті від іншого світу організми і гальмувала розвиток внаслідок перешкод на шляху залучення світового досвіду.

Український цивілізаційний вибір зумовлений колізіями посттоталітарного розвитку політики, економіки й культури, що зумовлює його драматичний і переважно кризовий характер. Цивілізаційне роздоріжжя, на яке вийшла Україна, зберігається і в головах політиків, і звичайних громадян, що позначається на їхніх діях, які часом створюють небезпеку для України. І це не стільки небезпека ззовні – вона існувала сторіччями, – скільки зсередини, від поліетнічності, поліконфесійності, конфліктності соціальних і політичних сил. Щоправда, ця небезпека радше потенційна, аніж реальна [19, 73 – 75].

Ми проаналізували три основні напрями української національної ідеї, які в тій чи тій мірі позначилися на цивілізаційному розвитку країни в ХХ столітті: націократичний, класократичний та соціалістичний. В умовах незалежності Україна має всі можливості реалізувати в своїй цивілізаційній моделі не тільки все краще, що містилося в цих концепціях, але й найліпші зразки цивілізаційного досвіду інших держав світу. Для цього потрібна лише політична воля нашого народу.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Грушевський М.С. Наши требования // Освобождение России и украинский вопрос. – С. – Пб., 1907.
2. Міхновський М. Самостійна Україна. – Лондон, 1967.
3. Kravchenko Bohdan. Social Change and National Consciousness in Twentieth – Century Ukraine. – London, 1985.
4. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1919 – 1941). – Мюнхен, 1987.
5. Грушевський М. Вибрані праці. –

Нью – Йорк, 1960. **6.** Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.Грушевського. – К., 1992. **7.** Винниченко В. Відродження нації. – Київ – Відень, 1920. – Т.3. **8.** Донцов Д.М. Криза нашої літератури.// Наша доба і література. – Львів, 1936. **9.** Донцов Дмитро. Націоналізм. – Лондон – Торонто, 1966. **10.** «Розбудова нації», Прага, 1928. – Ч.7 – 8. **11.** Білінський А. Світ і ми. – Мюнхен, 1963. **12.** Програма і устрій Організації Українських Націоналістів. Б. м., б. в., 1940. **13.** Сосновський М. Дм. Донцов. Політичний портрет. – Нью – Йорк – Торонто, 1974. **14.** Липинський В'ячеслав. Листи до братів – хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919 – 1926 рр. – Відень, 1926. **15.** Приходько С. Модель політичної системи В.Липинського // В'ячеслав Липинський в історії України. – К., 2002. **16.** Липинський В. Розкол серед гетьманців // Діло. – 1930. – 8 жовт. – Ч. 223. **17.** Донцов Д. Дух нашої давнини. – Прага, 1944. **18.** Донцов Д. Хрестом і мечем. – Торонто, 1967. **19.** Михальченко М.І. Українська посередкова цивілізація: методологічний аспект // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. – К., 2004.

УДК 141.201.1:930.1

Горенко О. М.

ПРО АКТУАЛЬНІСТЬ СИНТЕЗУ АКСІОЛОГІЧНОГО Й ЕПІСТЕМОЛОГІЧНОГО ПІДХОДІВ У СУЧАСНОМУ ІСТОРІЄПИСАННІ

Стаття присвячена принципним питанням посилення взаємодії історико – епістемологічної та аксіологічної складових сучасної теорії та методології історії.

Ключові слова: історична епістемологія, гносеологія, проблема досвіду.

Статья посвящена принципиальным вопросам усиления взаимодействия историко – эпистемологической и аксиологической составляющих современной теории и методологии истории.

Ключевые слова: историческая эпистемология, гносеология, проблема опыта.

The article deals with the necessity to deepen historic – epistemological and axiological components of modern national research in the sphere of theory and methodology of history.

Keywords: historic epistemology, gnosiology, the experience problem.

Якщо у філософській царині епістемологія поряд з метафізикою, логікою та етикою належить до розряду перших і головних філософських наук, то «історичну епістемологію» цілком можна розвинути до специфічного теоретико – пізнавального інструменту, який органічно поєднає і логічний, і етичний і, зрештою, навіть метафізичний погляди на розвиток історичних процесів поля неповторної єдності та гострої конкуренції матеріального й духовного світів. Нам видається, що це стало буттєвою підтримкою для тих дослідників, які шукають себе у все більш

плюралістичному просторі нових підходів до історієписання, котрий часом починає нагадувати доброякісну пухлину на тілі традиційної історії. Пухлину, що надає живому тілу історії неповторних обрисів, але водночас може спричиняти нівелювання деяких її життєво важливих соціальних функцій й здатна надовго приховати небезпеку гносеологічної інвалідності. Приміром, у випадках, коли той чи той варіант випуканої метафізики цілковито поглинає логіку і етику, історико – епістемологічний інструментарій у поєднанні з аксіологічним підходом може бути корисним для відновлення порушеного балансу історичного знання, для корекції самого шляху історичного пізнання. Хтось, можливо, зауважить, що тоді історична епістемологія перестане бути класичною епістемологією. Однак, зрештою, наскільки більш історичною стане вона у загальному підсумку після органічного поєднання логічного мислення і морального відчуття історичного процесу конкретної людини! І чому деморалізуюча тенденція постнекласичної науки презентується як прийнятна, дуже прогресивна, а зворотна реакція у вигляді апеляції до найголовніших людських цінностей має вважатися реакційною та застарілою? Чому теоретико-методологічні підстави нової парадигми вітчизняного історієписання, демократичної й гуманістичної, мають еволюціонувати у напрямі ідей Кабаніса (1747 – 1808 рр.), французького філософа, лікаря, політичного діяча, який щиро вважав, що мислення продукується мозком, подібно до секретії підшлункової залози, а дух і свідомість повинні розглядатися виключно як бурхневірський продукт високоорганізованої матерії? Чому соціал – дарвінізм має закладатися в основу плування українського минулого, сьогодення й майбутнього? Багата історія масових вбивств і досвід періодичного розвінчання гуманітарної недобросовісності запозятих сциєнтистів мали б давно виховати в української спільноти більш надійний інстинкт інтелектуального самозбереження. У цьому сенсі аксіологічний підхід завжди виконував роль своєрідного запобіжника проти знелюднення історичного мислення й безоглядної сциєнтизації теоретико – історичних пошуків. В умовах радикальних змін сучасного духовно – культурного простору об'єднаної Європи як ніколи актуальною стає провідна ідея Баденської школи неонаціанства – думка про засадничу роль цінностей в епістемології, трансформовано свого часу В. Віндельбантом у тезу про принципову відмінність наук про природу та наук про культуру. Адже акцентована згодом у працях Г. Ріккерта сфера об'єктів культури – історії, мистецтва, моралі та ін. не піддається досягненню виключно шляхом *раціональних узагальнень*, а потребує більш глибокого *розуміння*. Сьогодні особливо очевидно, що дослідження ціннісних орієнтацій у процесі рецепції новітніх підходів у царині історієписання залишається надзвичайно важливим теоретико – методологічним сегментом. Тим більше, що у загальнофілософському плані ця проблематика є далеко не новою для вітчизняної гуманітаристики доби незалежності [1].

Американський дослідник Алан Мегілл у вступі до своєї «Історичної епістемології» висловлює досить поширений погляд на проблему

об'єктивності історієписання: «все, чого ми хочемо і чого потребуємо, – це така історіографія, яка була б незалежною від етичних поглядів, доброї волі, політичної орієнтації і т.п. історика і вченого. Ми можемо отримати таку історію лише тоді, коли звернемо серйозну увагу на проблеми історичної епістемології. Інакше єдиним варіантом залишається ввести тест на етику, толерантність, коректну політичну орієнтацію для істориків або майбутніх істориків. Якщо таке тестування стане загальноприйнятим, з історичною наукою буде покінчено» [2, 87].

Таке чесне декларування А. Мегіллом недоторканності раціоналістичного суб'єктивізму й оголошення абсолютного етичного суверенітету історичної епістемології все ж, на нашу думку, виглядає дещо спрощеною рефлексією «еволюційної епістемології» й «критичного раціоналізму» К. Поппера, який у своєму осмисленні взаємодії «логічних слів» і «брехні» звертається до тверджень про найрізноманітніші явища природи і речі матеріального світу – «небо», «дом», «хмари», «горностаї», «лютики», «цукор» – тобто, до будь – яких «фактів», окрім фактів соціальної дійсності, залишаючи недоторканою грандіозну за своїми масштабами й невичерпну у своєму багатстві сферу логічно вишуканої соціальної брехні [3, 134 – 143] (цим зручним й безпечним шляхом пішла, приміром, дуже популярна нині «історія речей» у талановитому виконанні М. Латура).

Розмірковуючи над проблематикою історичної епістемології, А. Мегілл виділяє, зокрема, один з ключових аспектів методологічного світогляду Г. Дройзена, який вважав, що історики повинні теоретизувати, інакше у них вийде не історія, а звичайне збирання фактів. На переконання самого А. Мегілла, «питання не в тому, повинні чи не повинні історики теоретизувати, а скоріше, в тому, як вони повинні теоретизувати». Дослідник пропонує, на перший погляд, просту і, навіть, дещо наївну відповідь: «вони мають теоретизувати чесно і розумно». На переконання автора, «у кінцевому підсумку, значно розумніше бути чесним, аніж займатися обманом або (що гірше) самообманом». Далі пропонується окремий розгляд принципів «розумного теоретизування» і питань етики в роботі історика [2, 392]. Як, зокрема, підкреслюється, потрібно розрізняти «знання про минуле і знання з минулого». Знання про минуле зовсім не заперечуються, поки вони вважаються корисними для дій у сучасному. Але, за словами дослідника, «знання, взяте з минулого, безсоромно співіснує з повним невіглаством по відношенню до тих контекстів, у яких воно існувало раніше» [2, 118 – 119].

На нашу думку, зазначена проблема заслуговує окремої уваги і дещо розширеного роздумування. Виникає питання про те, у якій мірі той чи той дослідник, або зацікавлений споживач «знання з минулого» виявляється здатним до розуміння і роздумування контекстів як таких. І, зокрема, у якій мірі він здатний осягнути багатоманітні й мінливі контексти власного сьогодення. Адже судження про те, що «знання з минулого» не враховує «контекстів минулого» й саме тому не пасує до «контекстів сьогодення»,

передбачає предметне знання не лише минулого, а й сьогодення, причому одночасно. Проблематично говорити про епістемологічний реалізм знання минулого в того індивіда, який не здатний і не хоче бути здатним збагнути того, що діється безпосередньо із ним і навколо нього у реальному часі. Чи насправді стає більш зрозумілою інформація про реальну дійсність (і наскільки вона стає зрозумілішою) після того, як вона потрапляє до архіву, отримує випадковий інвентарний номер і втрачає багатство конотацій безпосереднього дослідницького сприйняття, живого відчуття «духовної ситуації часу»?

На наше переконання, питання це для теорії і методології історії далеко не риторичне з точки зору розуміння механізмів перетворення думок і намірів людей у практичні дії, тобто з точки зору потреб тлумачення реальної історії. Адже ступінь реалістичності «горизонтів очікування» гусерліанської феноменології, впроваджених Р. Козеллеком у царину теорії історії, багато в чому визначає практичну цінність «знання з минулого». Переосмислення Ф. Ніцше лукіанівсько – ранкіанських міркувань про покликання історика органічно лягло у канву роздумів про «цінність і шкоду історії для життя». А останні, у свою чергу, стали не лише етапним моментом теоретичної переоцінки розвитку історичної свідомості, а й досі залишаються викликом теоретичному мисленню, заклик до регулярного і своєчасного моніторингу функціональності наявної системи цінностей. Адже йдеться про уточнення спектру можливостей прагматичної перепідки історичного досвіду у раціональність реальної історичної поведінки. Парадоксально, але факт, що в умовах чергової крутої переоцінки цінностей і вдалий, і невдалий досвід попередників у справі такої переоцінки користуються майже однаковим попитом. З однаковим натхненням озвучуються як старі істини і геніальні прозріння, так і старі, часом вельми небезпечні дурниці.

Це, приміром, допомагає краще зрозуміти згадану Р. Козеллеком проблему «Гітлера у собі», котра на українських теренах стала раптом не менш актуальною, аніж наша застаріла проблема «Сталіна у собі». Збентежені і дезорієнтовані люди дуже легко піддаються спокусам тоталітарного метемпсихозу, особливо в умовах, коли раптом будь – яка система цінностей оголошується легітимною як з наукової, так і з суспільної точки зору, і коли якийсь глибокодумний європейський суд у підсумку ретельного аналізу визнає таке новітнє явище як «Брейвік у собі» цілком нормальним станом людської психіки. І чи не є одним із характерних штрихів до такої цивілізаційної ситуації й сциентистські роздуми історика А. Мегілла про бажаність етичної безсторонності історичної думки.

Таку безсторонність він і сам демонструє у своїх міркуваннях з приводу перетворення пам'яті про Голокост на *коммеморацію*, тобто на самоцінні об'єкти в інтересах згуртування спільноти за прикладом релігії. Можливо, у такому неопозитивістському тлумаченні історичної пам'яті й не було б нічого особливого з огляду на визнану усіма новаторами й

консерваторами схильність історичної науки до «конструювання» уявлень про минуле. Тим більше, що це вписується у визнання історичної дидактики однією з важливих соціальних функцій історії. Однак, тут залишається одне невеличке «але». Чомусь далі мимохідь із суто сциентистською зарозумілістю, зауважується – «Події, про які йде мова, можливо, не мали місця у дійсності» [2, 115 – 116]. Тобто, по великому рахунку, з точки зору відомого й загальнодоступного завдяки мережі Інтернет американського дослідника історії, виходить, що й позиція президента Ірану щодо Голокосту, озвучена ним на сесії Генасамблеї ООН, цілком відповідає сучасним методологічним підходам епістемологічно підкованих західних інтелектуалів. Тим більше, коли сам неперевершений Г. Вайт у своїх спеціальних статтях про «історичну подію» виокремлює «характерні для нашого часу події, які могли статися у зв'язку з технологічним прогресом та його наслідками. До цих належать, наприклад, космічні подорожі, світові війни, стихійні лиха небаченого раніше розміру, наслідки генної інженерії, трагічні теракти». Спостережлива польська дослідниця Ева Доманська, презентуючи у своїй праці дану тезу метра «фігурального реалізму» акцентує увагу своїх читачів на тій обставині, що «однією з парадигматичних подій цього типу Вайт вважає Голокост». При цьому, на думку чи не найбільш цитованого нині теоретика історії, «ці події є для певних епох критичними не тому, що вони вважалися такими у час їхньої появи, а тому, що наступні епохи, здійснюючи їхнє історичнення, надають їм такого значення, яке є важливим для сучасності» [4, 41].

Навряд чи сучасний класик теорії історії, який так серйозно ставиться до проблем історичного наративу, не розуміє змісту і загальної спрямованості власних висловлювань. Виникає питання, чи не є такого роду оцінки теоретичною підставою суспільної легітимації згаданого нами вище концепту *коммеморації* А. Мегілла, в рамках якого взагалі стає мало суттєвою реальність тієї чи іншої історичної події? І чи, приміром, не перетворюється внаслідок подібної логіки Голокост на варіант нормальної «космічної подорожі» внаслідок «генної інженерії»? Адже, коли навіть світові війни вважали подіями не критичними у час їхньої появи, то все інше тим більше стає дрібницями, що обумовлюються «технологічним прогресом та його наслідками».

Хіба не є це найбільш елегантною ревізією аксіологічних підсумків «Methodenstreit» в умовах карколомного лінгвістичного, іконічного й перформативного повороту епохи постмодерну. Й хіба не полегшує це холодно відсторонену історичну релятивізацію усіх світових голодоморів, кривавих громадянських війн та масових репресій? І нарешті, з урахуванням мети основної спрямованості нашого дослідження, виникає питання про те, а чим, зрештою, образ сучасного неопозитивіста – реформатора відрізняється від демонізованого образу пролетарія для якого «закони, мораль, релігія – усе це (...) не більш аніж буржуазні забобони...» [5, 434].

Подібне аксіологічне самознищення історичної епістемології змушує по новому здивуватися до славнозвісної «хитрості розуму», яка, як відомо, спрацьовує через численних індивідуальних акторів історичного процесу. Ці актори суттєво різняться за ступенем «ясності свідомості» й гостротою бажання дійти до суті того, що вони спостерігають навколо себе й у чому беруть безпосередню участь. Тож і теоретик історії не може ігнорувати самої здатності суб'єктів історичного процесу до самостійного аналізу минулого, сьогодення і майбутнього на основі узагальнення свого й чужого досвіду. Це є характеристикою самої спроможності реалізувати суб'єктивну свободу вибору, здатності до орієнтації у плюралізмі історичних альтернатив. Це взагалі є ознакою історичної суб'єктності як такої.

Щоправда достатньо багато наукових авторитетів взагалі наполягає на неприйнятності у царині професійної історичної науки будь – яких міркувань, припущень і гіпотез щодо майбутнього. Адже вважається, що історик покликаний досліджувати лише те, що відбулося. Однак усе більше професіоналів цікавиться проблемою єдності часового континууму, прикладом чого може слугувати так звана альтернативна історія, як варіант прогнозування «можливого майбутнього, що не відбулося». Це вже і є ті самі «небажані» для історика міркування про майбутнє, тільки народжені не на основі сьогодення, а на основі минулого, розгорнуті з певної точки цілком конкретного і добре дослідженого минулого.

За абсолютного переважання тих, хто не має й не прагне мати ясну свідомість, завжди легко конструювати і впроваджувати у масовий вжиток готові схеми тлумачення світу і потім завдяки цьому виховувати спільноту в режимі бездумного колективного існування. Тож теоретико – методологічні аспекти історієписання, що стосуються розгляду пізнавальної спроможності суб'єкта історії є розглядом потенціалу нашого «Я» з урахуванням усталеності традицій, оскільки, за словами А. Шопенгауера, «дух окремої людини схильний йти у своєму розвитку тим же шляхом, яким ішов розвиток усього людського роду. Цей шлях починається з роздумів про зовнішній світ і завершується роздумами про самого себе». Тому з точки зору «хитрості розуму» як рівнодіючої різноспрямованих людських намірів та вчинків на шляху історичної еволюції, видається дуже суттєвим акцент філософа на тому, що «поведінка не лише з суб'єктивної, але й з об'єктивної точки зору – найважливіший предмет міркувань» [6, 23 – 24; 52]. У цьому сенсі рішучий перехід від роздумів та до аналітичних оцінок до практичних дій, від морального осуду або цілеспрямованої глорифікації до реальної життєвої творчості, створюючої діяльності на основі власного бачення майбутнього надає можливість розрізнення раціональної й ірраціональної поведінки історичних суб'єктів на тлі захоплюючої гри «хитрого розуму».

У своїй цікавій розвідці про Шопенгауера як вихователя Ф.Ніцше наголошує на тому, «наскільки великою має бути огида прийдешніх поколінь, котрі займатимуться спадком того періоду, яким керували не

живі люди, а здатні публічно розмірковувати люди – примари». Разом з тим, філософ глибоко переконаний у тому, що «навіть якщо майбутнє і не залишало б нам жодної надії, – те наше дивне існування саме в цьому «тепер» найсильніше заохочує до того, щоби жити за власними міркою і законом... (...) Ми маємо самі перед собою відповідати за наше існування; тож будьмо справжніми керманичами цього існування та не допустімо, щоб наша екзистенція була подібна до бездумної випадковості. (...) Орієнт і Окцидент є лише крєйдяними смугами, які хтось вимальовує перед нашими очима, щоб обдурити нашу лякливість. (...) Ніхто не зможе збудувати тобі моста, яким саме ти маєш перейти через течію життя, ніхто, крім тебе самого. Щоправда, існує незліченна кількість стежинок, і мостів, і напівбогів, які хочуть перенести тебе через цю течію, та лише ціною твоєї самості; ти віддася у заставу й утратиш себе. (...) Як може людина знати себе? Вона є річчю темною та прихованою; (...) людина, навіть обдерши себе сім разів по сімдесят, усе-таки не зможе сказати: «Тепер це насправді ти, а не оболонка» [7, 282 – 283].

Як зауважує Ф. Ніцше у популярній не лише серед істориків праці «Про користь і шкоду історії для життя», «коли слідом за історичним поривом не йде жоден будівничий порив, коли руйнують і розчищають не для того, щоб майбутнє, яке вже живе у сподіванні, збудувало на звільненому ґрунті свій дім, коли панує одна справедливість, тоді знесилюється та знемужнюється творчий інстинкт. (...) Та історія, яка лише руйнує – без того, щоби вів її внутрішній будівничий порив, – урешті – рєшт, робить свої знаряддя пихатими та неприродними»: бо такі люди руйнують ілюзії, а «того, хто руйнує ілюзію в собі та в інших, природа карає, як найсуворіший тиранин». Ф. Ніцше картає Гегеля за те, що він «насадив серед тих окислених ним поколінь те захоплення «владою історії», яке практично кожній миті обертається голим захопленням успіху і веде до ідолопоклонства перед фактичним». Але, на його переконання, той «хто навчився гнути спину та схилити голову перед «владою історії», той, урешті, (...) механічно киває своє «так» кожній владі – чи то якомусь урядові, чи думці загалу або чисельній більшості – й рухає своїми кінцівками в тому ритмі, в якому смикає за мотузки якась «влада». Якщо кожен успіх містить у собі розумну необхідність, якщо кожна подія є перемогою логічного чи «ідеї» – тоді хутко додолу, на коліна, і так на колінах пройти усіма сходами «успіхів»! (...) хіба це не самозречення, коли історична людина дозволяє видути із себе об'єктивне дзеркальне скло? (...) історія завжди повторює: «Було колись», а мораль: «Ви не повинні», або ж: «Вам не слід було би». Таким чином, історія стає компендіумом фактичної неморальності. Ніцше визначає й актуальне кредо шизму – «сучасний і безсумнівний спосіб життя як «цілковиту самовідданість особистості світовому процесу». Особистість і світовий процес! Світовий процес і особистість земної блохи! Коли ж ми, врешті, перестанемо чути гіперболу з гіпербол, слово «світ», «світ», «світ», адже кожен, поклавши руку на серце, мав би говорити лише про «людину»,

«людину», «людину»! Говорячи про небезпеки «надміру історії» Ф.Ніцше зізнається, що довіряє юності, яка скерувала його на правильний шлях, «примушуючи тепер протестувати проти історичного виховання сучасного юнацтва та вимагати, щоб людина передусім училася жити, а вже потім використовувала історію – лише на службу цьому життю» [8, 245 – 248; 256 – 257; 259 – 260; 270].

Власне, невміння жити й відрізняє в основній своїй масі колишніх радянських людей від мешканців розвиненої Європи. Успіх навчання нормальному життю не в останню чергу залежить від правильного тлумачення громадянами матеріальної й духовної реальності, від розвиненості загального раціонального мислення й раціональної поведінки у суспільстві. Занадто довго ми вважали, що «який суспільний лад, яке суспільство – така й людина». Як виявилось ми замало враховували зворотній зв'язок «яка людина – таке й суспільство».

А. Мегілл вважає вельми симптоматичним те, що фундатор школи «Аннали» Л. Февр прямо вказував на особливу функцію історичної науки у справі «встановлення відношення Інституційного до Випадкового» (в інших науках – це відношення Логічного й Емпіричного). Л. Февр формулював концепцію когерентності, як те, що повинно бути знайденим перш за все у самій практиці історичного дослідження, причому не лише в межах «об'єднаної історичної науки», а й у суттєво ширшому просторі «об'єднаної соціальної науки» (причому соціальною наукою, синтезованою на базі історії) [2, 323 – 324]. У цьому сенсі «єдина соціальна наука» П.Уінча є логічним наслідком саморозвитку універсалістських тенденцій у царині гуманітаристики. Це засвідчує цілком зрозумілий інтерес до історичного досвіду як універсального продукту людського самоусвідомлення у часі, хоча й не нівелює стару суперечку між «номотетичним» та «ідеографічним» підходами.

Тлумачення ролі досвіду взагалі вважається центральним пунктом європейської раціональності й ключовою епістемологічною особливістю, що характеризує відмінність західного типу мислення від варіантів східного ірраціоналізму. На нинішньому переломному етапі розвитку українського історіописання як ніколи актуально звучить наполегливе нагадування Л.Февра про те, що історія є «наукою про людину» й у цьому сенсі, приміром, розмежування економічної та соціальної історії видавалося йому не дуже вдалим методологічним винаходом. А. Мегілл згадує, як ще у 1929р. у передмові до першого тому «Анналів» Л. Февр і М. Блок бідалися з приводу бар'єрів, які розмежовують істориків. Така дослідницька позиція є цілком зрозумілою в рамках обстоюваної «Анналами» логіки єдності історичного дослідження Людини як наслідку єдності, цілестості самої Людини. У цьому сенсі надзвичайно актуальними в нинішніх умовах нестримної методологічної плюралізації і подрібнення історичного світобачення видаються міркування Л.Февра про те, що потрібно боротися за таку єдність, а не пасивно чекати на її появу. Власне у цьому і вбачається методологічний сенс реальних «боїв за історію» [2,

327 – 328]. Тобто, можна сказати, що йдеться про певну теоретико-методологічну синхронізацію історичного і філософського мислення, витворення якісно нового теоретико – методологічного підґрунтя для осмислення складних історичних явищ. В умовах непоодиноких спроб холоднокровної позитивістської руйнації морально – етичних засад комунікації, суттєво деформованої під тиском міжнародної та міжособистісної конкуренції, вдумливий і відповідальний синтез аксіологічного й епістемологічного підходів є давно назрілим науковим завданням сучасного історієписання. Зрештою, попри усю декларації про наукову безсторонність, такий синтез відбувається постійно. Але наскільки він є вдумливим і відповідальним? Тобто у якій мірі присутні у історичному дослідженні ціннісні судження є логічно коректними й обґрунтованими з точки зору загальної епістемологічної культури наукового пошуку? Й, відповідно, у якій мірі фахові епістемологічні порівняння враховують суто людський характер людської історії та роль тієї чи іншої системи цінностей у формуванні принципів людського спілкування й людської поведінки у конкретній історичній ситуації? Українська історична наука має усі можливості для нового теоретичного осмислення зазначеного кола питань, як з урахуванням загального потенціалу вітчизняної гуманітаристики, так і з огляду на якісно нову інформаційну відкритість світу та нові можливості рецепції кращого світового досвіду.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ціннісні орієнтації: Аналіз соціально – філософських концепцій заходу 80 – 90 – х років / Гордієнко А.Т., Пазенок В.С., Ситниченко Л.А., Кошарний С.О., Курганський В.О.; Відп. ред. А.Т. Гордієнко / Ін – т філософії НАН України – К.: Наукова думка, 1995. – 208 с. 2. Мегилл А. Историческая эпистемология: Научная монография / Пер. с англ. Кукарцевой М., Катаева В., Тимонина В.; науч. ред. Л.П. Репина – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. – 480 с. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.istmira.com/knigrazlichnyetemy/11/11/page/26/11/page/1/Istoricheskayayepistemologiya.html>. 3. Поппер К. Человеческое познание. Его сфера и границы / Пер. с англ. Н. В. Воробьева; науч. ред. Э. Кольман. – К.: Ника – Центр, 2001. – 560 с. 4. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. / Ева Доманська; пер. з польск. та англ. В.Склокіна; наук. ред. В.Склокін, С.Троян. – К.: Ніка – Центр, 2012. – 264 с. 5. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2 – е изд. – Т. 4. – М.: Гос. изд. полит. лит., 1955. – С. 419 – 459. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://grachev62.narod.ru/me/me04_40.htm. 6. Шопенгауэр А. Введение в философию; Новые параллеломены; Об интересном; Сборник. Пер. с нем. – Мн. ООО «Попурри», 2000. – 416 с. 7. Ніцше Ф. Невчасні міркування III. Шопенгауер як вихователь / Ніцше Ф. Повне зібрання творів: Критично – наукове видання у 15 томах. / Упорядн. Дж.Коллі та М.Монтінарі; ред. укр. вид. О. Фешовель. Т. 1. Народження трагедії; Невчасні міркування I – IV; Твори спадку 1870 – 1873. Львів: Астролябія, 2004. – С. 281 – 356. 8. Ніцше Ф. Невчасні міркування II. Про користь і шкоду історії для життя / Ніцше Ф. Згадана праця. – С. 203 – 278.

ЕВОЛЮЦІЯ ЦІННІСНИХ ПРІОРИТЕТІВ У ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ЗА ДОБИ НОВОГО ТА НОВІТНЬОГО ЧАСУ

У статті аналізується співвідношення етнонаціональних та універсальних ціннісних моделей західної цивілізації, та їх значення для розвитку інших регіонів світу.

Ключові слова: цінності, цивілізація, нація, демократія, права і свободи.

В статье анализируется соотношение этнонациональных и универсальных ценностных моделей западной цивилизации и их значение для иных регионов мира.

Ключевые слова: ценности, цивилизация, нация, демократия, права и свободы.

In the article correlation of ethno – national valuable and universal models of Occidental civilization and its importance for development of other regions of the world is analyzed.

Keywords: values, civilization, nation, democracy, rights and freedoms.

На тлі наростання загальносвітової економічної кризи, своєрідним детонатором якої стали США, а також невдалих спроб її подолання все більше дослідників і навіть політиків доходять висновку про стадіальну природу тих негативних процесів, які відбуваються сьогодні у Західному світі. Достатньо згадати в цьому зв'язку, наприклад, роботу Дж. К.Богла «Битва за душу капіталізму» або висловлювання А. Меркель та Дж. Сороса про незворотну кризу капіталізму, висловлену на давоському форумі 2012 року.

З іншого боку, відсутність, принаймні в Індії та Китаї, явних ознак економічної кризи і навіть збереження ними достатньо високих темпів економічного розвитку багатьма авторами оцінюється як незаперечний доказ незрівнянно більшого адаптивного потенціалу сучасного Сходу відносно Заходу та аргумент на користь неминучості виходу сучасного Китаю у світові економічні лідери [15]. Із цього робиться висновок про те, що США і Захід в цілому, а також Росія повинні відновити споріднені зі Сходом власні релігійно – консервативні цінності.

Так, на думку С. Хантінгтона, лібералізм, соціалізм, анархізм, корпоративізм, марксизм, комунізм, соціал – демократію, консерватизм, націоналізм, фашизм і християнську демократію об'єднує те, що всі вони – породження західної цивілізації. Причому жодна інша цивілізація не породила достатньо значущу політичну ідеологію, а Захід, своєю чергою, ніколи не породжував основної релігії. Звідси принциповий висновок, який він робить, про те, що «модернізація не обов'язково означає вестернізацію.

Незахідні суспільства можуть модернізуватися і уже зробили це, і не запозичуючи оптом всі західні цінності, інститути і практичний досвід [13, 70 151, 175].

Більше того, А. Ваджра у в цілому змістовній монографії стверджує, що знаменита хантінгтонівська ідеологізація Заходу почалася фактично з епохи Ренесансу з її антропологізмом, культом людської активності, відмовою від авторитету церкви на користь так званого космічного титанізму [3, 56].

А. Панарін типологічно зближує християнство як таке з азійськими і східними релігійними культурами монотеїстичного типу, конфуціанством, буддизмом, ісламом і т.і. Причому надає перевагу саме православ'ю як ідеалу вже свого роду «неопостмодерністської» духовності [7, 161-230, 476-534].

Насправді класичний лібералізм на етапі свого формування у якості особливого ціннісно – світоглядного комплексу, акцентуючи на граничній незалежності і автономності суб'єкта правових відносин від будь – якого юридично несанкціонованого тиску, його нівелювання шляхом примусового нав'язування державно – політичної зрівняльності, з самого початку виходив із нерозривної єдності раціональної і позараціональної мотивації людини, природу якої в жодному разі не зводив до людини суто економічної.

Свобода, за такого підходу, також трактувалась зовсім не утилітарно як право максимального збагачення в процесі реалізації приватновласницької ініціативи, а як здатність та прагнення в процесі досягнення будь – яких особисто значущих цілей покладатися передусім на власні сили, не залежати від будь – яких форм економічного та політичного патерналізму, утриманства та інфантилізуючої опіки з боку будь – яких соціальних інститутів.

На політико-правовому рівні класичний лібералізм втілюється в моделі правової держави, яка з самого початку розглядається у нерозривній єдності права кодифікованого (формального, позитивного, матеріального та права природно – морального).

Не випадково «Декларація незалежності» Т. Джефферсона визнавала не тільки природну рівність людей і невід'ємне право на життя і свободу, а й право на пошук щастя, що також свідчить про виразне морально – аксеологічне забарвлення класично ліберального розуміння загальних невід'ємних прав людини. Нарешті, те ж саме можна сказати і про знамените гасло часів Великої французької революції «Свобода. Рівність. Братство».

Не менш важливим є те, що серед ціннісних пріоритетів ідеалу суспільного життя класичний лібералізм, на відміну від більш пізніх його глобалістських версій, передбачає модерну політичну націю. Адже у знаменитій «Декларації прав людини і громадянина» такі визначальні цінності як «свобода, власність, безпека і опір утиску», а також реалізація морального постулату: «свобода полягає в можливості робити все, що не

заподіє шкоди іншому» корелюється із положенням про те, що «джерело суверенітету ґрунтується, по суті, в нації».

Безпосередньо з цих світоглядно – ціннісних установок випливає і базове право кожного індивіда не просто на життя в сучасній правовій державі, яке відомий філософ П. Новгородцев сформулював як «право на гідне людське існування», з якого, своєю чергою, випливають такі фундаментальні права як право на працю, безкоштовну початкову, а пізніше, на середню освіту, невідкладну медичну допомогу, допомогу по старості та інвалідності. І це зрозуміло: гарантований соціальний захист забезпечував купівельну спроможність середнього класу, належне відтворення трудового потенціалу, соціальну стабільність в суспільстві і, нарешті, формування масових національних армій нового типу для захисту націй – держав, без чого взагалі неможливе ефективне функціонування національного ринку.

Зрозуміло, що становлення економіки нового типу, яка стала воістину економічним базисом європейської правової держави, було б неможливим без епохи європейського Ренесансу з його антропоцентризмом, гуманізмом і навіть космічним титанізмом, які трансформувались у реформаційну протестантську етику «ведення бізнесу за правилами», а також власне просвітницьку ідею верховенства права, згідно з якою позитивні правові настанови мають безумовний пріоритет не тільки над етнічними традиціями, а й над будь – якими приписами релігійних кодексів (наприклад, знаменитого біблійного декалогу або шариатського законодавства). Відділення церкви від держави зробило будь – які релігійні переконання особистим ціннісним пріоритетом у сфері приватного життя.

Отже, базові права людини, забезпечення яких нерозривно пов'язане з певним набором соціальних гарантій, є універсальною цінністю і водночас передумовою будь – якої ефективної модернізації, позаяк забезпечують таку якість робочої сили, без якої індустріально – ринкові перетворення взагалі неможливі. Вони мають бути запроваджені (і були запроваджені) в східних, латиноамериканських, ісламських країнах так званого наздоганяючого капіталізму на рівні масової свідомості, водночас витісняючи традиційні суспільно – релігійно – міфологічні моделі поведінки та духовні орієнтації на периферію суспільного життя.

Але проблема полягає в тому, що останнім часом вищезгадана лібералізація суспільного життя за європейським взірцем справді починає стрімко втрачати свій модернізаційний потенціал; за останні десятиліття відбулась докорінна трансформація ліберальної моделі правової держави і класичної політичної нації, а, точніше, їх неухильне розмивання системою так званого світового фінансового імперіалізму, виникнення якого ще до Г. Гільфердинга у своїй знаменитій праці «Імперіалізм» зафіксував Дж. Гобсон. Не випадково сучасний синонім неолібералізму – монетаризм.

Варто зазначити, що ультраліберальні погляди і цінності, які почали формуватись одночасно із комуністичним і пронацистським ідеологічними

проектами, радикально відрізняються від класичного лібералізму, в основі якого справді була фундаментальна цінність – «права людини».

У політико – правовій царині відбувається повна деформація поняття західної демократії. Якщо ще Т. Пейн у своїй знаменитій праці «Права людини» писав про те, що правова мотивація нерозривно пов'язана із традиціоналістськими моральними цінностями, які у вигляді права природного суттєво впливають на ступінь усвідомлення людиною своїх громадянських обов'язків, то в неоліберальному варіанті розуміння співвідношення базових прав і свобод спостерігається панування юридичного нормативізму і процедурного формалізму, своєрідного логіцизму, пов'язаного із зневагою до природноправових настанов, базованих на неписаних кодексах співжиття. Фактично право як певний універсальний припис «відривається» від такої моральної цінності як справедливість [6, 427 – 429].

Це саме та ситуація, коли дух закону значною мірою підміняється його буквою. Теза про дозволеність всього, що прямо не заборонено законом, трансформується в тезу про диктатуру закону, згідно з якою ідеалом суспільного життя має стати його суцільне юридичне унормування, яке досягається, з одного боку, коштом ретельної прописаності Конституції як основного закону, положення якого діють як закон прямої дії, а з іншого, – намаганням регламентації дій особи за допомогою тимчасових підзаконних актів. Звідсіля тенденція до ототожнення демократії та парламентаризму, яке йде ще від поглядів Дж. Локка, адже саме парламент є вищим законодавчим органом.

Безпосереднім наслідком деградації капіталістичного суспільного ладу, який забезпечував існування реальних прав і свобод, є практичний відрив демократії, яка сповідує рівність перед законом, і лібералізму, який робить акцент на автономії індивідуальної свободи. З цього приводу відомий дослідник механізмів розповсюдження західної демократії Ф. Закарія справедливо відзначає: «Проблеми Америки відмінні від того, з чим стикаються країни «третього світу» і не настільки гострі. Але подібність існує. В Америці надійно забезпечується законність і права громадян. Проте поступово зникають деякі неформальні обмеження, які складають внутрішнє наповнення ліберальної демократії» [5,13]. Таким чином, інституалізація, заснована на юридичній уніфікації, втрачає морально – правову складову політичного процесу.

А головне, що автор справедливо наголошує на тому факті, що подібна деформація базових принципів правової держави дозволяє не тільки під виглядом лібералізації економічного і політичного життя руйнувати національний суверенітет та здійснювати економічну експансію ТНК, а й створювати квазіліберальні компрадорські режими, які, прикриваючись бутафорією представницько – ліберальної процедурності, фактично створюють плутократичні олігархії тоталітарного типу. Можливість існування таких квазіпарламентських форм тоталітаризму

передбачав ще відомий французький соціолог Р. Арон у своїй роботі «Демократія і тоталітаризм».

Нарешті, на протилежність до орієнтації класичного лібералізму на національний суверенітет як на головне джерело і гаранта прав і свобод, неолібералізм у якості ідеалу економічної демократії розглядає уніфікований глобальний світовий простір, в якому відбувається гранично вільна циркуляція капіталів і робочої сили, а національні кордони поступово розмиваються і в перспективі остаточно зникають.

Безпосереднім наслідком переорієнтації економіки на фінансові інструменти забезпечення надприбутку стала втрата трудової мотивації великих верств населення, витоки якої знаходяться в протестантизмі в самих розвинених країнах. З цього приводу Дж. Сорос з тривогою зазначає: «Якщо професія стає бізнесом, орієнтованим на прибуток, професійні стандарти опиняються під загрозою, що, своєю чергою, підсилює притаманний відкритим суспільствам дефіцит цінностей» [9, 94.].

Отже, фактично можна констатувати визнання відомими ідеологами неолібералізму факту залежності світової економічної кризи від ціннісного самопідриву розвинених західних країн, які ще недавно видавали себе за взірці демократії. Більше того, як справедливо зазначає Е. Валернстайн, в самих цих країнах сповідується подвійні стандарти, обумовлені неподоланими протиріччями неолібералізму між правами людини та правами емігрантських національних меншин. Взагалі складається парадоксальна ситуація: висуваючи у якості одного з головних критеріїв успішності демократизації в незахідних країнах високий рівень економічного добробуту, рівне розподілення доходів і багатства, наявність ринкової економіки, економічний розвиток та соціальну модернізацію, західні інститути контролю за рівнем демократії в пострадянських країнах вимагають дотримання прав і свобод людини за відсутності суспільно – економічного ладу, який би міг їх забезпечити, і водночас, неоліберальні моделі розвитку економіки, які нав'язуються ось уже більше двадцяти років, в принципі не дають можливості реальної модернізації країн світової периферії.

Здається, що сказане вище дає підстави повернутись до ідеї переміщення центру всесвітньо – історичного розвитку із Заходу на Схід. Адже, за великим рахунком, не є принциповим той факт, чи була західна цивілізація агресивно – руйнівною, як наприклад, вважав М. Данілевський, чи вона еволюціонувала до стану цивілізаційної деградації, безпосереднім наслідком чого стало виникнення на Заході тоталітарних ідеологій, конфлікт між якими призвів до соціальних катастроф ХХ та ХХІ століть.

Але все не так просто: хоча феномен тоталітаризму – справді породження Нового часу, обумовлене своєрідним головокружінням від успіхів людини пізньої індустріальної доби, яка впала в ілюзію своєї тотальної всемогутності, здатності не тільки підкорити собі природне середовище, а й змінити природу самої людини, це зовсім не означає, що

ціннісною альтернативою тоталітаризму можуть бути будь – які консервативно – орієнтовані релігійно – міфологічні світоглядні системи. Адже зворотним боком тоталітарного утопізму, революціонізму, прогресизму, європоцентризму є прагнення до консервації суспільного ладу, ідеалізації стародавньої архаїки і міфологізованої свідомості.

Наприклад, ультралібералізмом пропагується критикована ще К. Марксом ідея так званого античного капіталізму, тобто існування буржуазних приватновласницьких відносин ще у стародавній Греції, а В. Зомбарт взагалі намагався вивести капіталізм із містично – расових особливостей єврейського етносу, а також іудаїзму як особливого типу релігії.

Отже, далеко не випадково сучасний неолібералізм має ще інше синонімічне визначення – неоконсерватизм (а з легкої руки Дж. Сороса, який, подібно до Ф. Фукуями ще недавно був зятим прихильником цінностей фінансової цивілізації у формі глобального відкритого суспільства) ще більш виразне – ринковий фундаменалізм.

В такому випадку важко погодитися з К. Гаджисвим, який називаючи ХХ століття «століттям ідеологій», говорить про те, що основні ідейно – політичні течії – марксизм, націонал – соціалізм, лібералізм тощо – функціонально виконують ту ж роль, що і великі релігійні системи – католицизм, протестантизм, іслам. І з даної точки зору вони можуть розглядатися як своєрідні секулярні релігії [4, 177]. Більше того, світоглядна опозиційність етно – релігійних цінностей сучасного Сходу і взагалі економічно незвиненої світової периферії по відношенню до Заходу також виявляється цілком примарною. Адже ціннісно – світоглядне заперечення здобутків Просвітництва і базових цінностей європейської демократії, які водночас є причиною і наслідком бурхливого економічного розвитку Заходу, виникло в межах самої Західної цивілізації. З самого початку ця, за висловом відомого розробника теорії цінностей М. Шелера, параромантична світоглядна парадигма, яка виступала з критикою базованої на нових технологіях економічно активної західної цивілізації, мала гранично містичний релігійно – консервативний характер і заперечувала Захід з позицій етно – центричного традиціоналізму [14, 111 – 113]. І в цьому плані, безумовно, можна говорити про світоглядну спорідненість процизаного окультними містичними інтенціями нацизму з різноманітними формами антизахідної східноцентричної містики та екстремістськими формами ісламського фундаменталізму з його не дуже прихованим расизмом, ірраціональним волонтаризмом та претензіями на глобальний радикальний гегемонізм.

А головним є те, що окрім деструктивної духовної опозиції ціннісно викривленому західному раціоналізму приблизно в середині ХІХ століття почала складатися конструктивна світоглядна система цінностей і навіть особлива духовна картина світу, опозиційна до будь – яких проявів тоталітарної свідомості як на Заході, так і на Сході. І саме тому ця

антикапіталістична ціннісна альтернатива з самого початку мала потужний воістину неоренесансний творчо – гуманістичний потенціал.

Особливість цього протистояння полягає в тому, що заперечується не сам ідеал демократії і правової держави, а саме їх викривлені форми – утилітаризм, який межує з гедонізмом і культом масового споживання; «грошовий фетишизм», який у неолібералізмі набуває форми поклоніння «жовтому дияволу» – долару; прагнення до надприбутку за будь – яку ціну.

Водночас видатні представники соціального романтизму, неоромантизму, а пізніше екзистенціалізму, персоналізму, гуманістичного психоаналізу у своїй «переоцінці всіх цінностей» (Ф. Ніцше) не заперечують цінностей епохи раціоналізму (демократизм, секуляризм, індивідуалізм як максимальний ступінь свободи і ініціативи окремого індивіда – «дозволено все, що не заборонено»). Навпаки, на противагу ідеям сучасним російських консерваторів, за часів соціального романтизму ще більшою мірою розвинулись ті ціннісні установки, які закладались в духовний фундамент західної цивілізації ще за часів Ренесансу. Зокрема, у якості вищого сенсу життя усвідомлюється вже не просто право на автономне приватне життя, а прагнення до максимальної творчої самореалізації кожного індивіда в межах його здібностей. Отже, у пост - або неокатапалістичному ціннісному вимірі йдеться не просто про індивідуальність як автономну особу, а про неповторну особистість, яка у ціннісному плані керується не тільки зовнішніми спонуками, невиконання яких тягне за собою ті чи інші санкції, пов'язані з примусовим позбавленням свободи, і навіть не категорично ригористичним кантівським моральним імперативом, а почуттям обов'язку базованого на внутрішній потребі, прагненні, навіть насолоді діяти гранично інноваційно, а значить безкорисно, нонконформістськи.

Це вже не просто правосвідомість і законслухняність громадянина як підлеглого, що спираються на знання і навіть відчуття тих меж, за якими виникає небезпека покарання, а саме свідомість того, які межі морального права не повинен переступати. Не випадково видатний соціолог та філософ історії П. Сорокін, який у 42 главі своєї знаменитій «Соціокультурній динаміці» у формі можливого передбачення намалював вражаюче точну і страшну картину духовно – ціннісної деградації сучасної західної культури, при Гарвардському університеті створив центр з вивчення творчого альтруїзму, альтернативного загниваючому капіталізму. У більш ранній роботі «Злочин і кара, подвиг і винагорода. Соціологічний етюд про основні форми суспільної поведінки і моралі» П. Сорокін обґрунтував положення про те, що мотивація як зовнішнього престижу, так і будь – які каральні санкції мірою розвитку все менше впливають на людину, котра все більше послуговується так званими вищими цінностями і внутрішніми мотиваціями. Фактично йдеться про переорієнтацію ціннісних установок в напрямку формування свого роду імморального (Ф. Ніцше) категоричного імперативу, який зовсім не

тотожний ціннісному аморалізму. Він, по суті, конкретизує моральний категоричний імператив і коротко може бути сформульований таким чином: «Завжди поважай в іншому не тільки людину і громадянина, але й потенційно можливу творчу особистість».

Такий підхід дозволяє уникнути ототожнення так званих високих цінностей, тобто емоційно забарвлених світоглядних орієнтирів, які мають універсальний характер, із тими чи іншими перевагами, які надає людина в силу своїх індивідуальних суб'єктивних вподобань. Отже, фактично, йдеться про цінності як нову форму світогляду, засновану насамперед на особливому переживанні світу, яке заперечується і водночас взаємодоповнюється інтересами людини, тією чи іншою мірою орієнтованими не на ідеали, а на дійсність, сукупність життєвих благ, завдяки яким людина має змогу жити «тут і зараз». Ось чому Г. Ріккерт з цього приводу справедливо зазначає: «...ототожнюючи поняття цінності з поняттям культурної цінності, ми зовсім не звужуємо його» [8, 466.].

Звичайно, поява потреби у додатковій ціннісній мотивації не є випадковою. Вона обумовлена вичерпаністю мотивації до праці, основаної лише на її матеріальному стимулюванні. Подальший, в тому числі й економічний, розвиток з об'єктивною необхідністю потребує відмови від ставлення навіть до представників найнижчої ланки виробничого процесу лише як до робочої сили, нехай і головної, за К. Марксом, але лише виробничої сили.

Саме тому традиційне поняття капіталу з позицій моделі соціальної держави (австрійського шведського соціалізму, австрокомунізму, британського фабіанства, німецького ордолібералізму, японського конфуціанського капіталізму) вже не зводиться до капіталу власне фінансового [16, 56 – 72]. Навпаки, воно розширюється до понять соціального і навіть людського капіталу.

В соціальній сфері подібні процеси стадіально цивілізаційного масштабу передбачають доповнення моделі правової держави моделлю держави соціальної. Якщо перша пов'язана із гарантованою соціальною допомогою, то друга передбачає гарантований соціальний захист і не тільки формальну рівність у правах, а рівність саме у стартових можливостях до власного розвитку, що насправді не має нічого спільного з комуністичною зрівнялівкою. Адже до природних прав людини у якості «священного», тобто особливої світоглядної надцінності, повинно належати не тільки право на життя, а право на гідне життя, життя, що відповідає креативним можливостям кожної людини. За такого підходу, визнаючи значущість певного рівня комфорту (забезпечення матеріальних благ), необхідно доповнити його доступністю благ духовних: «господарські цінності, про які говорить політична економія, будуть не цінностями, а благами. Точно таким же чином і в інших випадках не важко провести різницю між благами і цінностями» [8, 458].

Отже, суто кількісне бачення бентамівського ідеалу арифметики щастя («найбільше щастя для найбільшої кількості людей»), що практично

втілює у суспільстві масового споживання, повинне бути доповнене поняттям якості життя (А. Печчі). Не випадково процес становлення нової моделі не просто правової демократичної, а так званої народної держави, нерозривно пов'язаний із потужними стадіальними змінами середини XIX століття: «На рубежі XIX та XX століть в межах природно – правового мислення особливо підсилюються оціночні та пояснювальні підходи до правових явищ. Саме це започаткувало справжнє відродження природно-правової думки» [10, 158].

Отже, йдеться не про протиставлення, а саме про взаємодоповнення або комлементарність моделі правової і соціальної держав, своєрідну програму – мінімум, необхідний базис і програму максимум, як необхідне доповнення до концепту правової держави. На теоретичному рівні таке узгодження егалітарних базових прав і свобод із механізмами забезпечення соціальної справедливості, на яких акцентують ідеали соціальної держави (лібералізм і так звані комунітаризм), намагався зробити Р. Роулс у роботі «Теорія справедливості». Тому зовсім не випадково, що, демонтуючи сьогодні модель соціальної держави під виглядом того, що вона є начебто атавізмом псевдоцінностей соціалізму, сучасні ліберальні неоконсерватори, так чи інакше, демонтують і модель правової держави.

У царині політики йдеться про перенос акценту з права кодифікованого на природне або моральне. Адже «природно – правовий підхід претендує на сутнісний, аксіологічний аналіз, ставить своїм завданням з'ясувати сенс правових явищ, тобто явищ, що існують за зовнішніми, формальними властивостями позитивного права, оцінювати правові явища з позицій знання про належне право та з точки зору нормативних цінностей ідеалів. Іншими словами, пошук природного права – це пошук універсальних понять, їх основною метою є керуючий ідеал, а не конкретний припис, і цей ідеал реалізується в історії. Саме право має свою основу не в юридичних нормах, його джерелом є природа людської особистості, її дух, а керівним ідеалом – свобода». [10, 160]. Такий підхід і дає можливість поєднати егалітарність і елітність, об'єднати формальну процедуру легальності з легітимністю.

Адже навіть у розвинених країнах виникають ситуації, коли просто закон не встигає за перебігом подій, що частіше за все буває якраз в епоху бурливих модернізаційних змін. Тут спрацьовує певна інерція мислення законодавців, які не наважуються на радикальні зміни, боячись їх непередбачуваних руйнівних наслідків. Хоча насправді навіть Конституція як Основний закон держави, особливо на різких поворотах історії, не повинна бути «священною короною». Можливий варіант і «застарівання» законодавчого акту ще на етапі його підготовки через довготривалу процедуру його обговорення і узгодження. Законодавчий акт може бути погано прописаний, що допускає невірні тлумачення його положень, або він може бути змістовно викривлений підзаконними актами, що обумовлено відомчими клановими інтересами тощо.

Більше того, можливий варіант, коли той чи інший законодавчий акт може просто не відповідати соціальній реальності через незрозуміння і нездатність провести творчими меншостями альтернативної, але більш ефективної законодавчої бази. Отже, фактично неефективність політичного нормотворення обумовлена недостатньою професійністю законодавців.

Нарешті, завжди існує небезпека свідомої легітимізації законодавчих актів, що суперечать національним інтересам і прагненням більшості громадян, законодавчих актів антинародного спрямування (в тому числі й антиконституційних зміни до Конституції) тиранічними або, навіть, тоталітарними політичними режимами, які, між іншим, формально легітимно прийшли до влади через виборчу процедуру.

Але насправді ситуація ще більш складна, адже існує небезпека того, що навіть ідеальні нормативні документи не спрацюють через неготовність основного загалу громадян підтримати завжди болючі, а тому непопулярні заходи, спрямовані на радикальні зміни існуючої застарілої структури суспільства, навіть якщо цього об'єктивно вимагає історична ситуація, через відсутність харизматичних якостей у правлячих еліт, не здатних проявити конструктивного мобілізуючого авторитаризму вождистського, лідерського типу.

Тому йдеться про інституціональні зміни, завдяки яким забезпечується гранична ініціатива кожного не тільки в царині економіки, а й політики патріотично налаштованими громадяни стають справді активними зацікавленими співучасниками масштабних перетворень, здатними в межах закону, а інколи і за межами правового поля, проявляти конструктивну ініціативу, спрямовану на користь переважної більшості національної спільноти. Тобто мова повинна йти не просто про гарантію прав і свобод, а про відповідальність конкретних соціальних груп, готових відстоювати ці права і свободи, інколи навіть із ризиком для власного «священного права», – права на власне життя і безпеку від будь – яких утисків.

Свобода як найвища цінність, за подібного підходу, трактується не за принципами розумного егоїзму як взаємне невтручання у приватне життя один одного, тобто забезпечення автономії, незалежності існування, а як здатність до консолідованості, злагоджених дій, без чого жодна найгеніальніша антикризова програма не може бути реалізована. За такого підходу стає зрозумілим широкий ціннісний контекст діалектичних понять «негативного права від» і позитивного «права для». Але і в даному випадку з точки зору філософії права в загальному вигляді можна говорити не просто про права і свободи, а про свободу як право і право як свободу, що різко актуалізує проблему співвідношення права і моралі (політики і моралі).

Причому пошуки видатних правознавців у розробці новітніх природно – правових доктрин у їх взаємозв'язку з уже традиційною модерною концепцією демократії і правової держави фактично мають те ж

спрямування, що і дослідження в царині філософії права з позицій сучасної соціології і політології. Характерно, що в обох випадках розробляються взаємодоповнюючі типи ціннісних систем, які мають слугувати своєрідним світоглядним дороговказом для всього суспільного життя. Сказане стосується і поділу Г. Ріккертом основних мотивації на дійсність і цінності і розробки діалектики нормативної і дискурсивної етик Ю. Габермасом та К.-О. Апелем.

Відомий фахівець в галузі політології і теорії громадянського суспільства П. Розанвалон у праці «Демократична легітимність» протиставляє ультраліберальній «реалістично мінімалістській» моделі демократії, ідеологом якої вважає К. Поппера, власну «реалістично позитивну теорію демократії», яка пов'язана із співіснуванням двох моделей демократії, а саме демократії ототожненню (модель правової держави) і демократії апропріації, пристосування (модель постмодерної держави).

З іншого боку, відомий правознавець Л. Фуллер поділяє морально-правові ціннісні установки на мораль обов'язку і мораль прагнення, порівнюючи першу із правилами граматики, на основі яких написано художній твір, а моральне право – з критеріями творчого потенціалу цього ж твору [11, 14 – 20].

Нарешті, у царині націотворення, на протигагу позірно протилежним глобалізму і фундаменталізму, справжній синтез моделі політичної нації і нації культурної пов'язаний і особливим морально – ціннісним імперативом скоріше не ригористичного, а емоційно – вольового нормативного спрямування, який найбільш чітко сформулював Дж. Кененді: «не питай, що дала тобі Америка, запитай – що ти дав Америці».

Цей підхід передбачає поєднання етнонаціональної специфіки з універсальними характеристиками вищих форм національної ідентичності системно – парадигмального типу. Формування ціннісної сфери шляхом залучення вищих здобутків національної культури нерозривно пов'язано зі здатністю опановувати і об'єктивно оцінювати здобутки інших національних культур. Більше того, особливості формування творчого потенціалу полягають в тому, що на протилежність до архаїчних форм націоцентризму, де інший розглядається якщо не як ворог, то, принаймні, представник, у повному сенсі, чужерідного релігійного і культурного світу, тобто принципово антиейкуменічно, саме максимальна реалізація свого творчого потенціалу в якості національного генія водночас робить видатну особистість людиною світу не в космополітичному, а в духовно універсальному сенсі. Найбільш цікаво про це писав М. Бердяєв: «Вселюдність, вселюдскість не має нічого спільного з інтернаціоналізмом, вселюдність є вища повнота всього національного.... Творче ствердження національності і є ствердження людства. Національність і людство – одне» [2, 100 – 101].

Причому і в даному випадку новітні форми етнонаціоналізму не заперечують універсальних принципів політичної нації, а лише є своєрідною надбудовою над ними. На подібних позиціях комплеметарності, або взаємодоповнювальності нормативної етики і так званої етнетики стоїть відомий представник сучасної традиції неокантіанства К.-О. Апель [1, 355 – 372].

Цікаво, що видатні представники філософії історії, які вважали позитивне право і, відповідно, засноване на ньому громадянське суспільство лише нижчою фазою розвитку європейської цивілізації – В. Шеллінг, А. Мюллер, В. Гегель – справили великий вплив на фундаторів природного права Нового часу і своїми націософськими розвідками. Не випадково природно – правова доктрина Г. Гуго, К. фон Савінії, Ф. Пухта, базувалась на поняттях «національний дух», «народна свідомість», «моральна правосвідомість» тощо.

Подібне бачення синтезу універсальності та етнонаціоналізму у розумінні найбільш оптимальних цінностей дозволяє розв'язати проблему пояснення наявності спільних цінностей у представників різних суперетносів Сходу і Заходу. Водночас воно дозволяє обґрунтувати неправомірність виведення цих «кооперативно – солідаристських» цінностей, найбільш перспективному суспільному ладу із етнорелігійних традицій, як це, зокрема робить Б. Гаврилишин у своїй відомій книзі «Дороговкази в майбутнє».

В цілому ми знов повертаємось до необхідності аналізу вертикально-стадіальних змін європейської цивілізації не з точки зору абсолютного заперечення капіталізму комунізмом, як це у К. Маркса, або капіталізму (лібералізму) комунізмом подібно до того, як це у Ф. Хаєка, Л. Фон Мізеса або раннього Ф. Фукуями, або, нарешті, свого часу дуже популярної концепції конвергенції соціалізму і комунізму (Дж. Гелбрейт або П. Сорокін). Йдеться про взаємодоповнення класично капіталістичного і саме посткапіталістичного (а не просто постіндустріального) суспільного ладу і, відповідно, моделей формально – правової і морально – комуналістської демократії (близької до концепції поліархії Р. Даля), теорії політичної і культурної нації, а на світоглядному рівні блага – як користі, обмеженої унормованим правом, і творчого альтруїзму, притаманному будь – якій інноваційності, унормованої так званими цінностями вищого порядку.

Ось чому на відміну від представників класичного кантіанства, які будували філософію історії на протиставленні наук про природу і дух, Е. Дюргейма, який, хоча і не так жорстко, все ж таки оцінював органічну солідарність як більш гуманний вимір соціального буття відносно солідарності механічної, або О. Шпенглера, який радикально протиставляв цивілізацію і культуру, вже Ф. Тьонніс в його поділі типів консолідації суспільства на спільноту і спільність, Е. Фромм, який розкривав діалектику «етики справедливості» і «етики любові» М. Вебер –

відповідно «етики переконання» і «етики відповідальності», розглядають обидві системи цінностей як взаємодоповнюючі.

Нарешті особливо цікавою в цьому контексті виглядає робота А. Бергсона «Два джерела моралі і релігії», в якій не тільки сформульовано поняття буденної і героїчної етик, а й останню автор пов'язував з гранично емоційно – вольовим, ціннісно забарвленими поняттями «життєвого пориву» і «творчої інтуїції», водночас пов'язуючи ці творчі колективні стани з так званим культурним націоналізмом мобілізаційного типу (А. Бергсон був одним із тих, хто формував націоналістичні погляди Ш. де Голля). Близько є позиція Й. Шумпетера, який, переосмислюючи позааксіологічні поняття контівської системної соціології «динаміка» і «статика», ціннісно навантажує поняття динаміки, осмислюючи його як джерело інноваційності – «творчого руйнування».

Подібне розуміння трансформації універсальних ціннісних орієнтацій в межах як західної цивілізації, так і, під її впливом, світової периферії і напівпериферії, дозволяє обґрунтувати неспроможність розповсюджених неоконсервативних підходів до подолання світоглядної кризи шляхом повернення до традиціоналістських цінностей в душі останньої програмної роботи С. Хантингтона «Хто ми? Виклики американської національної ідентичності», де у якості рецепта порятунку США від дезінтеграції автор пропонує регенерацію англо – протестантської культури, яка фактично оцінюється за критеріями реакційного релігійного догматизму.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Апель К.-О. Етноетика та універсальна макроетика: суперечність чи доповнювальність. // Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія. Підручник. К.: Либідь, 1999. – 487 с.
2. Бердяев Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. – М.: Изд – во МГУ, 1990 – 240 с.
3. Ваджра А. Путь зла. Запад: матрица глобальной гегемонии. – М.: АСТ Астрель, 2006. – 543 с.
4. Гаджиев К. Геополитика – М.: Международные отношения, 1997. – 383с.
5. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. – М.: Научно-издательский цент «Ладомир», 2004. – 326 с.
6. Кельзен Г. Чисте правознавство. – К.: «Юніверс», 2004. – 495 с.
7. Панарин А.С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. – М.: Алгоритм, 2003. – 560 с.
8. Риккерт Г. Философия жизни. – К.: «Ника – Центр», «Вист-С», 1998. – 507 с.
9. Сорос Дж. Эпоха ошибок. Мир на пороге глобального кризиса. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. – 201 с.
10. Философия права. – М.: Изд-во Эксмо, 2007. – 416 с.
11. Фуллер Л. Мораль права. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 308 с.
12. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности – М.: Транзиткнига, 2004. – 637 с.
13. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: 2003.
14. Шелер М. Избранные произведения. – М.: Издательство «Гнозис», 1994. – 413 с.
15. О. Шинкар. Китай: век XXI. Развитие Китая. Его влияние на мировую экономику и геополитическое равновесие. Днепропетровск, «Балланс Бизнес Букс», 2005. – 208 с.
16. Шморгун О. Світова фінансова криза в цивілізаційному вимірі // Філософська думка. – 2009. – №2.

ДИПЛОМАТІЯ, ДИПЛОМАТИ І ДИПЛОМАТИЧНІ СЛУЖБИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI – XVIII ст.): ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті аналізується зовнішня політика і дипломатія європейських держав доби раннього Нового часу (XVI – XVIII ст.). Особливу увагу приділено інституціональному розвитку дипломатичних служб і моделям дипломатії провідних держав Європи. Визначено напрями розвитку теорії та практики дипломатії XVI – XVIII ст.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, моделі дипломатії, інституціоналізація політики, Європа, ранній Новий час (XVI – XVIII ст.).

В статье анализируется внешняя политика и дипломатия европейских держав раннего Нового времени (XVI – XVIII ст.). Особое внимание уделено институциональному развитию дипломатических служб и моделям дипломатии ведущих стран Европы. Определены направления развития теории и практики дипломатии XVI – XVIII ст.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, модели дипломатии, институционализация политики, Европа, раннее Новое время (XVI – XVIII ст.).

The article deals with the analysis of the foreign policy and diplomacy of the European states of the early Modern time (XVI – XVIII centuries). Particular attention is given to the institutional development of diplomatic services and models of diplomacy of the main European states. The directions of the theoretical and practical development of diplomacy of the XVI – XVIII centuries are defined.

Keywords: foreign policy, diplomacy, models of diplomacy, institutionalization of policy, Europe, early Modern time (XVI – XVIII centuries).

У добу раннього Нового часу (XVI – XVIII ст.), поряд із виникненням і еволюцією європейської системи держав, відбувається об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи. Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду [1, 268 – 274; 2; 3].

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально – теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних та консульських служб європейських держав.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація зовнішньої політики – це термін, який автор пропонує використовувати як похідну форму від слова «інститут» (від лат. – настанова) для позначення певних інститутотвірних процесів, органів чи установ, безпосередньо пов'язаних з поняттям «зовнішня політика і дипломатія», зокрема, процес утворення, оформлення і перетворення зовнішньополітичних функцій держави і зовнішніх зносин держави із звичайних, певною мірою, спорадичних, на повноцінний державно – правовий інститут міждержавних відносин на конституційно-політичному рівні, або в конкретному регіоні у будь – якому часово – просторовому вимірі. Інституціоналізація – це перетворення будь – якого політичного явища (зокрема, зовнішньої політики і дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівнів влади й іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії тощо).

Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

Застосування інституціонального підходу передбачає не лише пошук якісно нового, а зосереджує автора на з'ясуванні спільного та відмінного, традиційного і еволюційного, прогресивного і консервативного, класово обмеженого й загальногуманістичного в контексті інституціоналізації та інституціональних змін, відхиляючи будь – які упереджені теоретичні установки.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, А.І. Кудряченко, С.В. Віднянський, В.А. Смолій, Я.Д. Ісаєвич, Н.Г. Подалаяк, М.В. Кірсенко, М.С. Бур'ян, С.С. Троян, Б.О. Ачкаїназі, В.В. Ададуrow, О.П. Машевський, С.Б. Сорочан, В.І. Яровий, Л.О. Лещенко, О.М. Масан, С.В. Пронь, О.І. Сич, С.І. Лиман, Т.В. Чухліб, В.А. Рубель, П.М. Котляров, В.М. Калашников, Ю.О. Голубкін, Т.А. Балабушевич, С.В. Белоножок, Л.О. Нестеренко, М.В. Ширяєв, Р.Г. Харківський, І.В. Грицьких та інші.

Характерною рисою російської історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ століття щодо дослідження проблем міжнародних відносин зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці російських істориків – дослідників, таких як С.Д. Сказкін, Б.Ф. Поршнев, О.Д. Люблінська, Ю.Є. Івонін, С.П. Карпов, Н.О. Хачатурян, С.К. Цатурова, Н.І. Басовська, П.Ю. Уваров, В.Л. Керов, А.А. Сванідзе, О.В. Ревякін, Т.В. Зонова, А.О. Чубар'ян, Н.І. Девятайкіна, В.О. Ведюшкін, Л.І. Івоніна, М.А. Юєм, А.Ю. Прокоп'єв, В.М. Раков, А.О. Євдокимова, Т.П. Гусарова, І.Я. Ельфонд, О.Ф. Кудрявцев, В.М. Володарський, Л.М. Брагіна, Л.Р. Хут, А.О. Майзліш, А.О. Анісімова, Р.М. Асейнов, С.Є. Федоров, А.В. Топорова, М.В. Винокурова, І.Є. Андронов та інші.

Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської та англо – американської історіографічних шкіл.

У цілому, аналіз науково – теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни у зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду. Проте, вказати на всі суттєві події та факти – не означає збагнути сутнісний ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін. Вона ефективна тоді, коли ми прагнемо дати загальноцивілізаційну, або навіть системну оцінку глобальних змін, а також для виокремлення результативності історичного процесу, його конкретних досягнень чи прорахунків. Історики дедалі частіше схиляються саме до нових методик дослідження складних соціально – політичних явищ, а тому розглядають проблеми взаємин інтелігенції і влади, політики

та дипломатії, намагаються дати системну оцінку періоду раннього Нового часу як перехідній, певною мірою доленосній добі європейського розвитку тощо.

З кінця XV ст. Європа вступає у новий період міжнародних відносин. Ці тенденції знайшли свої чітке відображення в подіях Італійських воєн (1494 – 1559 pp.) [4]. Поряд із змінами в політичній, соціально-економічній, культурній сферах, формуються підвалини основ державної дипломатичної служби й відбувається інституціоналізація зовнішньої політики європейських держав. Дипломатична практика і дипломатичні служби європейських держав інституціоналізувалися у відповідь на зміцнення державної влади. У минулому монархи задовольнялися тим, що відкликали своїх послів, тільки – но їхня місія закінчувалась. У XV ст. Венеція була єдиною державою, що підтримувала мережу постійних посольств за кордоном; згодом її приклад наслідували – папа, заснувавши папські нунціатури, і решта італійських міст. Суверенні володарі десь із 1500 року потроху стали усвідомлювати, що однією з ознак їх статусу й незалежності є можливість призначення постійних закордонних посольств. До того ж вони стали цінувати наплив до їх держав, і перш за все до королівських дворів – політичної інтелігенції [5, 223 – 229; 6, 136 – 139; 7].

Першим серед них був Фердинанд Арагонський, який мав своє посольство при дворі Св. Якова з 1487 року. Спершу його очолював доктор Родріго Гондесальві де Пуебло, а згодом Катерина Арагонська, принцеса Вельска і донька короля. Французькому королю Францискові I приписують заснування першої організованої королівської дипломатичної служби, з 1526 року він мав послів навіть в османській Порті. Невдовзі *corps diplomatique*, дипломатичний корпус з'явився при кожному великому дворі та в кожній столиці [8, 540 – 541].

Живучи за умов певної небезпеки, дипломати швидко виробили необхідні правила імунітету, взаємодії, екстериторіальності, складання вірчих грамот і прецеденту. У 1515 р. папа звелів, щоб нунцій був за дуаена дипломатичного корпусу, що імперський посол повинен бути вищий від своїх колег, а решта послів мають поділятися на ранги, залежно від того, коли їхня країна визнала християнство як державну релігію. На практиці цей розпорядок не діяв, оскільки Карл V ставив іспанських послів вище за імперських і, як «найкатоличніший» король Іспанії, відмовився визнати вищість французьких послів над іспанськими. Почалася сварка, іспанські та французькі послы твердо обстоювали свої переконання майже двісті років. Одного разу в Гаазі (1661р.), коли почети французького та іспанського послів зіткнулися на вузькій вулиці, дипломати цілий день простояли, не рушаючи з місця, аж поки міська рада наказала розібрати огорожу, щоб послы могли розминутись як рівня один одному.

Московити теж прискіпливо дотримувались форми. Цареві послы мали звичай вимагати статусу вишого навіть за статус імператорських придворних. У Варшаві один московський посол з'явився у двох шапках –

одну він мав знімати для звичайного вітання з польським королем, а другу – залишати на голові, дотримуючись інструкцій Кремля [9, 266 – 271].

Ця нова дипломатична практика виникала, обособлювалася та оформлювалася на тлі світового багатовікового дипломатичного досвіду, що стало передаватися від формації до формації, від держави до держави. Саме дипломатія раннього Нового часу (XVI – XVIII ст.) цілком відповідала об'єктивним потребам історичного процесу, а Італія по праву вважається країною – фундатором постійної дипломатії.

Постійна дипломатична служба набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Так, із 1510 – х рр. – у Папській державі, із 1520 – х рр. – в Англії, в Імперії – за доби Карла V. До середини XVI ст. це вже стало європейською традицією.

Одне з центральних місць у теорії й практиці дипломатії раннього Нового часу (XVI – XVIII ст.) посідали саме проблеми розуміння сутності, функцій і методів реалізації влади у сфері зовнішніх зносин. Із цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституціональних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань та практичної діяльності влади, у тому числі у сфері зовнішніх зносин і дипломатичної практики.

У нових політичних умовах формуються і нові погляди на зовнішню політику і дипломатію. Раніше інших, найбільш послідовно ці нові погляди на державу та її зовнішню політику і дипломатію виклав у своїх працях Нікколо Макіавеллі: «... державець, якщо він прагне зберегти владу, повинен набути вміння відступатися від добра і користуватися цим умінням залежно від потреби» [10, 345], тобто вміти вступати і на шлях зла, якщо це необхідно. Ідеї та політичний реалізм Макіавеллі, витоки якого чітко окреслюються в потребах епохи, поділяли видатні політичні діячі й дипломати Середньовіччя та раннього Нового часу [11, 23 – 29].

За часів Макіавеллі дипломати невдовзі уславились своїм ошуканством. Вони мали бути знайомі з кодами, шифрами та невидимим чорнилом [12, 84 – 87, 114 – 125, 141 – 144]. «Посол, – стверджував сер Генрі Вутн, – це чесний чоловік, посланий брехати за кордон задля добра своєї країни».

А втім, розвиток постійної дипломатії становив важливий етап формування спільноти держав. У 1643 – 1648 рр., коли в Мюнстері та Останбрюку було скликано велику дипломатичну конференцію, щоб покласти край Тридцятилітній війні, вже зароджувалась «Європейська згода».

Саме тому відомості про зовнішню політику і дипломатію наприкінці Середньовіччя та в добу раннього Нового часу варто розцінювати не як випадкові, не пов'язані між собою історичні факти, а як ознаки, що підтверджують усталеність нової дипломатичної практики на одному з етапів формування абсолютних держав у Європі, інституціоналізацію їх зовнішньої політики.

Грань Середньовіччя та раннього Нового часу ознаменувалася появою на політичній арені нової та в подальшому провідної сили міждержавних відносин – постійної дипломатії. Середньовічна дипломатія Заходу, яку англійський історик Джон Чарльз Картер вірно класифікував як «оказійну» поступалася місцем тій дипломатії, якої вимагав відповідний соціально – економічний, політичний та правовий рівень розвитку держав Європи. Саме дипломатія раннього Нового часу цілком відповідала об'єктивним потребам історичного процесу.

Розвиток економічних зв'язків сприяв і урізноманітненню форм міжнародних контактів. Зовнішня політика провідних європейських держав далеко вже не обмежується суто міждержавними відносинами, головним чином, із державами – сусідами. Їх зовнішня політика поступово поширюється на всю Європу, тобто саме з кінця XV ст. формується система міжнародних відносин із своїми законами й правилами функціонування. Гострота конфліктів проаналізованого періоду (перш за все події Італійських воєн (1494 – 1559 рр.)) вочевидь окреслювала необхідність взаємного обміну думками, діалогу між державами посередництвом постійної дипломатії.

Уже наприкінці XV – початку XVI ст. надто швидке поширення міжнародних зв'язків було відзначено переходом у Європі, перш за все – у Західній Європі, до сучасної системи організації посольської служби – постійним дипломатичним представництвам, було покладено початок процесу інституціоналізації зовнішньої політики кожної окремої держави та європейської зовнішньої політики в цілому.

Першою республікою, яка заклала її основи, була Венеція. З метою запобігання неочікуваних політичних конфліктів і несподіванок, вона скрізь, у всіх державах, в яких можливо було очікувати небезпеку, утверджує своїх послів, яким доручалося спостерігати, попереджувати і, по можливості, запобігати небезпеці. Відповідно, Венеція й у себе приймала послів інших держав. Венеціанська дипломатія надовго залишалася найкраще поінформованою та найбільш спритною. З 1480 р. майже на всьому Апеннінському півострові стало звичною практикою використання посольств. Італія стала достеменною, справжньою школою європейської дипломатії.

Перші спроби теоретичного обґрунтування постійної дипломатії та її форм здійснив відомий італійський політичний мислитель, дипломат і публіцист того часу – Нікколо Макіавеллі. Саме за його оцінкою, дипломатія вважалася війською на іншій території, а звичною зброєю – неправда й лукавство. Посли обов'язково мали добре знати історію. Історія, згідно з тлумаченням сучасника Н. Макіавеллі – Філіпа де Коміна – це «пані усіх шахрайств, одурювань і віроломств» [13, 140].

А Нікколо Макіавеллі повчав до цього ж, що дипломат спочатку повинен виявити себе як із найкращого боку – «хорошою людиною», лояльним і відвертим, щоб опісля добиватися хитрощами довіри у своїх співрозмовників і вміти краще ошукувати в сприятливий момент.

У Франції вже наприкінці XV – початку XVI ст. починають утверджуватися форми й методи дипломатії Нового часу. В Іспанії цей процес дещо стримувався, що можливо пояснювалося, на думку автора, певною системою поглядів (дещо консервативного до процесів інституціоналізації) її владарів – державців, які побоювалися створення постійної дипломатичної служби в Іспанії, як свого часу вони з пересторогою ставилися і до поширення та інституціоналізації юриспруденції. Так, Мішель – Еквем де Монтень зазначає: «Король Фердинанд, надсилаючи колоністів в Індію, мудро передбачив, щоб серед них не було вчених законників, висловлюючи побоювання про те, що у Новому Світі розплодяться суди, адже саме юриспруденція як наука природно породжує суперечки й розбіжності у поглядах. Король, як у свій час і Платон, убачав, що будь – яка країна лише потерпає від юристів та медиків...» [14, 332]. Цілком ймовірно, що аналогічна точка зору поширювалася і на дипломатів, які мали багато спільного з юристами. Але цей стан був не надто тривалим. Іспанія, сприйнявши вочевидь позитивний досвід Франції у формуванні дипломатичної служби, розпочала цю справу й у себе, усвідомивши необхідність і доцільність існування постійної дипломатії.

Постійна дипломатична служба в XVI – XVIII століттях набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Філіп де Комін відзначає: «Два могутніх владарі – державці, якщо вони мають бажання жити в злагоді, не повинні часто бачити одне одного, а спілкуватися їм належить посередництвом досвідчених і мудрих осіб, які будуть проводити переговори і залагоджувати суперечки» [15, 43]. Інформація про внутрішнє становище в інших державах та їх зовнішньополітичні плани незвично розширилась. Можливість співставлення відомостей, що надходили від послів із різних держав, розвивала вміння дипломатів критично розбиратися в інформації та сприяла розширенню їх світогляду.

Сутність і мету «загальноєвропейської рівноваги» визначали форми й методи дипломатії. За своєю природою «європейський баланс» припускав панування таємної дипломатії. Залаштункові переговори, відмова від обіцянок і зобов'язань, легка зміна союзників і партнерів, підкуп і підбурювання одних проти інших – усі ці атрибути таємної дипломатії розвинули в дипломатичній практиці кінця XV – першої половини XVI ст. Власне, ці методи існували і раніше, за часів античності й середньовіччя. Але тепер, у нових умовах, вони стали постійним засобом підтримання «європейської рівноваги». Вони були дієвими і в мирний час, і в періоди підготовки війн, створюючи тим самим політичний інструментарій блоків, союзів і коаліцій.

Серед політичних засобів Філіп де Комін рішуче віддає перевагу дипломатії. Дипломатія для Ф. де Коміна – це мистецтво, у якому державець має можливість віднайти найкраще застосування своєму розуму, досвіду, мудрості. У своїх «Мемуарах» Ф. де Комін залишив

багаточисленні поради та настанови у справі, в якій він був визнаним майстром – віртуозом, дипломатом із великим практичним досвідом [16]. Саме в них особливо виразно проявляється його прагматична думка, звільнена від середньовічної рицарської й християнської етики.

Цікаво згадати з цієї нагоди порівняння сучасного американського історика Р. Б. Моуета: «Професія дипломата – таке ж породження Західної Європи, як і професія мандруючого лицаря» [17, 3]. Утім, воно не зовсім точно передає сутність дипломатії кінця XV – XVI ст.

Міркування Ф. де Коміна про дипломатію завжди приваблювали увагу дослідників, за звичай, порівнюючи в цьому плані Філіппа де Коміна з Ніколло Макіавеллі. Французький політик, дипломат Ф. де Комін, як і відомий його італійський колега, виявляє повну безпринципність у своїх правилах проведення політичної гри, але, щоправда, не виправдовує політичні вбивства. Він, наприклад, настійно рекомендує дипломатичне шпигунство, підкуп за сприяння послів людей в оточенні супротивника і схвально відзивається про тих мудрих владарів – державців і послів, які вміють це робити. Для нього дипломатія – це утаємничена боротьба, в якій виграють наймудріші [18, 220].

Незважаючи на тісний взаємозв'язок понять «дипломатія» і «війна» на рубежі Середньовіччя і ранньої Нової історії, Ф. де Комін не протиставляє їх, вважаючи, що одна має підтримувати іншу. Військові перемоги мають закріплюватися за столом переговорів: «Коли б не велись переговори між англійцями й французами, розумом і вправністю французи завжди брали верх над англійцями». Комін дає настанови вирішувати воєнні проблеми за допомогою дипломатії, а не на полях воєнних битв: «Необхідно остерегатися битв і не покладатися на мінливі долі, якщо тільки цих битв можливо уникнути».

Для Ф. де Коміна не існує справедливих і несправедливих воєн, оскільки він відмовляється від самого критерія моральної справедливості. Він часто трактує війну як акт божественного правосуддя, але ніколи – людського. Таким чином, для Ф. де Коміна політична історія є вже, на відміну від його попередників, як поле змагань для розуму й дурості, мудрості й невігластва, як головний засіб цієї боротьби – дипломатія.

Аналогічні позиції відстоює і його сучасник – Ніколло Макіавеллі. Його погляди знайти відображення в «Історії Флоренції» [19]. У цьому творі він проголошує й обґрунтовує думку про те, що між проявами внутрішньої й зовнішньої політики, між станом країни, її дипломатією й війнами існує безпосередній взаємозв'язок, що війна – це момент політичного життя, продовження в інших формах певної політики. Ця думка, яка на сьогодні є досить тривіальною, у XVI ст. була абсолютно новою [20; 21; 22].

Отже, доба раннього Нового часу (XVI – XVIII ст.) – це період процесу інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії, ери постійних посольств, постійної дипломатії та інституціоналізації дипломатичних служб провідних держав Європи, етап розвитку й

удосконалення дипломатичної практики і моделей дипломатії досвідом багатьох держав і народів, і, безперечно, що в центрі цієї практики споконвічно стояли питання війни й миру. Першими війнами доби раннього Нового часу стали Італійські війни (1494 – 1559 рр.). Саме в цей історичний період відбувається генезис інституціональних процесів нової зовнішньої політики і дипломатії, які, у подальшому, знайдуть своє виявлення в інституціоналізації дипломатичних служб держав Європи протягом доби раннього Нового і Нового часу.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Циватий В. Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико – методологічний аспект) / В. Г. Циватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: «ДЕМІД», 2000. – Вип. 4. – С. 268-274.
2. Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время: Монография / отв. ред. Т. П. Гусарова. – М.: КДУ, 2011. – 600 с.
3. Ивонин Ю. Е. У истоков европейской дипломатии нового времени / Ю. Е. Ивонин. – Минск: Изд-во «Университетское», 1984. – 160 с.
4. Циватий В. Г. Франко – испанские отношения конца XV – начала XVI века / В. Г. Циватий. Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. – Всеобщая история, 1995. – 251 с.
5. Двор монарха в средневековой Европе: явления, модель, среда / под ред. Н. А. Хачатурян. – М. – СПб.: Алетея, 2001. – Вып. 1. – 352 с.
6. Королевский двор в политической культуре средневековой Европы: Теория. Символика. Церемониал / отв. ред. Н. А. Хачатурян. – М.: Наука, 2004. – 544 с.
7. Циватий В. Г. Дипломатический инструментарий Н. Макиавелли и институционализация дипломатической деятельности западноевропейских государств раннего Нового времени // Перечитывая Макиавелли: у истоков современной науки. Идеи и политическая практика через века и страны. Материалы международной научно-практической конференции (26 – 27 сентября 2012 года) / В. Г. Циватий – М.: ИВИ РАН, 2012. – С. 141 – 151.
8. Дейвис Норман. Европа: История / Норман Дейвис; пер. з англ.: П. Тарашук, О. Коваленко. – К.: Основи, 2000. – 1464 с., іл.
9. Див. дет.: Циватий В. Г. Європейська та українська дипломатична практика і протокол доби раннього Нового часу: типове і особливе / В. Г. Циватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: «ДЕМІД», 2001. – Вип. 5. – С. 266 – 271.
10. Макиавелли Никколо. Государь / Н. Макиавелли // Макиавелли Н. Избранные сочинения. – М.: Художественная литература, 1982. – 504 с.
11. Namer Emile. Machiavel / E. Namer. – Paris: Presses universitaires de France, 1961. – 256 p.
12. Кальер Ф., де. О способах ведения переговоров с государями: Перевод первого французского издания 1716 г. / Ф. де Кальер. – М.: Б.и., 2000. – 208 с.
13. Цит. по: Mousnier Roland. Le XVIe et XVIIe siècle / R. Mousnier. – Paris: Presses universitaires de France, 1961. – Т.4. – 671 p.
14. Монтень Мишель. Опыты / М. Монтень. – М.: Голос, 1992. – Кн. 3. – Гл. XIII. – С. 339 – 348.
15. Коммин Филипп де. Мемуары / Ф. де Коммин; пер. с франц. Ю. П. Малинин. – М.: Наука, 1987. – Кн. 1. – Гл. XIV. – С. 299 – 309.
16. Commynes Ph.de. Mémoires / Ph. de Commynes. – P., 1924-1925. – Т.3. – Ch.VIII.
17. Mowat Robert Balmain. A History of European Diplomasy (1451-1789) / R. B. Mowat. – London: Hamden-Connecticut: Archon Books, 1971. – 311 p.
18. Commynes Ph. de. Mémoires / Ph. de Commynes. – Paris, 1924 – 1925. – Т. 3. – Ch.VIII. – P.220.
19. Макиавелли Н. История Флоренции / Н. Макиавелли; пер. с ит Н. Я. Рыковой. – М.: Наука, 1987. – 442 с.
20. Dumont J. Corps universelle diplomatique du droit des gens. – Amsterdam, 1726. – Т. 3. – Pt. 2.
21. Flassan G. Histoire générale et raisonnée de la diplomatie française, ou de la politique de la France, depuis la fondation de la Monarchie, jusqu'a à la fin du règne de Louis XVI. – Paris, 1811. – Т.1. – P. 458.
22. Livet G. L' équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIIIe siècle. – Paris, 1976.

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БРИТАНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

У статті розглядаються особливості британського державотворення в аксіологічному вимірі. Наголошено на окремих історично усталених аксіологічних орієнтирах, які виступили одним із головних факторів державотворчого процесу на різних етапах розвитку Сполученого Королівства.

Ключові слова: аксіологія, державотворення, цінність, корона, монархія, парламент, Англійська церква, імперія, мова.

В статье используется аксиологический подход к рассмотрению процесса образования британского государства. Акцентируется внимание на ряде исторически сформированных аксиологических ориентиров, являющихся существенным фактором процесса формирования государства на различных этапах исторического развития Соединенного Королевства.

Ключевые слова: аксиология, образование государства, ценность, корона, монархия, парламент, Англиканская церковь, империя, язык.

The article deals with the axiological aspect in the development of British statehood. Attention is paid to a number of axiological landmarks as one of the main factors in the process of state formation in different periods of British history.

Keywords: axiology, statehood, value, crown, monarchy, Parliament, Anglican Church, Empire, language.

Дослідження процесу державотворення будь – якої держави є надто складним і багатоплановим. До того ж, утворення держави виступає неповторним процесом, індивідуальним для кожної окремо взятої країни. Процес утворення держави неможливо звести до єдиної універсальної формули, оскільки кожний соціум сприймає цей процес по – своєму, визначає необхідність запровадження змін у різні часи. Водночас цей процес не може розвиватися ізольовано від інших держав з огляду на їхню історичну взаємодію, розвиток відносин, що часами спричиняє їхнє злиття та розпад, силові захоплення, «перекроювання кордонів».

Використання аксіологічного підходу до вивчення державотворчого процесу є дуже актуальним і дозволяє виокремити саме ті ціннісні чинники, що обумовили започаткування та подальший розвиток даного явища, яке, також слід вважати цінністю. Держава є цінністю, оскільки утворюється людиною (визнаною цінністю), відтак цінним є все, що являє результат людської творчості. Без аксіологічного підходу до розглядання процесу державотворення, за словами С. С. Алексєєва, «неможливо виявити його ролі в загальному процесі та усвідомити чинники

започаткування, розвитку та вмирання цього значного досягнення світової історії та цивілізації» [1].

Зазначена проблема заслуговує на розгляд саме в аксіологічному вимірі ще й тому, що вона, хоч і не є новою, досі не знайшла гідного висвітлення у сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії. Низка робіт з філософської, соціологічної, юридичної проблематики зосереджена на вивченні аксіології та багатьох аспектах усвідомлення ціннісного підходу до характеристики цивілізаційних досягнень (В. Н. Жуков, А. П. Бутенко, Г. Еллінек, Г. В. Мальцев, А. М. Яковлев, Ф. М. Кирилок, М. І. Обушний та ін.). Окремої цілісної роботи, присвяченої аксіології державотворення, зокрема, утворенню британської держави, не існує. Автор вважає за доцільне зробити спробу висвітлення низки історично усталених аксіологічних орієнтирів, які виступили одним з головних факторів державотворчого процесу на різних етапах розвитку Сполученого Королівства.

Започаткування процесу британського державотворення укорінене в глибині історії. Дивовижний шлях Британії крізь століття явив людству її надзвичайне перетворення: від розрізнених англо – саксонських королівств – до наймогутнішої у світі імперії. Цей процес був доволі складним та тривалим, тому в невеликій за обсягом статті можна лише означити основні віхи на шляху об'єднання сусідніх територій та консолідації верховної влади.

Першим правителем, який поширював свою владу на інші королівства англосаксів у Британії носив титул «бретвальд», став король Сассекса Елла (? – 491 рр.). Король Мерсії Оффа з 774 р. першим запровадив титул «rex Anglorum», тобто «король англійців». Першим монархом Англії, як відомо, вважається англо – саксонський Король Уссексу Егберт, який у 829 р. об'єднав тодішні розрізнені королівства в єдину спадкову монархію під своїм правлінням, яка отримала назву «Англія». Офіційно, однак Егберт не використовував титул короля.

Першим титул короля англосаксів (rex Anglorum Saxonum, rex Angul – Saxonum) в офіційних документах став використовувати король Уссексу в 871–899/901 рр. Альфред Великий.

У 927 р. король Етельстан оволодіває Нортумбрією і вперше об'єднує всі англійські землі під владою одного правителя. Закріплюючи своє нове придбання, Етельстан 12 липня 927 р. організував у містечку Еамонт зустріч з правителями інших областей Британії, які оголосили про визнання над собою його верховної влади. З того часу вперше з'являється поняття «королівство Англія» (kinedome of Englonde), а сам Етельстан прийняв титул «rex Anglorum».

У 1154 р. Генріх II вперше використав титул «rex Angliae» (король Англії).

У 1603 р. корони Англії і Шотландії були об'єднані зі сходженням на трон Джеймса VI та I (Якова I), який першим став носити титул «King of Great Britain» (король Великої Британії).

В історії британської монархії була лише одна «перерва»: зі спалахом громадянської війни в 1642 р. та стратою Чарльза I (Карла I) у 1649 р. в державі було встановлено республіку, що проіснувала з 1649 до 1660 рр. на чолі з Лордом – протектором Олівером Кромвелем (та короткочасно його сином Річардом).

Упродовж багатовікового процесу формування держава змінила не одну назву: Королівство Англія (927 – 1707 рр.); Королівство Велика Британія (1707 – 1801 рр.); Англійська співдружність (1649 – 1653 рр., 1659 – 1660 рр.); Співдружність Англії, Шотландії та Ірландії (1653 – 1659 рр.); Сполучене Королівство Великобританії та Ірландії (1801 – 1927 рр.); Сполучене Королівство Великобританії та Північної Ірландії (з 1927 р., після проголошення незалежності Республіки Ірландія у 1922 р.). З кінця 1870 – х рр. офіційно вживався також термін Британська імперія.

Аксіологічними чинниками британського державотворення виступали ті чи інші ціннісні фактори, що на певному етапі історичного розвитку відігравали найважливішу роль. Водночас загальною притаманною цінністю для Британії упродовж формування і розвитку цієї держави виступає інститут монархії і саме Корона як концепція і як об'єднуючий чинник держави. Британський монархізм має багатовікові традиції. Інститут монархії є найдавнішим у Британії і виник принаймні за чотири століття до Парламенту та за три сторіччя до запровадження законодавчої системи.

У скарбниці лондонського Тауера зберігається три монарших корони.

Історія англійської корони, що виготовлена при Едуарді Сповіднику (1042 – 1066 рр.), дещо нагадує історію казкового птаха Фенікса: двічі вона була втрачена – в 1216 р. у водах заливу Уош при королі Джоні (Іоанні Безземельному), а в 1649 р. після страти Чарльза I (Карла I) була переплавлена фанатиками – пуританами. І двічі британці відновлювали цю корону, яка до цього часу гордо красується в скарбниці Тауера і слугує найголовнішим атрибутом церемонії коронації.

Для Королеви Вікторії у 1838 р. було виготовлено «імперську державну корону» з 2874 діамантами, яка і зараз використовується монархом під час відкриття парламентських сесій та церемоній державного значення.

Третя корона, яку можна побачити в скарбниці Тауера, – Імперська корона Індії, що виготовлена в 1912 р. для Короля Джорджа V (Георга V), який був коронований у Делі як Імператор Індії. Додаткову корону довелось виготовити через те, що британське законодавство забороняє вивезення за межі держави як корони Англії (копії корони Едуарда Сповідника), так і імперської державної корони.

Унікальність британського монархічного інституту полягає в його історичному зв'язку з могутністю Сполученого Королівства та самою структурою колишньої Британської імперії. У монархії бачать елемент величі, що надає законності державній владі навіть без написаної

конституції. Як зазначив У. Черчілль, «Корона стала таємничим зв'язком, я би навіть сказав, магічним зв'язком, який скріплює наші вільні, але тісно переплетені узи Співдружності націй, держав і рас» [2, 61].

Упродовж кількох століть в особі монарха було втілено виконавчу, законодавчу та судову владу держави. Образ сучасного монарха асоціюється з повагою до історичної спадщини. Британські монархи продемонстрували свою здатність адаптуватися до обставин, що змінюються, знаходити своє поле діяльності в демократичному устрої держави, виступати символом єдності нації під час війн та виступати посередниками у вирішенні кризових питань.

Сучасна монархія на чолі з Її Величністю Єлизаветою II – символ величчя й могутності держави, її непохитного прагнення до подальшого підкорення нових світових височин. Свого часу Черчілль заявив, що сходження Єлизавети II на трон було актом національного об'єднання.

Британський національний гімн «Боже, бережи Королеву» є зверненням до Бога. При цьому Британія історично відома своїми релігійними реформаторськими тенденціями. Біблія була вперше перекладена на англійську мову Джоном Уайкліфом ще в XIV столітті, а його послідовники – лолларди – таємно продовжували свою діяльність та проповідували.

У 1525 р. Уільям Тіндейл надрукував свій переклад Нового Заповіту, що дозволило ознайомитися з текстом Біблії пересічним громадянам. «... ці слова промовляли мільйонами людей пізніших поколінь і тлумачилися сотнями різноманітних течій, що руйнували минуле» [3, 104]. Тут варто наголосити на такому важливому аксіологічному чиннику як мова. За свою сміливість Тіндейл був спалений у 1536 р. як еретик в Антверпені (Бельгія). Тексти його перекладів були прилюдно спалені в Лондоні.

Проте вирішальна роль в Реформації належить монархові – Генріху VIII Тюдору. З часів Генріха VIII Тюдора (1509 – 1547 рр.), а саме з 1534 р., коли парламент прийняв «Акт про супрематію», британський монарх виступає главою Англійської церкви. В аксіологічному вимірі Англійська церква виступає важливим чинником державотворення. Національна і незалежна від Риму, ця церква була запроваджена «зверху» в умовах Реформації, зрозуміло, через амбіційні й приватні наміри Генріха VIII. У 1549 р. була запроваджена Книга спільних молитов, яка містила тексти винятково англійською мовою. Папа Римський надалі втратив свою владу над Англією із запровадженням нового «Акту про верховенство» у 1559 р.

Релігійне примирення, зосереджене в 39 статтях Англійського Віросповідання, яке поступово було досягнуто за часів правління Єлизавети I Тюдор (1558 – 1603 рр.), надало Англійській церкві певну ідентичність, яку Церква зберігає до теперішнього дня. Книга спільних молитов (The Book of Common Prayer) залишається традиційним молитовником Англійської церкви, що набув об'єднуючої ролі в усьому світі для консолідації Англійської Спільноти і формування своєї рідної

англіканської ідентичності. Названі церковні документи плюс Ординал (the Ordinal) – у більшості документи XVI та XVII століть є в основі реформаторськими роботами Архієпископа Кранмера, хоча своєї кінцевої форми набули пізніше.

Щодо низки важливих аспектів, включаючи порядок наслідування трону, не відбулося ніяких змін: згідно з Актом про престолонаслідування 1701 р., монархом (і відповідно главою Англіканської церкви) може стати лише протестант, що перебуває в євхаристичному спілкуванні з Церквою Англії і не перебуває в шлюбі з католиком або католичкою. Будучи державною церквою, Англіканська церква стала материнською церквою (mother church) Англіканської Спільноти – групи автокефальних церков, що перебувають в канонічній єдності з Архієпископом Кентерберійським і для яких він є зосередженням єдності.

Наступним аксіологічним чинником британського державотворення можна назвати парламентаризм, або парламентську демократію. У Великій Британії існує парламентська демократія, тобто діяльність уряду контролюється Парламентом, обраним народом. Англійський Парламент – найстаріший у світі. Британський Парламент часто називають «матір'ю всіх парламентів», оскільки законодавчі органи багатьох держав, особливо держав-членів Співдружності, створені за його зразком.

Цілковито обґрунтовано Англія вважається родоначальницею парламентаризму. Часом його започаткування традиційно вирізняють XIII століття. Однак, на думку багатьох дослідників, цю дату слід посунути на п'ять століть раніше, аж до часів ранніх англосаксонських королівств, до самих витоків британської національної історії. Парламент бере свій початок від «Уітенагемот» (др.англ. wítena gemot – збори мудрих), шляхетної ради англосаксонських королівств Англії в VI – XI століттях. За словами В. В. Пономарьової [4, 4], саме на Британських островах зародилася сучасна демократія. Тут були утворені характерні для неї елементи державного устрою, включаючи парламентаризм. З давніх-давен британський парламент став символом законодавчої влади та еталоном втілення в життя демократичних принципів державного устрою. Англосаксонська модель представницької демократії отримала доволі широке розповсюдження в світі, що свідчить про відомий універсалізм та здатність британської політичної системи забезпечити громадянам своєї держави порядок, стабільність та дотримання головних прав людини. Законодавча влада Великої Британії як вищий представницький орган має слугувати головним гарантом народовладдя, що надає всій політичній системі характер легітимного демократичного устрою.

У цьому зв'язку варто наголосити на важливості одного з найдавніших конституційних документів Англії – Великої Хартії Вольностей (The Magna Carta), підписаній 15 червня 1215 р. англійським королем Іоанном Безземельним (Королем Джоном). Цей документ обмежував королівську владу та гарантував певні права та привілеї підданам корони.

Остаточне утвердження парламентаризму стало результатом «Славної революції» 1688 р., коли була запроваджена та політична система Англії, яка розвивалася далі і діє до цього дня. Упродовж правління Уїльяма III та Мері II були запроваджені глибокі реформи, розпочався стрімкий зліт Англії та її перетворення на могутню світову державу. Водночас була закладена традиція, згідно з якою влада монарха обмежувалась низкою законодавчих положень, закріплених «Біллем про права» (1689 р.). Цей документ залишається одною з складових «неписаної» британської конституції та став одним з перших документів, що юридично затвердив права людини. За словами відомого англійського історика Д. Блека, «славна революція відіграла важливу роль в англійській суспільній міфології і сприймалася як торжество духу вільнолюбства та терпимості, що створив політичний мир, зручний для англійців» [5, 234].

Упродовж XIX – XX століть парламентська система забезпечувала політичну стабільність суспільства та ефективне керування державою. Водночас британський Парламент являв «поле змагань» різноманітних політичних сил. Парламентська система згодом «прижилася» на підлеглих територіях Британії – у Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Ірландії, Ямаїці та більшості країн Карибського басейну і була сприйнята на європейському континенті. Саме завдяки розвитку парламентської системи на початок XX ст. Британія являла собою найбільш вільну державу в політичному та правовому аспектах, найміцнішу демократичну країну світу, була центром величезної імперії, існування якої також забезпечувало стабільність держави.

Як відомо, після XVI століття і впродовж наступних 400 років британське володарювання розповсюдилось на великі колоніальні території. Аж до 1940 р. можна було стверджувати, що «над Британською імперією ніколи не заходить сонце». Одночасно з розповсюдженням британського володарювання на планеті поширеними стали англійська мова та форми британського державного устрою. Мова Англії поступово ставала найбільш розповсюдженою мовою світу, мовою міжкультурної взаємодії і взаємного збагачення, тим поєднаним чинником, який згуртував імперію. Британська імперія – найбільша з держав, які існували на землі впродовж усієї історії людства. На середину 1930 – х рр. її площа дорівнювала 41,2 млн. кв. км, що дорівнює чверті території землі. Загальна чисельність населення імперії становила 480 млн. людей.

Саме спадщиною Pax Britannica пояснюється роль англійської мови як найбільш розповсюдженої у світі. Якщо у 1500 році англійською мовою розмовляло лише біля 4 мільйонів людей, у 1900 р. ця кількість збільшилася аж до 123 мільйонів, а на кінець XX століття зростає ще в 10 разів у порівнянні з 1900 роком. За підрахунками дослідників, на сьогодні кількість англійськомовних мешканців планети становить десь 1,2 – 1,5 мільярди [6, 13]. У понад 75 країнах світу англійська є або офіційною мовою, або має спеціальний статус. Англійська стала міжнародною мовою

економіки, бізнесу, освіти, науки, спорту і поп – музики. Понад 80% інформації, що зберігається в електронному вигляді у світі, є англійською мовою.

Британія має й інші неповторні цінності, щоб запропонувати своїм закордонним партнерам з власного історичного досвіду. Англіїці відомі своїм прагматизмом, здоровим глуздом, традиційністю, педагогізмом, дотриманням букви закону, суворим адмініструванням і унікальним всебічним досвідом у міжнародних справах.

Однією з перших у світі Англія почала відряджати за кордон постійних дипломатичних представників, відкривши цим нову сторінку в історії дипломатії. Перший постійний англійський посол Джон Стайл був призначений Генріхом VIII у 1509 році при іспанському королі Фердинанді. Третьюю на міжнародній арені (після Нідерландів і Данії) Британія в законодавчому порядку визнала (Актом Парламенту 1709 р.) імунітети іноземних дипломатів і цим зробила суттєвий внесок у кодифікацію норм дипломатичного права.

Велика Британія була піонером у багатьох процесах світового значення, як, наприклад, індустріальна революція, утворення нових суспільних класів – пролетаріату і буржуазії, та володіла найпотужнішим науковим потенціалом. Вона першою з європейських держав створила такі демократичні інститути, як масові політичні партії, представницький парламент, публічна преса, міжнародні біржі та ринки. Англійські тред – юніони також виникли вперше в світі, а їхня консолідуюча діяльність упродовж тривалого часу була прикладом для інших країн світу.

Старовинна і вічно молода Британія стала предметом вивчення не одного покоління науковців. Величезний досвід цієї держави в усіх галузях знань та людської діяльності постійно збагачує скарбницю досягнень людської цивілізації. Навколосвітні морські подорожі та великі географічні відкриття прославили «володарку морів», а революційні наукові знахідки в галузі фізики, хімії, математики, механіки, біології, фізіології, медицини та астрономії по праву зробили Велику Британію одним із лідерів світової науки, яким вона залишається досі. Імена Ч. Дарвіна, У. Гарвея, І. Ньютона, Р. Гука, М. Фарадея, Р. Бойля, Г. Кавендіша, Дж. Джоуля, Е. Дженнера та багатьох інших назавжди увійшли в історію світової науки.

Цей перелік може бути нескінченним, як нескінченною та всеохоплюючою є чарівність туманного Альбіону, його дивна краса й загадковість. Жодна з книг про Англію не в змозі вичерпно передати неповторність та унікальність цього невеликого острова, який досі залишається дивом для всього людства.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев С. С. Теория государства и права / С. С. Алексеев // URL: <http://www.twirpx.com>. (2010.11 августа). 2. Датт П. Р. Кризис Британии и Британской империи / Р. Палм Датт. – М. : Изд – во иностр. лит – ры, 1959. 3. Тревельян Д. М. История Англии от Чосера до королевы Виктории / Джордж Маколей Тревельян. [Пер. с англ. А. А. Крушинской и К. Н. Татариновой]. – Смоленск : Русич, 2002. 4. Пономарев В. В. Генезис британского парламентаризма, XIII – начало XIX вв. (Историко – правовое

исследование): дис. ... доктора юрид. наук / Пономарева Валерия Владимировна. – СПб., 2002. 5. Блэк Д. История Британских островов / Джереми Блэк; [пер. с англ. С. В. Иванова]. – СПб.: Евразия, 2008. 6. Ощепкова В. В. Язык и культура Великобритании, США, Канады, Австралии, Новой Зеландии / В. В. Ощепкова. – М./СПб.: ГЛОССА/КАРО, 2006.

УДК 327 (73)

Дудко І.Д.

ІСТОРИКО – ПОЛІТИЧНІ Й ЕВОЛЮЦІЙНІ ВИМІРИ ГЛОБАЛІЗМУ В ДЕРЖАВНИЦЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ США

Стаття присвячена ретроспективному аналізу доктринальних засад, світоглядних позицій, практико – політичних традицій діяльності американських адміністрацій, що вплинули на ствердження та еволюцію ідеї глобалізму в державницькій концепції США.

Ключові слова: глобалізм, США, державницька концепція.

Статья посвящена ретроспективному анализу доктринальных основ, мировоззренческих позиций, практико – политических традиций деятельности американских администраций, которые повлияли на утверждение и, в свою очередь, эволюцию идеи глобализма в концепции государственности США.

Ключевые слова: глобализм, США, державная концепция

The article is dealing with retrospective analyses of doctrine foundations, world outlook positions, practical and political traditions of activity of American administrations which influenced assertion and in their turn evolution of idea of globalism in the conception of statehood of the USA.

Keywords: globalism, USA, statehood conception.

Зовнішньополітичні орієнтири США від початку постбіполярних часів підтвердили збіг між сформованим після Другої світової війни тяжінням країни до глобалістських політичних впливів і американською державницькою позицією щодо особливості даної нації та її «прав» на світове керівництво. Підставою для консолідації глобалістської стратегії послужив весь комплекс очевидних переваг США як єдиної протягом 1990 – х років світової суперпотуги над реальними та потенційними опонентами та цілковитою переконаністю (принаймні, західної спільноти) після краху комунізму у доцільності запозичення цінностей американської політичної системи іншими членами міжнародного співтовариства.

Глобалістські орієнтації фактично стають безальтернативними, відтворюючи довготривалі ідеологічні й практичні традиції американської держави. Втім, наукового значення потребує осмислення витоків цих традицій, з одного боку, а з іншого – аналіз еволюційних вимірів глобалізму з урахуванням тенденцій розвитку Сполучених Штатів. Крім

того, у науковому дискурсі – з'ясування відповідності глобалізму різним, і, насамперед, початковим етапам історичного розвитку США; окреслення рівня співвідношення глобалістських і ізоляціоністських орієнтацій державної ідеології і практики Сполучених Штатів, що доволі тривалий час (принаймні, в межах ХІХ ст.) не виходили (як вважають деякі історики) поза межі американського континенту.

Визначення суті виокремлених проблем може мати не тільки наукове, а й практичне значення з огляду на поміркований в умовах світової економічної кризи 2008 – 2010 рр. інтернаціоналізм Сполучених Штатів, а, крім того, спроб демократичної адміністрації впровадити першої каденції президентства Б. Обами опрацювати принципово нові (порівняно з відвертим глобалізмом президента від республіканців Дж. Буша – молодшого) підходи до позицій у світовій політиці США. Отже, на порядку денному – формування уявлень щодо перспектив зовнішньополітичної практики Сполучених Штатів з'ясування пріоритетів американської державної політики і ідеології з огляду на історико – політичні традиції США.

Так, слід зазначити, що ізоляціонізм та інтернаціоналізм як дві можливі базові зовнішньополітичні стратегії США почали виявлятися як суто ідеологічні постулати вже на ранніх етапах формування американської нації. Найконцентрованіше вони відображені в межах ліберального крила або демократично республіканської альтернативи політичного керівництва США перших етапів їх існування. До найвідоміших представників відносять Т. Джефферсона, Б. Франкліна, Т. Пейна, які в питаннях політичного та соціального впорядкування США стояли на найбільш демократичних позиціях. Ізоляціонізм сприймався лібералами передумовою збереження демократії всупереч деспотизму європейських держав. Обґрунтував цю позицію Т. Пейн: «Новий світ став притулком переслідуваних прибічників громадянських і релігійних свобод, тоді як в Англії корупційний та віроломний двір порушує ці свободи, а будь – де в Старому світі свобода взагалі заперечується... Америка без права на запитання «чому?» буде втягнута в усі війни, незалежно від того, чи є вони справедливими або взагалі мають сенс... Справжнім інтересом Америки є уникнення зіткнень з європейськими країнами, і цього вона зможе досягти, якщо тільки не залежатиме від Англії і не перетвориться на додаток до англійської політики» [1, 33].

Однак, це викликало значну критику в середовищі американських консерваторів і водночас представників федералістської партії, ідеологи якої – Дж. Адамс, А. Гамільтон, Дж. Медісон, будучи прибічниками американської революції, по – своєму сприймали соціальні антагонізми й бачили перспективи не на шляху соціальної однорідності (постулат демократів – республіканців), а шляхом побудови дієвої влади та міцного соціального союзу. Активна зовнішня політика сприймалася федералістами (за винятком Дж. Медісона) передумовою економічного розвитку та процвітання США [2, 60 – 67]. Цю позицію обстоював А. Гамільтон:

«Конфлікт є законом життя... Оскільки влада та егоїстичні інтереси домінують у політиці, мета американської зовнішньої політики має бути з'ясованою: утворення можливостей, які б надавали Сполученим Штатам право «диктувати умови зв'язку між Старим та Новим світом» [1, 34]. Підхід А. Гамільтона мав безперечний вплив на політичну еліту. Проте, державною була визнана лінія на нейтралітет – позиція, що відображала погляди Дж. Вашингтона. Офіційно вона відображена у «Прощальному зверненні» Дж. Вашингтона – документі, який нібито заклав підвалини ізоляціонізму. Однак, такий висновок викликає заперечення з урахуванням того, що заклик до нейтралітету в «Прощальному зверненні» як «курсу постійних альянсів з будь – якою частиною іноземного світу» або «тісного переплетіння долі США з долею кожної європейської держави» [3, 111] навряд чи можна назвати ізоляціонізмом. А, по – друге, реальна політика розходилася з ізоляціоністською чи нейтральною, враховуючи подальший розвиток історичних подій навколо Сполучених Штатів.

Так, уже 1796 р. криза у стосунках між США та Францією набула такої гостроти, що підвела країни до межі військового конфлікту, уникнути якого вдалося лише завдяки вдалій дипломатичній діяльності з придбанням у Франції 1803 р. Луїзіани, що майже вдвічі поширило тогочасну територію Сполучених Штатів. Однак у другій половині 90 – х рр. XVIII ст. гострота зіткнень двох країн була настільки небезпечною, що це дало підстави деяким історикам кваліфікувати зазначені події як неоголошену війну США та Франції 1797 – 1798 рр.

Ізоляціонізм став об'єктивно неможливим і в наступні роки у зв'язку із війною між Англією та США 1812 – 1814 рр. та ідеями територіальних загарбань американської адміністрації напередодні та протягом війни як передумови посилення економічної могутності країни.

Такі ідеї не були абсолютно новими для найвищих прошарків політикуму США. Характерно, що ще наприкінці 90 – х рр. XVIII ст. А. Гамільтон як міністр фінансів та Т. Пікерінг як держсекретар США виступали з пропозиціями загарбання тоді ще іспанських Флориди та Луїзіани. Прийнятими для федералістів були й ідеї відділення від Англії Канади [4, 260]. Але якщо наприкінці XVIII ст. ці плани сприймалися як ілюзорні, то 1812 р. вони були поставлені в реальну площину.

Безумовно, характер зовнішньої політики США початку XIX ст. міг зумовлюватися реальними утисками національних інтересів США у розвитку торгівлі та свободи мореплавання в умовах воєнних конфліктів у Європі. Втім, дискусійним є й та позиція, що закінчення наполеонівських воєн, «означувало реальний початок американського ізоляціонізму» [3, 133]. Так, вважається, що доктринальним і водночас політико – правовим документом, яким формально визначається курс на ізоляціонізм, стала доктрина Монро, сформульована президентом США (Дж. Монро) в його зверненні до Конгресу 2 грудня 1823 р. Однак, з іншого боку, відповідне тлумачення даного документу значним колом американських дослідників

може пояснюватися лише еkleктичним сприйняттям окремих його положень, які подаються як принципи – неколонізація американського континенту; відокремленість Старого і Нового Світів та об'єктивність обмеження зовнішніх орієнтирів країн межами їх континентів; невтручання європейських країн у справи західної півкулі зі зворотною нейтральністю США щодо справ європейських країн [5, 86].

Наголошування на цих принципах супроводжується об'ємним обґрунтуванням поглядів на ізоляціонізм як з позиції самого Монро, так і тих осіб з його оточення, які мали реальні впливи на зовнішню політику. «Американські континенти внаслідок вільного та незалежного стану, якого вони домоглися і який зберегли, не повинні надалі розглядатися як об'єкти для майбутньої колонізації будь – якою європейською державою...», – відзначав держсекретар США за часів Монро Дж. К. Адамс [5, 86].

Такий підхід закладає підвалини для сприйняття її через позитивні й навіть прогресивні, історично зумовлені орієнтири на збереження американської демократії. Водночас архівні матеріали, зокрема папери Дж. К. Адамса та Дж. Монро засвідчують існування прямого зв'язку між формулюванням у 1823 р. принципу «неколонізації» та економічними (протекціоністськими) інтересами підприємців Нової Англії.

Втім, і в європейському випадку сприймати доктрину як ізоляціоністську можна лише із застереженнями. Виступаючи проти подальшої колонізації Західної півкулі, купці, судновласники, підприємці, політики виступали не стільки проти колоніальної політики взагалі, скільки проти колоніальної монополії європейських країн і в цьому плані проти перешкод для американського підприємництва та мореплавання. Як наслідок, принцип «неколонізації» став надалі знаряддям утворення сфери політичного й економічного впливу самих США. Це визнається, зокрема, в праці Ю.В. Росту, який стверджує, що, «проголошуючи доктрину Монро, Сполучені Штати окреслили їхні претензії щодо обох американських континентів – точніше, визначили ціну за свою віддаленість (від Європи, – авт.) у найширших рамках свого острівного становища» [6, 115].

До цього слід додати й відвертий націоналізм молодого держави, яка набувала могутності та претендувала не лише на своє утвердження на світовій арені як джерела нормативних цінностей, а й на виправдання завдяки їм певних напрямів її зовнішньої політики. Йдеться про нав'язування Старому Світу прикладу Америки, що заклав підвалини так званої «Manifest Destiny» – тези «наперед в означеної долі» або «явленого призначення» як однієї з ідеологічних засад американської зовнішньої політики. В основі тези – ідея унікальності американської нації, що у протиставленні порокам і традиціям консервативної Європи мала взяти на себе місію утвердження нових моральних і політичних засад у світі [7, 141 – 142].

Як остаточно сформована теорія «Manifest Destiny» виникла дещо пізніше – у 40 – і роки XIX ст., під час президентства Дж. Полка. Проте, враховуючи ідеї Полка про США як могутню державу, що покликана мати

особливі відносини з американськими країнами і в цьому плані самотужки вирішувати долю усєї Західної півкулі, йшлося і про розвиток концепції, закладеної в доктрині Монро. Не заперечуючи експансіонізму, вона забезпечувала ідеологічні основи та виправдання «передченої» відповідальності США за подальший світовий розвиток – тенденції, що знайшла підтвердження усім ходом XIX ст. Так, американський рух у північному, південному й західному напрямках від початку 20-х років XIX ст. було продовжено, а в захопленні нових територій політичні заходи супроводжувалися не тільки силовою дипломатією, а й відвертим загарбанням.

Саме таким чином, наприклад, 1845 р. до Сполучених Штатів була приєднана територія мексиканського Техасу, 1846 р. – британського Орегону, а протягом 1846 – 1848 рр. (внаслідок війни з Мексикою) Каліфорнія та Нова Мексика. Територія та населення США зростають відповідно з 888, 8 тис. кв. миль на початку XIX ст. до 3 022 387 кв. миль у середині XIX ст. та від 5, 3 до 23, 2 млн, що стало одним з головних чинників як економічного розвою країни [4, 354 – 355], так і посилення політичного експансіонізму американського керівництва.

В 1867 р., по закінченні Громадянської війни, адміністрація США викуповує в Росії територію Аляски як шляху просування на північ, а по тому (через мілітарне протистояння з Іспанією) – здійснює спроби самоствердження в регіоні Центральної Америки та Карибського басейну як шляху просування на південь. Поразка Іспанії 1898 р. призвела до підпорядкування Сполученими Штатами не лише Куби та Пуерто – Ріко, а й ряду інших дрібних островів у Карибському морі. Разом з тим, США остаточно утверджуються в басейні Тихого океану, встановивши контроль над Філіппінами. Перед американськими експансіоністами відкривається шлях до Китаю, Японії, Кореї, де США почали виявляти свої інтереси ще з середини XIX століття.

Початок XX століття посилив експансіоністські тенденції та показав широту географії зовнішньополітичних інтересів. За підрахунками американських істориків, протягом перших двох десятиліть XX століття Сполучені Штати брали участь у збройних конфліктах за межами країни десятки разів, пояснюючи використання військової сили в тих чи інших регіонах світу національними інтересами США. Так, протягом діяльності адміністрації Т. Рузвельта – першого президента США початку XX століття – рішення щодо використання збройної сили за кордоном приймалися 14 разів, причому національні інтереси стосувалися в цей період Колумбії, Гондурасу, Домініканської Республіки, Куби, Сирії, Абіссинії, Марокко, Кореї. Адміністрація В. Г. Тафта застосовувала військову силу за кордоном 10 разів. Президент В. Вільсон приймав рішення про використання сили 19 разів, у тому числі й у таких віддалених країнах, як Китай, Німеччина, Австрія, Туреччина, Балкани, Радянська Росія [1, 41 – 42].

Такі підходи заперечують ізоляціоністський характер стратегії США з огляду на доктринальні засади державної політики США, що склалась протягом XIX ст. і, більше того, можуть сприйматися як прояв експансіонізму або, більше того, - глобалізму, спочатку, відповідно до доктрини Монро, в межах американського континенту, а надалі, з урахуванням Manifest Destiny, в масштабах усього світу. Варто подати до цього й значення загальнонаціональної ідеології як комплексу цінностей, пізнавальних концепцій, ідей та ідеалів, що, сприймаючи більшістю американського народу, могли б визначати на найвищому політичному рівні державні орієнтири країни.

Так, слід визнати, що попри неоднозначне сприйняття ідеології в системі політичного процесу США – від надання їй провідної ролі до мінімізації чи обмеження її ситуативними впливами, визнання ідеологічних впливів на опрацювання політичних рішень є практично загально визнаною позицією. Традиційним можна вважати й підхід, що визначає переважно ліберальну тенденцію: американське суспільство подається взірцем реалізації ліберальних цінностей, а зовнішньополітична активність США – місіонерською лінією задля збереження означених цінностей на світовому рівні [8, 15].

З урахуванням первісно ізоляціоністського спрямування американського лібералізму це набуває логіки, хоча, зі свого боку, лібералізм як виокремлена ідеологія виявляв себе лише на початкових стадіях формування нової держави, стикаючись на кожному наступному етапі розвитку з консервативною ідеологічною лінією. Характерно, що американський консерватизм на відміну від європейського, ніколи не протистояв фундаментальним (обґрунтованим, скажімо, ще Дж. Локком) засадам буржуазного суспільно – політичного життя, [9, 278 – 279], і це зумовлювало не тільки його тяжіння до американського лібералізму, а й можливість сприйняття як доміркованого крила ліберальної суспільно-політичної теорії. Слід зважати й на еволюцію обох ідеологій, що визначило не лише їх зближення відносно фундаментальних засад функціонування американського суспільства, а й дифузію притаманних їм ціннісних орієнтирів.

Цьому сприяла сутність лібералізму, який ніколи не був односкладовим явищем, включаючи в себе різні ідеї. Так, економічний лібералізм, що проповідував абсолютну свободу власності, ринку, приватного накопичення, за своїм соціальним змістом завжди відрізнявся від політичного лібералізму, серед головних цінностей якого були політичні свободи, плюралізм, громадянське суспільство, права держави. Американський консерватизм розчленовує ліберальні вчення, підкоряючи своїм інтересам економічний лібералізм та відсікаючи від нього лібералізм політичний [10, 54]. Це є підґрунтям для тези про інверсію американського лібералізму наприкінці XIX – початку XX ст. та перетворення його на консервативну течію. Такі висновки заслуговують на певну увагу, адже саме економічний лібералізм став передумовою утвердження доктрин

«твердого», «брутального», «необмеженого» індивідуалізму як ідеологічної платформи економічної практики промислових і фінансових кіл США з їхнім культом індивідуального успіху та невтручання держави в систему економічних і соціальних відносин. Зовнішньополітичний курс орієнтувався на експансіонізм, об'єктивно відображаючи внутрішні тенденції функціонування суспільства. Так, поширення економічних і політичних впливів США за кордоном стало виявом матеріальних інтересів американського підприємництва, як і реалізацією на міжнародній арені принципу економічного лібералізму.

Отже, запозичення консерватизмом тенденцій лібералізму сприяло найповнішій реалізації інтересів тих соціальних верств, згідно з позиціями яких він первісно й формувався. Цього, однак, не можна абсолютизувати з урахуванням періодичного наближення лібералізму до засад консерватизму. Поряд із формуванням у межах консерватизму певних «ліберальних» тенденцій видозмінювався й сам лібералізм. Ідеться про виникнення на основі ліберальних ідей соціально-реформістських підходів та доктрин. З кінця XIX ст. лібералами в США вважали не тих, хто виступав за абсолютну економічну свободу, а тих, хто виступав за соціальні реформи та державне регулювання економіки. У цілому лібералізм у США стає протягом XX ст. соціально – реформістським світоглядом.

Водночас упадає в око переплетіння ліберальних і консервативних ідей у сфері зовнішньої політики, де експансіоністськи спрямована діяльність часто – густо інтерпретувалася як прояв ліберально орієнтованих ідей. Ідеться не лише про запозичення консерватизмом певного ліберального підґрунтя, а й про спробу виправдання консервативно орієнтованої політики у формі експансіонізму. Неабияку роль відіграла доктрина Manifest Destiny («явленого призначення») на утвердження в світі ліберальних політичних, моральних, економічних засад функціонування. Можна припустити, що саме вона стала ідеологічною платформою захисту на міжнародній арені інтересів промислових і фінансових кіл США, в основі яких був, по суті, економічний лібералізм.

Загалом же зовнішня політика США XIX та початку XX ст. була орієнтована переважно на інтервенціонізм на протигагу доктринам ізоляціонізму. Існує, проте, думка, згідно з якою Перша світова війна повернула США до ізоляціонізму або навіть ідеалізму в політиці. Ідеться про «14 пунктів» В. Вільсона як послання президента США до Конгресу від 8 січня 1918 р., спрямованого на врегулювання міжнародних відносин після Першої світової війни.

Слід визнати, що в американській літературі накопичено надзвичайно широке коло джерел, спрямованих на осмислення позиції США у міжвоєнний період. За всієї багатополосності думок американських аналітиків, однак, практично відсутні аргументи на користь висновку про «14 пунктів» як документу ізоляціоністської спрямованості [11, 25 – 60;

12, 7 – 25; 13, 217 – 221]. Можна погодитись, що «14 пунктів» стали основою дійсно «демократичної ідеології... для зовнішнього користування» [14, 80]. Втім об'єктивність дозволяє заперечити цю ідеологію як ізоляціоністську.

З урахуванням масштабності геополітичних завдань її можна вважати першим проявом глобалізму зовнішньої політики США на рівні офіційних документів держави [1, 40; 20,1]. Водночас очевидно є й панамериканська спрямованість «14 пунктів» як прагнення адміністрації США посісти позиції регіонального лідера через запровадження порядку за американським зразком. «У повоєнних переговорах 1918 – 1919 рр. Вільсон прагнув прийняття його «14 пунктів» як плану досягнення кращого світу, – мовиться в одному із сучасних американських джерел. Цей абсолютно ідеологічний документ встановив нові межі старих американських зобов'язань щодо активної міжнародної політики в ім'я національної величчя та свободи для всіх людей. Документ передбачав початок ери англо – саксонської культурної вишості та англо – американського дипломатичного співробітництва» [15, 134].

Такі оцінки дають можливість сприймати «14 пунктів» як прояв відданості явленому призначенню, що за умов повоєнного облаштування світу передбачало активне поширення політичних впливів США не лише в межах американського континенту, а й світу взагалі та Європи зокрема. Це підтверджується й практичними акціями адміністрації США, характерною особливістю більшої з яких було базування на силі. Так, уже в червні 1918 р. розпочалася американська збройна інтервенція до Радянської Росії, яка тривала майже два роки. Америка взяла також активну участь у поневоленні Китаю. Протягом 1920 – х рр. тривала й експансія США у регіони Центральної та Латинської Америки, з метою нав'язування їм відповідного інтересам США політичного й економічного курсу.

Поряд із воєнними засобами експансія США протягом 20 – х років розвивалася й по лінії торгівлі, економіки, фінансів. Skorиставшись послабленням позицій конкурентів, Сполучені Штати починають повсюди витісняти їх на світових ринках, претендувати на роль лідера навіть серед найпотужніших світових держав. Їх інтереси сягнули всіх континентів та найважливіших регіонів світу, надаючи міжнародній діяльності глобалістського характеру з претензіями на гегемонізм.

Протягом 1930 – х рр., як справді унікального (з погляду відмови від мілітарних операцій за кордоном) періоду американської історії, зовнішня політика США здійснювалася під впливом, з одного боку, найбільш руйнівної в історії існування західного світу економічної кризи 1929 – 1933 рр., а з іншого – зростання небезпеки нової світової війни. Обидва чинники штовхали США до ізоляціонізму, і це об'єктивно наближало зовнішню політику США до постулатів ліберально налаштованих діячів американської революції.

Водночас такі підходи до реалізації зовнішньої політики країни можна вважати винятком із практичної зовнішньої політики США. Провідною

тенденцією завжди був інтервенціонізм, що обґрунтовувався перевагами американського способу життя. Причому, вихід за його рамки саме у 1930 – ті рр. не мав однозначно позитивного спрямування за умов, що, будучи спричиненим відмовою від колективних дій за реальних можливостей зупинити нацистів, він став по суті поштовхом для посилення експансіонізму агресорів.

Щодо вступу у війну самих США, то він зумовлювався глобалістністю подій, масштабністю загарбницьких планів країн фашистської осі, що з урахуванням політичних впливів Сполучених Штатів на світовий розвиток не могло не зачіпати їх національних інтересів. Показовим у цьому плані було й те, що офіційний вступ США у війну 8 грудня 1941 р. надав військовому конфлікту справді світового характеру, остаточно повернувши Сполучені Штати до глобалістських орієнтацій.

Після закінчення Другої світової війни США – вже наймогутніша країна світу, що утримувала більшу частину фінансів та світового промислового виробництва, досягла найбільшого за свою історію рівня військової могутності, що давало їм можливість де – факто контролювати весь світ. Це зумовило надзвичайне посилення зовнішньополітичної активності США в усіх регіонах планети. Вже й на рівні права, доктрин і політичних декларацій зоною поширення національних інтересів Америка оголошує не лише Західну півкулю, а й Близький та Середній Схід, АТР, Атлантику, Європу. Антикомуністична спрямованість зовнішньої політики зумовила сприйняття західним світом американського гегемонізму як найважливішої передумови збереження західної демократії. Глобалізм зовнішньої політики США, тлумачився у контексті захисту та утвердження ліберальних цінностей, тобто як прояв демократичної зовнішньої політики, чому сприяв зміст доктрини «стримування». Опублікована в липні 1947 р. в журналі «Foreign Affairs» стаття Дж. Кеннана на цю тему стала основою доктринальних засад зовнішньої політики, метою якої формулювалося недопущення поширення комунізму. «Доктрина Трумена», з якою президент США виступив на об'єднаному засіданні палат 12 березня 1947 р., де – факто відтворила основні положення даного концепту, визначивши довготривалі зовнішньополітичні орієнтири країни.

Отже, розглядаючи питання традицій зовнішньополітичної й загалом державницької діяльності США, слід визнати, що глобалістські тенденції та гегемонізм були зумовлені й усією попередньою історією зовнішньої політики країни. По суті, за винятком 30 – х років XX століття експансіонізм був змістом діяльності американських політичних та економічних відомств за кордоном. Зумовлений спочатку необхідністю утвердження держави та протидії провідним європейським країнам, а згодом – динамікою американського підприємництва, експансіонізм утверджувався як провідна тенденція державної, у тому числі міжнародної діяльності. Цьому суттєво сприяли політичні доктрини, а також світоглядні позиції найвищого політичного керівництва країни, що глибоко

вкорінюючись в масову політичну свідомість обумовлювали з другої половини ХХ століття зміст поняття «національні інтереси» США та їх роль у формуванні державної політики паралельно з цілями реалізації цих інтересів у зовнішньому світі.

Геополітичні зміни початку 1990 – х років виявили необхідність перегляду доктринальних засад зовнішньої і загалом державної політики США. Водночас підходи до їх формування не тільки не суперечили попереднім політичним розробкам, а відтворювали їх концептуальну сутність, набуваючи нових масштабів й форм реалізації. Це керівництво загальносвітовими поцесами з перебиранням Сполученими Штатами на себе функцій не тільки світового лідера, а й світового поліцейського з правом (доктрина Дж. Буша – молодшого) на силове запобігання можливої загрози американським і світовим інтересам ще до її визрівання із одностороннім (з боку США) окресленням регіону або міжнародного суб'єкту такої загрози [16, 18]. Щодо політичних й практичних вимірів американського глобалізму в цьому плані, то він, поряд із деякими позитивними вимірами (зокрема, щодо підтримки демократії на посткомуністичному просторі, врегулювання міжнародних конфліктів, боротьби з міжнародним тероризмом) на етапі постбіполярних часів, почав набувати й негативних проявів (на прикладі війни США в Іраку), зумовлюючи не тільки відверті провали американської зовнішньої політики, а й кризовість ідеї щодо особливої ролі (місії) США у світі. Додатковим чинником даного стала й світова економічна криза (2008 – 2010 рр.), що піддала сумніву неперевершену економічну потужність й стабільність Сполучених Штатів, а звідси – й їхню можливість реалізувати глобалістські функції.

Зазначене стало історико – політичними передумовами чергової еволюції підходів щодо характеру лідерства в державницькій ідеології і зовнішньополітичній стратегії США. Втім, сприймаючи ліберальні тенденції реалізації зовнішньої політики за президентства Б. Обами (доктрина Обами), слід визнати, що вони стосувалися не стільки ідеї лідерства, скільки шляхів і методів його досягнення, де на зміну одностороннім діям і жорстко антагоністичному сприйняттю можливих чи уявлених опонентів за пріоритет визнано союзницькі відносини з опорою на міжнародну спільноту [19, 20]. Такі підходи, будучи спрямованими на посилення прагматичного спрямування зовнішньої політики Сполучених Штатів посилюють й моральний потенціал країни щодо її лідерства. Глобалізм США за таких обставин може відіграти позитивну роль як в сенсі реалізації американських національних інтересів, так і гострих міжнародних проблем сучасності. Альтернативною тенденцією до цього з урахуванням теоретичних і практичних традицій американської історії може стати навіязування міжнародній спільноті американського бачення світоустрою, розкол міжнародного співтовариства на прихильників і супротивників США, зростання антиамериканських настроїв, розпорошення, а, звідси, й зменшення впливу Сполучених Штатів на світову історію.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Kegley Ch.W. American Foreign Policy Pattern and Process. Fifth Edition / Ch.W. Kegley, Jr.E.R. Wittkoph. – New York: St.Martin's Press, 1996. – 658p. 2. Augelli E. America's Quest for Supremacy and the Third World / E.Augelli, Cr.Murphy. London: Pinter Publishers, 1988. – 207 p. 3. Halle L.J. American Foreign Policy / Louis J. Halle. – Theory and Reality. – London: Ruskin House, 1960. – 327 p. 4. История США в четырех томах / [ред. коллегия: Болховитинов Н.Н. (отв. редактор) и др.]. – М.: Наука, 1983. – Том первый: 1607-1877. – 1983. – 687 с. 5. Lafeber W.The American Age United States Foreign Policy at Home and Abroad / Walter Lafeber.– New York, London: W.W. Norton & Company, 1994.– 842 p. 6. Rostow E. V. Toward Managed Peace. The National Security Interests of the United States, 1759 to the Present / Eugene V. Rostow. – New Haven, London: Yale University Press, 1993. – 401 p. 7. Современная внешняя политика США в двух томах. – М.: Наука, 1984. – Том первый. – 1984. – 458 с. 8. Krasner St.D. Defending the National Interest: Raw Materials Investments and U.S. Foreign Policy / Stephen D. Krasner. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1978. – xiii, 402 p. 9. Smith D.G. Liberalism // Encyclopedia of Social Sciences / D.G. Smith. – Washigton: The Macmillan Company and The Free Press, 1978. – Vol. 9. – 1978. – P. 276-282. 10. Согрин В.В. Этапы американского консерватизма / В.В. Согрин // Новая и новейшая история. – 1991. - № 5. – С. 47-63. 11. Modern American Diplomacy / [ed. by Carroll J.M., Herring G.C.]. – Wimington, D.E.: Scholarly Resources Inc., 1996. – 299 p. 12. Hunt M.H. Crises in U.S. Foreign Policy / Michael H. Hunt. – New Haven, London: Yale University Press, 1996. – 447 p. 13. Combs J.A. The History of American Foreign Policy / J.A.Combs, A.G.Combs.– New York etc: The McGraw – Hill Companies, Inc., 1997. – Volume I: to 1917. – 1997. – 231 p. 14. Камінський Є. Політика США щодо України / Є.Камінський, А.Дашкевич. – Київ: Політична думка, 1998. – 547 с. 15. Hunt M.H. Ideology and U.S. Foreign Policy / Michael H. Hunt. – New Haven: Yale University Press, 1987. – 237 p. 16. The National Security Strategy of the United States of America. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss.html>. 17. Kegley Ch.W. Global Terrorism and Military Preemption: Policy Problems and Normative Perils / Ch.W.Kegley, G.A.Raymond // International Politics. – 2004. – Vol. 41. – P. 37 – 49. 18. Kegly Ch.W.Jr. Preventive War and Permissive Normative Order / Ch.W.Jr. Kegly // International Studies Perspectives. – 2003. – Vol. 4, № 4. – P. 385-394. 19. Dionne E.J.Jr. The Obama Doctrine. – The Washington Post. – 2009. – April, 16. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.washingtonpost.com/wp-yn/content/article/2009/04/15/AR2009041502902.html>. 20. National Security Strategy May 2010. [Electronic resource]. – Regime of access: http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf

УДК 327+ 73:12

Лукач І. Б.

ВИТОКИ ТА ХАРАКТЕР ДОКТРИНИ МОНРО ЯК ЗАСОБУ ЗДІЙСНЕННЯ ДИПЛОМАТІЇ США В ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ В ХІХ СТОЛІТТІ

У статті проаналізовано походження та використання доктрини Монро, як в якості зовнішньополітичного принципу США, проголошеного президентом Дж. Монро у 1823 р., так і в якості засобу виправдання експансії в Латинську Америку протягом ХІХ ст.

Ключові слова: Доктрина Монро, США, Латинська Америка, зовнішня політика.

В статті проаналізовано походження і застосування доктрини Монро, як в якості внешнеполітичного принципу США, проголошеного президентом Дж. Монро в 1823, так і засобів оправдання експансії в Латинську Америку на протязі XIX в.

Ключеві слова: Доктрина Монро, США, Латинська Америка, зовнішня політика.

The article analyzes the origins and usage of the Monroe Doctrine as a U.S. foreign – policy statement enunciated by Pres. James Monroe in 1823, as well as justification of expansion into Latin America throughout XIX century.

Keywords: Monroe Doctrine, USA, Latin America, foreign policy.

Доктрина Монро, проголошена у 1823 р., задекларувала протидію європейській колонізації в Західній півкулі та стала наріжним каменем американської зовнішньої політики XIX – початку XX ст. Доктрина засвідчила антиколоніальні принципи, але незабаром перетворилася на засіб експансіоністської політики американських державних діячів. Поворотні моменти американської історії, як – то розширення території на захід, дипломатія Громадянської війни, війна з Іспанією 1898 р., вступ у Першу світову війну, утворення Ліги Націй, відбувалися під впливом доктрини, що стала втіленням прагнень та побоювань Американської імперії.

Проблеми походження, характеру та подальшої еволюції доктрини Монро привернули значну увагу перш за все в американській історіографії. Класичною вважається трилогія видатного історика Д. Перкінса «Доктрина Монро, 1823 – 1907», яку автор пізніше синтезував в односторонню працю «Історія доктрини Монро» [14]. Серед інших досліджень початку XX ст. привертає увагу компіляція ключових офіційних документів «Меморандум доктрини Монро» за редакцією Дж. Рубена Кларка [10] та латиноамериканський погляд викладений у праці А. Алвареса «Доктрина Монро: її важливість в міжнародному житті держав Нового світу» [9]. Серед помітних західних праць пізніших років слід згадати дослідження Д. Дента [12], Е. Ренегана [15], Дж. Секстона [17] та ін.

Як і більшість видатних та довготривалих політичних заходів в англосаксонській історії доктрина була скоріше відповіддю на безпосередні умови та виклики свого часу, аніж осмисленим геополітичним баченням. Складно однозначно говорити про те, чим є доктрина Монро. Адже вона не міститься в окремому документі, як, наприклад, Декларація незалежності 1776 р. або Конституція Сполучених Штатів 1787 р. Не існує чітких меж змісту доктрини чи принципів її використання. І зміст і інтерпретація заяви Дж. Монро змінювалися з кожним поколінням. Низка ідей та пропозицій в комплексі перетворилися на доктрину Монро, і далеко не всі вони містилися в оригінальному посланні президента Конгресу [11, 21].

Власне поняття «доктрини Монро» як квінтесенції основних положень цього послання сформувалося на середину XIX ст. Її значення для подальшої долі країн Латинської Америки полягає в тому, що саме в цьому регіоні відпрацьовувався інструментарій загальної парадигми поведінки США на міжнародній арені [6, 14]. Дослідження історії, проголошення та характеру доктрини Монро представляє великий інтерес не тільки для розуміння латиноамериканської політики США, але й дозволяє глибше зрозуміти традиції, що належать до взаємовідносин Сполучених Штатів з системою європейських країн [1, 5].

Доктриною були закладені два основоположних принципи американської зовнішньої політики на подальші роки – ізоляціонізм стосовно Європи та інтервенціонізм в Західній півкулі, перш за все – в її латиноамериканській частині. Перший параграф був закладений ще на етапі становлення держави батьками – засновниками. Канонічним стало «Прощальне послання» до нації Дж. Вашингтона (1796 р.), в якому перший президент Штатів виклав свої погляди на майбутнє держави та пріоритети у зовнішній та внутрішній політиці: «Наше географічно віддалене положення дозволяє нам дотримуватися іншого курсу ... До чого залишати нашу власну землю і переходити на чужу? До чого робити нашу долю залежною від долі будь – якої частини Європи й пов'язувати наш мир і процвітання з проявами честолюбства, суперництва, інтересів, настроїв чи примх Європи?» [2, 66]. Подібних же поглядів дотримувався Т. Джефферсон, який 1801 р. у листі до «хрещеного батька» США Т. Пейна писав: «Ми не маємо долучатися до справ європейських держав... Їхні інтереси настільки відрізняються від наших, що ми повинні уникати вступу в них» [19]. У той самий час Джефферсон у листі до посланника США в Парижі Р. Лівінгстона не відкидав союзу з Англією в регіоні Центральної та Південної Америки, не допускаючи в цій сфері впливу інших держав [19]. Ворожість європейських абсолютистських держав до республіканських ідеалів Сполучених Штатів, слабкість Іспанської імперії та можливість переходу її латиноамериканських колоній до сильнішої держави задовго до промови Монро доводили потребу ізоляціонізму. До того ж на початок XIX ст. (якщо не в усій історії США) не було питання, яке більше розколювало б суспільство, ніж проблема участі у європейських війнах, що розгорнулися після Французької революції. Прихід до влади Наполеона після ряду кривавих режимів рішуче переконали Америку у дотриманні заповідей Дж. Вашингтона.

Але за 20 років, на момент проголошення доктрини Монро, як загальна розстановка сил на політичній арені світу, так і місце на ній США суттєво змінилися. Територія країни за рахунок приєднання Луїзіани та Флориди розширилася вдвічі [1, 24]. Після Англо – американської війни 1812 – 1815 рр., що підтвердила суверенітет Штатів, в країні розгорнулася хвиля націоналізму, результатом якої стало прагнення до подальшої територіальної експансії. Попри це існувала суттєва напруженість між промисловою північчю країни та рабовласницьким півднем, і єдність

Союзу (до 1861 р.) була зумовлена серйозною зовнішньою загрозою. Ідеальним плацдармом як для економічного тиску, так і для військових атак на США, на початку XIX ст. могла стати Іспанська Флорида та Куба. Для багатьох поколінь наступників Монро будь – яка частина Латиноамериканського регіону виглядала як Флорида – малопривабливий шматок землі, що суперники зі Східної півкулі можуть використати для наступу на Сполучені Штати [16, 3].

Свою роль відігравав й економічний чинник – на початок XIX ст. близько третини експорту США припадало на європейські колонії в Латинській Америці та в Карибському басейні. З початком воєн за незалежність в регіоні настав розквіт торгівлі. Сполучені Штати потребували розвитку економічних зв'язків незалежними державами, нормалізації з ними політичних відносин та укріплення загального геополітичного становища США.

Доктрина, що стала основою зовнішньополітичної діяльності США, не була поширена дипломатичними каналами, а представлена світові у вигляді щорічного послання президента Конгресу. Прийнято вважати, що поштовхом до нього послугували дві пов'язані серії подій: переможні війни американських колоній за незалежність від Іспанії та ознаки бажання деяких європейських держав колонізувати, або реколонізувати, їх [13, 12]. Третьою, не менш важливою, причиною стала суперечка з Росією через її колонії на північно – західному узбережжі Америки. У 1823 р. за Російською імперією зберігалися поселення у Форт Росс, в Бодега Бей на каліфорнійському узбережжі. Для американських прагнень розширити свою сферу впливу від Тихого океану до Атлантики це стало серйозною перешкодою. Держсекретар Адамс та його прибічники в адміністрації особливо боялися втратити нові ринки в Новому Світі та не бажали в безпосередній близькості від себе будь – яких нагадувань про недавнє колоніальне минуле. Поштовхом до рішучіших дій слугував указ імператора Олександра I, за яким Росія отримувала виключні торговельні права південніше лінії 51° із заборонаю іноземним суднам підходити до узбережжя ближче 100 миль [17, 49]. Для Штатів це, перш за все, могло загрожувати втратою прибуткових ринків, тому офіційне декларування виключних американських прав ставало справою часу.

Важливим фактором, що здійснив вплив на рішення президента Монро оприлюднити своє послання, безсумнівно був майбутній Панамський конгрес, скликаний у 1826 р. за ініціативою С. Болівара, що прагнув об'єднати всю Іспанську Америку в одну конфедерацію або федеративну республіку. Своїм посланням Монро хотів зміцнити в Латинській Америці позиції тих діячів, які воліли орієнтуватися на Вашингтон [3].

Британський міністр закордонних справ Каннінг виклав пропозицію, за якою Британія та Штати мали виступити зі спільною декларацією проти ймовірної інтервенції європейських країн в Латинській Америці. Але державний секретар в уряді президента Монро Дж. К. Адамс висунув

власне бачення позиції США в питанні присутності як Священного Союзу, так і решти європейських країн на континенті. Доктрина стала своєрідним симбіозом поглядів Адамса, головного автора, президента Монро та військового міністра США Дж. Келхоуна на питання відносин з Британією, Священним Союзом та можливе визнання незалежності Греції.

Послання Дж. Монро Конгресу почалося із заяви про те, що політичні системи Європи та Америки не лише різні, але й протилежні одна одній. Сполучені Штати оголосили, що вони не претендують на втручання у внутрішні справи європейських держав, але категорично заперечують поширення політичної системи цих держав, тобто монархічної системи, на будь – яку частину американських континентів [5, 521]. Монро не допускав подальшого розширення колоніальних європейських володінь, проголосивши, що «обидва Американські континенти в силу прийнятих та підтриманих тут умов свободи і незалежності, тим самим не можуть розглядатися в якості суб'єктів можливої колонізації з боку будь – якої з європейських держав» [4]. Втім, Штати зобов'язувалися не втручатися у справи вже існуючих колоній.

Для дипломатії Сполучених Штатів є особливо важливою друга частина президентського послання. Фактично, Монро озвучив ключову ідею панамериканізму – домінуюче положення США на своєму материка, і можливі колоніальні зазіхання європейців будуть розглядатися «небезпечними для миру і безпеки»: «Події в цій півкулі за всією необхідністю зачіпають нас більше з причин, які мають бути очевидні всім освіченим і незастороннім спостерігачам... Стосовно урядів країн, які проголосили і зберігають свою незалежність, і тих, чию незалежність, після ретельного вивчення і на основі принципів справедливості, ми визнали, ми не можемо розглядати будь – яке втручання європейської держави з метою пригнічення цих країн або встановлення будь – якого контролю над ними інакше, як недружній прояв по відношенню до Сполучених Штатів» [4].

Втім, Джеймс Монро не стверджував, що країни Американських континентів, зокрема нові незалежні держави Латинської Америки, мають утримуватися від політичних, торговельних чи інших контактів з європейськими імперіями. Авторитетний американський дослідник Д. Перкінс стверджує, що на момент своєї появи доктрина не викликала особливого резонансу ні в суспільній думці, ні серед європейських політиків. Від також зауважує, що в той час для європейців Латинська Америка не належала незалежним народам, а природно мала перебувати під контролем «цивілізованої влади». Та й навряд чи самі Адамс та Монро вірили у можливість Штатів впливати на статус досі неосвоєних територій континенту (наприклад, Аляска та північний захід нинішньої Канади), про що свідчить сам Конфлікт США та Росії за північні території [14, 32 – 33]. Набагато важливішою виявилася розмитість формулювань доктрини Монро, що дозволила наступним американським адміністраціям створювати досить довільні трактування її принципів та використовувати

як законне виправдання рішучих дій на світовій арені та агресивної інтервенційної політики в Латинській Америці зокрема.

Ідея просторового розподілу, викладена в доктрині Монро, включала в себе принцип специфічного географічного правопорядку, односторонньо встановленого США в своєму «Великому просторі». Цей правопорядок не був наслідком багатосторонніх угод та визнавав державно – правовий суверенітет лише США. Секрет доктрини Монро в її здатності перетворювати міжнародне право на новий світоустрій – повністю підкорений зазіханням та могутності Сполучених Штатів [8]. Дійсним мотивом ранньої історії американської зовнішньої політики є постійна боротьба з могутністю Британії та забезпечення першості в іспанських колоніях Америки. Аналіз доктрини також дозволяє говорити про те, що, не дивлячись на існуючу економічну та політичну залежність від Великої Британії, Штати прагнули замінити британську світову систему власною [17, 15 – 16].

Доктрина Монро перетворювала океан, що розділяв Сполучені Штати та Європу, на середньовічний замковий рів. До того часу кардинальним правилом американської зовнішньої політики було не допустити втручання Сполучених Штатів у європейську боротьбу за владу. Доктрина Монро зробила ще один крок в цьому напрямі, оголосивши, що Європа не повинна втручатися в американські справи. А уявлення Монро про те, що таке американські справи, були насправді всеохоплюючими, оскільки включали в себе всю Західну півкулю [7, 26].

Таким чином, вже майже два століття доктрина Монро залишається своєрідною призмою, крізь яку американці бачать та здійснюють власну дипломатичну та військову роль у світі.

ВИКОРИСТАНІ ДжЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Болховитинов Н.Н. Доктрина Монро (происхождение и характер) / Н. Болховитинов. – М.: Издательство института международных отношений, 1959. – 336 с.
2. Вашингтон Дж. Прощальное послание // История США: хрестоматия / сост. Э.А. Иванян. – М., Дрофа, 2007. – 399 с.
3. Глинкин А.Н. Дипломатия Симона Боливара. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/246341>.
4. Доктрина Монро. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/1823_monro.php.
5. История дипломатии. Под ред. В. А. Зорина – М., Государственное издательство политической литературы, 1959. – Т.1. – 896 с.
6. Камінський Є. Політика США щодо України. Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція / Є. Камінський, А. Дашкевич. – К.: Політична думка, 1998. – 547 с.
7. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – М., Ладомир, 1997. – 848 с.
8. Фон Крейтор Н. Столетие нового мира: плюрализм против универсализма. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.politics.in.ua/index.php?go=News&in=view&id=5357>.
9. Alvarez, A. The Monroe Doctrine: Its Importance in the International Life of the States of the New World / Alejandro Alvarez. – New York: Oxford University Press, 1924. – 578 p.
10. Clark, R. J. Memorandum on the Monroe Doctrine / J. Reuben Clark. – Washington D.C.: Government printing Office, 1930. – 257 p.
11. Cleland, R.G. One Hundred Years of the Monroe Doctrine / Robert G. Cleland. – Los Angeles: Times – Mirror Press, 1923. – 127 p.
12. Dent, D. W. The Legacy of the Monroe Doctrine / David W. Dent. – London: Greenwood Press, 1999. – 417 p.
13. Holden,

R. H. Latin America and the United States: A Documentary History / Robert H. Holden, Eric Zolov. – New York: Oxford University Press, 2000. – 363 p. **14.** Perkins, D. A History of the Monroe Doctrine / Dexter Perkins. – Boston: Little, Brown, 1963 – 476 p. **15.** Rehehan, E. J. The Monroe Doctrine: The Cornerstone of American Foreign Policy / Edward J., Jr. Rehehan. – New York: Chelsea House Publications, 2007. – 128 p. **16.** Schoultz, L. Beneath the United States: A History of U.S. Policy toward Latin America / Lars Schoultz. – Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1998. – 476 p. **17.** Sexton, J. The Monroe Doctrine: Empire and Nation in Nineteenth – Century America / Jay Sexton. – New York: Hill and Wang, 2011. – 290 p. **18.** Thomas Jefferson's Letter to the United States Minister to France. (Robert E. Livingston). [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.yamaguchi.com/library/jefferson/1802.html>. **19.** Thomas Jefferson's Letter to Thomas Paine, March 18, 1801. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.yamaguchi.com/library/jefferson/1801.html>.

УДК 327.7:330.526.34

Мальшина К.В.

СЛОВЕНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПРО ТЕОРЕТИЧНИЙ ІДЕАЛ ПОЛІТИЧНОГО ВПОРЯДКУВАННЯ СЛОВЕНІЇ У РАМКАХ ПЕРШОЇ ЮГОСЛАВІЇ (1918 – 1929 рр.)

У статті проаналізована партійна палітра словенської політики у 1918 – 1929 рр., охарактеризовані головні напрями, на які поділялися існуючі словенські партії та словенські секції загальноюгославських партій, впорядковані програмні погляди всіх словенських політичних напрямів щодо теоретичного ідеалу словенського державного устрою у боротьбі за політичну реформу в Королівстві СХС.

Ключові слова: Королівство СХС, Словенія, політична думка, політичні партії, теоретичний ідеал.

В статье проанализирована партийная палитра словенской политики в 1918 – 1929 гг., охарактеризованы главные направления, на которые делились существующие словенские партии и словенские секции общегославских партий, упорядочены программные взгляды всех словенских политических направлений в отношении теоретического идеала словенского государственного устройства в борьбе за политическую реформу в Королевстве СХС.

Ключевые слова: Королевство СХС, Словения, политическая мысль, политические партии, теоретический идеал.

The paper analyzes the parties palette in the Slovenian policy in 1918 – 1929, describes the main political directions on which existing Slovenian parties and Slovenian sections of the joined Yugoslavian parties were divided, all the program views of the Slovenian political orientations with respect to the theoretical ideal of the Slovenian polity in the struggle for political reform in the Kingdom of SHS are set ordered.

Keywords: the Kingdom of SHS, Slovenia, political thought, political parties, the theoretical ideal.

Головним національним питанням словенців наприкінці Першої світової війни було возз'єднання всіх словенських земель, розпорошених під владою різних державних утворень протягом століть. До 1918 р. етнічні словенські землі були розділені між австрійськими провінціями Крайна (з містом Любляна), Каринтія, Штирія і Австрійське Примор'я; словенськими були Імперське Вільне місто Трієст на Адриатич, округи Ваш та Зала у Королівстві Угорщина, та Венеціанська Словенія – частина Королівства Ломбардія – Венеція [14, 7 – 8].

Шлях словенців до власної національної державності почався в співтоваристві з хорватами та сербами наприкінці I світової війни, у складі Держави СХС, яка була заснована після відокремлення від Австро – Угорщини 29 жовтня 1918 р. та існувала до 1 грудня 1918 р., коли об'єдналася з Королівством Сербії до Королівства сербів, хорватів і словенців (Королівство СХС). Після входження у Королівство СХС словенці не змогли утримати власної національної державності та здобутків національно – політичного звільнення, досягнутих протягом перебування у Державі СХС. У так званій Першій Югославії (Королівство СХС, а з 1929 р. – Королівство Югославія) словенці опинилися в умовах, які на відміну від Держави СХС, гальмували подальший словенський національний розвиток.

Проблемами словенського національного самовизначення першої половини ХХ ст. займалися багато словенських істориків. У 1960 – 70 – ті роки проблеми національного самовизначення словенців після Першої Світової війни досліджували знані науковці Я.Плетерські [11], І.Томшич [18], а М. Мікуж популяризував тодішні погляди на проблему в своїй узагальнюючій праці, зокрема, про питання співпраці Югославської соціал-демократії в Національній раді 1918 р. [5]; у 1980 – х роках В. Мелік [4] вперше визнав роль ліберального табору у словенському національно-визвольному русі. На початку 1990 – х рр. відомий історик Я. Прунк започаткував новий напрям словенській історіографії – питання про форми словенської державності у ХХ ст. [13].

Деяких аспектів словенського державотворення торкалися у 1960-ті рр. сербський та хорватський історики Б. Кризман та Д. Янкович [2] при розгляді питань створення першої югославської держави, також у 70 – 80 – х роках Д. Лукач [3] та Л. Перович [7] досліджували робітничий та комуністичний рух в Югославії у зв'язку з національним питанням окремих народів Югославії. Боснійський фахівець М. Зечевич [19], відомий спеціаліст з історії Югославії ХХ ст., частково висвітлив участь словенців у політичному житті Королівства СХС.

Характерним для того часу було подання тільки окремих подій та їх поверховий розгляд з обмеженої, однопартійної, інтернаціоналістичної точки зору, роль некомуністичних партій у словенському політичному житті відкидалася, замовчувалася. Для цього існували не тільки суб'єктивні, але й об'єктивні причини, архіви державних установ Югославії ще не були достатньо розібрані та вивчені, час для цього прийшов вже у

період самостійності Словенії, після 1991 р. На вивченні нововідкритих документів в останнє десятиліття виросла плеяда молодих істориків, які почали плідно працювати у цьому напрямі, серед яких Ю. Перовшек [8 – 10], М. Стіпловшек [7], які зробили суттєвий внесок у вивчення проблем словенського національного самовизначення I пол. XX ст. Фактично дослідження словенської політики з нових, не однопартійних точок зору, з використанням сучасних методів та підходів тільки починається.

Джерелами для вивчення питання є опубліковані документи та матеріали, що включають Протоколи засідань Національного та Провінційного урядів Словенії [15], програми політичних партій, організацій та товариств [12], а також публіцистичні матеріали, редакційні та авторські статті, об'яви та розголоси, надруковані в друкованих органах діючих політичних партій (в основному «Словенськ» та «Словенський народ») у 1918 – 1919 рр. [6, 9].

Для кращого розуміння словенської політичної думки у 1918 – 1929 рр. щодо майбутнього устрою словенської держави перш за все важливо розглянути партійну палітру тодішньої словенської політики, охарактеризувати головні напрями, на які поділялися існуючі словенські партії та словенські секції загальноюгославських партій та впорядкувати програмні погляди всіх словенських політичних напрямів щодо теоретичного ідеалу словенського державного устрою.

Питання про політичну роль, цілі, функції та характер нової державної організації в цілому стали темою суспільно – політичного обговорення на сторінках партійної преси. Партійна боротьба в пресі формувала словенську соціально – політичну думку, яка, в свою чергу, впливала на практичні рішення словенських політиків.

Вся досить строката суспільно – політична думка Словенії вже з середини XIX ст. була зосереджена на вирішенні головного питання – яким чином улаштувати Словенію після здобуття незалежності від Австро – Угорської імперії: чи будувати свою власну, повністю незалежну державу (так зване «словенство», здійснивши своє право на самовизначення, або погодитися на союз з іншими південними слов'янами (для чого використовували термін «югославізм»). Термін «югославізм» має декілька значень, одне з них – це ідея об'єднання південних слов'ян в єдину державу, і в різні часи, різні народи мислилися союзниками у рамках цієї уявленої майбутньої держави; на початку XX ст. болгарини, які перебували під королюванням германської династії та були її союзниками, не вступили у процес південно – слов'янської конгломерації. Тому наприкінці I світової війни югославізм слугував зв'язком саме між габсбурзькими південними слов'янами, з метою створення крупнішої національної сукупності, яка б надавала більш надійні гарантії здійснення національних програм. Але з плином часу ідея об'єднання всіх балканських слов'ян, у тому числі разом з болгаринами, в цілісну державну єдність виникає знову, як у 1920 – ті роки, так і пізніше, у 1947 – 1948 рр.

Щодо національно – державотворчих проблем у словенській політиці в 1918 – 1929 рр. сформувався дві протилежні точки зору: унітарно – централістська та автономістсько – федералістська.

Прихильники першого табору підтримували югославський державний централізм та національний унітаризм, де створення єдиної югославської нації було б логічним та історично необхідним результатом розвитку окремих південнослов'янських етносів, до того не пов'язаних між собою, урівнювало б усі етнічні, культурні, економічні та державно – правові відмінності між ними та збирало їх у нову, вищу і політично потужнішу югославську національну сукупність. Найбільш схильною до ідей югославізму була словенська ліберальна партія, а також словенські групи Національної радикальної партії (НРС), Соціалістичної партії Югославії (СПЮ) та Комуністичної партії Югославії (КПЮ).

Основні ліберальні ідейні положення щодо словенських національних проблем та югославської держави уникали будь-якого федералізму. Основною метою лібералів було позитивно вирішити для словенців «проблему малого народу», для чого було потрібно перевести в «югославізм» «словенську частину нації» – прямувати в напрямку максимального злиття, щоб вирости в цілісну югославську єдність.

Автономістсько – федералістські погляди поділяли селянська Словенська Республіканська партія (СРП) та Словенська Народна партія (СНП). Їхні погляди щодо перетворення Королівства СХС на Федеративну Республіку Югославію (ФРЮ) були сформовані у ході підготовки до парламентських виборів у березні 1923 р.

За задумом республіканців, у склад ФРЮ входили б Словенія, Хорватія, Сербія та Болгарія як окремі особливі державно – правові одиниці. Словенія, як незалежна держава, мала б своє власне державне управління (Національні збори, жандармерію, фінансову, судову та податкову адміністрацію). Спільними справами, які б входили у сферу управління ФРЮ, були військо (причому, словенці несли б військову службу в Словенії), закордонні справи (у міністерстві була б певна кількість словенців і хорватів за належною угодою), фінанси (були б спільними тільки у сумісних справах), валюта (це стосувалося тільки єдиного малюнку, а текст на банкнотах був би або тільки словенський, або тільки хорватський, сербський чи болгарський), комерційні контракти із зарубіжними країнами, митна служба і тарифи. Єдиним був би також президент ФРЮ, причому один мандатний термін – 3 або 4 роки – президентом був би словенець, другий термін – хорват, серб третій і четвертий болгарин [8, 23 – 24].

Програма народників була більш розробленою в деталях, що стосувалися прав та обов'язків центру та автономних провінційних урядів. Автономна Словенія мала уряд, обраний словенським парламентом, який мав визначати відносини між церквою і державою, права і обов'язки церкви, шкільне, судове і правоохоронне законодавство, організацію політичного та фінансового управління. Крім того, під відповідальністю

словенського парламенту були б контроль за індустріальним виробництвом та митницею, створення професійних селянських, робітничих і ремісничих шкіл, охорона здоров'я, соціальна політика та соціальне забезпечення. На думку СНП, це дозволило б досягти політичної, економічної, соціальної, культурної та національної автономії словенців в Югославії [12, 82 – 83].

Таким чином, у 1918 – 1929 рр. у словенській політичній думці постійно йшла теоретична боротьба між югославською та національно – словенською традицією щодо розгляду майбутнього словенської держави з протилежних точок зору. Теоретичні уявлення про ідеал політичного впорядкування словенської держави в обох політичних таборах на даному етапі не виходили за рамки включення Словенії у більш широке, полінаціональне державне утворення. Базові принципи держави (етичний принцип, ідея порядку) та державотворення (принцип цілісності, існування, місця розвитку, соціальності) більш мислилися не як суто словенські, але як загально південнослов'янські, в цьому сенсі загальнобалканські; різниця у позиціях щодо державного впорядкування словенських територій зводилася до різниці в соціально – класових поглядах на форму та режим правління.

Однак найсуттєвішим фактором теоретичного розмежування стало ставлення до проблеми національного самовизначення, в чому ліберальний (централістський) та республіканський (автономістський) табори мали диаметрально протилежні погляди. Якщо ліберали були схильні до ідеї «злиття націй», то республіканці рішуче прагнули до збереження словенської національної ідентичності та формування економічних та соціально – політичних умов для переростання автономії у державну незалежність.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Легенькова Е. А. Югославянская идея в контексте словенской национальной политики: Словенко – хорватское сближение (60 – е годы XIX в. – 1914 гг.) тема дисс. и автореф. по ВАК 07.00.03, к.и.н. / Легенькова, Елена Александровна. – Москва: МГУ, 2002. – 244 с.
2. Janković D., Krizman B. Saopštenje o osnivanju Narodnog veća (Narodni svet) u Ljubljani. Grada o stvaranju jugoslovenske države: (I.I. – 20.XII. 1918). – Beograd: Institut društvenih nauka, 1964. – 2 zv. – 818 str.
3. Lukač D. Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918 – 1941. – Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1972. – 421 str.
4. Melik V. Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje // Prispevki za zgodovino delavskega gibanja. – 1982. – Letnik XXII, št. 1/2. – Str. 4 – 27.
5. Mikuž M. Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917 – 1941. – V Ljubljani: Mladinska knjiga, 1965. – 555 str.
6. Mrzlikar N. Vloga časnika Slovenec v slovenskem političnem in družbenem razvoju. – Ljubljana: [N. Mrzlikar], 2002. – 66 f.
7. Perović L. Od centralizma do federalizma: KPJ u nacionalnom pitanju. – Zagreb: Globus, 1984. – 383 str.
8. Perovšek J. Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922 – april 1923) // Zgodovinski časopis. – 1984. – 38, št. 1/2. – Ljubljana 1984. – Str. 5 – 27.
9. Perovšek J. V zaželjeni deželi: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo: 1918 – 1941 / Jurij Perovšek. – Ljubljana: INZ, 2009. – 314 str.
10. Perovšek J., Stiplovišek M. Prizadevanja za slovensko državnost v času prve Jugoslavije 1918 – 1941 // Od DRŽAV na Slovenskem do slovenske DRŽAVE. – Kočevje,

2004 – Str.135 – 169. **11.** Pleterski J. Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: 1914 – 1918. – Ljubljana: Slovenska matica, 1971. – 323 str. **12.** Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918 – 1929). – Ljubljana: Arhiysko društvo, 1998. – 208 str. **13.** Prunk J. Slovenske predstave o avtonomiji in prizadevanja zanjo v Kraljevini Jugoslaviji / Slovenci in država: zb. – Ljubljana: INZ, 1995. – Str.135 – 142. **14.** Seručar Z. Vojne akcije u Koruškoj 1918/19.godine: kratak pregled. – Beograd: Vojnoistorijski institut I.A., 1950. – 69 str. **15.** Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo: 1918 – 1921. – Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998 – 2002. – 3 zv. **16.** Slovenstvo. Jugoslovanstvo (2). – Slovar slovenskega knjižnega jezika, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša – ZRC SAZU. [Electronic resource]. – Regime of access: http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=jugoslovanstvo&hs=1. **17.** Stiplovšek M. Slovenski parlamentarizem 1927 – 1929. – Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000. – 497 str. **18.** Tomšič I. Razpad Avstro – Ogrske in nastajanje slovenski državnosti // Nasi razgledi. – XVIII, 7.11.1969, št. 21 (428). – Str. 625 – 626. **19.** Zečević M. Na zgodovinski prelomnici: Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918 – 1929. Knj. 1. – Maribor: Obzorja, 1986. – 281 str.

УДК 342.7

Евдокимова Т. В.

ИДЕЯ ДЕМОКРАТИИ КАК АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ ПРИНЦИП ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА ВЕЙМАРСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье анализируются основы и принципы государственного строительства Веймарской республики, подчеркивается, что национальная идея доминировала в германском обществе в качестве основной ценности.

Ключевые слова: Веймарська Республіка, національна ідея, демократія, становлення нації.

У статті аналізуються основи та принципи державного будівництва Веймарської республіки, підкреслюється, що національна ідея домінувала в німецькому суспільстві в якості основної цінності.

Ключевые слова: Веймарська Республіка, національна ідея, демократія, становлення нації.

The article analyzes foundations and principles of state-building in the Weimar Republic, it is emphasized that the national idea has dominated in German society as a core value.

Keywords: the Weimar Republic, national idea, democracy, nation-building.

В условиях начала Первой мировой войны для мобилизации германского общества император Вильгельм II взял за основу национальную идею единого немецкого народа без социально – классовых признаков. Объявляя о вступлении Германии в войну, он заявил, что «мы

сегодня братья – немцы и только братья – немцы» [1, 49]. Фактически провозглашалось, что нет сепаратистских тенденций, классовых, партийных и конфессиональных противоречий, а есть одно единное сообщество – немецкий народ. Именно национальная идея доминировала в германском обществе в качестве основной ценности. Только, если в начале XIX в. она сводилась к единой культуре и единому языку, то потом при Бисмарке трансформировалась в идею единого национального государства.

С окончанием Первой мировой войны возник ряд проблем, которые можно было решить только путем взаимодействия государства и общества, потерявшего свою относительную автономию. Возникла необходимость социальной интеграции отдельно взятых индивидумов, переживших войну, в солидарное сообщество. Произошло крушение существовавшей опоры национальной политической культуры в виде монархии, что содействовало сильнейшей политико – идеологической дисгармонии. Требовалось создание нового единого, интегрального ядра, которое помогло бы народу найти путь для духовного, политического и социального развития. Этому могла способствовать идея, которая объединила бы расколотое общество. Необходимы были ценности, которые воспринимались бы всем обществом. Новое политическое руководство пришло к власти и попыталось внедрить новые демократические ценности как основополагающие ценности германского общества, однако Версаль победил Веймар, чему способствовал целый комплекс причин. В данной статье речь пойдет об институциональном факторе, который повлиял на исход демократического строительства Веймарской Германии. Под ним понимается механизм государственного управления и его атрибуты.

9 ноября 1918 г. Ф. Шейдеман, один из лидеров реформистского крыла социал-демократии, заявил о низвержении традиционной формы государственного правления, монархии, и провозгласил Германию республикой. Для большинства немцев падение монархии являлось не просто падением монархии Гогенцоллернов, вообще, и Вильгельма II, в частности, а падением имперского государства, которое ассоциировалось для основной массы населения с величием Германии конца XIX – начала XX века, с «золотым веком» Германии. Вместо империи появилась не просто республика, а демократическая республика, аналогичная западным демократиям. Государство в годы войны формировало в сознании масс идею о том, что идет борьба между «почвенниками», сторонниками традиционного пути развития Германии, и «цивилизацией», сторонниками западного варианта развития. В результате же Первой мировой войны в Германии установилась та западная демократия, против которой германский народ – с подачи средств массовой информации – боролся все четыре тяжелых года.

Республика была провозглашена в условиях военного поражения, что явилось полной неожиданностью для подавляющего большинства

немцев, совершенно уверенных в победе, так как, согласно официальным данным, в ходе военных действий отсутствовала угроза захвата немецкой территории, за исключением эпизода 1914 г., закончившегося разгромом армии Самсонова; не произошла военная катастрофа для Германии на Западном фронте; не было поражения Германии на поле боя. Поэтому заключение Компьенского перемирия 11 ноября 1918 г. было воспринято как национальная катастрофа. Подписание Версальского мира (28.06.1919) стало «родовой травмой» Веймарской республики [2, 9]. Содержание Версальского договора, содержащего статьи о репарациях, отторжении ряда территорий с немецким населением, сокращение армии и, самое главное, возлагавшего ответственность за начало войны исключительно на Германию и ее союзников, вызвало отторжение не только со стороны основной массой населения, но и нового политического руководства, занимавшего патриотические позиции в годы Первой мировой войны.

Так, президент рейхстага К. Ференбах, выступая на заседании парламента 12 мая 1919 г. заявил: «Мы надеялись на мир союза народов, объединения народов. Но это не вступление в эпоху мира, это – увековечивание войны. И сейчас я обращаюсь к нашим врагам, которые тоже понимают: «*memores estote, inimici, ex ossibus ultor*» («Да восстанет из наших костей некий мститель») (*шквал аплодисментов*)... Если наши враги думают, хорошо думают о своих детях и внуках, то они должны еще раз подумать о происходящем. Плывущий лес, источенный червями и сверху, и снизу, быстро у нас исчезнет. И чем быстрее его растопчут на мостовой, чем быстрее его отправят в преисподнюю, тем будет лучше для нашего здоровья. Но и в будущем немецкие женщины будут рожать своих детей, и дети, которые вырастут в условиях тяжелого ярма, будут не только сжимать руку в кулак, но и стремиться разбить рабские цепи и смыть тот позор, который хотят добавить к нашему немецкому облику» [3, 144]. Данная речь могла стать питательной почвой для националистов. Ференбах же ее произносил как представитель поколения, которому глава французского правительства Ж. Клемансо мстил за позор Франции в войне 1870 – 1871 гг.

Решительным противником подписания Версальского договора являлся также и рейхсминистр – президент (рейхсканцлер) Ф. Шейдеман. Выступая на заседании Национального собрания 12 мая 1919 г., он сказал относительно планов территориального передела Германии следующее: «... мы являемся единым куском плоти и крови, и тот, кто попытается нас разделить, тот возлит нож убийцы в живое тело немецкого народа» [4, 1082]. Когда же речь пошла об отдельных условиях договора, Шейдеман сказал слова, которые получили в Германии широкое распространение: «Я спрашиваю вас: кто может как честный человек, я не хочу даже говорить как немец, только как честный, верный договору человек пойти на такие условия? Какая рука не должна отсохнуть, которая нас заключает в эти оковы?». В конце концов Шейдеман объявил о своей отставке, считая отклонение Версальского договора «тактически правильным решением»

[5, 496; 500 – 501; 502 – 503; 363, 373; 131]. Новое правительство, правительство Г.А. Бауэра подписало мирный договор.

После данного шага негативизм по отношению к демократам усилился. Национальная идея Великой Германии была загнана вглубь, а нашла свое возрождение в идее ревизии Версальского договора. Это и стало интеграционным моментом, с помощью которого между различными политическими силами, прежде всего, между реформистским крылом социал-демократии и буржуазными партиями, заключались компромиссы. Главным из них стал компромисс, на базе которого произошло конституционное оформление государственной формы демократии.

Говоря о начале государственного строительства в послевоенной Германии, следует учитывать традиционное отношение к власти в Германии вообще. По мнению российского исследователя Г.И. Мусихина, «для немецкой высшей бюрократии осуществление власти и обладание ею были идентичны. Осуществлять господство уже означало обладать им и наоборот [6, 70]. В связи с этим интересна мысль Бисмарка, высказанная военному министру Германии Рону: «Форма, в которой король осуществляет господство над Германией, никогда не имела для меня особого значения; всю силу стремления, которую мне дал Бог, я направил на тот факт, что он его осуществляет» [6, 70]. Получалось, что для высшего прусского сановника действительно не важна форма господства монарха, так как само осуществление власти уже предполагает обладание ею, и в случае чрезвычайных обстоятельств форма не сможет оказать сдерживающего воздействия на абсолютность данного обладания [7]. Таким образом, для немецкой ментальности главным являлось государство, а его форма, играла второстепенную роль.

После многовекового монархического правления в Германии внедрялось республиканское демократическое устройство. На всех уровнях вводилось всеобщее избирательное право, в том числе для женщин и евреев. Немцам предоставлялась совокупность демократических прав, о которых впервые говорилось в имперской конституции 1849 г., разработанной Франкфуртским парламентом. Знаменитая фраза, написанная на фронтоне германского рейхстага – «Dem deutschen Volk» (Немецкому народу) – казалось, приобрела новое, истинное звучание. У немцев проступила национальная демократическая гордость, что, например, проявилось в поведении рейхсминистра внутренних дел Германии, члена СДПГ, Э.Давида, который при утверждении конституции 31 июля 1919 г. заявил, что Веймарская конституция – «самая демократическая в мире» [8, 407; 57], так как она предоставляла широкие демократические права и свободы.

Компромисс, заключенный между различными политическими силами диктовал необходимость следования определенным традициям в области государственного строительства. Это проявилось уже в первой статье конституции, гласившей: «Das Deutsche Reich ist Republik» («Германский рейх является республикой») [9, 151]. В качестве

контраргумента сторонникам названия государства «Германская республика» Гуго Пройс, один из создателей конституции, сказал следующее: «Было высказано пожелание, убрать (искоренить) название «рейх» и на его место поставить «германская республика». Если проект [конституции – Т. Е.] не сделал этого, то не из – за боязни признать республику, а потому, что слово и мысль, связанные с рейхом, имеют для немецкого народа такое глубоко укоренившееся эмоциональное значение, что его, как я думаю, – не могу за это нести ответственность – необходимо сохранить» [10, 7]. Понятие «империя» являлось, несомненно, базовой ценностью германской ментальности. Оно означало наднациональную структуру, которую предстояло создать германской нации, наделенной божественной миссией. По точному замечанию германского исследователя Х. – А. Винклера, «в потерпевшей поражение, униженной, разрушенной стране, какой была Германия после Первой мировой войны, ни одна идея не годилась бы для компенсации глубоко переживаемой национальной слабости так, как имперский миф» [11, 165 – 166]. Создатели Веймарской конституции преднамеренно сохранили в названии государства слово «рейх», введя впоследствии такие государственные посты, как рейхсканцлер, рейхсминистр, рейхспрезидент, пытаясь соединить имперскую идею с демократией. Однако понятие «Третий рейх» стало употребляться только при Гитлере. Это является доказательством разного понимания содержания понятия «рейх» у веймарских политиков и нацистов.

С самого начала Веймарская республика была ограничена собственной конституцией. Согласно ст. 76 [12, 162], Веймарская Конституция могла быть изменена законодательным путем. Это касалось всех конституционных положений, независимо от их содержания и политического значения. Теоретики конституции, в соответствии с настроениями того времени, отстаивали право неограниченного свободного демократического выбора. При этом они сами не замечали, что подобная постановка вопроса создавала угрозу основным элементам демократической системы. «Отцы» конституции были заинтересованы – в условиях симптомов гражданской войны, проявившихся в скрытой форме, – в принятии основополагающих решений в интересах соответствующего большинства. В ходе заключительных дебатов по конституции Э. Давид заявил: «Конституция предоставляет Вам возможность легальным путем провести преобразования согласно Вашим воззрениям, при условии их поддержки со стороны требуемого большинства. Дорога открыта для любого легитимного мирного развития. В этом основная ценность истинной демократии» [13, 70]. Итак, легитимность провозглашалась главной ценностью демократии. Тем самым Веймарская конституция заявила о предоставлении равных условий для самых различных политических воззрений, установив принцип политического плюрализма [14]. Получалось, что конституцию создавали на основе толерантности и терпимости. С самого начала она была

рассчитана на всеобщий консенсус, на готовность населения принять демократическое политическое устройство.

Только что при этом представлял собой механизм защиты демократии?

Статья 21 [15, 155] устанавливала, что депутаты подчиняются только своей совести и не связаны мандатами, то есть в конституции не предусматривалась ответственность депутатов перед избирателями, а это означало, что народ терял возможность реального контроля над избранниками. Возможно, что «отцы конституции» высоко ценили нравственность и оказывали большое доверие избранникам народа, их личным качествам. Таким образом, многое стало зависеть от того, кто получит право управлять государством.

Прежде всего, это относилось к главе государства. Идея сильной президентской власти возникла еще в первом проекте конституции в начале 1919 г. «Отцы конституции» М. Вебер и Г. Пройс, являясь в душе монархистами, заложили в этот проект свою концепцию избрания президента, не зависимого от парламента. Учитывая традицию авторитарной власти в Германии, а также реальную революционную ситуацию, «отцы конституции» сомневались, сможет ли парламент, раздираемый партийно – политическими противоречиями, способствовать единству народа. Поэтому они хотели дать парламенту легитимного политического руководителя, который бы способствовал укреплению всего государства и смог в случае конфликта и чрезвычайной ситуации действовать самостоятельно на основе ст. 48, абз. 2. По образному выражению доктора В. Апельта, между рейхспрезидентом и рейхстагом – при чем и тот, и другой избирались путем всеобщего голосования – конституция установила «мост образованный с помощью правительства», который не только их связывал в противовес разделяющему бурному потоку, но и делал возможным осуществление конституционной деятельности обоих органов [16, 207]. Веймарская конституция предполагала создать в лице рейхсканцлера доверенное лицо большинства партий, способного преодолеть раскол партий в парламенте и соблюсти принцип коллегиальности правления в кабинете [17, 143 – 145].

Рейхсправительство зависело как от рейхспрезидента, так и от парламента. Если конституция давала власть рейхстагу по свержению правительства, право формирования нового состава она предоставляла рейхспрезиденту, который назначал и увольнял рейхсканцлера и рейхсминистров, ответственных перед парламентом. Получалось, что именно рейхспрезидент был связан с ответственностью за деятельность правительства рейха, хотя правительство было ответственно перед парламентом. Конституция ожидала только от рейхспрезидента, что он опять и опять будет находить новый кабинет, способный представлять большинство парламента.

Таким образом, Веймарская конституция представляла собой систему, имевшую одновременно плебисцитарно – парламентские черты,

то есть она основывалась на двух противоположных принципах государственной власти. И все это объяснялось необходимостью создания максимальных условий для свободы деятельности различных политических сил в интересах большинства общества [18]. Что же получилось на практике? Смогла ли идея демократии из принципа управления стать идеалом, ценностью, субъективно востребованной большинством? Во многом это зависело от рейхспрезидента.

В качестве «гаранта Конституции рейха и помыслов рейха» [19, 149] выступил первый рейхспрезидент Фридрих Эберт (1919 – 1925 гг.), по мнению которого, широкие полномочия рейхспрезидента были необходимы для спасения единства нации и рейха в условиях угрозы сепаратизма и партикуляризма. Вместе с тем, в своей новой должности он хотел бы действовать «как доверенное лицо всего народа», а «не как представитель одной единственной партии», то есть пост рейхс – президента являлся для него символом единства в парламенте в условиях существования противоположных интересов и партий. Это была его собственная трактовка тезиса М. Вебера о необходимости единой надпартийной силы. Германский исследователь Г. Яспер назвал данный мотив «социально – интегративным», надклассовым [19, 149]. Для преодоления внутривластного кризиса Эберт опирался на 136 чрезвычайных распоряжений, принятых на основе 2 абзаца 48 статьи конституции, среди которых 44 касались экономики и финансов [20, 146]. На первой фазе республики парламентско – демократическая система, не смотря на использование чрезвычайных полномочий президентом, сохранила свою эффективность.

Ситуация изменилась с приходом нового рейхспрезидента Пауля фон Гинденбурга (1925 – 1934 гг.). Это был первый всенародно избранный президент Германии, так как Ф. Эберта избрало Национальное собрание, а не весь народ путем всеобщего голосования. По оценке германского исследователя Г. Винклера, «первый плебисцит стал вотумом недоверия республике», и весной 1925 г. появилась другая республика по сравнению с той, которая возникла через несколько месяцев после свержения монархии [21, 284]. Избрание в 1925 г. президентом Германии Гинденбурга, ревностного монархиста и милитариста говорили о сохранении в обществе сильных монархических тенденций. Вильгельм Маркс, представитель от демократического блока, противостоял Паулю фон Гинденбургу, но не просто милитаристу и монархисту, а, в первую очередь, герою Танненберга [22, 49 – 50]. Германским избирателям предложили альтернативу между «собирательным кандидатом от республиканских сил» и «национальным символом». Большую роль сыграла конфессиональная противоположность между кандидатами: «ultramontane образцовый католик» Маркс (член партии Центра) вступил в союз с «безбожными социалистами» (СДПГ) против Гинденбурга, представителя лучших традиций протестантского кайзеровского рейха. Клише оказалось очень эффективным [23, 234 – 245]. Несмотря на

поражение Германии в Первой мировой войне, генерал – фельдмаршал Гинденбург олицетворял прошлое величие страны, а Маркс был связан с позорным пятном Версаля нелюбимой республики. 26 апреля 1925 г. на пост президента был избран [24, 181] не патриот, который склеивал разбитое Отечество с 1918 г., а автор легенды об ударе «кинжала в спину».

Произошла не просто смена первого лица государства. Изменилось внутреннее содержание гаранта демократического устройства государства, гаранта соблюдения демократических принципов управления. Гинденбург же в соответствии со своим прусским чувством долга стремился придерживаться положений конституции, хотя внутренне не принимал и не всегда правильно понимал их [25]. Рейхстаг – в условиях мирового экономического кризиса и отсутствия парламентского большинства после сентябрьских выборов 1930 г. – стал уклоняться от ответственности и уступил место исполнительной власти. В виду этого предусмотренный конституцией перевес президентской власти стал все больше проявляться. Началась фаза диктатуры президента, которая необязательно должна была привести к угрозе поражения республики. Политически гибкий президент мог использовать эту диктаторскую власть для спасения конституционной системы. Гинденбург был уже достаточно стар и к этому не способен. Опять решающим средством президента стала ст. 48, абз. 2. К власти пришли президиальные кабинеты, ответственные перед президентом, а не парламентом. Их возглавляли рейхсканцлеры с «авторитетом, взятым взаимью», т. е. в любой момент президент мог его отобрать [26, 313].

Первым президиальным кабинетом было правительство Г. Брюнинга, который, согласно его «Мемуарам» [27], опубликованным уже после его смерти, имел следующие цели: возврат к конституционной монархии, ограничение федерализма земель, ограничение влияние парламента [28, 288]. Брюнинг использовал чрезвычайные законы свыше 50 раз и издавал два распоряжения, которые по своему объему были равнозначны принятым законам. И все же Брюнинг до конца располагал толерантным большинством в парламенте и при этом, хотя и в ограниченном масштабе, но сохранял тенденцию, пусть и незначительную, воздействия парламента при режиме чрезвычайных законов.

Тезис об «авторитарной демократии» находился в соответствии с ранее выдвигаемыми конституционно – политическими концепциями о «новом государстве», находящимися в единстве с партиципаторными идеалами демократии Веймарской конституции (Ф. Мюллер), а затем и идеями следующего рейхсканцлера Ф. фон Папена, убежденного в том, что, «если бы нам было позволено сохранить институт монархии, никогда бы не возникло ничего подобного режиму Гитлера» [29, 11]. Целью Папена являлось создание «нового государства», которое было бы ориентировано на «устранение так называемых достижений революции», проще говоря, на подрыв социального государства. Распустив рейхстаг, избранный в сентябре 1930 г., Папен тем самым открыто заявил об отказе от парламентской поддержки. Он хотел введения авторитарного

руководства, сословного государства при наличии «ответственного» президента (ответственного за самого себя), единолично формирующего имперское правительство, создания двухпалатного парламента, где рейхстаг превращался во «вторую палату», лишенную права формирования и отзыва правительства, а «первая палата» назначалась президентом пожизненно. Он достаточно целенаправленно пытался реализовать свою программу реанимирования власти германской аристократии, что было практически невозможно в условиях существования массового общества, где у аристократии не было базы. Папен оказался первопроходцем между группами традиционной элиты и руководством нацистского движения.

Высказанные идеи были не случайны. В 1931 – 1932 гг. началась дискуссия, протагонистами которой стали авторы «консервативной революции», предпочитавшие такие понятия как «президиальная демократия», «органическая демократия», «новое государство». Предлагался третий путь между парламентской демократией и диктатурой, предполагавший отстранение парламента от законодательных функций и его замена плебисцитарной, органической, или президентской легитимностью. Последний рейхсканцлер Веймарской Германии К. Шлейхер стоял близко к этой идее, учитывая его связи с представителями консервативной группы «тат – крайс» (например, Э. Юнгером). Став главой кабинета, он заявил, что не является сторонником «ни капитализма, ни социализма», «ни частного, ни планового хозяйства», «ни внутреннего рынка, ни экспорта» [30, 25].

К зиме 1932 г. противоречия между конституцией и новой правительственной формой резко обострились: череда выборов в один год – двух выборов в рейхстаг и одни выборы президента – раскололи народ еще больше и уничтожили остатки легитимной республики, так как партии, получившие большинство в парламенте, являлись не сторонниками республики, а ее противниками. Шлейхер являлся не сторонником республики и конституции, а, скорее, «сторонником выхода из Веймарской конституции и создания «нового государства» [31, 281]. Он относился к политической элите позднего периода Веймарской республики, которая знала только путь (из Веймарской конституции) без цели и цель («новое государство») без пути [32, 277].

На последнем этапе существования республики в 1932 – 1933 гг. события показали ошибочность конструкции «третьего пути» между президентской властью и канцлерской, между американской и французской моделью. Законодатели конституции покинули этот путь. С началом деятельности президиальных кабинетов Германия возвратилась к временам Бисмарка, когда правительство было ответственно перед императором. Примечателен и тот факт, что последний рейхсканцлер Веймарской Германии Шлейхер обладал большими полномочиями, чем О. фон Бисмарк.

Данная трансформация отношения рейхспрезидента и рейхсканцлеров к демократическим принципам управления отражала общий процесс дискредитации в ценности идеи демократии.

Этому способствовала также и партии, впервые получившие государственные посты в правительстве и рейхстаге. Хотя партии и были допущены к власти, но они не столько следовали государственным интересам, сколько представляли собственные. Партийная система, а вместе с ней демократический парламентаризм выглядели не объединяющими, а разъединяющими факторами.

Каждое формирование правительства осуществлялось путем переговоров рейхспрезидента и назначенного им рейхсканцлера с партиями и партийными фракциями, что было необходимо для обеспечения парламентской поддержки правительства. При формировании правительства партии парламента, склонные к коалиции, стремились заполучить министерские кресла, исходя не столько из способности конструктивного участия в дискуссии по основным направлениям правительственной программы, сколько из – за желания выдвинуть на пост рейхсминистра представителя из своих собственных кругов, не обращая особого внимания на деловые квалификационные характеристики кандидатов. По Веймарской конституции осуществление правительственных функций передавалось в руки партийных политиков, которые вели это дело в интересах своей партии и своей партийной фракции. В этом и заключался поворот от старой к новой парламентской правительственной системе, характерными чертами которой являлось то, что члены правительства выходили не из управления, а из партий и парламента, и чувствовали себя больше членами партии, чем представителями государственного управления.

О положении рейхсминистра в своей собственной фракции точно выразился рейхсверминистр О. Гесслер: «...каждый рейхсминистр имеет в своей собственной фракции сознательных и упрямых противников. Или тех, которые сами считают себя пригодным для этой должности вместо него, или – это большинство – которые чувствуют себя представителями народного суверенитета в миниатюре и поэтому выступают в качестве бротгебера (дающего кусок хлеба – Т. Е.) в отношении своего рейхсминистра» [33, 403]. Такие факты, как выход при подписании Локарнских соглашений рейхсминистров, членов ГНП, из состава правительства, так как их фракция не одобрила пакт [34, 182]; или дезавуирование в марте 1930 г. руководством фракции ГНП собственного рейхсминистра финансов [35, 41] и др., являлись не исключением, а повседневной практикой правительств. Члены БНП вступали в коалиционные правительства не из – за «чувства ответственности», а, скорее, из-за прагматичных земельных интересов [36, 280]. Поэтому Куртиус, занимавший различные посты в Веймарских кабинетах, в результате практической деятельности пришел к выводу, что «если рейхсминистр хочет служить государству, а не одной партии, должен

непрерывно стать фактически министром (министром – специалистом в своей области – Т. Е.), что означало приоритет интересов государства» [37, 26].

За период Веймарской республики, в течении 14 лет сменилось 20 кабинетов, 12 канцлеров [38, 184]. Намерения рейхсминистра, социал-демократа К. Зеверинга «...устроить каникулы на 4 года, каникулы от правительственных кризисов с программными проектами и обсуждениями направлений политики, чтобы добиться успехов за эти 4 года сизифова труда в строительстве республики» [39, 148] так и не были осуществлены. Средняя продолжительность деятельности рейхсправительства составляла 8 месяцев.

Возможен ли был другой вариант государственного строительства в рамках демократического устройства общества? Да, и его продемонстрировала в то время крупнейшая земля Германии, Пруссия, занимавшая 2/3 всей территории.

В Пруссии был ликвидирован пост главы государства, что привело к созданию т. н. «полупарламентской правительственной системы» (К. Д. Брахер). Прусская конституция 1920 г. разделила исполнительную власть иначе, чем имперская. Значительная часть исполнительной власти передавалась государственному министерству, которое было «высшим исполнительным и руководящим органом власти» (ст.7, § V). Оно состояло из министра – президента, избранного ландтагом, и назначенных им государственных министров. Прусская конституция являлась одновременно и политикой, и главами ведомств. Поскольку президентские полномочия были разделены между ландтагом и государственным министерством, то это усиливало их позиции как органов управления: парламент, правительство и администрация образовали треугольник власти, превратившийся в единственный столп государственного господства.

В период существования Веймарской демократии политическое положение прусского ландтага и государственного министерства, их взаимоотношения с администрацией напрямую зависели от парламентской силы правительства. Поэтому в Пруссии рост власти исполнительных органов и министерской бюрократии, особенно за счет политических инстанций, был невозможен, в то время как высшее управление рейха – президент – в силу кратковременности и слабости правительств все больше становился единственным фактором стабильности в государственном управлении [40, 542 – 544]. В результате появились слабые парламентско-президентские правительства рейха и сильные парламентские правительства Пруссии. В противовес конституции рейха, закрепившей слабость рейхсканцлеров и рейхсминистров Германии, положение главы правительства в Пруссии отличалось стабильностью и эффективностью министра – президента, что предопределила прусская конституция.

Если в рейхе «Веймарская коалиция», включавшая искренних сторонников демократии в лице СДПГ, ЦСДП и ГДП [41], после поражения на парламентских выборах 1920 г. больше не вернулась к власти, то

правительственная система в Пруссии оставалась стабильной: СДПГ, ПЦ и ГДП продержались у власти в 1919 – 1924 гг., 1928 – 1929 гг., а в 1925 – 1928 гг. участвовали в коалициях. Лишь в 1921 и 1925 гг. наблюдались отдельные кризисы. Из-за разницы в конституционно – правовом положении глав и членов правительства, в рейхе сменилось 20 правительств, в Пруссии – 7. Без парламентского большинства было сформировано в рейхе 13 правительств, в Пруссии – 3 – Отто Бауэр, министр – президент Пруссии, находился у власти 12 лет, а в рейхе рейхсканцлеры менялись постоянно. В рейхе было 14 рейхсминистров внутренних дел, которые принадлежали к различным пяти партиям, от СДПГ до ГННП, в Пруссии – 5 от СДПГ (за исключением полугода). Опыт Пруссии показывает, насколько ПЦ и ГДП удалось интегрировать в систему демократической республики. Служебный патронаж трех прусских партий – СДПГ, ПЦ и ГДП являлся стабилизирующим фактором республики после 1918 г. и служил образованию новой руководящей элиты [42, 235].

Почему такая ситуация стала возможной в рамках одного государства? Можно, конечно, объяснить наличием харизматической личности в лице прусского министра – президента О. Бауэра (СДПГ), «красного царя», и отсутствием харизматического демократического рейхсканцлера в рейхе, как это сделал Х. – А. Винклер, сравнивая Г. Мюллера и О. Бауэра [43, 295]. Однако, хотя человеческий фактор играл роль в организации и реализации государственного строительства, но имел все же не первостепенное значение [44].

Разница заключалась не только в механизмах государственного управления, но и в стартовых условиях демократических преобразований в рейхе и в Пруссии. Накануне революции в Германии в рейхе, согласно конституции 1871 г., уже существовало всеобщее избирательное право, правда, только для мужчин; в октябре 1918 г. было сформировано правительство М. Баденского, ответственное перед парламентом. В Пруссии же выборы проводились на основе трехклассной избирательной системы, которая и была отменена в ходе революции. То есть Пруссия более радикально порвала со своим прошлым и теми политическими силами, которые его олицетворяли. Рейх же вынужденно сохранил преемственность. Пруссия одновременно провела демократизацию избирательного права и демократизацию правительственной системы. В рейхе сначала было введено всеобщее избирательное право в условиях существования недемократичной правительственной власти. Когда же систему управления демократизировали, то попытка социал – демократов рейха (например, Г. Мюллер) укрепить рейхскабинеты за счет включения в их состав социал – демократов Пруссии (например, К. Зеверинг) не имела ожидаемого результата: соотношение политических сил в органах власти рейха сводили на нет эти условия.

Парадоксально, но Пруссия, традиционно считавшаяся милитаристским, авторитарным государством, во время веймарского

периода превратилась в «бастион демократии», который и уничтожил рейхсканцлер Ф. фон Папен в результате июльского переворота 1932 г. Правительство социал – демократа О. Бауэра было отстранено от власти. Таким образом, идея демократии потеряла последнюю поддержку на государственном уровне.

Не менее сложные процессы проходили и на уровне массового сознания, традиционно считавшего монарха, кайзера и их атрибуты власти неотъемлемой частью немецкой политической культуры [45]. Поэтому создатели молодого германского государства стремились закрепить его демократическую сущность не только на вербальном уровне, через закон, но и с помощью новой государственной символики [46]. Власть начала искать механизмы для стабилизации и гармонизации идентичности между индивидуумом, коллективом и внешней средой через символы, так как через их повторение упрощались для понимания сложные политические ситуации, облегчался поиск коллективной идентичности. Рейхсминистр внутренних дел А. Кестер видел свою задачу в том, чтобы новое государство своей новой формой «вросло в народ». «Государство без формы, государство без символа, – подчеркивал он, – это – не государство...». Говоря о национальном сознании, он представлял его только «демократическим и никаким другим» [47, 76].

Наиболее ярко противостояние между новыми демократическими и традиционными имперскими ценностями отразили дискуссии, развернувшиеся на всех уровнях по поводу государственного флага и национального гимна Германии.

В Национальном собрании при обсуждении цветов государственного флага социал – демократы, центристы и левые либералы выступали за черно – красно – золотое сочетание, символизировавшее идею свободной единой и демократической «великой» Германии, восходившую еще к временам революции 1848 – 1849 гг. Их оппоненты объединились под черно – бело – красным стягом, утверждая, что именно он стал символом единства и процветания империи, промышленного подъема и военного авторитета Германии. Сторонники данной точки зрения считали, что намерение изменить национальные цвета являлось «насилием, которое совершают над немецким народом, и с помощью которого хотят забрать у него его святые и любимые черно – бело – красные цвета» «Беззащитный – не означает лишенный чести» – писали женщины Морского союза. – Но мы действительно останемся без чести, если предадим наше знамя, на котором клялись и за которое пролили дорогую кровь наши мужья и сыновья. Мы не хотим поменять то, что олицетворяет для нас честь и величие, на чужое, по сути, нелюбимое. «Быть преданными до смерти», – так мы, женщины, клянемся в верности нашему флагу и мы будем его держать в своих руках и в новом государстве... » [48, 316 – 317].

Во время голосования 3 июля 1919 г. большинством в 213 голос против 90 в качестве государственного триколора впервые был утвержден черно-красно-золотой. Однако в отношении правых и монархистов

пришлось сделать уступку. В статье 3 – й Веймарской конституции было записано: «Цветами Империи являются черно – красно – золотой. Флаг торгового флота – черно – бело – красный с имперскими цветами в верхнем внутреннем углу» [49, 162]. Это дало повод за рубежом говорить о двух нациях. Для внутривосточного развития двойной символ оказался фатальным. С того времени черно – бело – красные цвета объединили сторонников монархии, а черно – красно – золотые – сторонников республики [50]. После того, как в начале мая 1926 г. после долгих споров о флаге [51, 210] правительство предложило ввести для немецких заграничных миссий, наряду с черно – красно – золотым государственным флагом, в качестве второго флага, черно – бело – красный торговый флаг, внутри страны это было расценено как реакционно-националистическая выходка против республики. Формально был поставлен знак равенства между государственным черно – красно – золотым и торговым черно – бело – красным флагом. Правительство Лютера ушло в отставку, а его решение не было отменено. 12 марта 1933 г. по распоряжению рейхспрезидента Гинденбурга 3 статья конституции утратила силу закона.

Что же касается государственного гимна, то Веймарская конституция не имела специальной статьи на этот счет. После поражения Германии в Первой мировой войне, когда возник вопрос о выборе песни, которая могла выступать в качестве национального гимна, то как следовало из «Записки министерства внутренних дел» от 30 июля 1920 г., среди имевшихся отечественных песен в качестве национального гимна могла рассматриваться только «Песнь немцев», или «Песнь о Германии» [52]. Она стала накануне революционных событий 1848 г. символом борьбы за демократию и национальное единство; позже текст претерпел кардинальные смысловые изменения: из разряда героико – патриотических и демократических превратился в гимн агрессии, насилия и национальной исключительности. Между прочим, среди рабочих «Песня» имела «плохую репутацию», так как в 1890 – е гг. ее запевали на профсоюзных собраниях сторонники, чаще всего консервативных, а не социал – демократических профсоюзов с целью срыва заседания. После этого в рабочей среде эту песню стали воспринимать как песню борьбы против социал-демократии.

Последнее обстоятельство не смутило представителей СДПГ и ГДП. С их точки зрения, во – первых, революция в Германии не породила песни, обладавшей аналогичной силой воздействия. Во – вторых, существовала реальная опасность, что «если будет принято иное решение, чем выбор «Песни немцев», то эта песня станет песней протеста против новых порядков».

Немаловажным фактором являлось, с их точки зрения, и то, что большинство населения воспринимали эту песню как проявление высоких патриотических, а не шовинистических чувств [53, 313 – 315]. И чтобы несколько «смягчить» милитаристский и националистический оттенок первой строфы «Германия, Германия превыше всего» предлагалось во время дискуссии в рейхстаге официально закрепить иную интерпретацию

понятия «превыше всего», в смысле «самая дорогая», какой она станет для народа, с точки зрения духовного величия и благородства. Отпечаток пангерманской заносчивости, имевшийся в первой строфе на примере указания протяженности территории Германии, обозначенной с помощью нескольких географических названий (Маас, Мемель, Этч, Белъ), исчезал, по мнению авторов «Записки», в связи с территориальными изменениями после окончания Первой мировой войны.

Спустя два месяца после убийства рейхсминистра иностранных дел В. Ратенау [54] президент Германии Ф. Эберт объявил «Песнь немцев» национальным гимном Веймарской республики в день празднования третьей годовщины провозглашения конституции. Он объяснил значимость третьей строфы «Песни немцев» тем, что лозунг «Единство и право и свобода!» в годы внутреннего раскола и подавленности выражал «страстное желание всех немцев» к единству, праву и свободе [55, 38].

Однако способствовало ли силовое решение президента складыванию демократического сознания в стране, явствует из «Записки министерства внутренних дел от 28 ноября 1922 г.». В ней указывалось, что на празднике конституции имело место намерение поставить третью строфу «Песни...» на передний план и тем самым закрепить в народном сознании именно эту строфу в качестве основы национального гимна. Авторы «Записки» отмечали, что в определенном смысле это удалось сделать: на национальных митингах исполнялась именно третья строфа, что являлось следствием призыва президента обратить внимание именно на эту строфу и взять в качестве пароля строчки из третьей строфы «Единство и право и свобода». Но из этого не следовало, что данная строфа напрямую возвышала национальный гимн, ... когда «Песня» исполняется для армии. ... в этом случае воспринимаются не столько слова, сколько военная музыка» [56, 315]. Можно добавить, не просто военная музыка, а песня времен «золотого века» Германии.

Аналогичным образом Государственный гимн Германии восприняли за границей. В своих воспоминаниях А. Брехт, занимавший высокий служебный пост, передал следующую реакцию на это событие на Западе: «Если этот рейхспрезидент (Ф. Эберт – Т. Е.) и это правительство (рейхсканцлер Вирт и рейхсминистр Кестер – Т. Е.) после этих событий (убийств Эрцбергера и Ратенау – Т. Е.) объявили «Песню немцев» с третьей строфой национальным гимном и одновременно правильно ее интерпретировали, то за рубежом и внутри страны те, кто стоял правее правительства, этот шаг ложно истолковал и уничтожил его интегрирующее действие» [57]. Запад недоверчиво воспринял слова о свободе и мире из уст побежденной Германии.

Политическое руководство страны пыталось сформировать новую политическую культуру через законодательство и систему национальных символов. Обыденное сознание немцев не могло объяснить происходящее. Оно раскалывалось между своими прежними представлениями, ценностями, убеждениями времен «вильгельмовской» Германии и новыми,

провозглашенными в условиях поражения Германии и революции. Наиболее популярным был миф, созданный военными об «ударе кинжалом в спину», согласно которому революция и «ноябрьские преступники» (то есть социал – демократы) погубили Германию.

В 1921 – 1922 гг. были совершены политические убийства видных государственных деятелей, занимавших демократические позиции: рейхсминистра финансов М. Эрцбергера (ПЦ), рейхсминистра иностранных дел В. Ратенау (ГДП); совершено покушение на жизнь обер-бургомистра Касселя, бывшего рейхсканцлера, Ф. Шейдемана (СДПГ). В организации и проведении этих громких политических убийств и в покушении принимали участие представители националистической террористической организации «Консул». На судебных процессах участники (но не организаторы) преступления, юноши 16 – 25 лет, мотивировали свои действия протестом против национальной измены Эрцбергера, подписавшего Компьенское перемирие [58, 10]; Ратенау, подписавшего Рапальский договор; Шейдемана, «сделавшего революцию» в Германии. К судебной ответственности были привлечены лица, оказывавшие косвенную помощь в организации убийства. Они не понесли фактического наказания. Элита правосудия, оставшаяся в суде фактически со времен рейха, выносила приговоры в соответствии с законом, но вне рамок права. Судьи и государственные служащие, чувствовали себя «ни как слуги ослепленного в своей ярости национализма, но больше как прямые, честные защитники парящего в воздухе порядка в смысле гегелевской государственной метафизики, возвышающейся над партиями» [59, 412].

За период 1919 – 1924 гг. рейхспрезидент Ф. Эберт подал 173 иска в суд, защищая свою честь [60, 173], а после Магдебургского процесса 1924 г., где прозвучали обвинения в государственной измене [61], вскоре умер (февраль 1925 г.). Судебный процесс над А. Гитлером, организовавшем мюнхенский путч 1923 г. с целью свержения демократической власти, и судебный процесс 1925 г., о якобы изменнической деятельности социал-демократов, сделавших революцию и способствовавших, таким образом, поражению Германии в войне («удар кинжалом в спину»), вызвали сочувствие среди населения и представителей юстиции. Гитлер отбыл незначительный срок наказания; Пауля фон Гинденбурга, выступавшего в качестве свидетеля на судебном процессе 1925 г., избрали рейхспрезидентом Германии. Ойген Шиффер считал, что текущее положение дел в Германии, соответствует термину «типтеррофия права», когда существует масса регламентов и правил, которая едва ли обозрима даже для специалистов и в сочетании с оторванностью судей от жизни и юридической неосведомлённостью народа ведёт к кризису доверия права и юстиции.

Таким образом, правящая политическая элита Веймарской Германии на первых этапах демократического государственного строительства создала «мину замедленного действия». Первые результаты консенсуса как

неотъемлемой части немецкой политической традиции немцев – заключение Версальского договора и принятие Веймарской конституции – стали «родимыми пятнами» республики. Формально Версальский договор, ратифицированный 28 июня 1919 г., стал первым проявлением национального единства, вторым – принятие Веймарской конституции, которая и вобрала в себя всю противоречивость многообразных политических сил, которые заключили компромисс. Это решение воспринималось каждой из действующих сторон как уступка, и не олицетворяло согласия по вопросам принципов. При принятии решения сохранялись разные предпочтения, но при этом важным являлись не ценности, которых абстрактно придерживались лидеры, а шаги, которые они были готовы предпринять на встречу друг другу. Политический плюрализм должен был через форму парламентской демократии гармонизировать антагонистические противоречия. Но временно, пока к этому располагало определенное соотношение политических сил. Для большинства участников Национального собрания важна была не демократическая суть решений, хотя была представлена конституция с максимальным количеством свобод и, как казалось, идеальной демократической системой управления. Большинство объединяла ненависть к Версалу, невозможность что – то изменить сейчас и стремление создать условия для изменения ситуации в будущем. Веймарская республика как и конституция, явились не продуктом собственной революционной воли нации, а «результатом проигранной войны» [62, 141]. В данном случае демократическая суть решений не просто стала побочным результатом, она превратилась в фикцию, которая прикрывала загнанное вглубь сознания единение, прорвавшееся в начале 1930-х гг. в виде мистического «крови и почвы» и громогласного заявления «Volksgemeinschaft».

Политические дискуссии 1920 – х гг. вокруг цветов национального флага, вокруг национального гимна показали, что немецкий народ понимал под государством не столько республику в условиях Веймарской демократии, сколько традиционное государство с сильной авторитарной властью. Желание «одеть прежнюю национальную символику в демократические одежды» в условиях «расколотого сознания» германского общества и постоянных кризисов Веймарской демократии привело не просто к победе традиции над новацией, а к феномену нацизма. Самоценность в конституции составляла государство как таковое, а не его форма. Форма имела второстепенное значение, но ее роль заключалась в том, что республика позволяла существовать «расколотому обществу» с «расколотым сознанием». Поэтому традиционный бинарный принцип деления актеров политического процесса на сторонников и противников Веймарской республики является несколько упрощенным [63, 25 – 26]. Адекватным вопросом является не вопрос о том, была ли Веймарская республика «республикой без республиканцев», сколько какие политические силы и в каком количественном составе рассматривали

республику как государственную форму, отражавшую их интересы и представления, по каким вопросам и на основе чего политические силы и группы по интересам могли считать или не считать целесообразным и разумным принимать участие в «тяжелой игре» веймарского парламентаризма. В результате легитимность, как главная ценность демократии, предоставила свободу не сторонникам республики, а ее противникам.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Deutsche Quellen zur Geschichte des Ersten Weltkrieges. Darmstadt, 1991. S.49.
2. Млечина И. Уроки немецкого. Бек XX. М., 1994. С.9. 3. Zit. nach: Becker J. Konstantin Fehrenbach// Zeitgeschichte in Lebensbildern. Aus dem deutschen Katholizismus des 20. Jahrhunderts/ Hrsg.R. Morsey. Grünewald, Mainz, 1973. S. 144. 4. Stenografische Bericht Nationalversammlung von 12.5.1919. Bd. 327. B., 1919. S.1082 ff. 5. AdR (WR) Das Kabinett Scheidemann 13. Feb. bis 20 Juni 1919/ Bearb. von H. Schulze. Boppard, 1971. Dok. 117. S. 496; Dok. 118. S. 500 – 501, 502 – 503; Scheidemann Ph. Memoiren eines Sozialdemokraten. Bd. 2. S.363,373.; Koszyk K. Zwischen Kaiserreich und Diktatur. Die Sozialdemokratische Presse von 1914 bis 1933. Heidelberg, 1958. S. 131. 6. Мусихин Г. И. Власть перед вызовом современности: сравнительный анализ российского и германского опыта конца XVIII – начала XIX веков. СПб, 2004. С. 70. 7. Если посмотреть на Веймарскую республику, то республиканская форма правления с парламентом не оказала сдерживающего влияния на деятельность фашистов для обладания властью. 8. Winkler H.A. Der lange Weg nach Westen. Erster Band. Deutsche Geschichte vom Ende des alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik. München, 2000. S. 407.; Die Zeit.1990. N 41. S. 57. 9. Die Weimarer Reichsverfassung// Hubert E.R. Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte. Bd. 4. Deutsche Verfassungsdokumente 1918 – 1933. Stuttgart, Berlin, Köln, 1992. S. 151. Слово «Reich» можно было трактовать двояко: или «империя», или «государство». 10. Zit. nach: Höchster Kreisblatt. 27.02.1919 // Schösser H. D. Das Deutsche Reich ist eine Republik. Beiträge zur Kommunikation und Sprache der Weimarer Zeit. Frankfurt a. M., 2003. S. 7. 11. Винклер Х. А. Расставание с особыми путями: итоги и перспективы // Россия и Германия. Общество и государство: исторический опыт взаимодействия: Сб. ст. / под общ. ред. Н. Катцера, Р. Крумма, М. Урнова. М., 2012. С.165 – 166. 12. Die Weimer Reichsverfassung. S.162. 13. Zit. nach: Megerle K. Die Erfahrung der Weimer Republik: Fehlender Grundkonsens in einer fragmentierten Gesellschaft // P. Steinbach, J.Tuchel (Hrsg.) Bd. 323. Widerstand gegen den Nationalsozialismus.B., 1994. S.70. 14. Партийно-политическая система Веймарской Германии включала следующие ведущие партии: Социал – демократическая партия Германии (СДПГ), Германская народная партия (ГНП), Германская демократическая партия (ГДП), Партия Центр (ПЦ), Баварская народная партия (БНП), Германская национальная народная партия (ГННП), Коммунистическая партия Германии (КПГ), национал – социалистическая германская рабочая партия (НСРПГ). Две последние партии не входили в составы кабинетов. 15. Die Weimer Reichsverfassung. S.155 16. Geschichte der Weimarer Verfassung / Hrsg. Dr. W. Apelt. Biederstein Verlag Gustav End München. 1946. S. 207. 17. Deutsche Verwaltungsgeschichte. Bd. 4. S. 143 – 145. 18. 31 июля 1919 года Национальное собрание приняло конституцию в её окончательной форме (262 – за, 75 – против, отсутствовало 84 депутата). 19. Jasper G. Die verfassungs – und machtpolitische Problematik des Reichspräsidentenamtes in der Weimer Republik. // Friedrich Ebert und seine Zeit. Bilanz und Perspektiven der Vorschung / Hrsg.R. König. Bd.1. München,1991. S.149. 20. Deutsche Verwaltungsgeschichte. Bd. 4 Das Reich als Republik und der Zeit des Nationalsozialismus / Hrsg. von K.G.A. Jeserich u.a. Stuttgart, 1985. S. 146. 21. Winkler

H.A. Weimer 1918-1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie. München, 1993. S. 284. **22.** Раушер В. Гинденбург. Фельдмаршал и президент / Науч. ред. пер. Б. М. Туполев. М., 2003. С. 49 – 50. Битва при Тэнненберге (26 – 30 августа 1914 г.) – крупное сражение между русскими и германскими войсками в ходе Восточно – Прусской операции Первой мировой войны, где германская армия одержала победу. Имела для немцев символическое значение, так как здесь в 1410 г. во время Грюнвальдской битвы был разгромлен Тевтонский орден. **23.** Winkler H.A. Der Schein der Normalität: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1924 bis 1930. Berlin – Bonn: Dietz Verlag, 1985. S. 234-245. **24.** Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte. Bd. 4. S. 181. **25.** Hubatsch W., Hindenburg und der Staat. Aus den Papieren des Generalfeldmarschalls und Reichspräsidenten von 1878 bis 1934. Göttingen, 1966. **26.** Данное выражение использовал Детлеф Ю. по отношению к Брунингу, однако его целесообразно использовать и к другим главам президиальных кабинетов. Detlef J. Heinrich Brüning. (1885 – 1970) // Die deutschen Kanzler von Bismarck bis Schmidt / Hrsg. W. von Sternberg. Koenigstein, 1985. S.313. **27.** S. Brüning H. Memoiren 1918 – 1934. Stuttgart, 1970. **28.** Германские исследователи, например У. Венгст, сомневаются, действительно ли он преследовал эту цель в период своего канцлерства или же он стремился оправдать и легитимизировать свою политику задним числом, т. к. «намерение Брунинга провести реставрацию Гогенцоллернов, не имеет доказательств в источниках времен его канцлерства». Впервые эти идеи встречаются в документах конца 1930 – х – начала 1940 – х гг., когда он преподавал уже в США. И здесь его рассуждения интересны не в связи с взглядом на главу монарха, сколько выдвиганием им тезиса об «авторитарной демократии». Fröhlich M. 2002. S. 288. **29.** Папен Ф. фон. Вице – канцлер Третьего рейха. М., 2005. С. 11. **30.** AdR (WR) Das Kabinett von Schleicher: 3 Dez. 1932 bis 30 Jan. 1933 / Bearb. von A. Golecki. Boppard, 1986. Dok. 25. **31.** Fröhlich M. Hrsg. Die Weimarer Republik. Portrait einer Epoche in Biographien. Darmstadt, 2002. S. 281. **32.** Ibid. S. 277. **33.** Gessler O. Reichswehrpolitik in der Weimarer Zeit/ Hrsg. K. Sendtner. Stuttgart, 1958. S. 403. **34.** Stockhausen M. von. Sechs Jahre Reichskanzlei: von Rapallo bis Locarno / Hrsg. W.Görlitz Bonn, 1954. S.182. **35.** Pünder H. Politik in der Reichskanzlei. Aufzeichnungen aus den Jahren 1929 – 1932 / Hrsg. T. Vogelsang. Stuttgart, 1961. S. 41. **36.** Schönhoven K. Die Bayerische Volkspartei 1924-1932. Düsseldorf, 1972. S.280. **37.** Curtius J. Sechs Jahre Minister der Deutschen Republik. Heidelberg, 1948. S.26. **38.** Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte. Deutsche Verfassungsdokumente 1918 – 1933. / Hrsg. von Ernst Rudolf Huber. Bd.4. Stuttgart, Berlin, 1992. S. 184. **39.** Severing C. Mein Lebensweg. Im auf und ab der Republik Bd.2. Köln, 1950. S.148. **40.** Deutsche Verwaltungsgeschichte. Das Reich als Republik und in der Zeit des Nationalsozialismus / Hrsg. K.G.A. Jeserich u.-a. Stuttgart, 1985. Bd. 4. S. 542 – 544. **41.** Если в начале веймарского периода демократические партии (СДПГ, ПЦ, ГДП) имели 2/3 голосов избирателей (308 из 466 мест в рейхстаге). То к концу веймарского периода – 1/3 (193 места из 581). **42.** Möller H. Das demokratische Preussen. S.235 ff. **43.** Winkler H.A. Der Weg in die Katastrophe. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1930 bis 1933. S. 295. Винклер считал, что Г. Мюллер не был «политическим руководителем типа Отто Брауна, который сам проводил решения, несмотря на сильное сопротивление». **44.** Как показала канцлерская деятельность К. Аденауэра в ФРГ, последний являлся сильным канцлером, но в годы Веймара Аденауэр дважды отказался от поста рейхсканцлера. **45.** См. Биск И. Я. История повседневной жизни населения в Веймарской республике. Иваново, 1990. Отечественный историк И. Я. Биск убедительно доказал живучесть монархических традиций в Германии уже после отречения кайзера от власти. Так, в Германии ежегодно праздновали день рождения Вильгельма II, а о дне принятия Веймарской конституции забывали. Или: немецкий Хлестаков, Домеле, расписавшись в книге гостей одного из отелей в Эрфурте (1926 г.) «Вильгельм, принц прусский», был радушно принят и ему оказали всяческие почести. **46.** О роли социал-демократов в

формировании политических символов Веймарской республики см.: Buchner В. Um nationale und republikanische Identität. Die deutsche Sozialdemokratie und der Kampf um die politischen Symbole in der Weimarer Republik. Bonn, 2001. 47. Zit. nach: Doß K. Reichsminister Adolf Köster. 1883 – 1930. Ein Leben für die Weimarer Republik. Düsseldorf, 1978. S. 76. 48. Die Erste Republik. Dokumente zur Geschichte des Weimarer Staates / Hrsg. von P. Longerich. München, Zürich, 1992. S. 316 – 317. 49. Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte. Bd. 4. S.162. Старый имперский флаг оставался на флоте, где впервые и было поднято революционное знамя в Киле, откуда и началась революция в Германии. 50. Оппоненты обменивались «комплиментами»: сторонники республики называли черно – бело – красный флаг «флагом убийц» (под этим триколором осуществлялись политические убийства демократических политиков), а сторонники монархии считали черно – красно – золотой флаг «еврейским флагом» (при этом учитывался национальный состав демократических кабинетов первых составов). 51. Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte. Bd. 4. S. 210. 52. «Германия, Германия превыше всего, Превыше всего на свете» («Deutschland über alles»): стихи Хофмана фон Фаллерслебена, музыка – Й. Гайдн. 53. Die Erste Republik. Dokumente zur Geschichte des Weimarer Staates. S. 313-315. 54. Для формирования чувства принадлежности к новому демократическому государству, для самоидентификации немцев в зале заседания в рейхстаге было устроено пышно траурное празднество 27 июня 1922 г., посвященное гибели В. Ратенау. Это первое «самовыражение» республики произвело на окружающих огромное впечатление. 55. Reichel P. Schwarz – Rot – Gold. – München: Verlag C.H. Beck, 2005. – 224 S. 56. Die Erste Republik. Dokumente zur Geschichte des Weimarer Staates. S. 315. 57. Brecht A. Aus nächster Nahe. Lebenserinnerungen 1884 – 1927. Stuttgart, 1966. 58. Epstein K. Matthias Erzberger und das Dilemma der deutschen Demokratie. Frankfurt a. M., B., 1962. S. 10. 59. Wehler H. – U. Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bd. 3. München, 1995. S. 412. 60. Артемов В. А., Кардашова Е. В. Фридрих Эберт – первый президент Германии. Воронеж, 2001. С. 173. 61. АВП РФ. Ф. 0165. Оп. 4. Пап. 117. Д. 101. Л. 0032. 62. Зонтхаймер К. Федеративная республика Германия сегодня: Основные черты политической системы / Под общ. ред. и с пред. Я. С. Драбкина. М., 1996. С. 141. 63. Vernunftrepublikanismus in der Weimarer Republik. Politik, Literatur, Wissenschaft / Hrsg. A. Wirsching und J. Eder. Stuttgart, 2008. S. 25 – 26.

УДК 351(477)

Козирева М. Е.

НАЦІОНАЛЬНЕ РАЙОНУВАННЯ В УКРАЇНІ У 20 – 30 РР. XX СТ. ЯК ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Визначається роль національного районування у системі адміністративно – територіального реформування в радянській Україні у 20 – 30 рр. XX ст., його місце та ступінь ефективності в процесі державотворення в республіці.

Ключові слова: національне районування, адміністративно-територіальне реформування, державотворення.

Определяется роль национального районирования в системе административно – территориального реформирования в советской

Украине 20 – 30 гг. XX в., его место и степень эффективности в процессе построения государства в республике.

Ключевые слова: *национальное районирование, административно-территориальное реформирование, построение государства.*

Defines the role of the national zoning system of administrative – territorial reform in the Soviet Ukraine 20 – 30 years the 20th century, its location and the degree of efficiency in the process of construction of the state in the republic.

Keywords: *national zoning, administrative and territorial reform, the construction of the state.*

Досвід функціонування та процес ліквідації національних адміністративно – територіальних одиниць в Україні у переломний період внутрішньодержавної та міжнародної історії актуалізує для сучасних дослідників проблему ефективності цих утворень. Попри прискіпливу увагу фахівців до національної проблематики висвітлення місця національного районування у практиці національно – державного будівництва і нині залишається далеко не висчерпаним. Вплив створення національних адміністративно – територіальних одиниць на процеси державотворення в УСРР потребує подальшого з'ясування.

Загальна соціально – економічна та політична криза в Україні по завершенню громадянської війни наочне продемонструвала нетривкість радянської влади, незважаючи на військову перемогу. Початок 1920 – х рр. в Україні ознаменувався вибухонебезпечним загостренням міжетнічних відносин, безпосередньою основою якого було катастрофічне погіршення умов господарювання усіх етнічних груп республіки [1, 329]. Це відбувалося на фоні здійснюваних в Україні радянською владою змін, спрямованих на ліквідацію дореволюційного поділу [2, 70 – 72], з відходом від прив'язки господарських районів до адміністративно-територіальних меж [3, 18], що спричинило роздрібнювання раніш адміністративно та економічно цілісних волостей і вкрай загостило, за трагічних наслідків голоду 1921 – 1923 рр., земельне питання. Із уведенням у березні 1923 р. нового адміністративно-територіального поділу України з укрупненням волостей у райони, а повітів – в округи [4, 79], в республіці склалася чотирьохступенева система управління (центр – губернія – округ – район). Та проведена поспіхом реформа не враховувала ані національний склад мешканців, ані історичні форми господарювання. Гострота протистояння змусила більшовицьке керівництво піти на певні поступки: спочатку в соціально – економічній сфері (впровадження НЕПу), а згодом – у національному питанні (політика коренізації).

Більшовицька концепція державного будівництва виходила за рамки будівництва національно – державного, оскільки її метою було затвердження всесвітнього комуністичного ладу, що мав підвестися над національними державними кордонами. Кращою формою реалізації

поставленого завдання повинна була стати єдина централізована держава, оскільки централізація вважалася запорукою здійснення революційних перетворень та вирішення економічних, політичних і духовних проблем. Принципи побудови пролетарської державності були скопійовані з практики партійного будівництва, що в часі забезпечило нерозривне зростання державного і партійного організмів. Вимушеним тактичним відступом від теорії марксизму заради збереження територіальної цілісності радянської держави стало започаткування коренізації, за допомогою якої союзне керівництво забезпечило собі певний перепочинок для перегрупування сил за рахунок зменшення відцентрових політичних процесів та ґрунтовніше підготувало перехід багатонаціональної країни до соціалізму. Політика коренізації повинна була сприяти популяризації основних соціально – економічних заходів радянського уряду в середовищі етнічних складових країни, а з часом й впровадження руками їхніх представників [5, 139 – 140].

Концепція політики коренізації державного апарату була висунута на XII з'їзді ВКП(б) у квітні 1923 р. У союзному масштабі коренізація розглядалася не як самостійна соціально – культурна програма, а як інструмент впровадження інших більш важливих соціально – економічних проєктів. Захід розглядався як допоміжний, у місцевих умовах перетворився на самостійну програму [5, 140].

При цьому постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» від 1 серпня 1923 р., яка визначається дослідниками як висхідний пункт політики коренізації в Україні, не лише не ініціювала створення національних адміністративно – територіальних одиниць, а й робила це зайвим через детальну регламентацію застосування мов етнічних меншин, що мало спричинити коренізацію кадрів виконкомів усіх рівнів. Та неймовірна строкатість етнічного складу країни, що перебувала на доіндустріальній стадії розвитку, визначила внутрішню суперечливість і складність її адміністративно – територіального структурування [5, 144 – 145].

Радянське керівництво почало розглядати виділення національних сільрад та районів як фактор, здатний одночасно не тільки дещо покращити соціально – економічну ситуацію і в певній мірі задовольнити національно – культурні потреби населення, але й, головне, прискорити залучення непряхильних до соціалістичного будівництва.

Першими, створеними в Україні в ході національного районування, стали німецькі райони [6, 418 – 419]. Невідкладність заходів щодо ліквідації системної кризи в німецьких поселеннях України та активний й цілеспрямований захист їхніми мешканцями, особливо менонітами, своїх прав змусили державу піти на екстрене здійснення національного районування разом із прискоренням землевпорядних робіт та одночасним проведенням переселенських заходів. Це сприяло прийняттю 11 червня 1924 р. спільної постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про виділення районів

Катеринославської губернії з переважаючим німецьким населенням» [7, 161]. Показово, що компактність здавна сільського населення німецьких мешканців за конфесійною ознакою змусила радянське керівництво, всупереч негативному ставленню до релігійного чинника та дореволюційного поділу, де – факто рахуватися з цим на початковому етапі утворення німецьких районів із національним статусом.

Наслідком державних з'ясувань щодо проблем різних етнічних груп стало прийняття постанови РНК УСРР від 29 серпня 1924 р. «Про виділення національних районів і рад», затвердженої IV сесією ВУЦВК 8 – го скликання (15 – 19 лютого 1925 р.), де обговорювалась доповідь ЦАТК «Про низове районування» та допускалося значне зменшення кількості населення, необхідної для виокремлення національних адміністративно – територіальних одиниць [8, 206].

Однак, використання їхнього потенціалу виявилось низько ефективним через перетинання двох напрямків: національного районування і розтягнутої у часі (з 1923 по 1939 рр.) реформи дореволюційного адміністративно – територіального поділу, проведеної у «найгіршому з усіх можливих її варіантів» [9, 9] за відвертої вторинності першої складової.

За таких умов правомірним постає питання, наскільки державним керівництвом від початку були прораховані далекосяжні наслідки нового адміністративно – територіального поділу в цілому і національного районування зокрема. Попри наполегливі запевнення інстанцій, що ініціювали реформи, у науковій обґрунтованості здійснюваних заходів факти свідчать про зворотнє.

Політичним лідерам України необхідно було ув'язати адміністративну анархію «знизу» із запропонованою у 1921 р. московським Держпланом з ініціативи В. Леніна ідеєю економічного районування. Такий принцип районування розглядався російським більшовицьким керівництвом як основа не тільки господарської діяльності (при цьому посилення робилися на дореволюційний досвід – утворення економічних округ відповідними міністерствами), але і адміністративного поділу всього радянського простору. Створена ВЦВК СРСР комісія під головуванням М. Калініна, в цілому ухваливши ідею Держплану, запропонувала узгодити її з національною структурою Союзу, рекомендувавши у якості експерименту провести районування двох областей – Уралу і Північного Кавказу [10, 10 – 11].

До 1925 р., коли вказані напрацювання центрального керівництва почали знаходити практичне використання, в Україні на цей час вже пройшла хвиля не тільки загального і національного районування, але й була розпочата підготовка до ліквідації губернського поділу. Показовим у питанні ступеню узгодженості дій центральних і республіканських органів стало зізнання комісії з районування ВЦВК СРСР, що ці адміністративно-територіальні перетворення в Україні пройшли повз неї [11, 1].

Створювані національні райони були визначені зверху, а не самовизначалися [5, 143]. Хоча акцент у національно – державному будівництві робився не на політичному самовизначенні, а на національно – територіальній автономії [5, 138], більшовицька влада від початку розглядала утворення національних районів і сілрад лише як зброю здійснення відповідної мовної політики. У силу цього національно – територіальні утворення в місцях компактного розселення етнічних меншин стали не стільки територіальними автономіями певного етносу, скільки національно – територіальними одиницями з діловодством національними мовами [5, 146 – 147].

Ще у ході проведення адміністративно – територіальної реформи 1923 р. висувалися пропозиції остаточно покінути з дореволюційним поділом, ліквідувавши губернії. Цьому тоді завадив Х. Раковський, який справедливо вважав, що розширення об'єктів управління до чотирьох десятків округ занадто ускладнить роботу центральних партійних та радянських органів. Однак наступне республіканське керівництво погодилося з ліквідацією губерній, і з 1925 р. в Україні встановилася трьохступенева система управління (центр – округа – район) [4, 79].

Перехід до округової системи розглядався українськими вищими інстанціями як більш прийнятний у порівнянні з обласним поділом, запропонованим союзним Держпланом. Пропозиція останнього зводилася до формування двох областей (південно – західної з центром у Києві і південно – промислової з центром у Харкові), що включали територію не тільки України, але і Кримської АСРР й частини Облесті Війська Донського, що знаходилися поза українським тереном [12, 35]. Пропонований Держпланом адміністративний варіант розширював би контролюючі можливості союзного центру, в той час як за окружної системи обидві проєктовані області фактично об'єднувалися в одну в межах кордонів УСРР, посилюючи управлінські позиції українського політичного керівництва. Союзні інстанції під тиском «національного моменту» хоч і погодилися з пропозиціями української сторони, однак від самого початку свою поступку розглядали як тимчасову, строком не більш як 3 – 5 років [10, 95]. Таким чином, від початку мова про стабілізацію адміністративно – територіальної системи не йшла.

Ліквідація губерній, як і попередні радянські адміністративно – територіальні зміни в Україні, пройшла поспіхом і, попри сподівання республіканського керівництва, не сприяла здешевленню радянського апарату [13, 41]. Перерозподіл владних функцій, а також майна реформованих губернських органів до округових структур, яким був необхідний певний час для налагодження роботи за нових умов, вніс плутанину в управління. А нагромадження чергової адміністративно – територіальної реформи на проведення національного районування відбилося як на характері, так і на строках здійснюваних заходів.

За спільності державних установ – у національному районуванні на практиці проглядалася певна специфіка. Якщо активна позиція німецьких

поселенців у справі захисту своєї самобутності і наявність значних масивів населення, що проживало компактно, сприяли першочерговому створенню в республіці саме німецьких національних районів, то серед деяких національних груп нерідко була інша послідовність. Так, єврейське національне районування почалося з утворення не районів, а сілрад на базі старих єврейських колоній і містечок; райони, через дисперсність оселення, були виокремлені пізніше при реалізації неоднозначної за наслідками програми переселення євреїв на землю [14, 145 – 146]. Вирізнялися й мотиви запровадження певних адміністративно-територіальних одиниць. Створення польських національних районів біля кордону з Польщею розглядалося як база просування соціалістичної революції на захід [15, 203]: після програної війни радянська влада не покинула спроб експансії Польщі з метою створення Польської соціалістичної республіки, при цьому польське населення Наддніпрянської України розглядалося як п'ята колона для цієї місії, а УСРР відводилась роль польського національного полігону для здійснення цієї політики [16, 74].

Своєрідність ситуації у національних районах полягала в тому, що при включенні до їх складу інонаціональних сільських і селищних рад, по відношенню до них потрібно було здійснювати весь комплекс заходів, пов'язаних із запровадженням коренізації. Надзвичайною була проблема мовної підготовки кадрів, що вимагала знання мови більшості населення району на районному рівні, української мови для зносин з вищими органами, а при включенні до складу району інонаціональних адміністративно – територіальних одиниць ще і мови відповідної національної групи. Ці вимоги створювали подвійний, а то і потрійний мовний прес як для відповідальних, так і технічних працівників районної ланки, рівень мовної підготовки яких часто був далеким від необхідного.

При цьому слід враховувати, що основна межа конфліктності в Україні проходила не між етносами та їхніми ментальностями, а у сфері соціально – економічних відносин, протилежності економічних і політичних інтересів різних груп населення, що залишалися у вигляді рудиментів сталих соціальних форм співжиття протягом усього непу. Найважливішим чинником цих суперечностей було земельне питання, особливо спроби його вирішення більшовицьким урядом в умовах критичного малоземелля низки регіонів, звідси переселенська кампанія додала хронічній соціальній кризі етнічного виміру [5, 150].

Конституція УСРР 1929 р. закріплювала можливість створення національних адміністративно – територіальних одиниць. Та гарантування рівності перед законом і забезпечення політичних прав виключно трудящих мас, в умовах обов'язковості виконання постанов і розпоряджень центральних установ місцевими виконкомми, жорсткої ієрархічності виконавчих органів влади та суттєвих обмежень виборчих прав надавало радянській демократії 1920 – 30 – х рр. кастового характеру, позбавляючи політичних прав широкі верстви етнічних меншин [5, 136 –

137]. А непересічна поліетнічність населення, яка вкрай ускладнювала запровадження національних мов у повсякденне державне життя, стала вирішальним фактором поступової відмови від багатомовності [5, 151], що не могло не позначитися на подальших адміністративно-територіальних змінах.

За вимоги максимальної централізації управління XVI з'їзд ВКП(б) у 1930 р. вирішив зміцнити районну ланку управління, яка відігравала особливу роль у кампанії суцільної колективізації [9, 8]. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. округи були ліквідовані, а райони перейшли під безпосереднє керівництво центру. Встановлення в Україні двоступеневої системи управління (район – центр), усупереч сподіванням радянського керівництва, відчутно ускладнило оперативність управління. Діяльність центральних органів була напівпаралізована безліччю дрібних проблем, які виникали у сотнях сільських районів [9, 8]. Керівництво ними із столиці республіки виявилось абсолютно неможливим: центр, який раніш хоч якось справлявся з чотирма десятками округ, не міг впоратися із півтисячею об'єктів прямого підпорядкування. Найбільш відчутним це було у сільській місцевості, що опинилася майже цілком відірваною від управлінських центрів у розпал проведення суцільної колективізації. Адміністративний фактор зіграв неабияку роль у тому, що ситуація у сільському господарстві УСРР у 1931 – 1932 рр. виявилася значно гіршою, аніж у будь-якому регіоні країни [4, 78 – 79], ставши прелюдією голодомору 1932 – 1933 рр.

Стрімко наростаюча дезорганізація управління поставила під загрозу реалізацію визначених державою корінних соціально – економічних перетворень і вимагала невідкладного втручання. У лютому 1932 р. керівництво України отримало згоду Кремля на створення п'яти областей, що за територією майже вдвічі перевищували колишні губернії [4, 79]. Четверта позачергова сесія ВУЦВК УСРР дванадцятого скликання 9 лютого 1932 р. затвердила це рішення. Тож, у республіці встановилася трьохступенева система управління (центр – область – район).

Проведення адміністративно – територіальних реформ 1930 та 1932 рр. мало дезорганізуючі наслідки для всієї управлінської системи України, що складалася методом спроб і помилок, а її недосконалість призвели до подальших територіальних змін у республіці. Значні розміри створених областей виявилися гальмом для ефективного налагодження управлінської вертикалі, що поставило питання про їхнє розукрупнення [4, 79 – 80]. Ці процеси торкнулися і національного районування.

Адміністративно – територіальні зміни кінця 1920 – 30 – х рр. в умовах згорнення непу та здійснення суцільної колективізації й втрати національними районами економічної самобутності започаткували ліквідацію «небажаних» для влади районів за одночасного утворення при розукрупненні нових районів з національним статусом. І якщо поява нових районів найчастіше ставала механічним наслідком адміністративного перерозподілу зверху, то знищення інших почасти ще і відбивало

внутрішні зміни в середовищі різних етнічних груп. Так, адміністративна реорганізація у 1930 р. Хортицького німецького та у 1932 р. Сартанського й Мангуського грецьких районів лише законодавчо констатувала перетворення великих сел, що їх склали, на передмістя, внаслідок сталої тенденції до урбанізації, в результаті відтоку значних груп селян, не бажаних вступати до колгоспів [17, 402]. Одночасно національні райони, що залишалися, більш активніше використовувалися владою як засіб політичного контролю та зручний плацдарм для масових репресій.

Що ж до вивіреності та продуманості адміністративно – територіального реформування в Україні в цілому і національного районування зокрема, то попри зображення більшовицькими функціонерами партійно – радянської господарської, державницької і культурницької практики як чіткої системної стратегії формаційних перетворень, усі складові внутрішньої політики більшовиків були суцільним політичним маневруванням при наростаючому зміцненні партійного контролю і захопленні «командних висот» в усіх галузях життєдіяльності суспільства [5, 152].

Тож не дивно, що початкова позитивна оцінка радянськими державними структурами практики створення національних адміністративно – територіальних одиниць змінилася негативним ставленням до самого факту їхнього існування, що поступово призвело до остаточної ліквідації цих утворень наприкінці 1930 – х рр.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Якубова Л. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924 – 1934 рр. / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 14. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 329 – 365. 2. Дмитрієнко М. Ф. Зміни в адміністративно – територіальному устрої України в 1919-1920 рр. / М. Ф. Дмитрієнко // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 68 – 78. 3. Горбик В. О. До питання про районування України / В. О. Горбик, П. І. Скрипник // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 17 – 27. 4. Кульчицький С. В. Голод 1932 р. в зацінку голодомору – 33 / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 77 – 97. 5. Якубова Л. Теоретичні аспекти дослідження історії етнічних меншин УСРР / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 15. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 132 – 154. 6. Козирева М. Э. Немецкие национальные районы Юга Украины в 1920 – 1930 – е гг.: общие закономерности и специфические особенности развития: материалы X – й междунар. науч. конф. Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев [Ключевые проблемы истории российских немцев] (18 – 21 ноября 2003 г., Москва) / М. Э. Козирева / науч. ред. А. А. Герман. – М.: ЗАО «МСН» пресс», 2004. – С. 418 – 425. 7. Чирко Б. Национальные немецкие районы и сельские советы / Б. Чирко // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – М., 2002. – С. 160 – 163. – (Серия: Немцы Украины. Пилотный сборник; вып. 7). 8. Кулинич І. М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець; НАН України; Інститут історії України. – К., 1995. – 272 с. 9. Кульчицький С. В. Криза колгоспного ладу / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 5 – 25. 10. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), м. Москва. –

Ф. Р-6892. – Оп. 1. – Спр. 50. **11.** ДАРФ. – Ф. Р – 6892. – Оп. 1. – Спр. 1. **12.** ДАРФ. – Ф. Р-6892. – Оп. 1. – Спр. 47. **13.** ДАРФ. – Ф. Р – 6892. – Оп. 1. – Спр. 48. **14.** Орлянський В. С. Євреї України в 20 – 30 роки ХХ сторіччя: соціально – політичний аспект / В. С. Орлянський. – Запоріжжя, 2000. – 240 с. **15.** Зарецька Т. Політика радянської влади щодо створення польських національних районів в УСРР / Т. Зарецька // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 16. – Ч. 2 – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 203 – 219. **16.** Зарецька Т. Польське населення УСРР у 1920 – ті роки: перехід до радянського способу життя / Т. Зарецька // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 15. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 73 – 84. **17.** Якубова Л. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930 – 1935 рр. / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 11. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 370 – 412.

УДК 329.15 + 321 (477)

Киридон П.В.

ПАРТІЙНО – ДЕРЖАВНА НОМЕНКЛАТУРА УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПОВОЄННОЇ ДОБИ ЯК ЧИННИК АДМІНІСТРАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РІВНОВАГИ В ТОТАЛІТАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті висвітлено системостворчу роль партійно – державної номенклатури в забезпеченні соціальної рівноваги в радянському суспільстві повоєнної доби. На прикладі діяльності чиновницько - апаратних структур Української РСР показано переважно адміністративний характер управління еволюційними процесами в умовах диктатури тоталітарно організованого політичного режиму пізнього сталінізму та років «відлиги».

Ключові слова: партійно – державна номенклатура, адміністративне регулювання, соціальна рівновага, тоталітарне суспільство, управлінський апарат.

В статье освещено системообразующую роль партийно - государственной номенклатуры в обеспечении социального равновесия в советском обществе послевоенной эпохи. На примере деятельности чиновничье – аппаратных структур Украинской ССР показан преимущественно административный характер управления эволюционными процессами в условиях диктатуры тоталитарно организованного политического режима позднего сталинизма и времен «оттепели».

Ключевые слова: партийно – государственная номенклатура, административное регулирование, социальное равновесие, тоталитарное общество, управленческий аппарат.

The article offers insight on the role of organizing the party – State nomenclature in the soft social balance in the postwar era Soviet society. For

example, the bureaucratic apparatus of the Ukrainian SSR is shown primarily administrative nature of evolutionary processes management in conditions of dictatorship, a totalitarian political regime organized the late times of Stalinism and the «thaw».

Keywords: *party – State nomenclature, administrative regulation, social equilibrium, totalitarian society, management.*

Зазвичай фахівці виокремлюють два різновиди соціального регулювання: нормативне та казуальне (індивідуальне). Перше означає, що суспільству та кожному окремому громадянину задано певний тип поведінки, її форма, а також спосіб досягнення завдань, мети, прагнень. Цим «приписом» формується характер відносин і взаємин між людьми. Останні ніби програмуються, і регулюються владними нормативами, котрі є по суті стандартами поведінки, моделлю людської самореалізації у суспільстві. Оскільки нормативне регулювання є фактично розрахованим на типові життєві ситуації, воно потребує доповнення та підсилення в «нетипових» випадках завдяки казуальним стандартам соціального регулювання.

У тоталітарному суспільстві, вибудованому за часів радянської влади, за умов всеохоплюючого контролю з боку влади стосовно дій громадян, перевагу нормативного регулювання щодо казуального було доведено до абсолюту. Зовнішньою ознакою цього було системність, базована на цілеспрямованому впливові (завдяки соціальним нормам) на дії громадян. Проте правляча верхівка (партійно-державна номенклатура) завжди послуговувалася власним особливим статусом, відгородившись від решти суспільства системою пільг і привілеїв. Отже, нормативне регулювання в тоталітарному суспільстві було вибіркоким, а індивідуальне – поширювалося переважно на управлінців, які використовували його у власному кастовому середовищі, посилаючись переважно на неписані правила поведінки та набуті властивості іміджу «керівного працівника». Визначаючи форму взаємин «апаратної» верстви, чиновники змушені були взяти на себе функцію регулювання соціальної рівноваги в усьому суспільстві, аби гарантувати наявні преференції собі як правлячому класу.

Розглянемо дівість викладеного на прикладі партійно-державної номенклатури Української РСР повоєнного двадцятиріччя, коли завершилася конверсія, було розгорнуто регульовану десталінізацію, спостерігалася певна лібералізація політичного ладу.

Важливо врахувати, що соціально – правовий статус функціонера – службовця керівних органів УРСР у 1945 – 1964 рр. був недостатньо інституціонально виписаним. Відомо, що перелік службових прав і обов'язків не завжди відповідав реальному становищу апаратника. Часто нефіксованими були кроки просування номенклатурного працівника службовими сходами, права та обов'язки за посадою тощо. Юридично положення номенклатурника визначалося його причетністю до влади, наближеністю до керівних установ. Де – факто «вага» функціонера не в

усіх випадках впливала із займаної посади. Нерідко роль управління демонструвалася його позицією в хитросплетіннях владних комбінацій, професійним досвідом, неформальними «зв'язками» тощо. Зрештою вагомим чинником була участь номенклатурника в розподілі та використанні соціальних благ, із чого вимальовувалася дійсна приближеність особи до влади. Зазначене справляло вплив на портрет представника номенклатури.

Щодо морального рівня типового представника партійно – державної номенклатури Української РСР доби пізнього сталінізму та «відлиги» варто назвати кілька упреждень. Насамперед, відзначимо закритість інформації про життя управлінців. Чим більше секретності, тим ширші можливості чиновників діяти без належної відповідальності. Утаємниченість породжувала невідповідність і корупцію [1, 339 – 341]. За відсутності гласності зловживання владою з боку номенклатурних працівників було поза контролем пересічних громадян.

Іншим наслідком приховування інформації стало те, що деталі особистого життя номенклатурників супроводжували плітки та вигадки. Наголосимо, що провінційне чиновництво перебувало у фокусі безпосередньої уваги громадян, адже в невеликому населеному пункті доволі складно приховувати подібну інформацію. Життя ж номенклатури вищих ланок (область – Київ) було куди більше засекреченим – лише обмежене коло пересічних громадян знало про місце проживання керівників, про деталі їхнього повсякдення, поведінку чи матеріальні статки.

Про побут номенклатури жодних повідомлень не містили засоби масової інформації. Будь – які розмови громадян із приводу зазначеного кваліфікувалися як плітки й могли спричинити відповідальність за поширення неперевіраних даних, тож велися напівголосом. Проте до управлінських інстанцій (партійних, державних, профспілкових), покликаних відповідати за моральність керівного підрозділу, надходили «сигнали» від громадян (частіше анонімі) про випадки правопорушень, хабарництва, протекціонізму, моральної розпусти тощо з боку номенклатурних чиновників [2, 147].

На фоні критичного сприйняття населенням привілейованого становища чиновництва формувалися органічні властивості типологічного характеру апаратного працівника повоєнного штибу. Першою з них була зневага до оточення, яке розглядалося як не варте особливої уваги. По – друге, своєрідне трактування виробничої субординації породило таку ганебну практику, як загальноприйняте, демонстративне підлабуництво підлеглих відносно начальства та заохочення названого з боку останніх. У мемуарах П. Шелеста як приклад цієї ознаки морального обличчя номенклатурників згадується засідання Президії ЦК КПРС від 26 вересня 1964 р. За три тижні до зміщення М. Хрущова заколотники з витонченою удаваністю вихваляли керівника, причому найстаранніше це робив Л. Брежнев, «і не вистачило ні в кого мужності сказати правду» [3, 188].

Атмосфера нещирості, запозичена з часів «обожнювання» Й. Сталіна, залишалася чинником у внутрішньономенклатурних стосунках і в добу правління М. Хрущова. Славослів'я на адресу начальства, супроводжуване аплодисментами присутніх, було нормою майже для всіх ораторів. Особливо це вражає, коли йдеться про функціонерів доби «відлиги», значно краще, аніж їхні попередники, професійно підготовлених, освіченіших, менше схильних до адміністрування [4, 216]. Проте номенклатурники зберігали патріархальне сприйняття вищого начальства і вважали лестощі на його адресу природними. Означене впливало на моральність функціонера. Він, попри індивідуальні риси характеру, був перед начальством об'єктивно слабкою фігурою. Сподіватися на дієвість критики чи самокритики за таких обставин було не варто.

Отже, із констант, що вимальовувалися в Українській РСР після війни, окреслювалися характерні моральні риси номенклатурного працівника, який, переживши певний шок після конверсії, змін у політичній верхівці, хоч і зберіг здатність впливати на перебіг політики, до самостійних, активних вчинків був органічно не здатним. Перестановки нагорі, кадрові дії на рівні регіонів сприймалися ним переважно з позицій пасивного спостерігача. Парадоксальним чином саме такий номенклатурник утримував контроль над ситуацією в країні, зміцнюючи засади командно – адміністративної системи. На нашу думку, працівник партійно – державної служби іншого типу (із активними життєвими позиціями) не мав шансів на місце в номенклатурі. Адже парадигма номенклатурної системи передбачала пріоритетність виконавської дисципліни та органічно не сприймала надмірну ініціативність апаратників.

Організованість чиновницьких утворень не лише зміцнювала політичну систему, а й посилювала здатність номенклатури захищатися, тримати натиск і удари як «згори», так і «знизу». Але варто зауважити, що, попри силу і згуртованість, верства номенклатури не сягала рівня політичної еліти.

Портрет номенклатурного працівника визначався його етико – культурним рівнем, котрий виявлявся, зокрема, в манерах поведінки та спілкування в колі собі подібних та зносинах із пересічними громадянами. Наслідувати, калькувати дії політичних лідерів було одною зі складових культу особи. За черцїйним принципом її дотримувалися й апаратні працівники часів «відлиги».

Формуючись в умовах тоталітарного часу, партійно – державні керівники всотували все, що здавалося їм нормою поведінки справжнього більшовика. Про невисокий ценз освіченості та інтелігентності М. Хрущова свідчать багато фактів. Його промови, особливо коли доповідач відхилявся від написаного, не можуть не вражати примітивністю мислення, стереотипними сентенціями та крайньою, навіть показною простакуватістю. Як правило, він говорив сумбурно, перескакуючи з однієї проблеми на іншу [4, 113].

Низька політична культура, неінтелігентність, грубі манери діяча не існують самі по собі. Вони завжди є індикаторами низької моральності людини. Саме цим, на нашу думку, слід пояснити масу ганджів, котрі були властивими номенклатурному чиновництву. Певно, слід вважати справедливою фразу М. Хрушова, мовлену у лютому 1963 р. під час зустрічі з інтелігенцією: «...У партії у нас є ще розбійники, є зlodії і вбивці, а вони з партійним квитком і в масі своїй можуть фігурувати як члени партії» [5, 626]. Визнаючи цей факт, лідер КПРС давав оцінку морального обличчя не лише пересічного комуніста, а й типового представника партійних функціонерів.

Вражає вкрай низька лінгвістична культура, убогість словникового запасу представників номенклатури повоєнних десятиріч. Окрім того, звичним було панібратськи звертатися до підлеглого на «ти», застосовувати грубі порівняння, розповідати пікантні анекдоти й говорити непристойності. За цим показником «вожді» повоєнних років помітно поступаються навіть невисокому рівневі інтелігентності державних керівників попередніх часів.

Норми поведінки очільників держави переймали номенклатурні чини нижчих рангів. Зокрема, у спогадах сучасників як груба, жорстока людина постає Л. Каганович. Він міг вилаяти чи вдарити підлеглого, після телефонної розмови іноді так жбурляв слухавку, що трощив апарат і товстє скло на столі [6, 281]. Працюючи в Українській РСР у 1947 р., Л. Каганович змусив усі організації працювати з 9 год. 00 хв. до 2 год. 00 хв., із невеликою перервою на обід. Сам керівник демонстративно з'являвся на роботу під обід, встигнувши скупатися в Дніпрі. На засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У, у спілкуванні з підлеглими цей діяч уживав нецензурні вислови, вигоняв із кабінету невгодних, кидав в обличчя апаратним працівникам документи і навіть чинив обшуки в кабінетах. Тримаючи службовців у страхі, він мав співробітника зі спецзавданням: слідкувати за роботою чиновників [7, 164 – 166].

Племінник Л. Кагановича С. Каган, вочевидь, перебільшує, стверджуючи, що дядько вигнав в УРСР майже всіх працівників центрального апарату. Проте він слушно наголошує на його злочинній ролі в організації масштабних репресивних кампаній проти українського націоналізму в республіці [8, 227].

Подібним чином поводитися інші керівники різних номенклатурних масштабів. Ю. Мухін зазначає з цього приводу: «Життя в бюрократичній системі управління не тільки перетворює начальника в негідника, воно задає йому й певний стандарт поведінки. ... Він ніколи не винен ні в чому. У нього завжди винні або підлегли, або начальники, але по всякчас і ті, й інші...» [9, 116].

Розуміючи кастовий характер власних номенклатурних груп, апаратники та чиновники завжди прагнули виокремлюватися в суспільстві стандартами поведінки, одягом, манерами тощо. Останнє відображалось навіть у зовнішній атрибутиці. Так, до 1954 р. як декоративне доповнення

до номенклатурного статусу практикувалися мундири й службові знаки для управлінців у понад двадцяти міністерствах [10, 30].

Окрім суто зовнішніх прикмет, номенклатурному працівникові були властиві й стереотипи поведінки. Р Даниєлс пише, що Й. Сталін принципово рекрутував номенклатурників із лав робітничого класу та селянства. Це додавало характерові представника радянсько – бюрократичної ієрархії схильність до авторитаризму, недовіру до інтелектуалів, ксенофобію, сплав настороженості з квазі – параноїдальною, але прагматичною політичною культурою бюрократії [11, 78]. Професор Гарвардського університету Е. Кіннан виокремлює в характеристиці номенклатури тенденцію до стабільної рівноваги спільноти, стремління уникати ризикованих кроків, відстороненість від приватної ініціативи, спрощення владного механізму, значну свободу думок і дій усередині апарату, налаштованість на анонімне вирішення потенційно небезпечних, спірних питань [12, 169].

Визначальною рисою номенклатурника була відповідність характеру управлінським вимогам. Групова соціалізація в суспільних зрізах ставила його перед необхідністю ретушувати позитивні ознаки особистості з метою набуття іншої власної натури. Відбувалося масштабне маскування персон, освячене логікою номенклатурної доцільності та уявленнями про їхнє власне апаратне покликання. Номенклатурниками не народжувалися – ними ставали. Вони перероджувалися на виконавців, сприймали дійсність, ігноруючи саму можливість інтелектуальних дебатів, духовних пошуків, «самокопання». У внутрішньому світі номенклатурника переважала безпроблемність. Номенклатура довоєнного двадцятиріччя сумлінно переймалася творенням саме такого іміджу [13, 13 – 14]. «Абсолютизація слухності вказівок вождів, безпомилковості партійної лінії й партійна дисципліна заклали основу антиінтелігентного способу буття, прислужництво й безхребетність номенклатури», – відзначає Б. Кухта [14, 76].

Іншою ознакою поведінки повоєнної номенклатури був перманентний спадковий страх за власну долю, котрий зберігався й у часи «відлиги». Академік Є. Чазов свідчить, що К. Ворошилов навіть у 1960 – і рр., ідучи до спальні, закривав із середини всі замки: на вікнах і дверях, а під подушку клав пістолет [15, 30].

У роки «відлиги» з'явилася нова тенденція: хрущовський курс передбачав піднесення суспільного статусу партійно – державного апарату після стрімкого зниження його ролі від середини 1930 – х рр. Отже, здавалося, слід було сподіватися на модернізацію портрету чиновника. Однак апаратники звично втілювали в життя новий стратегічний курс шляхом адміністративного тиску на управлінські структури. Таку задачу міг вирішити тільки номенклатурник із портретом, «написаним» у сталінські часи.

Перегляд призначення апаратного функціонера, що відбувся за хрущовської доби, додавав лише відтінків його образу, який змінювався

пропорційно престижності місця в певній номенклатурній ланці. При цьому бюрократична «вага» визначалася масштабністю контролюючих функцій апаратника. Сам статус «перевіряючого» (інспектора, контролера, уповноваженого) створював навколо чиновника особливу атмосферу. За ним ніби закріплювалося право безапеляційно судити про все, до чого функціонер мав справу, навіть без відповідної компетенції в конкретних питаннях.

Таким чином, узагальненому портретові представника номенклатури Української РСР повоєнного двадцятиріччя були притаманні характеристики, які виокремлювали апаратного функціонера із загальної маси громадян і свідчили про його кастову надійність, специфічну політичну елітарність у тоталітарному суспільстві. Номенклатурнику 1945 – 1964 рр. були властиві декласована свідомість. Соціальне походження у певному сенсі ставало не принциповим. Одномірність сприйняття світу у нього, зазвичай, межувала з відсутністю потреби в самоаналізі. Боротьба за власні інтереси вимагала постійної налаштованості на рішучі дії. Працівники номенклатури були носіями менталітету, що живився усвідомленням статусу представників влади. Цей чинник, попри розбіжності в таких об'єктивних параметрах, як національність, соціальне походження, кар'єрні нахили, освіта тощо, групував номенклатуру, формувал її інституційну позицію [16, 54].

Типологічний портрет в узагальненому вигляді змальовує загалом малопривабливий тип цинічного притосуванця до комфортних життєвих умов. Виокремлюючись у суспільстві в особливу, вищу касту, функціонери бачили себе господарями життя. Характеризуючи їх, Й. Сталін зазначав: «Люди, які стали вельможами, люди, які вважають, що партійні та радянські закони не для них, а для дурнів» [17, 592 – 593].

У повоєнне двадцятиріччя оформився особистісний тип бюрократа «нової хвилі». Набула довершених форм корпоративна презентабельність партійно – державних службовців, викристалізувалися специфічні морально – психологічні риси. Серед них, щоправда, були й позитивні характеристики: почуття підвищеної соціальної відповідальності; перспективне мислення; прагнення до аналізу та обліку якомога ширшого кола чинників і наслідків пропонованих рішень; виробнича енергійність; діловитість тощо. Однак бюрократ – чиновник набував здебільшого негативних якостей, до яких слід віднести риси, котрі не компенсуються компліментарними ознаками (компетентність не можна виправдати непорядністю); байдужість до соціального сенсу, призначення і наслідків власної діяльності; надання пріоритетів формі справи стосовно її змісту; підміна державних інтересів на приватні, відомчі, корпоративні, кар'єристські; ставлення до службової ієрархії як самодостатньої цінності («начальству видніше»); консерватизм та орієнтація на незмінність, стійкість положення і максимальну підконтрольність ієрархічно нижчого – вищому, виключення ризиків і невизначеності. Внутрішня номенклатурна шкала цінностей мала за критерії не ініціативність та самостійність особи,

а її старанність і слухняність, здатність «не висуватися», підлаштовуватися під начальство [18, 51 – 53].

Мало досліджене питання повсякденності чиновника в екстраполяції на типологічний портрет номенклатурного службовця різних рангів спонукає зупинитися на типажі свідомості, набутому партійно – державним функціонером. Її першою ознакою є підпорядкованість апаратній дисципліні, котра часто вимагала при виконанні службових обов'язків зректися морально-громадянських принципів. Бюрократична корпоративна етика та психологія псевдоколективізму на ґрунті групової поруки й знеособлення передбачали імітацію активності в поєднанні з технікою «перекидання» справ і турбот на підлеглих, чи рівнозначних колег. Неординарні працівники сприймалися, як порушники правил, «чужі» елементи, які заслуговували на відсторонення за замах на «кабінетні» процедури.

Келійність вирішення питань, монополізація інформації, застосування засекреченості поряд із ужитком мовних «кліше» також виокремлювали номенклатурного працівника в соціумі. Домінували перестраховка, канцеляризм, ритуалізація звичних дій, остерігання від змін та масштабне окомозамилування.

Таким чином, протягом 1945 – 1964 рр. оформився стереотип, пов'язаний з умінням номенклатурного апаратника переносити атрибути власної службової ролі на позапрофесійну значимість особи. Останнє живило такі явища номенклатурного норадку, як панство, показова демонстрація власної значущості, можливостей вирішувати (або забороняти вирішувати) «питання» [18, 54 – 56].

Узагальнюючи портретні риси номенклатури у 1945 – 1964 рр., слід назвати ідентичність її представників на ґрунті далекої від порядності моральності. Поведінка управлінця визначалася споживацьким сприйняттям життя, зверхнім ставленням до підлеглих, грубощами у спілкуванні. Проте, йдеться переважно про «начальство». Чиновники низових ланок здебільшого були професійними виконавцями службових обов'язків. Останніми власне й забезпечувалося функціонування партійно – державного механізму.

Закритість влади, її віддаленість від народу, ігнорування демократичних засад суспільного життя спричиняли кастову ізольованість партійно – державної номенклатури, завдяки чому її представники набували специфічних характеристик. Вони виокремлювали управлінців в ізольовану групу номенклатурників Української РСР 1945 – 1964 рр. Тільки принципова відповідність цим вимогам дозволяла функціонерам просуватися кар'єрними сходами.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Паренти М. Демократия для избранных. Настольная книга о политических играх США // Пер. с 7 – го англ. издания В. Горбатко / М. Паренти. – М.: «Поколение», 2006.
2. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940 – х –

середина 1950 – х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3 – х частинах. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 1, 2. – С. 147. **3.** Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; за ред. Ю. Шаповала. – К.: Гетьза, 2003. **4.** Погребняк Я. П. Не предам забвению...: 2 – е изд., испр. и доп. / Я. П. Погребняк. – К.: Издательство «Арт Эк», 2004. **5.** Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени: Документы из личного фонда Н. С. Хрущева: В 2 – х томах; Открытый архив: Справочник опубликованных документов по истории России XX века из государственных и семейных архивов (по отечественной журнальной периодике и альманахам. 1985 – 1996 гг.) / Сост. И. А. Кондакова. 2 – е изд. доп. и испр. – М.: РОССПЭН, 1999. – Т. 2. **6.** Гаман – Голутвина О. В. Политические элиты России: веки исторической эволюции / О. В. Гаман – Голутвина. – М.: РОССПЭН, 2006. **7.** Алидин В. И. Государственная безопасность и время / В. И. Алидин. – М.: Изографус, 2001. **8.** Каган С. Кремлевский волк: Пер. с англ. / С. Каган. – М.: Прогресс, 1991. **9.** Мухин Ю.И. Власть над властью / Ю.И. Мухин. – М.: Алгоритм, 2007. **10.** Коржихина Т. П. Советская номенклатура: становление, механизмы действия / Т. П. Коржихина, Ю. Ю. Фигатнер // Вопросы истории. – 1993. – № 7. **11.** Is Russian Reformable? Change and Resistance from Stalin to Gorbachev / R. V. Daniels. – Boulder, 1988. **12.** Keenan E. L. Moscovite Political Folkways / E. L. Keenan // Russian Review. 1968. – № 45 (2). – P. 169. **13.** Фицпатрик Ш. Срывайте маски!: Идентичность и самозванство в России XX века / Ш. Фицпатрик; [пер. с англ. Л. Ю. Пантюиной]. – М.: Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. **14.** Кухта Б. Політична еліта (кратократичний аспект) / Б. Кухта. – Львів: ШПД, 2011. **15.** Чазов Е. Здоровье и власть / Е. Чазов. – М.: Новости, 1992. **16.** Истер Дж. М. Советское государственное строительство. Система личных связей и самоидентификация элиты в Советской России / Дж. М. Истер; [пер. с англ. Т. Н. Саранцевой]. – М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. **17.** Сталин И. Вопросы ленинизма / И. Сталин. – 10 – е изд. – М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1934. **18.** Оболонский А. В. Бюрократия и государство: Очерки / А. В. Оболонский. – М.: [б. и.], 1996.

УДК 943.088.3(075.8)

Фрольцов В. В.

ПОСТСОВЕТСКИЕ ГОСУДАРСТВА В ПРОГРАММНЫХ ДОКУМЕНТАХ ПРАВИТЕЛЬСТВА Г. ШРЕДЕРА (1998 – 2005 гг.)

В статье осуществлен анализ программных документов правительства Г. Шредера относительно постсоветских государств.. Сформулирован ряд выводов о месте и роли этих стран в рамках постсоветского вектора внешнеполитического курса ФРГ.

Ключевые слова: внешняя политика ФРГ, правительство Г. Шредера, постсоветские государства, Россия, Украина, Беларусь, коалиционные соглашения, Директивы оборонной политики, ежегодные отчеты МИД Германии, внешняя культурная и информационная политика ФРГ.

У статті здійснено аналіз зовнішньої політики ФР щодо пострадянських держав, здійснено огляд документів, прийнятих у період

перебування при владі в Німеччині уряду Г. Шредера (1998 – 2005). Сформульовано ряд висновків про місце і роль цих країн у рамках пострадянського вектору зовнішньополітичному курсу ФРН.

Ключові слова: зовнішня політика ФРН, уряд Г. Шредера, пострадянські держави, Росія, Україна, Білорусь, коаліційні угоди, Директиви оборонної політики, щорічні звіти МЗС Німеччини, зовнішня культурна й інформаційна політика ФРН.

This article focused on the analysis of references to the Post-Soviet states within the dedicated to the German foreign policy chapters of key political documents from the period of Gerhard Schroeder's government (1998 – 2005). Some important conclusions about a place and role of these countries in the frameworks of the Post – Soviet direction of the German foreign policy were formulated.

Keywords: German foreign policy, Gerhard Schroeder's government, Post – Soviet states, Russia, Ukraine, Belarus, coalition agreements, Directives of Defense Policy, annual reports of the German Foreign Ministry, German foreign cultural and information policy.

Изучение основных подходов правительства ФРГ во главе с Г. Шрёдером к определению и реализации внешнеполитических целей и задач в отношении постсоветских стран представляет особый интерес для исследователей в связи с необходимостью дать объективную и всестороннюю оценку взаимодействия Германии с этими странами на рубеже XX – XXI вв.

Именно в этот период завершилось начатое еще в первой половине 1990-х годов формирование комплексного видения места и роли постсоветского пространства в целом и отдельных его стран в системе внешнеполитических приоритетов ФРГ, которое в дальнейшем легло в основу политики нынешнего правительства Германии в этом регионе. Важность детального и всестороннего рассмотрения такого видения на основе содержания ключевых политических документов правительства Г. Шрёдера: коалиционных соглашений, Директив оборонной политики, итоговых годовых отчетов МИД ФРГ и др. для анализа современного внешнеполитического курса этого государства, в свою очередь, обуславливает актуальность такого исследования.

На упоминание постсоветских стран в программных документах правительства Г. Шрёдера, безусловно, обращали внимание многие исследователи, занимавшиеся изучением отношений ФРГ с отдельными постсоветскими странами в конце 1990 – х – начале 2000 – х годов. Среди белорусских авторов необходимо, прежде всего, отметить А.В. Русаковича и А.В. Шарапо. Внимание этому вопросу уделил и целый ряд украинских исследователей, в числе которых необходимо указать А.Ю. Мартынова, В.В. Солоненко, А.В. Старостенко, В.В. Химинца и др. В Российской Федерации эта проблематика затрагивалась такими авторами, как

А.Ю. Ватлин, Л.М. Воробьёва, А.В. Загорский, Н.В. Павлов и др. Среди немецких экспертов, в свою очередь, нельзя не упомянуть Х. Даухерт, А. М. Кляйна, Г. Херрманн. Тем не менее, в работах всех этих исследователей – германистов обращалось внимание лишь на упоминание в программных документах правительства Г. Шрёдера отдельных государств постсоветского пространства: Беларуси, Украины, России и т.д., но не всего региона в целом.

Исходя из этого, целью данной статьи является рассмотрение содержания разделов таких документов, которые посвящены постсоветскому направлению внешней политики Германии на рубеже XX – XXI вв. Их анализ, безусловно, не может являться единственным критерием определения значимости региона для внешнеполитического курса правительства Г. Шрёдера. Вместе с тем, такая работа представляется весьма важной и необходимой для более полного и всестороннего изучения указанного вектора внешней политики ФРГ в конце 1990 – х – начале 2000 – х годов.

Ключевой особенностью всех документов программного характера, которые появились после смены правительства ФРГ в конце октября 1998 г. и затрагивали ключевые направления ее внешней политики, в том числе применительно к постсоветскому пространству, стало еще большее по сравнению с первой половиной 1990 – х годов внимание к развитию отношений с Россией. Стратегическое сотрудничество с этой страной с приходом к власти в ФРГ правительства Г. Шрёдера окончательно превратилось в доминирующий вектор внешнеполитического курса Германии в постсоветском регионе, оттеснив взаимодействие со всеми остальными его странами на второй план. Исключение составляла лишь Украина, игнорировать которую в силу политического и экономического потенциала этого государства руководство ФРГ не могло.

Так, в коалиционном соглашении между СДПГ и «Союзом – 90 – Зелёных» под названием «Прорыв и обновление – путь Германии в XXI в.», которое было обнародовано 20 октября 1998 г., речь вновь шла о необходимости развивать и укреплять партнерство с Российской Федерацией. В этой связи упоминался Совет Россия – НАТО. Шла речь и о необходимости расширения сотрудничества с Украиной и другими государствами – участниками программы «Партнерство ради мира». При этом авторы документа декларировали, что «двери» блока оставались открытыми для «новых демократий». В его разделе, посвященном отношениям с соседями Германии и ее исторической ответственности, наряду с Францией, Польшей, Чехией и Израилем упоминались также Россия и Украина. С ними новое правительство ФРГ пообещало развивать хорошие отношения на широкой основе с целью обеспечить стабильность в этом регионе путем поддержки демократических, правовых, социальных и экономических реформ. Была упомянута и важность использования возможностей внешней культурной политики, вещания на зарубежные страны, экономических и научных связей для продвижения открытого

межкультурного диалога, что должно было позволить преодолеть образ врага в отношениях с другими странами [1, 38, 40 – 41].

А новый государственный министр в МИД Германии Л. Вольмер заявил в ходе дебатов в бундестаге, посвященных итогам саммита Европейского совета в Кельне 3 – 4 июня 1999 г., что расширение ЕС на Восток рассматривалось руководством ФРГ, в первую очередь, как своеобразный «экспорт стабильности» в Восточную Европу. По его словам, основной задачей германской политики являлось обеспечение «экспорта европейских структур» в этом направлении с целью создать буфер, то есть отодвинуть от границ ФРГ все потенциальные угрозы, которые могли бы, как полагал Л. Вольмер, теоретически возникнуть после распада СССР на огромном пространстве восточнее Германии [2, 15].

Во втором коалиционном соглашении, которое было подписано СДПГ и «Союзом – 90 – Зелёными» 16 октября 2002 г., правительство Г. Шрёдера взяло на себя обязательство пригласить к вступлению в союз на основе консенсуса максимально большую группу государств на предстоящем в конце ноября этого года саммите Североатлантического альянса в Праге. Говорилось и о намерении использовать расширение ЕС и НАТО для интенсификации сотрудничества с соседями на Востоке. Отмечалось также, что ФРГ в рамках Европейского союза, Североатлантического альянса и «большой восьмерки» стремилась к развитию прочного и долгосрочного партнерства с Россией в области безопасности, а также к поддержанию сотрудничества с этим государством в политической, экономической и общественной сферах с целью содействия проводимым там демократическим, правовым и социальным реформам. Партнеры по коалиции пообещали продолжить и развитие отношений с независимой Украиной на основе общих ценностей, и поддержку ее политики реформ, формирования гражданского общества и укрепления демократии [3, 73 – 74].

В конце мая 2003 г. были обнародованы новые «Директивы оборонной политики». В отличие от аналогичного документа министерства обороны ФРГ 1992 г. в них уже не упоминалось постсоветское пространство как потенциально угрожающий безопасности Германии из – за своей нестабильности регион. В новых директивах говорилось (трижды) лишь о Российской Федерации. Отмечалось, что партнерские отношения с ней открывали принципиально новые возможности для совместного обеспечения безопасности стран Европы. Сотрудничество представлялось необходимым для коллективных действий по предотвращению различных угроз и разрешению международных конфликтов. Подчеркивалось, что такая возможность у ФРГ появилась благодаря новой внешнеполитической ориентации России. В связи с этим было упомянуто ее включение в «большую восьмерку» в качестве полноправного члена на саммите в Канакоссе в июне 2002 г., активизация диалога в рамках Совета Россия – НАТО и совместные мероприятия в борьбе с международным

терроризмом, которые создавали основу для более тесного долгосрочного сотрудничества в сфере безопасности. Характерно, что прибалтийские государства не назывались в документе даже в связи с предстоящим расширением ЕС и НАТО [4, 8, 21].

В итоговом отчете МИД ФРГ за 2003 г. двухсторонним отношениям с Российской Федерацией был посвящен отдельный параграф. Такой же подход присутствовал в рассмотрении сотрудничества со странами Центральной Азии и Закавказья, что объяснялось авторами отчета и повышенным вниманием Германии к Казахстану и республикам Средней Азии после событий 11 сентября 2001 г., и «чувствительным» положением государств Закавказья между Россией, Турцией и Ираном. Говорилось и об их большом политическом и экономическом значении благодаря соседству с богатыми нефтяными и газовыми месторождениями бассейна Каспийского моря. Отношения с Беларусью, Украиной и Молдовой, в свою очередь, рассматривались в рамках взаимодействия расширявшегося ЕС с будущими восточными соседями. А страны Прибалтики были упомянуты лишь в связи с очередными четырехсторонними консультациями министров иностранных дел Германии и этих государств, которые состоялись в Вильнюсе 6 мая 2003 г. [5, 83 – 84, 105, 108 – 112].

Авторы же итогового отчета МИД ФРГ за 2004 г. предпочли не останавливаться вообще на рассмотрении отношений с постсоветскими странами. Даже взаимодействию с Россией был посвящен только небольшой параграф о германо-русских культурных встречах, которые проходили в этом году [6, 187 – 189].

А отношениям с Республикой Беларусь, к примеру, внимание было уделено лишь в коалиционном соглашении 2005 г., которое заключили между собой ХДС/ХСС и СДПГ. Совместно с партнерами по ЕС новое правительство Германии выступало за укрепление в Беларуси демократии, правового государства и прав человека [7, 134]. Й. Фишер же, в свою очередь, указал в мемуарах, изданных в том же году, что все три страны между ЕС и Россией, то есть Республика Беларусь, Украина и Молдова сталкивались в своем развитии с серьезными проблемами [8, 185].

С такой оценкой могли быть солидарны и многие немецкие эксперты, которые и в начале XXI в. продолжали рассматривать эти и все остальные постсоветские государства в качестве проблемных партнеров для ФРГ и ее союзников. Так в изданной в 2010 г. монографии «Германская внешняя политика» Л. Кольшен дал собственные оценки внутривосточному развитию Беларуси, Украины и Молдовы, которые, по его мнению, препятствовали их взаимодействию с ЕС. Особыми же специфическими темами в рамках «восточной» политики Германии являлись, по его мнению, лишь отношения с Россией наряду с Польшей и Чехией [9, 200 – 202].

Еще одной характерной особенностью программных документов правительства Г. Шрёдера явилось значительное внимание, которое

уделялось в них вопросам внешней культурной и информационной политики, в том числе и применительно к постсоветским государствам.

Об этом, к примеру, свидетельствовало включение в коалиционное соглашение СДПГ и «Союза – 90 – Зелёных» 2002 г. упоминания о работе Института им. Гёте. В документе признавалось, что, несмотря на большой интерес во многих странах к немецкому языку и культуре, открыть его представительства везде было невозможно. В этой связи предлагалось найти такие организационные формы, которые позволили бы представлять немецкую культуру там, где это не могло быть сделано с помощью института [3, 75]. Кроме того, с 1989 г. в странах Центральной и Восточной Европы открылось 16 новых представительств Института им. Гёте (в их число были включены и начавшие работу в некоторых постсоветских республиках). А в детальном отчете МИД Германии о внешней культурной и образовательной политике, изданном в октябре 2003 г., отмечалось, что ни одно другое государство не уделяло такого внимания развитию культурных связей с этим регионом как ФРГ [10, 65].

Вместе с тем, внешнеполитическое ведомство Германии все же признало в 2005 г., что количество изучавших немецкий язык в России и странах Центральной Азии, особенно в Казахстане и Узбекистане, в 2000 – 2005 гг. заметно снизилось. И если в 2000 г. 40,03 % от всех, кто изучал этот язык в мире, проживало в странах – членах СНГ, то к 2005 г. их доля снизилась до 35,31 % [11, 22]. Тем не менее, в одной лишь России в 2005 г. насчитывалось 3,3 млн. чел., изучавших немецкий язык [12].

Многие жители и этой, и других постсоветских стран проявляли безусловный интерес к современной культурной жизни Германии, что содействовало успешному проведению таких мероприятий, как Дни ее культуры. Они прошли в Кыргызстане в 1997 г., Казахстане и Молдове в 1998 г., Туркменистане в 1999 г. и Украине в 2000 г. Последнее мероприятие характеризовалось как крупнейшее в своем роде на тот момент. Кроме того, украинское правительство пригласило немецкую сторону принять участие в Культурном форуме в 2003 г. Особенно успешными МИД ФРГ назвал Недели немецкой культуры в Сибири 1999 г. Отмечалось также проведение в 2003 – 2004 гг. крупномасштабных Дней российской культуры в Германии и немецкой – в России. А мероприятия по поддержке немецких общин проводились преимущественно в четырех странах: Российской Федерации, Украине, Казахстане и Кыргызстане [10, 67 – 68].

В качестве наиболее серьезной проблемы во взаимодействии с постсоветскими странами МИД Германии указывал сложный характер переговоров о возвращении перемещенных культурных ценностей с Россией. При этом отмечались подвижки в ее решении в ходе сотрудничества с Украиной, Грузией, Арменией и Азербайджаном [10, 42 – 43]. Так, 29 января 2001 г. Украина вернула ФРГ нотный архив Музыкальной академии Берлина, включая записи сыновей Й.С. Баха. В мае 2003 г. Грузия передала 903 тома из бывшей берлинской Германской

медицинской библиотеки, а также еще 47 книг из Бремена и Магдебурга. Отмечалось также, что после долгих переговоров с Российской Федерацией 24 июня 2002 г. Германия получила 111 из 117 исторических витражей Церкви св. Марии во Франкфурте – на – Одере, которые ранее хранились в коллекции Эрмитажа [5, 237].

В заключение следует констатировать, что тесное сотрудничество с Россией в самых различных сферах: от безопасности до культурных связей представлялось правительству ФРГ в конце 1990 – х – начале 2000 – х годов наиболее эффективным способом обезопасить восточные границы ЕС и НАТО от потенциальных рисков и угроз, которые могли исходить с территории бывшего СССР. Активизация внешней политики самой России в этот период также не осталась незамеченной правительством Г. Шрёдера. Оно еще более усилило внешнеполитический «крен» в сторону интенсивного взаимодействия с этим государством, доставшийся ему в наследство от прежней правящей коалиции ФРГ во главе с Г. Колем и сохраненный в дальнейшем правительством А. Меркель.

Значение же других постсоветских стран для германской политики определялось в большей степени ситуативными интересами самой Германии. Так, взаимодействие с Украиной, Беларусью и странами Прибалтики рассматривалось в контексте расширения ЕС и НАТО на Восток. Отношения с государствами Закавказья и Центральной Азии оценивались, прежде всего, с учетом необходимости обеспечить более широкую международную поддержку проведения военной операции в Афганистане и изучить возможности диверсификации поставок газа и нефти в Европу и т. д.

Решению всех этих задач, как и постепенному наращиванию сотрудничества с постсоветскими странами в торгово – экономической сфере, безусловно, содействовала также активная внешняя культурная и информационная политика правительства Г. Шрёдера на постсоветском пространстве, об особом значении которой свидетельствует и содержание рассмотренных в статье документов.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Aufbruch und Erneuerung – Deutschlands Weg ins 21. Jahrhundert. Koalitionsvereinbarung zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Buendnis 90/Die Gruenen. Bonn, 20. Oktober 1998. – Bonn, 1998. – 42 S. 2. Dr. Ludger Volmer, Staatsminister im Auswaertigen Amt. Stabilitaetsexport nach Osteuropa // Debatte ueber die ergebnisse des europaeischen Rates am 3. und 4. Juni in Koeln und zur deutschen Beteiligung im Kosovo / 41. Sitzung des Deutschen Bundestages // Das Parlament. – 1999. – №24 – 25. – S. 15. 3. Koalitionsvertrag 2002 – 2006: Erneuerung – Gerechtigkeit – Nachhaltigkeit. Fuer ein wirtschaftlich starkes, soziales und oekologisches Deutschland. Fuer eine lebendige Demokratie. Berlin, den 16. Oktober 2002. – Berlin, 2002. – 88 S. 4. Verteidigungspolitischen Richtlinien fuer den Geschaeftsbereich des Bundesministers der Verteidigung / Bundesministerium der Verteidigung; Berlin, 21. Mai 2003. – Berlin: Bundesministerium der Verteidigung, 2003. – 32 S. 5. Deutsche Aussenpolitik 2003/2004. – Berlin: Auswaertiges Amt, 2004. – 291 S. 6. Deutsche Aussenpolitik 2004/2005. – Berlin: Auswaertiges Amt, 2005. – 227 S. 7. Gemeinsam fuer Deutschland – mit Mut und

Menschlichkeit. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. 11.11. 2005. – Berlin, 2005. – 190 S. **8.** Fischer, J. Die Rueckkehr der Geschichte. Die Welt nach dem 11. September und die Erneuerung des Westens / J. Fischer. – Koeln: Verlag Kiepenheuer&Witsch, 2005. – 304 S. **9.** Colschen, L. Deutsche Aussepolitik / L. Colschen. – Paderborn: Wilhelm Fink, 2010. – 461 p. **10.** Auswaertige Kultur – und Bildungspolitik. – Berlin: Auswaertiges Amt, 2003. – 105 S. **11.** Bericht zur Auswaertigen Kulturpolitik 2005/2006. – Berlin: Auswaertiges Amt, 2004. – 46 S. **12.** Kulturelle Zusammenarbeit // Auswaertiges Amt [Electronic resource]. – 2012. – 19 January. – Mode of access: http://www.auswaertigesamt.de/DE/Aussenpolitik/RegionaleSchwerpunkte/Russland/Russland-Zivilgesellschaft-Kultur_node.html.

УДК 342+477

Шматко І. В.

ІДЕОЛОГІЯ ПРАВА ТА АКсіОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МОДЕРНОЇ ДЕРЖАВИ

У статті проаналізовано зв'язок ідеології, права та аксіологічних засад сучасного державотворення. Розглянуто з політологічних позицій зв'язок між неолибералізмом та домінуючими уявленнями про право, відповідальність, суспільство та вину.

Ключові слова: ідеологія, вина, свобода волі, раціональний індивід, відповідальність, Критичні правові дослідження, імморалізм, теологія, нормативність.

В статье проанализирована связь идеологии, права и аксиологических основ современного строительства государства. Рассмотрено с политологических позиций связь между неолиберализмом и доминирующими представлениями о праве, ответственности, обществе и вине.

Ключевые слова: идеология, вина, свобода воли, рациональный индивид, ответственность, Критические правовые исследования, имморализм, теология, нормативность.

The paper analyzes the relationship of ideology, law, and axiological foundations of the modern state building. The article examines the relationship between neoliberalism and the dominant ideas about law, responsibility, society, and the guilt.

Keywords: philosophy, guilt, free will, rational individual, responsibility, critical legal studies, immorality, theology, normativity.

Актуальність теми дослідження визначається суспільними змінами, які відбуваються з 70 – х років ХХ ст. і мають довготривалі наслідки. Тенденції в економіці, політиці та соціальній сфері, посилені фінансовою кризою та економічною рецесією [6], відображаються і на правовій реальності та пануючих уявленнях людей про державу і право, їх легітимність, мету та функції. Зрозуміти ці тенденції та динаміку у їх

власному складному переплетенні дуже важливо для соціальних наук та суспільства загалом.

Автор статті ставить за мету проаналізувати – яким чином ідея автономного і раціонального індивіда та нормативність права зумовлює його ідеологічну функцію, а також – яким чином неоліберальний поворот зумовив посилення названих тенденцій.

Відповідно до мети сформульовано такі завдання: визначити зв'язок, що існує між правом та ідеєю автономного і раціонального індивіда, проаналізувати, як нормативність права формує нашу оптику соціального аналізу та оцінки, які ми надаємо тим чи іншим суспільним явищам, сформулювати, яким чином співвідноситься ідея соціальної зумовленості явищ, що регулюються правом, з неолібералізмом.

Ідея про те, що право є ідеологічним – не нова. Право, як і будь – яке соціальне явище, є породженням певного часу, місця, соціальних сил, а отже не є універсальним. Одночасно право не є нейтральним. Воно відображає та формує певні цінності та установки, вплетені у складну динаміку соціальної матерії. Схожі ідеї можна знайти у багатьох філософів, соціологів, антропологів, істориків. На сьогоднішній день такі ідеї можна назвати навіть частиною певного «здорового глузду» соціальних наук.

Існує безліч досліджень, в яких автори показують детермінанти, що вплинули на право. Втім, все ж наведемо один приклад. Історик Перрі Андерсон у своїй роботі *Lineages of the Absolutist State* аналізує «нове відкриття» римського права у Західній Європі та його вплив на економіку: «Економічно відновлення та введення класичного цивільного права дуже сприяло зростанню вільного капіталу в місті та країні, адже головною відмінною рисою римського приватного права була концепція абсолютної і безумовної приватної власності» [4, 23 – 24].

Одним із найвідоміших мислителів серед критиків права є Карл Маркс, в ідейній спадщині якого можна виділити дві основні лінії критики. Позиції Маркса змінювалися протягом його життя: від поширення на сферу права засад критики релігії Фейербаха, за якою релігія є наслідком самопроектування людиною своїх рис на світ і оформлення їх як «вищих трансцендентних сил», і закінчуючи визначенням права як надбудови до базису продуктивних сил та виробничих відносин. Так чи інакше, але К. Маркс пов'язував право з розвитком суспільства, вважав, що воно обумовлюється суспільними змінами та не є абсолютно автономним.

Важливим етапом у розумінні природи та особливостей феномену права також стали Критичні правові дослідження. Дослідження представників цього напрямку зіграли важливу роль у теорії права англосовітських країн. Їх відмінність від усіх попередніх досліджень права як соціального феномену і зв'язку права та ідеології полягає в тому, що їх авторами були юристи, які взяли на озброєння методи інших дисциплін, а отже застосували міждисциплінарний підхід. Це дозволило їм також говорити про обумовленість права суспільними процесами.

Право в рамках цієї течії розглядається як засіб маскування політики та її легітимізації. Правові дискурси, як підкреслюють представники Критичних правових досліджень, насичені категоріями та образами, котрі безкінечною кількістю різноманітних способів виправдовують існуючий соціальний лад, виставляючи останній як «природний», необхідний та справедливий [8, 370]. Вони вважають, що віра в об'єктивність та незалежність права є ідеологічно зумовленою, а отже – виступають проти правового позитивізму.

Важливо зазначити, що під ідеологією в даному випадку ми розуміємо «систему ідей, уявлень певної людини або соціальної групи» [3], направлених на збереження соціального ладу [8, 22].

Справді, складно заперечувати те, що сучасне суспільство будується на вірі в закон. Не дарма стільки уваги приділяється в суспільстві правозахисту та боротьбі з корупцією. Дискурс «права людини» та вимога виконувати закон є одними з основних для політиків, громадських організацій, профспілок та протестуючих груп, а «законність» – одним з основних легітимуючих засобів у модерній державі та відповідному їй модерному суспільстві.

Така апеляція до права, яке є за своєю природою нормативним, одночасно пов'язана з нормативністю моралі і свідомості. Під нормативністю ми маємо на увазі такі способи регламентації поведінки та оцінки дійсності, що орієнтуються на певну встановлену заздалегідь норму, імператив, який є універсальним, тобто має застосовуватися до всіх подібних випадків. Класичними прикладами нормативної регламентації є, наприклад, християнські норми: «не вбий», «не вкради» та ін.

У цьому контексті яскравим прикладом виступає недавня заява депутата від парламентської політичної партії ВО Свобода Ігоря Мірошниченка з приводу всиновлення сиріт. «Ми [ВО «Свобода» - авт.] вважаємо, що про українських дітей, які з якихось причин не мають батьківської опіки, має піклуватися сама Україна». Так депутат пояснив бажання партії заборонити всиновлення сиріт з українським громадянством [13]. Якщо проаналізувати цей вислів, то стає зрозумілим, що обґрунтування такої позиції є нормативним. Депутат не орієнтується на фактичну ситуацію в країні, не аналізує наявний стан, у той же час апелюючи до певної «повинності», норми: «має піклуватися Україна». Рішення щодо фактичного стану справ, за переконанням депутата, має прийматися на основі того, що «мало би бути».

Домінування нормативної свідомості також можна простежити на прикладі популярної культури, що відображає панівні цінності та оцінки суспільства. Серіали та кінофільми переповнені героями, які відтворюють нормативну логіку.

Таким чином, можна стверджувати, що домінування нормативного правового дискурсу тісно переплетено з нормативною свідомістю, а отже – нормативним моральним судженням. Правова реальність до певної міри зумовлює моральне судження в позаправовому полі. Можемо

стверджувати, що правовий феномен є, таким чином, тісно пов'язаним з більш широким суспільним процесом, домінантним моральним судженням та оцінкою. При цьому важливо зазначити, що гегемонія нормативної моралі детермінує уявлення про те, що всяка мораль є лише нормативною, а отже всяка дія має бути зумовленою абстрактною нормою, а не, наприклад, розрахунком. Сам розрахунок, таким чином, визначається як аморальний.

Феномен нормативності варто шукати у способах легітимації сучасного суспільства. Так, варто зазначити, що легітимність модерної держави та суспільства, як і легітимність будь – якого стратифікованого суспільства, засновується на визнанні його справедливим. Причому, якщо домодерні устрої засновувалися на відвертих есенціалістських міфах про кров, яка визначала те чи інше положення та віднолку до божої волі, то модерні суспільства імпліцитно апелюють до автономності індивіда від зовнішніх детермінацій та його раціональності. Крайньою формою такого судження є загальновідомий вираз Маргарет Тетчер про те, що «суспільства не існує». Цю ж ідею імпліцитно містять, наприклад, і концепція суспільного договору, яку й донині використовують визнані політичні мислителі в США: Роберт Нозік та Джон Ролз, і лібертаріанська концепція індивідуального суверенітету (концепція власності на себе, self – ownership), представлена Мюрреєм Ротбардом та іншими.

При цьому характерно, що ідея автономного та раціонального індивіда структурно нагадує метафізичну суперечку про свободу волі. Так, сучасний філософ Мішель Онфре відзначає саме свободу волі як ідею, що лежить в основі всякого права: «...юдео – християнська епістема утворює концептуально-ментальну імперію, розливу по всіх капілярах цивілізації та культури», – каже французький філософ. Він наводить два приклади на підтвердження своєї тези. Одним з таких прикладів є феномен права. М. Онфре стверджує: «відсутність хреста у залі суду ще не гарантує незалежності правосуддя щодо панівної релігії» [11, 59].

М. Онфре вважає, що самі засновки юридичної логіки походять з Книги Буття. «Апарат, техніка та метафізика закону прямо впливає з того, чого вчить байка про первісний рай. Це історія про людину, що є вільною, а отже, готовою відповідати за свої вчинки, а отже, потенційно винною. Оскільки вона наділена свободою, то може обирати між тими чи тими можливостями, або надавати перевагу одним можливостям замість інших. Тож будь-яка дія спричинена вільним вибором, осмисленою та явною доброю волею», – каже філософ. Саме це, на його думку, легітимує відповідальність, а отже і право. [11, 61]

М. Онфре як прихильник Фрідріха Ніцше в даному випадку продовжує його думку. Знаменитий німецький філософ також пов'язує ідею про «вільну волю» з вірою, називаючи її «найсумнівнішим фокусом теологів, який тільки існує» [10, 583]. Він стверджує, що поняття «вільної волі» було створено з метою «зробити людство «відповідальним». «Людей мислили «вільними», щоб їх можна було судити й карати, – щоб вони

могли бути винними: отже, кожна дія мала мислитися як навмисна, а джерело кожного вчинку – таким, що міститься у свідомості» [10, 583], – зазначає Ф. Ніцше. «Ніхто не відповідальний за те, що він взагалі існує, що він має такі – то і такі – то якості, що він знаходиться в цих обставинах... Він не є наслідком власного наміру, волі, мети...», – стверджує німецький філософ [10, 584].

Схожі думки також ми можемо знайти й у Г. В. Ф. Гегеля в його роботі «Хто мислить абстрактно?». Гегель пише про вбивцю, якого ведуть страчувати. «Для натовпу він вбивця – і тільки. Дами, може статися, відмітять, що він сильний, гарний, цікавий чоловік. Таке зауваження обурить натовп: як так? Вбивця – красивий?

Знавець людської душі проаналізує перебіг подій, що сформували злочинця, виявить у його житті, у його вихованні вплив поганих стосунків між його батьком та матір'ю, побачить, що колись ця людина була покарана за якусь незначну провину надто суворо, і це озлобило його проти громадянського порядку, змусило його до спротиву, який обумовив те, що злочин став для нього єдиним способом самозбереження. От це й називається «мислити абстрактно» – розпізнавати у вбивці лише одне абстрактне – що він убивця й називанням такої якості знищувати в ньому все інше, що і складає людське єство» [6].

М. Онфре говорить у цьому контексті про «християнський атеїзм». Зрозуміти, що він має на увазі, легко, якщо згадати аналогічні міркування Ж. – П. Сартра. Класик французької філософії пише: «Коли близько 1880 року деякі французькі професори намагалися виробити світську мораль, вони заявляли приблизно так: «Бог – марна й дорога гіпотеза, і ми її відкидаємо. Однак для того, щоб існувала мораль, суспільство, світ культури, необхідно, щоб деякі цінності сприймалися всерйоз і вважалися існуючими а релігії. Необхідність бути чесним, не брехати, не бити дружину, мати дітей та ін. повинна визнаватися апріорно. Отже, потрібно ще трохи попрацювати, щоб показати, що цінності все ж існують як скрижалі у світі, навіть якщо бога немає. Інакше кажучи, ніщо не змінюється, якщо бога немає... Ми збережемо ті ж норми чесності, прогресу, гуманності; тільки бог перетвориться в застарілу гіпотезу, яка спокійно, сама собою відліре» [12].

Тут також доречно буде знову згадати й про К. Маркса, який вважав критику релігії передумовою для будь – якої іншої критики. Як пам'ятаємо, для німецького філософа критика неба стає критикою землі, критика релігії – критикою права, а критика теології – критикою політики.

Ідея автономного та раціонального індивіда, або ж свободи волі, таким чином, уможливило гегемонію судження, яке визначає як справедливе таке суспільство, де кожен отримує «по заслугах». За такої моделі порушники закону отримують справедливе покарання, а бідні стають бідними саме тому, що вони не заслужили більшого. На противагу тому і цілком у згоді з веберівським, суголосним з протестантством концептом, «багатими» стають через власний «успіх», тому що «багато

працювали». Успіх є детермінованим зусиллями індивіда, а не його походженням чи зовнішніми умовами, а зусилля є результатом вільного вибору індивіда.

У цьому контексті є доволі цікавими ті зміни в публічному дискурсі, які ми можемо спостерігати з 70 – х років ХХ ст., коли ідейну гегемонію захопив неолібералізм. Згорання соціальних програм та явище, що отримало назву «криміналізації соціальних проблем», легітимуються риторикою, яка підкреслює індивідуальну відповідальність індивіда за його економічний та правовий стан. Іншими словами, все частіше соціальні проблеми не визнаються спільними для всього суспільства, а вважаються особистою справою кожного індивіда. Французький соціолог П'єр Бурдьє з цього приводу зазначав: «Від початку вона [неоліберальна теорія – авт.] ґрунтувалася на загрозливій абстракції. В ім'я вузького і прямолінійного трактування раціональності як індивідуальної раціональності, вона виносить за дужки економічні й соціальні чинники раціональних орієнтацій і економічні та соціальні структури, що є умовою їх застосування» [5]. Знаменитий соціолог також зауважив, що конструюючи ідею на ідеальному рівні, неолібералізм одночасно діалектично матеріалізує її, втілює в життя, таким чином, створюючи основи для відтворення себе й на ідейному рівні. Або ж, якщо транскрибувати те саме в термінах П. Бурдьє, «десоціалізована та деісторизована «теорія» таким чином *«робить себе правдивою та емпірично доказовою»*. «Реалізувати віру в атомізованого індивіда через створення роз'єднанія колективностей, створення ізольованих індивідів у дійсності. Так неоліберальна теорія конструє реальність, яку, начебто, описує, «наприклад, через індивідуалізацію зарплат та кар'єр як функцію індивідуальних компетенцій з наступною атомізацією працівників» [5].

Отже, ми можемо побачити, що право виконує ідеологічну функцію зі збереження наявного соціального порядку, одночасно вплітаючись у неоліберальний ідеологічний та політичний поворот останніх десятиліть. Нормативність права, як і апеляція до моральних норм, служить заміником тому, щоб шукати соціальні детермінанти явищам, які прийнято називати «злочинами». Альтернативою в такій ситуації виступає ідея автономного від соціальних обумовленостей та раціонального, а отже – вільного від ірраціональних мотивацій індивіда. Право, таким чином, приховує дійсність та творить «хибну свідомість», легітимуючи наявний соціальний порядок тим, що виносить соціальні проблеми із сфери відповідальності держави та суспільства.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Andrew Altman Critical Legal Studies: A Liberal Critique.: Princeton University Press New Jersey 1990. – 206 p.
2. Richard W. Bauman Critical Legal Studies : A Guide to the Literature. Contributors / Richard W. Bauman. – Boulder : Westview Press 1996. – 279 p.
3. Альтюссер Л. Идеология и идеологическое аппараты государства [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/ 2011/3/al3.html>.
4. Андерсон,

Перри. Родословная абсолютистского государства. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. – 512 с. **5.** Бурдые П. Сутність неолібералізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://commons.com.ua/?p=9295>. **6.** Гегель Г. В. Ф. Кто мыслит абстрактно? [Электронный ресурс]. Фридрих Вильгельм Гегель. – Режим доступа: <http://philosophy.ru/library/hegel/abstr.html> **7.** Кліман Е. Що лежить в основі великої рецесії [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://commons.com.ua/?p=13988>. **8.** Мангайм К. Идеология та утопія. – К.: Дух і Літера, 370 с. **9.** Мережко А. А. История между народно – правовых учений / А.А. Мережко. – К. : Таксон, 2006. – 492 с. **10.** Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т. 2 / Пер. с нем. – М.: Мысль, 1990. – 829 с. **11.** Онфре М. Трактат атеології. Фізика метафізики. – К. : Ніка – Центр, 2010. – 216 с. **12.** Сартр Ж. – П. Екзистенціалізм – це гуманізм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://scep sis.ru/library/id_545.html. **13.** Свобода выступила против усыновления украинских детей иностранцами [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://focus.ua/politics/257523>.

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

РОЗДІЛ II

ДЕРЖАВА, СУСПІЛЬСТВО, ГРОМАДЯНИН: АКСІОЛОГІЧНІ ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ

УДК 321.7

Кудряченко А.І.

ЄВРОПЕЙСЬКІ ДЕМОКРАТИЧНІ ЦІННОСТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗБУДОВУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО КОНТИНЕНТУ

Аналізуються теоретичні, політико-правові та світоглядні засади демократії, складові впливу європейських демократичних цінностей на становлення та розвиток громадянського суспільства як у країнах Західної, так і Східної Європи.

Ключові слова: демократія, права і свободи громадян, взаємодія, соціально-політичні інститути, Європейська конвенція щодо захисту прав людини, громадянське суспільство.

Анализируются теоретические, политико-правовые и мировоззренческие принципы демократии, составляющие влияния европейских демократических ценностей на становление и развитие гражданского общества как в странах Западной, так и Восточной Европы.

Ключевые слова: демократия, права и свободы граждан, взаимодействие, социально-политические институты, Европейская конвенция о защите прав человека, гражданское общество.

The author analyses the world outlook basis, theoretical, political and legal principles of democracy, components of the impact of the European democratic values on the formation and development in the Eastern and Western Europe.

Key words: democracy, human rights and freedoms, interaction, social and political institutions, European convention as for human rights defence, civil society.

Феномен демократії завжди привертав і привертає нині до себе увагу практично кожної політично свідомої людини. Поняття демократії формувалося історично і з розвитком людства воно постійно змінюється. Нових вимірів та поширення на величезних географічних обшарах європейського континенту демократія набуває саме на зламі ХХ – ХХІ століть. Поступальний розвиток західноєвропейських держав та Північної Америки ось вже тривалий історичний період ґрунтується на засадах свободи і демократії, приватної власності і вільного ринку, тут

протяжний час сповідують принципи правової держави та підтримки громадянського суспільства. Свого часу А. Лейпгарт у слушних дослідженнях з проблем демократії довів, що станом на середину 1980-х рр. з усіх держав світу лише біля 20 були стабільними демократіями [1]. Прискіпливий погляд та аналіз дає можливість констатувати, що тут має місце регіональний культурно-цивілізаційний феномен – це були держави ареалу Західної Європи та Північної Америки. Виняток склали, із деякими застереженнями, Японія, Індія та Ізраїль. Суспільно-політична практика останніх десятиліть дає підстави стверджувати про більш менш успішне поширення засад демократичного розвитку у відчутно ширших географічних межах. Так, започатковані на рубежі 1990-х рр. трансформаційні зрушення у країнах Східної Європи стали своєрідним і успішним тріумфом демократії в континентальному вимірі, де доволі потужно стали стверджуватися (західно)європейські демократичні цінності.

В політико-правовій теорії у визначенні феномена демократії є декілька суттєвих ознак. Вони в сукупності визначають її сутність практично повною мірою. Демократія постає, по-перше, формою держави; по-друге, вона є формою плюралістичної організації громадянського суспільства і висловлюючих його інтереси політичних партій, професійних спілок та інших суспільних організацій; по-третє, демократія виступає як політичний світогляд і відповідний суспільно-політичний рух. Ці визначення доповнюються висвітленням поняття демократії як соціальної і політичної цінності, як політичного процесу тощо [2]. Термін демократія слушно використовується не лише для характеристики певної форми держави, але і для визначення устрою будь-якої організації, де забезпечуються рівноправна участь її членів в управлінні та прийнятті рішень, якими вони керуються.

Суспільно-політичні інститути, а в їх числі також інститут громадянського суспільства, багато сучасних дослідників вважають найважливішими чинниками демократії. Демократія як політичний процес та світогляд має ціннісне навантаження і постає ознакою «людського виміру». На практиці ціннісні підходи та орієнтації виявляються в тих оцінках, які людина застосовує до обставин, політичних подій та до самої себе. Демократія, будучи політичним світоглядом, постає відображенням у свідомості громадян самого її змісту, насамперед, ідей свободи та рівності прав. Формуючись на ґрунті суспільних відносин, демократія завжди знаходила своє теоретичне обґрунтування в цих ідеях і уявленнях про них.

Розробку проблематики демократії у її соціально-ціннісному значенні започаткував німецький дослідник Ю. Хабермас у своїх роботах: «Теорія комунікативної дії» та «Мораль і комунікація» [3]. Ціннісні аспекти демократії розвинули інші представники західної політичної науки. Для Дж. Шумпетера демократія – це метод інституційного узгодження інтересів при прийнятті рішень для загального блага [4]. На думку Ж. Бурдо, демократія нині – це і філософія, і спосіб життя, і релігія,

а потім як похідне від них – форма правління [5]. За баченням відомого італійського конституціоналіста Дж. Мараніні, демократія – кінцева мета, вища цінність будь якої влади [6]. Іншими словами, при всьому різноманітті відтінків змісту демократії у ціннісних настановах західної політико-правової думки демократія, як політична та правова цінність і світоглядний ідеал, стала невід’ємним елементом політичної свідомості мільйонів громадян. Слід також враховувати, що цей суттєвий момент далеко не завжди враховується при аналізі функціонування інститутів демократії, особливо у випадках, коли з поля зору випадають глибинні витоки «демократичного консенсусу» у суспільствах, які зазнають тиску в силу існуючих соціальних конфліктів і гострої політичної боротьби.

В період трансформаційних перетворень в Україні, коли формуються головні, засадничі складові демократичного розвитку, природно, що значна увага приділяється розбудові громадянського суспільства. Адже розвинене громадянське суспільство є складовою і передумовою демократичного поступу тієї чи іншої держави, коли ці дві складові взаємодіють між собою та формують розвинені соціально-правові відносини. Громадянське суспільство існує за умов демократії і воно забезпечує демократичність владних інститутів і загалом держави. Натомість нерозвиненість і слабкість громадянського суспільства є однією із умов існування авторитарного чи тоталітарного режимів.

Теоретичні та ціннісні засади становлення в Україні громадянського суспільства і його інституцій нині набувають все більшої ваги. Вони детерміновані, по-перше, значним поширенням та притягальністю європейських цивілізаційних цінностей, а по-друге, все відчутнішим проявом глобальної тенденції демократизації суспільних процесів, яка поступово охоплює собою все ширше коло держав і народів світу. Тим самим дана проблема має як теоретичне, так і практичне значення в контексті утвердження все більш демократичного типу міжнародного і міждержавного спілкування. Для європейських народів, як і більшості народів світу, пріоритетним виступає дотримання прав і свобод людини, міждержавного мирного та взаємовигідного спілкування як складових подальшого поступу людської цивілізації.

Більшість дослідників справедливо стверджують, що проблема формування інституту громадянського суспільства має комплексний характер. Вона передбачає не лише питання взаємодії суспільства і державної влади, прав і обов’язків громадян перед державою і обов’язків держави перед громадянами, але й діяльності політичних партій і громадських організацій, ролі засобів масової інформації як соціального інституту тощо. Проблема має багатовимірний характер – це дотримання засад демократії та її традицій, практика демократичних процедур і вплив політичних прецедентів, дієвість інституцій громадянського суспільства та способів його взаємодії. Проблематика громадянського суспільства вже тривалий час є предметом дослідження для багатьох зарубіжних і вітчизняних науковців.

Формування усталеної демократії і розвинутого громадянського суспільства в державах європейського континенту (та Північної Америки) мають доволі тривалу історію. Ретроспективний погляд підтверджує слушність твердження про те, що були різні періоди у даних країн, зокрема й відхилення від демократичних принципів, а в окремих із них, доволі відчутні. "Як добре відомо, Німеччина та більшість країн європейського континенту пройшли через тяжкі випробовування у першій половині ХХ століття. Однак ФРН, поставши після розгрому Третього Рейху, стала сповідувати і більш повно дотримуватися засад демократії. Її політична система та демократичні цінності стали в нагоді при приєднанні земель колишньої НДР в одну державу.

Громадянське суспільство – живильне середовище демократії. «Уся влада виходить від народу», – проголошує стаття 20, пункт 2 Основного Закону – Конституції Федеративної Республіки Німеччина[6]. Народ – це громадяни з їхніми закріпленими в Конституції правами, які мають також обов'язок підтримувати в порядку суспільство і брати участь у розв'язанні проблем. Жива демократія, як сказав колишній Федеральний президент Ріхард фон Вайцеккер 1992 року, потребує активної, критичної співучасті громадян і в період між виборами [7].

Проте, поступ держав західного ареалу, особливо останнього періоду, є показовим того, що демократичні цінності все відчутніше брали гору, а розвиток цих держав базується на цінностях свободи і демократії. Відомо, що демократичні цінності сформувалися в епоху Просвітництва і були політично заявлені ще під час Великої Французької революції 1789 р. «Свобода» (Liberte`), «Рівність» (Egalite`), та «Братерство» (Fratarnite`) стали провідними гаслами і цінностями тієї Французької революції. Певно, що сьогодні замість «братерства» скоріше стверджується «солідарність». Підкреслю, що шлях від проголошення даних гасел до їх реалізації в політичній практиці, був звивистий і доволі протяжний.

Утвердження демократичних цінностей, а разом з ними й розвитку громадянського суспільства його інституцій в державах Європи (та Північної Америки) набули особливої ваги та актуального звучання у період після Другої світової війни, в 1960- ті та наступні десятиліття. Вони були спричинені як викликами внутрішнього розвитку, так і проблематикою, що виходила із міжнародних відносин. Це були етапи, що пов'язувалися з повесними пошуками мирних альтернатив розвитку, з загостренням блокового протистояння, з широким студентським протестним рухом, а також із посиленням ініціатив по збереженню навколишнього середовища тощо. За цей повесний період до числа найбільших досягнень, якими пишаються держави усталеної демократії, сьогодні належать: особиста свобода громадян, свобода думки, рівність громадян перед законом, ідеологічний плюралізм, пропорційне оподаткування всіх громадян, чітка ув'язка держави з конституцією та розвинуте громадянське суспільство.

Вельми важливо, що низка конституційних положень тих чи тих західних країн мають невідемною складовою основні права і свободи громадян. Скажімо, в діючій Конституції Франції, що була прийнята у 1958 р., складовою частиною є Декларація прав людини і громадянина, прийнята 1789 р. В ній у 17 статтях зафіксовані основні права і свободи людини і громадянина. А це положення: ст. 1 про те, що «люди народжуються й залишаються вільними і рівними в правах»; ст. 2 вказує на права і невідчуженість «свободи, власності, безпеки та спротив гнобленню»; що «свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому: таким чином, реалізація природних прав кожної людини має лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі можуть бути встановлені лише законом» - констатує ст. 4. А у ст.13 стверджується підхід, що суспільні податки «повинні бути рівномірно розподілені поміж усіма громадянами у відповідності з їх статками» [8,13].

В Основному законі ФРН, розробленому та прийнятому за сприяння США, Англії та Франції 1949 р., був сформульований у першому розділі 1 каталог основних прав як системи цінностей із зобов'язанням держави поважати і захищати гідність людини. Основні права громадян визначені безпосередньо чинними. Це стало одним з найважливіших нововведень Основного закону порівняно з попередніми конституціями, каталоги основних прав яких переважно мали характер загальних програмних заяв. У ст. 1, яка належить до непорушних конституційних принципів, що не підлягають зміні, зазначається: «Гідність людини є недоторканою. Поважати її та захищати є обов'язком усієї державної влади. Німецький народ встає тому на захист непорушних і невід'ємних прав людини як основи будь-якої людської спільноти, миру і справедливості у світі» [8, 13]. Причому, з останнього речення випливає безпосередній зв'язок цієї конституційної норми зі сферою зовнішньої політики.

Офіційно проголошеною метою німецької політики у галузі прав людини було і залишається встановлення та забезпечення в країні та повсюди у світі ширшого спектру громадських, політичних, економічних, соціальних та культурних прав. У цьому зв'язку федеральний уряд виходить завжди з того безперечного факту, що політика у галузі прав людини починається у власній країні і тільки на цій основі може отримати довіру та підтримку на міжнародній арені. Водночас зазначу, що Німеччина, як учасниця всіх провідних міжнародних угод та конвенцій, сама також піддалася уповоєнний період контролю з боку світової спільноти стосовно дотримання прав людини на своїй території.

То ж ці та подібні конституційні засади щодо демократичних цінностей та прав і свобод людини були і залишаються характерними для держав розвинутої демократії. Слід підкреслити, що головні демократичні цінності містяться у Хартії прав людини Ради Європи та у Хартії основних прав людини Європейського Союзу [9]. Ці документи вже стали своєрідним узагальненим каталогом непорушних принципів і

демократичних цінностей повоєнного періоду та початку XXI століття відповідно.

Слід наголосити, що панєвропейські ініціативи ще в міжвоєнний період артикулювалися і були підтримані широкою громадськістю різних держав. Більше того, ці напрацювання та прихильність суспільств новим підходам стали в нагоді у наступний період. Переживши дві світові війни, держави світу засудили агресивну політику та вели пошук шляхів мирної взаємодії. В цьому контексті провідні західноєвропейські лідери відмовилися від традиційних засад протистояння у міждержавних відносинах і перейнялися проблемами єднання континенту. Однією із перших європейських новоутворених інституцій, яка стала займатися питаннями зміцнення миру та співпраці держав, проблемами утвердження прав людини була Рада Європи, заснована 1949 р. Її створення передувало формуванню Європейського об'єднання вугілля і сталі (з якого виріс нинішній Європейський Союз). Первісно Рада Європи складалася із десяти країн, а нині до її складу входить 47 держав континенту. У Статуті, прийнятому 5 травня 1949 р., були сформульовані наступні завдання: «Задачею Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їх спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу» [10].

Це означало, що Рада Європи має зміцнювати демократію, верховенство права і права людини в своїх державах-членах та слугувати економічному і соціальному поступу. Окрім того Рада Європи мала сприяти розвитку та свідомості задля утвердження культурної ідентичності та розмаїття Європи і допомагати знаходити спільні рішення на виклики, з якими стикалася європейська спільнота. В той же час військово-політичні питання не входили до компетенції Ради Європи.

Одним із головних завдань Ради Європи став захист прав людини, яке сформульоване у Європейській конвенції про захист прав людини. Ця Конвенція, до якої приєдналися усі 47 держав-членів, є міжнародною гарантією захисту основних прав та свобод. Кожен громадянин, який живе в одній з країн-членів Ради Європи, спираючись на цю Конвенцію, може звернутися до Європейського суду з прав людини, якщо його подання не було взяте до уваги в національній правовій системі.

Проте, влада та вплив Ради Європи обмежується силою її переконання. Співробітництво між державами відбувається шляхом конференцій, спільних акцій, кампаній та рекомендацій. Наразі існує понад 200 конвенцій та угод, котрі є чинними лише у тих державах-членах, які їх ратифікували. Тим самим держави-члени можуть самі вирішувати, чи вони згодні з цим, чи ні, їх не можна примусити до прийняття на себе певних регулювань. Винятком є Європейська конвенція про захист прав людини, котра є певною мірою «вхідним квитком» до Ради Європи. Хто з нею не погоджується, той не може залишатися членом Ради Європи.

З 1990 р. до Ради Європи вступили держави Східної та Південно-Східної Європи й тим самим вона стала загальноєвропейською інституцією. І з цього часу вплив і політичне значення даної інституції значно зросли. Рада Європи надавала і надає підтримку колишнім державам східного блоку в побудові демократичних структур. Зокрема, Рада Європи, її комісії проводили і проводять нині моніторинг щодо демократичності виборів, розвитку і правового статусу засобів масової інформації, формування нового законодавства, дотримання основних прав і свобод людини, становлення громадянського суспільства у країнах молодій демократії тощо. Часто про Раду Європи говорять як про попередній етап членства в Європейському Союзі, хоча з правової точки зору тут не має ніякого зв'язку. Однак ще жодна держава не стала членом ЄС, якщо вона не належала до лав Ради Європи.

Україна з 9 листопада 1995 р. є членом Ради Європи й на сьогодні вона приєдналася до понад 60 договорів та конвенцій РЄ. Серед них Європейська конвенція про захист прав людини, Європейська угода в галузі культури, Рамкова угода про захист національних меншин та інші. Нині лише Білорусь, Косово та Ватикан не належать до Ради Європи.

Варто також зазначити, що демократичні принципи сповідує й керується ними у політичній практиці Європейський Союз. Так, у Договорі про його створення чітко зафіксовано наступне: «Союз базується на засадах свободи та демократії, поваги до прав людини та основних свобод, а також до верховенства права; ці засади спільно поділяють усі держави-члени».

Вже у 2000 р. Євросоюз детально виклав свої принципи в Хартії основних прав людини, яка урочисто була підписана, а пізніше стала частиною ратифікованого Лісабонського договору й стала складовою права ЄС. Тим самим з 2009 р. у Європейському Союзі логічно зведені в сукупність громадські, політичні, економічні та соціальні права європейських громадян, а також осіб, які проживають на території Євросоюзу. Ця Хартія підрозділяється на глави: «Гідність людини», «Свобода», «Рівність», «Солідарність», «Громадські права» і «Судові права». Звичайно, що Європейський Союз не винаходив і не розробляв цих основних прав, натомість вони постають швидше частиною кращої європейської спадщини [11].

Вельми показово, що кожен громадянин, який живе в тій чи тій з країн-членів Європейського Союзу чи членів Ради Європи, спираючись на Європейську конвенцію щодо захисту прав людини, може звернутися до Європейського суду з прав людини, якщо його скривдила національна правова система, або, якщо його звернення проігноровано у власній державі. Скажімо, у 2007 р. від громадян низки європейських держав були подані численні позови до Європейського суду з прав людини. Так, від громадян України надійшло – 4502 позови, з Польщі та ФРН відповідно – 4211 та 1485 позовів. Європейський суд із 109 вироків, винесених у зв'язку з Україною, встановив у 108 випадках порушення прав людини і вирок

були на користь останніх; за позовами з Польщі зі 111 винесених вироків 101 був на користь позивачів. З винесених 12 вироків за позовами з Німеччини – 7 були на користь позивачів, тобто там мали місце значно менше випадків порушення прав людини [12]. Водночас слід мати на увазі, що влада Європейського суду з прав людини також полягає в його силі переконання, адже він стосовно національних судів та урядів не має директивних повноважень.

Варто звернути увагу на те, що в країнах розвинутої демократії значно ефективніше діє вся правова система, а порушення прав людини не носять системного характеру. Цьому сприяють ціннісні засади, правова та політична культура, демократичний режим а також громадянське суспільство. Дійсно, за всієї різновидності систем правління, державного устрою і конфігурації партійних систем, для всіх розвинутих демократій спільними знаменниками постають демократичний режим та громадянське суспільство. Зазначу, що проблеми становлення демократичного режиму у країнах Західної Європи як цінності розвинутої демократії, автору доводилося висвітлювати в одній із колективних монографій. Саме завдяки демократичному режиму та підтримці з боку влади громадських ініціатив та неурядових організацій у західноєвропейських державах вже у другій половині ХХ ст. сформувалося розвинуте і структуроване громадянське суспільство. Воно взаємодіє з владою, з державними структурами і з ним влада змушена рахуватися. Ці складові кореспондуються і разом постають дієвими чинниками загальної політичної атмосфери, яка в свою чергу, постає якісною характеристикою функціонування держави та забезпечує непорушність демократичних цінностей і, відповідно, наявний суспільний лад у державі [13].

У даному контексті важливо відзначити, що у розвинутих демократіях громадянське суспільство виступає рівноправним партнером держави у вирішенні соціально-економічних, гуманітарних і навіть багатьох політичних завдань. Неурядові організації, як інституції громадянського суспільства, доводять свою життєздатність та затребуваність суспільством тим, що забезпечують надання якісних та економічно ефективних соціальних послуг. До числа останніх належать й ті, надання яких не можуть забезпечити ані держава, ані комерційні організації. Запроваджуючи інноваційні підходи до надання таких послуг, неурядові організації забезпечують організацію громадян для самостійного задоволення їх інтересів доволі часто без додаткових фінансових витрат або адміністративних зусиль з боку держави. Найпоширенішими сферами залучення громадянського суспільства стали: благодійництво та надання адресної й оперативної благодійної допомоги; представництво, комунікація та просування інтересів різних груп населення перед владою та серед політичних акторів; участь в розробці та ухваленні рішень і забезпечення тим самим більшої легітимності останніх; здійснення громадського контролю за владою та підтримка її у заходах боротьби із корупцією й іншими антисоціальними проявами.

Діючи таким чином, неурядові організації мінімізують патерналістську налаштованість громадян, стверджують та відтворюють демократичну політичну культуру, а також сприяють зміцненню суспільної стабільності. Визнаючи роль громадянського суспільства, держави розвиненої демократії системно залучають громадян та їх об'єднання до формування та реалізації державної політики в усіх сферах. Така політична практика звільняє державу від реалізації окремих надмірно обтяжливих для неї соціальних завдань із збереженням високих соціальних стандартів для населення. Скажімо, у ФРН залучення неурядових організацій дозволяє заощаджувати понад 30% вартості таких послуг для держави. Громадянське суспільство сприяє підвищенню якості політичних і правових рішень завдяки більш повному врахуванню потреб населення, альтернатив і можливих наслідків владних рішень. Залученість громадського сектора на всьому шляху від обговорення до прийняття публічно-правових рішень забезпечує останнім більш повну імплементацію їх населенням. Натомість відмова від комунікації із широкими верствами громадськості і відсторонення їх від формування політики перетворює громадський сектор на альтернативу та конкурента владного сектору і у соціальній, і у політичній сферах, негативно впливає на рівень підтримки владних інститутів з боку населення, підриває легітимність публічних рішень та знижує готовність населення до їх виконання.

На користь саме такої практики взаємодії влади з громадянським суспільством говорять аргументи і факти економічної ефективності діяльності громадського сектора. Так, неурядові організації створюють 3–9 % ВВП розвинених країн, зокрема, 5 % у Бельгії, 7,9 % у Канаді. Нині в громадському секторі країн Європейського Союзу працевлаштовано від 4,4 % до 14 % працездатного населення або принаймні п'ять осіб із кожних ста. Далі, у громадському секторі країн Євросоюзу зайнято у 10 разів більше людей, ніж у легкій промисловості, та у 5 разів більше, ніж у харчовій промисловості. В країнах Центрально-Східної Європи громадські організації залучають утричі більше внутрішніх та зовнішніх інвестицій у соціальну сферу, ніж державні та комунальні установи соціального спрямування [14, 4].

За даними, які дають експерти Національного інституту стратегічних досліджень, на початку XXI ст. громадянське суспільство створило у світі понад 25 мли. оплачуваних робочих місць, це при тому, що найбільша транснаціональна корпорація створює лише 3,5 млн. робочих місць. На сучасному етапі 60 % представників громадянського суспільства (включно із волонтерами) зайняті у сфері надання послуг, із них 40 % зосереджені на соціальних, медичних та освітніх послугах [14, 5].

Говорячи про (західно)європейські демократичні цінності, слід підкреслити, що саме притягальність разом із іншими чинниками сприяли їх значному поширенню на континенті і в світі. В останнє десятиліття XX ст., в час глибоких трансформаційних зрушень у Європі відбулися зміни

самої конфігурації континентального розвитку. Зник традиційний поділ, що існував десятиліттями, на капіталістичні та соціалістичні держави. Після кардинальних змін в 1989-1990 рр. країни ЦСЄ, підписавши договори про асоціацію з Євросоюзом, взяли курс на інтеграцію до ЄС. Цьому покликані були сприяти широкі суспільні реформи у зазначених державах. В числі взятих зобов'язань країнами-претендентами на вступ до Євросоюзу були не лише ті, що носили соціально-економічні виміри, але й такі, що мали ціннісний характер: дотримання засад демократії, прав і свобод громадян, а також підтримка розвитку об'єднань останніх. В цю площину лягали вимоги Євросоюзу від претендентів щодо досягнення низки так званих Копенгагенських критеріїв. Крім того, кандидати зобов'язувалися прийняти та застосовувати вже існуюче право спільноти ЄС, так званий «acquis communautaire». З розширенням числа до 27 держав-членів Європейський Союз став однією із найважливіших домінант загально-континентального масштабу, де сповідують демократичні цінності [16].

Також важливо відзначити, що чинником формування та розвитку демократії, і в тому числі, інституту громадянського суспільства, у всіх державах Західної, а тепер вже й Центрально-Східної Європи, є неухильне дотримання законів, процедур і, взагалі демократичних засад та цінностей всіма державними і владними органами, політичними партіями, структурами громадянського суспільства. Можна навести різні приклади неухильного дотримання вимог закону, конституційних засад як з боку влади і її носіїв, так і політичних партій, структур громадянського суспільства. За порушення законів йшов у відставку не один міністр, за порушення правил дорожнього руху несуть відповідальність всі: від пересічного громадянина до високо рангового чиновника.

Всі ці підходи та практику дотримання європейських демократичних ціннісних засад вкрай важливо враховувати і в нашій державі молодій демократії. Адже проголошений стратегічний європейський курс має підкріплюватися конкретними заходами, ціннісні засади мають не лише визнаватися на словах, артикулюватися очільниками владних інституцій, але й стати повсякденною політичною практикою. Процес утвердження європейських демократичних цінностей спроможний максимально сприяти розвитку громадянського суспільства у нашій країні. Формування та сучасна розгорнута діяльність громадянського суспільства в державах об'єднаної Європи, як показано вище, є зворотною стороною демократії. Отже розбудова розвинутого громадянського суспільства у нашій країні – це складова демократичного поступу, це підтвердження належності України до культурно-цивілізаційного європейського ареалу. Вітчизняне громадянське суспільство, в свою чергу, спроможне більш повно сприяти утвердженню демократичності функціонування всіх владних інститутів і загалом Української держави.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Lijphart A. Democracies Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries. – Neu Haven, London: ale University Press, 1984. – P. 7 – 8. 2. Латигіна Н.А. Демократія: реалії versus утопії / Монографія. – К., 2008. – С. 23 – 25. 3. Хабермас Ю. Демократія. Нравственність. Разум. Московские лекции и интервью. – М.: Academia, 1995. – 265с. 4. Schumpeter J. Capitalism, Socialism, Democracy. – N.Y.: Harper and Brothers, 1962. – P. 250. 5. Berdeau G. La democratie. – Neuchatel, 1966. – P.7. 6. Maranini G. Storia del potere in Italia. – Firenze, 1983. – P. 10. 7. Солошенко В.В. «Сприяюча держава» та громадянське суспільство як основні складові діючої демократії в Німеччині. / Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи: збірник наукових праць. / За загальною редакцією д.і.н., проф.. Кудряченко А.І. – С. 214. 8. Основной Закон Федеративной Республики Германия. – Берлин. – 2007. – С.13. 9. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 р. // Голос України, 10 січня 2001 р. – № 3 (2503). – С.6-8. 10. Статут Ради Європи від 5 травня 1945 р. // Действующее международное право. Т.1. – М. 1996. – С. 707-717. 11. Право Европейского Союза. Учебное пособие / Под ред. Кашкина С.Ю. – М.: ТК Велби, Проспект, 2009. – 304 с. 12. Штратеншульте Е.Д. Европейський Союз. Факти та зв'язки. – Берлін: Європейська Академія, 2008. – 12с. – С.813. Кудряченко А.І. Політичні режими і форми державного устрою у державах розвинутої демократії (на прикладі Західної Європи) / Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз. Монографія. За ред. проф. Ф.М. Рудича. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 399 – 422 с. 14. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. – К. НІСД, 2012. – С.4-5. 15. Кудряченко А.І. Міжнародні відносини та імперативи розвитку Європи у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття / Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. Монографія, ІСД НАН України. – К.: Фенікс, 2011. – С.72.

УДК 304.36+32 (342.7)

Піляєв І. С.

КУЛЬТУРНО – ІСТОРИЧНА ТРАДИЦІЯ РУСІ ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ

У статті висвітлено ідентифікаційні впливи цінностей і традицій Київської, Галицької, Волинської та Литовської Русі на українське суспільство. В контексті пошуку національного консенсусу запропоновано концепт Русі – України як історичного стержня, здатного консолідувати українську політичну націю, мешканців різних регіонів країни навколо спільних культурно – історичних цінностей.

Ключові слова: *етнос, європейські цінності, ідентичність, політична нація, Русь – Україна.*

В статье освещены идентификационные влияния ценностей и традиций Киевской, Галицко – Волынской и Литовской Руси на украинское общество. В контексте поиска национального консенсуса предложено концепт Руси – Украины как исторического стержня, способного консолидировать украинскую политическую нацию, жителей разных регионов страны вокруг общих культурно – исторических ценностей.

Ключевые слова: *этнос, европейские ценности, идентичность, политическая нация, Русь – Украина.*

The article deals with the identification influences of the Kyivan, Galicia – Volyn and Lithuanian Rus' traditions on the Ukrainian society. In the context of searching for a national consensus there is proposed the concept of Rus – Ukraine as the historical pivot being able to consolidate the Ukrainian political nation, all regions of the country around common cultural and historical values.

Keywords: *ethnicity, identity, European values, political nation, Rus – Ukraine.*

Україна стоїть перед викликом модернізації, ефективної інтеграції в глобалізоване суспільство, збереження своєї ідентичності перед глобальними викликами та загрозами.

Інтелектуальна еліта країни досі слідувала за існуючими лініями розколу, що виникли в Україні внаслідок багатовікового перебування різних регіонів країни під різними цивілізаційно – культурними впливами, різними системами верховної влади та політичними режимами, що обумовлювали формування розбіжних, нерідко конфронтуючих ідентичностей.

Отже, вкрай актуальним є пошук консенсусної національної традиції, того історичного стрижня, що сприяв би консолідації української нації, об'єднував би мешканців різних регіонів країни навколо спільних цінностей.

Відтак виникає потреба звернення до споконвічної традиції – до ідентичності Русі, яка свого часу була ефективним державницьким модернізаційним проектом на території сучасної України. Ця традиція зберігає свою актуальність до наших днів, несе в собі потужний потенціал консолідації політичної нації та громадянського суспільства. Важливим архетипом для переважної більшості сучасного населення в усіх регіонах України є Київ як сакральний центр Русі, котрим він залишається до сьогодні.

Метою даної статті є висвітлити різноманітні впливи цінностей і традицій Київської, Галицько – Волинської та Литовської Русі на українське суспільство, відносини з сусідніми державами, зокрема, в аспекті розмежування руської (від Русі) та російської ідентичностей, й обґрунтувати концепт Русі – України як історичного стрижня, здатного об'єднати переважну більшість громадян, усі регіони країни навколо спільних культурно – історичних цінностей.

У вітчизняній політичній науці досі не вщухають спори щодо пошуку національної ідеї та національної ідеології, здатних примирити й гармонізувати два, на перший погляд, непримиренних концепти (відповідно примордіалістський, представлений працями Е. Сміта, Г. Нільссона, Л. Гумільова та ін., і конструктивістський, розроблений, передусім, Е. Геллером), а саме: 1) етнічна нація – стрижень, ядро формування політичної нації чи 2) національна держава – це тавтологія,

етнічне – це архаїка, а політична нація формується як обумовлена спільною історією територіально – політична спільнота індивідів, різних за походженням, світоглядом, традиціями, але об'єднаних спільними громадянством, господарським життям, сучасною культурою, державною мовою тощо.

Особливий інтерес представляє дуалістична концепція етносу видатного радянського етнографа Ю. В. Бром лєя [1], яка, будучи звільненою від обумовленої тоталітарним суспільством заідеологізованості (зокрема, абсолютизації марксистського формаційного підходу до становлення етносу), надає методологічне підґрунтя для вироблення національної концепції, що поєднує етногенетичний та територіально – державний підходи. Дуалістична теорія виділяє стабільне ядро етносу – так званій етнікос (сталу сукупність культурних елементів), що зберігається протягом усього історичного часу існування останнього. Водночас етнос у більш широкому смислі розуміється як спільнота в межах певної держави. До найважливіших характеристик етнікосу відносяться, зокрема, самосвідомість та самоназва (етнонім).

Слід відзначити, що найбільш успішними з сучасних європейських унітарних держав виступають саме ті, де межі політичної нації найбільшою мірою збігаються з титульною етнічною нацією (країни Північної Європи, Австрія, Ірландія, Мальта, Нідерланди, Польща, Словенія, Угорщина, Чехія тощо). Навпаки, унітарні країни зі значними національними меншинами часто стикаються з серйозними викликами та загрозами безпеці та соціально – економічному розвитку (Болгарія, Румунія, Грузія, Латвія, Естонія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Хорватія та ін.).

У цьому контексті головна помилка національно-культурної політики останнього двадцятиріччя полягала в запереченні руського (від Русі) кореня, руської генетики України, як наступниці європейських цінностей та традицій Київської, Галицько – Волинської і Литовської Русі. Відтак вітчизняним політикумом досі по суті ігнорується найглибший, найпотужніший і найширший фундамент для консолідації української нації, українського народу та громадянського суспільства, здатний об'єднати навколо спільної духовно – культурної спадщини понад 95% громадян нашої держави, а отже, демократичним шляхом перетворити Україну на одну з найбільш згуртованих націй – держав Європи.

Важливість повернення українцями в майбутньому предковичного руського імені підкреслювали після проголошення незалежності України ряд українських громадських діячів і подвижників культури. Так, на зорі української незалежності відомий мовознавець і багаторічний політ'язень радянських таборів С. Й. Караванський, полемізуючи з відомою статтею О.І. Солженіцина «Як нам облаштувати Росію?», писав: «Коли над українцями не висітиме загроза національної смерті в загальноросійському колоспі, вони повернуть собі своє безсмертне руське ім'я, яким його записано і в «Слові о полку Ігоревім», і в літописах Нестора» [2].

Тема руської генетики України широко висвітлювалася в роботах таких відомих українських вчених, як П.П. Толочка, О.П. Толочка, О.П. Моця, М.І. Обушного, С.І. Кота та ін. Цій темі присвячена серйозна монографія С.Л. Удовика та Ю.Р. Мірошніченка «Русь – Україна: становлення державності» [3], у 2011 році презентована у Верховній Раді України. Неабиякий інтерес науково – експертного товариства до цієї теми привернули збірки науково – публіцистичних праць «Дві Русі» та «Сила м'якого знаку», випущені під егідою редакції газети «День» (Лариса Івшина) [4; 5].

У контексті сучасного політологічного дискурсу слід зауважити, що справжнім історичним ядром Русі виступає Київська земля («Поляне, яке нн зовемая Русь») [6], культурна спадщина якої сягає корінням у VI – V тисячоліття до н.е. і не співставима за глибиною з набагато пізнішими культурними шарами Москви або Санкт – Петербурга. На величезне культурно – історичне значення Києва в духовному просторі античності, Русі та Європи ще у 1926 р. вказував видатний російський філософ – емігрант Г. П. Федотов [7].

Території Київської Русі після її розпаду упродовж століть акумулювалися навколо гостро конфліктуючих умовно «європейського» (Галицько – Волинська Русь, Велике князівство Литовське, Польща, Річ Посполита, Австрія, Австро – Угорщина, знову Польща) та «євразійського» центрів (Володимиро – Суздальська Русь, Велике князівство Московське, Російське царство, Російська імперія).

Після поділу Русі між Ордою у Європію титул короля Руського королівства, наданий у 1253 р. Папою Римським Данилу Галицькому, носили його нащадки аж до кінця XIV ст. Далі титули «Король Русі», «Володар і спадкоємець Русі» перейшли до королів Польщі. Королі утвореної у 1569 р. Речі Посполитої носили титул «Великий князь Руський» (до речі, звідси – їх претензії на Новгород і Московську Русь) [8; 9]. Таким чином, назва Велике князівство Руське і титул «Великий князь Руський» у XVII – му і навіть XVIII ст. стосувалися земель сучасної України і не мали відношення до Московської держави, котра офіційно йменувалася Великим князівством Московським, а з 1547 р. – Російським царством [10, 40]. Як вказував видатний історик – славіст О. С. Мильников щодо європейських реалій XVI – початку XVIII ст., «у наукових творах того часу терміни «Русь», «русские»/«русские» вживалися у трьох значеннях: по – перше, в *широкому* – як позначення східних слов'ян у цілому (...); по – друге, в *середньому* – як позначення «західноруського», тобто українського і білоруського етносів Польсько – Литовського регіону; по – третє, у *вузькому* – як позначення українського етносу Південно – Західної Русі з епіцентром у Львові» [9].

Всі гетьмани Війська Запорізького і за Речі Посполитої, і після Переяславської Ради пов'язували себе з Руссю [11]. Офіційний титул «Гетьман України» носив тільки гетьман Павло Скоропадський у 1918 році.

Мовою офіційних документів Великого князівства Литовського, куди увійшли Київ з багатьма землями Давньої Русі, була західноруська письмова мова, звана також русинською, руською, канцелярською мовою Великого князівства Литовського [11]. Аж до кінця XVIII ст. руська (західноруська) мова була письмовою мовою на території Малої, Червоної і Білої Русі, зокрема, найбільших духовно-культурних центрів тогочасного православного світу – Києво – Печерської Лаври та Києво – Могилянської академії.

Щодо русифікації, то вона не лише у домонгольський період, але й на рубежі XVII – XVIII століть здійснювалася з боку першопрестольного Києва і поширювалася на північно – східні території, зокрема, на московські землі. Це добре видно, наприклад, зі «спіску руських міст далеких і близьких», що датується рубезем XIV – XV століть, де міста рязанські, залеські й тверські перелічуються за подільськими, польськими, київськими, волинськими, литовськими й смоленськими [12, 201].

Отже, Україна за свою історію кілька разів змінювала назви: Київська Русь – Велике Князівство Руське – Мала Русь (Малоросія) – Україна. Крім того, в історичній науці вона іменувалася ще й Південно – Західною Руссю. На цій підставі нескладно усвідомити, що вона була руською державою, якою її сприймали Польща і Литва, а Україною – навіть у неофіційному найменуванні – вона стала пізніше.

Оригінал духовного гімну Українського народу (слова О. Кониського, музика М. Лисенка, 1885 р.), що зберігається у Державному музеї М. Лисенка в Києві, починається так: «Боже великий, єдиний, Русь – Україну храни». Слово *Русь* зникло з тексту в 1918 р. без згоди авторів (на той час померлих), але й сьогодні, наприклад, церковні хори Києво – Печерської Лаври співають оригінальний текст: «Русь – Україну храни».

В Австрії, а потім в Австро – Угорщині термін «українці» аж до початку 1918 р. не визнавався етнонімом або національністю, а слугував назвою певного політичного руху в середовищі галицьких русинів [13; 14].

Характерно, що вирішальним фактором у відмові від руського імені стала Перша світова війна, що радикалізувала ідеологічне протистояння «українофілів» і «русофілів». У результаті, по – перше, десятки тисяч «русофілів» Галичини були ув'язнені австрійськими властями в концентраційні табори Талергоф і Терезин, деякі були страчені [15, 97], по – друге, під час окупації Галичини російською армією з вересня 1914 р. по липень 1915 р. царський уряд в особі військового генерал – губернатора графа Г. Бобринського проводив політику форсованої асиміляції галицьких русинів в «єдиний, великий, неподільний Росії», по – третє, після повернення в Галичину австро – угорських військ і масового виходу галичан – «русофілів» з відступаючою російською армією (червень 1915 р.) австрійський уряд за підтримки парламентаріїв – «українофілів» розпочав заходи щодо офіційної заміни історичної етнічної назви «русини» («ручени») на «українці» [13; 14]. Прикметно, однак, що це питання викликало гостру тривалу дискусію як в урядових колах Австро –

Угорщини, так і серед вчених – славістів країни (зокрема, проти зазначеної ініціативи висловився відомий славіст хорватського походження, академік Віденського університету Ватрослав фон Ягіч) і остаточно було вирішено лише на початку 1918 року [14, 44] в контексті розгону більшовиками Всеросійських установчих зборів, проголошення незалежності УНР та укладання з нею сепаратного від радянської Росії мирного договору, що передбачав окупацію підросійської України німецькими та австро – угорськими військами.

Слід зазначити, що незважаючи на важкі втрати, яких зазнав галицько-руський рух під час Першої світової війни, у 30 – 40 рр. ще більше мільйона галичан вважали себе русинами, руськими, частиною Русі в старому, традиційному значенні цього поняття [16, 71]. Навіть засновник і лідер ОУН Євген Коновалець був переконаний, «що треба залишитися при подвійній назві Русь – Україна, не відмежовуватися від історичної назви нашого народу русинів – українців» [17, 708]. Однак, з приходом до Галичини у 1939 р. влади Рад русинські організації були закриті, а сталінські чиновники всіх галицьких русинів «без зайвих слів» записали українцями.

Утім і сьогодні, як відомо, Українська Православна Церква вважає себе частиною Руської Православної Церкви, очолюваної Патріархом Московським і всієї Русі, а предстоятель досі не визнаної православним світом Української Православної Церкви Київського Патріархату носить титул «Патріарх Київський і всієї Русі – України».

Про руське коріння України говорить нам не лише величезний масив історичних документів, про це свідчать й сучасні топоніми, що зберігають споконвічний етнонім українців: місто Рава Руська у Львівській області, село Руська Поляна на Черкащині, вулиці Руські у Львові, Тернополі, Чернівцях тощо. У доповненні до чинної угоди між Україною та Словацькою Республікою про місцевий прикордонний рух від 30. 05. 2008 р. у переліку прикордонних населених пунктів з української сторони 5 носять руські назви (Руське, Руський Мочар, Руські Геївці, Руські Комарівці, Руська Кучава), зі словацької – 8 (Руска Волова, Руски Поток, Руска, Руска Бистра, Русковце, Руски Грабовец, Руска, Руска Кайня, Нови Русков) [18]. У Закарпатті знаходиться Русько – Комарівське газове родовище.

Найзахіднішим населеним пунктом Лемківщини було селище Королева Руська в колишньому Руському воеводстві Речі Посполитої, але після операції «Вісла» воно було перейменоване польською владою на Королева Гурна. Північний кордон Лемківщини проходив через село Ропиця Руська (нині польськ. *Ropica Polska*) [19].

Таким чином, сталим етнокультурним, етноментальним ядром (етнікосом) української громадянсько – територіальної і політичної нації виступає належність до Русі, її неперервної, сягаючої в глибоку давнину культури та традиції, що об'єднують понад 95% громадян, усі християнські конфесії та всі регіони нашої країни.

Важливо зауважити, що сама назва Русь, згідно з поширеною у сучасній науці думкою, має давньогерманське (варязьке, готське і т.п.) походження, таким чином чітко ідентифікуючи європейську культурно – цивілізаційну генетику.

Характерним для політологів – українофобів є ототожнення *русских* з «імперською нацією», неврахування і незрозуміння того факту, що *русские* фактично також були закріпаченою, пригніченою нацією і у царській Росії, і в СРСР, позбавленою своєї національної державності, національної свободи самим визначати свою долю. Більш того, такий пригнічений стан придушення владою національної ідентичності і права на самовизначення *русского* народу характерний і для пострадянської Росії.

У цьому контексті глибоко помилковою є широко поширена серед українського політикуму та експертного товариства думка про те, що спадщиною Русі нібито «заволоділа» Російська Федерація. Насправді, *русских* (у значенні «похідний від Русь», «руський») національно – державних утворень у Російській Федерації немає і ніколи не було. У чинній Конституції Російської Федерації, у Федеративному договорі від 31.03.1992 р., у федеральному законі «Про державну політику Російської Федерації стосовно співвітчизників за кордоном» від 24.05.1999 р. немає жодної згадки про *русских, русский народ, русскую* національність і т.п. Поняття «*русский народ*» взагалі не закріплено в російському законодавстві. Тим більш немає згадки про Русь.

Зміни, внесені 23 липня 2010 р. до Федерального закону РФ «Про державну політику Російської Федерації стосовно співвітчизників за кордоном» [20], виключають можливість автоматичного зарахування до співвітчизників *русских*, які проживають у колишніх союзних республіках СРСР, у тому числі в Україні.

Пострадянська Росія стрімко втрачає залишки *русской* ідентичності (в ідеологічному і демографічному сенсі). У Москві, за оцінками Інституту етнології і антропології РАН, *русских* залишилося менше третини (що значно менше кількості мусульман) [21, 40], ситуація «дерусифікації» та ісламізації російської столиці, як і у багатьох інших великих міст РФ тільки посилюється. Як заявив нещодавно керівник заснованого указом президента РФ фонду «Русский мир» Вячеслав Ніконов, «слово «руський» за пределами России работает намного лучше, чем внутри страны» [22]. Сучасна Росія перетворилася по суті на «цивілізаційний острів» [23], який, через обрану ординсько – візантійську парадигму, не здатний до органічної інтеграції в Європу.

Таким чином, у Російській Федерації сьогодні немає попиту на Русь і «руськість». Спадщина Русі (якщо не вважати Білорусі, із застереженнями на її «радянськість») по суті, виявилася «безхозною».

Отже, сьогодні постали реальні можливості відновлення «континуїтету» нашої національної історії, органічної спадкоємності нашої держави від історичної європейської Русі.

Через ключову зв'язку *Русь – Україна* забезпечується:

1. Консолідація навколо загального етноісторичного кореня понад 95% населення України, що представляє всі регіони країни: від Карпат до Севастополя і Донбасу.

2. Формування потужного етнікосу русів – українців як титульного ядра єдиної політичної нації Русі – України, об'єданого спільною глибинною історичною пам'яттю, культурою, європейсько – руськими цінностями, територіальним патріотизмом та спільністю господарського життя.

Між тим фактично єдиною відмінністю *русских* України від українців в умовах посттоталітарного інформаційного суспільства є те, що вони розмовляють мовою, що є чи не найближчою до української зі всіх існуючих мов. Ця мова є не чим іншим, як обробленою для потреб багатонаціональної імперії, але народженою Київською Руссю, розвиненою в стінах Києво – Печерської Лаври та Києво – Могилянської Академії руською мовою – мовою гетьманів та козаків Війська Запорозького, мовою Петра Могили, Богдана Хмельницького, Пилипа Орлика, Данила Апостола, Григорія Сковороди. Києво – руський діалект сучасної російської мови – це така ж гілка руської літературної мови XVII – XVIII ст., як і сучасна українська мова. Ось чому руська мова – це титульна, органічна мова Русі – України поряд з українською.

У цьому контексті відзначимо, що докорінною особливістю сучасного європейського досвіду державно – правового регулювання білінгвізму є те, що держава апелює не до відносин з іншими державами, а виходить з місця і ролі конкретних мов у власній історії, у власній культурній спадщині, їх значення для розвитку власної держави в минулому, сьогодні і майбутньому.

Характерно, що найбільш успішними націями – державами сучасної Європи, що здійснили у другій половині XX ст. справжнє модернізаційне диво, зберігши при цьому найвищий рівень етнічної свідомості та національної єдності, виступають Ірландія та Фінляндія, які, поряд із титульною мовою, закріпили державний статус і за мовою колишньої метрополії (відповідно англійською та шведською). Це дозволило їм не лише зберегти, а й змцнити конкурентоздатність свого науково – культурного потенціалу на рівні передових держав світу.

Особливо цікавим для України вбачається мовний досвід процвітаючої Норвегії, де офіційний загальнодержавний статус мають класична норвезька мова букмол (норв. *bokmål* – «книжна мова»), що склалася на базі данської мови під час багатовікового панування Данії над Норвегією (1397 – 1814 рр.), та створена наприкінці XIX ст. у протигагу букмолу на основі сільських норвезьких діалектів нова літературна мова – нюнорск (норв. *nynorsk* – «новонорвезька»). Сьогодні букмол і нюнорск вважаються рівноправними офіційними мовами Норвегії.

У цьому контексті необхідний перегляд концептуальних підходів щодо проблеми двомовності і бікультурності України: саме законодавче закріплення за руською мовою в Україні реально існуючого

загальнонаціонального статусу (офіційного або державного) здатне обірвати останній канат, що закорює Україну в цивілізаційно – культурній орбіті Російської Федерації. Україна в цьому випадку може постати повномасштабною, комплементарною, самодостатньою європейською альтернативою Московській державі, як це вже було за часів Литовської Русі. Більше того, Русь – Україна саме як реальна європейська альтернатива здатна стати потужним притягальним прикладом для мільйонів етнічних *русских* й представників інших корінних народів у самій Росії.

Таким чином, кардинальною проблемою для консолідації в Україні єдиної політичної нації є пошук форм консенсусного співіснування передусім двох основних ідентичностей – русько – російської та русько – української, їх поступової конвергенції у русько – українську ідентичність. У контексті формування саме консолідаційної, консенсусної національної ідеології кроком на цьому шляху може стати, як це не парадоксально може для когось звучати, недавнє офіційне законодавче визнання русинської мови як регіональної (Законом України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 р.).

У світлі конструктивістської теорії етногенезу важливими завданнями формування та консолідації української політичної нації вбачаються:

- конституювання руської мови України як автономного від російської мови РФ (російської мови) офіційного варіанту, що спирається на традиції киево – руської мови Київської, Галицької – Волинської, Литовської Русі та Гетьманщини, класику Г. Сковороди, М. Гоголя, південноруські говори Слобожанщини і Новоросії. Прикладом тут може стати фламандський варіант нідерландської мови, офіційно йменованій у Бельгії фламандською, а не нідерландською мовою.

- заснування в Києві Інституту руської мови України, уповноваженого встановлювати свої, характерні для України правила написання, фонетики, лексичні норми тощо, а також запровадження в школах предмету «Руська мова і руська література України».

При цьому важливо зрозуміти, що традиція Русі та руської культури в Україні – самодостатня і немає безпосереднього відношення до сучасної Росії. Великою мірою поділ між *русскими* і українцями в Україні – це питання не етнічне, а ідеологічне. Не випадково і перші, і другі, опинившись в ідеологічному середовищі один одного, стрімко (часто вже в наступному поколінні) втрачають ознаки етнокультурної ідентичності, які, врешті-решт, є виразними маркерами відповідно менш, або більш персоналістичної й демократичної ментальності.

Необхідно усвідомити, що *русский* України – це не представник «національної меншини», а представник одного з субетносів титульної нації Русі – України – русів – українців (або, за визначенням Миколи Костомарова, «україно – руський народ» [12, 210]).

Отже, антагоністичного протиріччя між програмами просвітопису українського націоналізму і «білою» ідеологією руської національної демократії не існує. Русь – Україна може бути переформатована в національну державу, однаково цінуючу як українську, так і руську культуру.

Ідеологічними опорами єдиної нації Русі – України можуть стати національний конструктивізм, територіальний патріотизм та український консерватизм з ключовим кредо його найвидатнішого теоретика В'ячеслава Липинського: «(...) Основною ріжницею України від Москви єсть не мова, не плем'я, не віра і не апетит селянина на земельку панську – одним словом не всі ознаки культурно-національні і не гасла соціальні – а инший, витворений віками устрій політичний, инший (...) метод організації правлячої верстви, инше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства – тих, що правлять, до тих, ким правлять» [24, 460].

Близькі мови одного кореня, культура, спільне історичне минуле і спільний європейський вибір здатні об'єднати народ України в єдину політичну націю. Таке об'єднання можливе лише навколо стрижня Русі, причому Русі не євразійської, а європейської, що спирається на традиційні духовно – культурні орієнтири Європи.

Концепт Русі – України відтворить багатовіковий національний код Українського народу, повертає органічний зв'язок, наступництво епох, робить наш народ не лише політичною, а й справді історичною нацією.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Послесл. Н. Я. Бромлей. Изд. 2 – е доп. – Москва: Издательство ЛКИ, 2008. – 440 с.
2. Караванський С. Відкритий лист Олександрові Солженіцину // Визвольний шлях. – 1991. – Кн. 1 (514). – С. 51–52.
3. Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна. Становлення державності: У 2 – х т. – Т. 2 [Від імперії до незалежності]. – К.: Ваклер, 2011. – 771 с.
4. Дві Русі / За загальною ред. Л. Івшиної. – К.: Українська прес – група, 2004. – 496 с.
5. Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди / За загальною ред. Л. Івшиної. – К.: Українська прес-група, 2011. – 800 с.
6. Подное собрание русских летописей. – Том 2. Ипатьевская летопись. – М.: АН СССР, 1962. – Стлб. 18.
7. Федотов Г. П. Три столицы // Судьба и грехи России. – Санкт – Петербург: София, 1991. – С. 50 – 65.
8. Толочко П. П. Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII – XVII ст. // Київська старовина – 1993. – № 3. – С. 3 – 14.
9. Мильников А. С. Часть I. Представления об этнической доминации / Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/mylnikov-3.htm>
10. Хорошkevич А. Л. Символы русской государственности. – Москва: Изд – во МГУ, 1993. – 95 с.
11. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэкст. Даведнік. Каментарыі. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 373 с.
12. Моця О. П. «Анти» – «Руси» – «Українці». Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V – XIX ст. – К.: Наукова думка, 2012. – 216 с.
13. Расевич В. «Меморандум від липня 1915 р. до Австрійського уряду про необхідність вживання національної назви українців» // Україна в минулому: 36. ст. – Київ – Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 173.
14. Папенко Н. До питання про становище українців в Австро – Угорщині в кінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2008. – № 94 – 95. – С. 40

– 44. **15.** Ваврик В. Р. Терезин и Талергоф. – Москва: Софт Издат, 2001. – 144 с. **16.** Гудзеляк І. І., Роїк В. В. Динаміка етнічного складу населення Галичини у ХХ столітті // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2008. – № 1. – С. 67 – 72. **17.** Бачина – Бачинський Є. Запис від 10.11.1930 / Щоденник із Женеви / Розділ «С. Коновалець у Женеві» // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – 1019 с. **18.** Угода між Україною та Словацькою Республікою про місцевий прикордонний рух від 30 травня 2008 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/703_076. **19.** Лемковщина // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Лемковщина>. **20.** Федеральный закон от 24 мая 1999 г. N 99 – ФЗ «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом» (с изменениями и дополнениями) // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://base.garant.ru/12115694/>. **21.** Сигал Е. Московское гетто. – РБК. 2007. – № 11. – С. 40 – 47. **22.** Никонов В. Русский, российский, русскоязычный мир. – Русский мир. Специальный выпуск – дополнение к газете «Русская правда». – 2011. – № 1. – С. 2. **23.** Цымбурский В. Остров Россия (Перспективы российской геополитики) // Полис. – 1993. – № 5. – С. 6 – 23. **24.** Липинський В. Листи до братів – хліборобів // Історія філософії України. Хрестоматія: Навч. посібник / Упорядники М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 456 – 465.

УДК 94(4):323

Калінічева Г. І.

ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНО – ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО – СХІДНОЇ ЄВРОПИ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

Проаналізовано взаємозв'язок процесу демократизації і модернізації, розкрито сутність і напрями суспільно – політичної модернізації в країнах Центрально – Східної Європи, виявлено особливості та проблеми трансформаційних змін у посткомуністичних суспільствах.

Ключові слова: демократизація, модернізація, політична система, суспільство, еволюція.

Проанализирована взаимосвязь процесса демократизации и модернизации, раскрыта сущность и направления общественно – политической модернизации в странах Центрально – Восточной Европы, выявлены особенности и проблемы трансформационных изменений в посткоммунистических обществах.

Ключевые слова: демократизация, модернизация, политическая система, общество, эволюция.

The correlation of the process of democratization and modernization is analyzed, the essence and direction of the social and political modernization in the countries of Central and Eastern Europe are revealed, the peculiarities and problems of transformational changes in post – communist societies are identified.

Keywords: democratization, modernization of the political system, society, evolution.

Слідом за С. Гантінгтоном, всесвітній процес демократизації упродовж XIX – початку XXI століть дослідники аналізують як хвилі демократизації¹. Посткомуністична демократизація країн Центрально – Східної Європи², що розпочалася з 1990 – х рр. (у процесі якої на шлях демократичного розвитку стали 34 країни, а у зворотньому напрямі – лише 4) суттєво посилила «третю хвилю», ставши, по суті, її кульмінацією. Так, якщо у 1974 році з усіх держав світу лише менше 30% були демократичними, то з другої половини 1990 – х років – вже понад 90% [15, 62].

При цьому, досвід політичного розвитку країн, що переживають третю хвилю демократизації, демонструє всю неоднозначність та суперечливість цього процесу. Попри комплексний і системний характер трансформацій в країнах ЦСЄ, який супроводжувався руйнацією раніш існуючих політичних систем, в окремих країнах демократизація призвела до встановлення далеко не демократичних режимів. Це дало підстави дослідникам виокремити нову, якісно відмінну, четверту самостійну хвилю демократизації колишніх соціалістичних країн [19, 385].

Однією з актуальних теоретичних проблем, що безпосередньо стосується і практичної політики, є взаємозв'язок демократизації і модернізації у суспільствах перехідного типу. Особливої гостроти вона набула на пострадянському просторі, де трансформаційні процеси останнього двадцятиріччя спростували думку про те, що демократизація неминуче призводить до глибокої соціально – політичної модернізації.

З огляду на існуючі нині проблеми модернізаційних стратегій в країнах пострадянського та постсоціалістичного простору в регіоні ЦСЄ, стає очевидною необхідність виявлення причин та чинників, що унеможливають ефективність і результативність реформ, нівелюючи тим самим мету та завдання трансформаційних перетворень. Без розуміння специфіки модернізації у посткомуністичних суспільствах у цілому і національних, культурно – релігійних, історичних особливостей цього процесу у кожній країні окремо, неможливо сформувані ефективну стратегію і програму реформ на майбутнє.

Питання суспільно – політичної модернізації вже тривалий час залишається у полі зору зарубіжних та вітчизняних науковців. Класичні підходи до визначення сутності політичного розвитку закладено в роботах М. Вебера, В. Парето, Е. Дюркгейма, П. Сорокіна та ін. В основі теорії модернізації, що ґрунтується на комплексному поєднанні різноманітних історичних підходів до суспільного розвитку та сучасних наукових

¹ I хвиля – 1828-1926 рр. (прихід до влади Д. Муссоліні); II хвиля – 1943-1962 рр. (повоєнна модернізація, здобуття незалежності колоніями, трансформації в Латинській Америці); III хвиля – з 1974 р., «революція гвоздик» у Португалії та кінець тоталітарного режиму у Греції.

² Далі – ЦСЄ.

розробок – праці С. Ліпсета, Г. Алмонда та Д. Пауелла, Д. Ептера, Л. Пая, С. Гантінгтона Ш. Ейзенштадта¹.

У різні часи певними аспектами теорії політичної модернізації суспільства займалися К. Аллен, Г. Алмонд, А. Арато, Р. Арон, Ж. Блондель, Ф. Бродель, І. Валлерстайн, Ю. Габермас, К. Гаджиєв, Ф. фон Гайек, Е. Геллнер, В. Горбатенко, Г. Ділігенський, Р. Інглхарт, Г. Зеленько, Б. Капустін, І. Кресіна, А. Мельвіль, М. Михальченко, О. Новакова, К. Поппер, А. Пшеворський, Д. Растоу, Ф. Рудич, С. Телешун, А. Турен, І. Шапіро, Ф. Шміттер, Н. Шелест, П. Штомпка, В. Цветков та інші вітчизняні й зарубіжні вчені.

Проблеми демократизації пострадянських суспільств та визначення оптимальної модернізаційної стратегії їх розвитку з урахуванням наукових розробок західних вчених та досвіду здійснення реформ в інших країнах є об'єктом наукового аналізу В. Буреги, А. Бучівинського, А. Галкіна, Є. Герасимова, А. Данилова, О. Долженкова, В. Заблоцького, В. Красильщикова, В. Красіна, В. Кременя, А. Кудряченка, В. Ткаченка та інших українських, російських і білоруських дослідників.

Незважаючи на існування достатньо широкого спектру публікацій, в яких досліджені різні аспекти теорії і практики модернізації та демократизації суспільства, у сучасній соціогуманітаристиці й нині залишаються недостатньо розкритими питання, пов'язані з особливостями взаємозв'язку модернізації та демократизації, аналізом цих процесів в контексті теорії саморозвитку складних соціальних систем.

Метою статті є аналіз змісту особливостей та проблем суспільно – політичної модернізації у процесі демократизації в країнах ЦСЄ, а також дослідження суспільно – політичних чинників та проблем реформаційних заходів, що вирішальною мірою впливають на результативність й ефективність демократичної модернізації у постсоціалістичних країнах ЦСЄ.

У зв'язку із падінням авторитарних режимів та спробою створення демократичних інститутів у багатьох країнах світу особливої актуальності набула демократизація як один із різновидів політичного процесу та варіант суспільно – політичного розвитку, що передбачає впровадження демократичних практик у політичному житті країни та перехід до демократичного режиму.

Оригінальну характеристику демократії дав А. Пшеворський, назвавши її системою упорядкованої необмеженості чи організованої

¹ С. Ліпсет «Політична людина» (1960), Г. Алмонд та Д. Пауелл «Порівняльна політологія. Підхід з позицій “концепції розвитку”» (1966), Д. Елтер «Політика модернізації» (1965), Л. Пай «Аспекти політичного розвитку. Аналітичне дослідження» (1966), С. Гантінгтон «Політичний порядок в суспільствах, що змінюються» (1968), Ш. Ейзенштадт «Модернізація: протест та зміна» (1966) та ін.

невизначеності [9, 31]. Саме ця невизначеність є тією загрозою, що може стати вирішальною при визначенні долі демократії. Він вказує, що демократія – не єдино можливий результат процесу «переходу»: коли настає кінець диктатури, ймовірно різні стратегії розвитку.... Варти уваги, з огляду на це, видаються нам слова Вацлава Гавела: «Демократія перед тими, хто до неї ставиться серйозно, ставить майже недосяжні завдання, а для тих, хто її ненавидить, відкриває майже необмежені можливості». Отже, стала демократія є лише одним із можливих варіантів процесу руйнування авторитарних режимів.

Оскільки процес демократизації не завжди супроводжується ствердженням сучасної демократії, окремі дослідники пропонують використовувати інше поняття – «демократичний транзит», яке вказує на те, що демократизація є процесом із невизначеними результатами [6]. Характер і перспективи демократизації детерміновані сукупністю соціально – економічних, культурних, політичних особливостей тієї чи іншої країни, а також впливом геополітичного середовища. З огляду на це, у сучасній політичній літературі виокремлюється поняття «безпосередньої демократизації» як процесу появи і ствердження політичних інститутів і практик, та «консолідації демократії», як можливого результату демократизації, що передбачає перехід сучасної демократії на основі укорінення демократичних інститутів, практик і цінностей.

Найбільш універсальним щодо характеристики різноманітних спонтанних та цілеспрямованих суспільно – політичних змін залишається поняття «модернізації», яке дістало глибоке теоретичне обґрунтування у другій половині ХХ ст. Аналізуючи процес політичного розвитку суспільства, дослідники часто використовують поряд з поняттям «модернізація» терміни «трансформація», «розвиток», «зміна», «зміна систем», «системна зміна» тощо.

Сучасний німецький політолог Е. Шнайдер дає пояснення термінам «перехід», «трансформація», «зміна систем» і «системна зміна», які утворюють певний ланцюг понятійних трактувань. Поняття «перехід» означає фазу переходу від старого режиму до нового; «трансформація» – це повне перетворення однієї системи в іншу; «зміна систем» – аналог «трансформації», але відображає послідовну зміну старої системи на нову; «системна зміна» означає процес реформування охопленої кризою системи з метою адаптації до нової ситуації й досягнення стабілізації.

Зауважимо, що під «трансформацією» ми розуміємо весь процес руху суспільства, зміни різної направленості, а поняття «модернізація суспільства» розглядається нами як процес вдосконалення суспільства, поступ вперед. Модернізація – це частина трансформаційного процесу, коли система не тільки переходить до якісно нового стану, але й завдяки цьому переходу підвищує власні адаптивність, здатність та диференційованість. Модернізація розглядається нами як внутрішнє, притаманне кожному суспільству циклічне явище, сутність якого – вдосконалення політичної системи та адаптація її до мінливих обставин

суспільного життя. Ми поділяємо концептуальні підходи М. Михальченка, який модернізацією називає «будь – яке динамічне, свідомо регульоване і якісне поліпшення в економічній, політичній сферах та розглядає її «як частину більш широкого процесу трансформації». Тобто, модернізація орієнтує суспільство і його структури, сфери на вдосконалення, просування вперед, на розробку й реалізацію нових дій, задач, пріоритетів, стратегій. За баченням М. Михальченка, модернізація – це творчо-перетворювальна функція розвитку, але специфічна – як засіб оновлення суспільства. «Модернізація, дійсно, є незавершеним проектом – проектом, що ніколи не завершується у глобальному вимірі. Суспільство, що завершило модернізаційний проект, може виринути на історичний смітник» [15, 32 – 34; 35].

Специфіка поняття «модернізація» полягає в тому, що воно акцентує увагу саме на підвищенні функціональної здатності соціальних інститутів. Саме це відрізняє його від таких категорій як «розвиток», «зміна», «трансформація». При цьому, ми виокремлюємо політичну модернізацію, яка є процесом формування, розвитку та ствердження політичних інститутів, практик, здатних забезпечувати виконання основних функцій політичної системи.

Основними складовими модернізаційного процесу є: раціоналізація діяльності бюрократії і суспільно – владних відносин; диференціація політичної структури; налагодження гнучкої системи законодавства; вивчення оптимального рівня децентралізації виконавчої вертикалі; забезпечення незалежності судової системи; подолання відчуження населення від політичного життя; вибір і ціннісне обґрунтування мети соціальних перетворень; адаптація суспільства до нових соціальних цілей [2, 7].

У концепції С. Гантінгтона політична модернізація представлена як процес, що включає в себе три базові цілі або лінії політичного розвитку: 1) раціоналізація влади; 2) диференціація соціальних, державних і громадських структур; 3) підвищення рівня політичної участі [13, 109]. Для країн з авторитарним, або тоталітарним минулим (а країни ЦСЄ в цілому і Україна зокрема, по суті, входять до цієї групи) вчений прогнозує три можливих варіанти розвитку: 1) «трансформація» – перехід здійснюється сильним урядом, що відіграє ключову роль у політичному процесі, який складається з п'яти основних фаз: поява реформаторів; прихід до влади; лібералізація; «зворотна легітимність» – заміна реформаторів консерваторами; демократизація, у межах якої відбувається зближення влади і опозиції; 2) «заміна» – характеризується повним розривом з минулим і остаточним відходом з політичної арени колишніх правителів, як таких, що персоніфікують консервативну владу й не визнають опозицію; 3) «заміщення», яке передбачає, що демократизація здійснюється в процесі спільних дій уряду й опозиції [14, 134 – 178].

У своїй концепції Д. Растоу виокремлює кілька етапів або фаз політичної модернізації: 1) підготовчу фазу, відмінною рисою якої є не

плюралізм, а поляризація політичних інтересів (на цьому етапі реалізується розширення демократичних свобод); 2) фазу прийняття рішень, що визначає курс на демократичні перетворення; 3) фазу звикання, у якій закріплюються цінності демократії, політичні інститути й процедури [10, 10].

Як зазначає В. Горбатенко, якщо процес модернізації є органічним стосовно конкретно взятого суспільства, то він проходить чотири основні стадії: 1) усвідомлення мети; 2) консолідацію модернізаторські налаштованої еліти; 3) період трансформації; 4) інтеграцію суспільства на новій основі [2, 7].

У зарубіжній та вітчизняній науковій літературі існує декілька концептуальних підходів, що трактують трансформаційний та модернізаційний процеси загалом або його окремі складові. В. Бурдяк виокремлює три групи вчених, які здійснювали аналіз змін в країнах ЦСЄ: перша група розглядала трансформацію в країнах ЦСЄ як їх модернізацію; друга – запропонувала концепцію перехідного періоду, або транзиту, заснувавши галузь науки – транзитологію; третя – репрезентує постконцепцію [1, 201].

Один із «ранніх транзитологів» Д. Растоу необхідними умовами переходу до демократії висуває наявність національної єдності і національної ідентичності, оскільки саме вони є основою для реформ, здійснюваних країною. При цьому він підкреслював, що «національна риторика найчастіше лунає із вуст тих, хто найменше впевнений у своєю почутті національної ідентичності» [10, 8, 9].

Принцип «класичної моделі», який, згідно Д. Растоу, включає три основних типи структурних передумов демократії (набуття національної єдності і відповідної ідентичності; досягнення доволі високого рівня економічного розвитку; масове розповсюдження культурних норм і цінностей, які передбачають визнання демократичних принципів, довіру до основних політичних інститутів, міжособистісну довіру, почуття громадянськості тощо) [10, 11], більш застосовний до країн «старих демократій», аніж до країн, що перебувають на стадії демократичного транзиту. Як наслідок, не всі із вищезазначених передумов можуть бути наявні у всіх країнах ЦСЄ, що переживають суспільно – політичну трансформацію.

Окремі дослідники (Г. О'Доннел, Ф. Шміттер, А. Пшеворський, А. Степан) виокремлюють в якості обов'язкових наступні етапи переходу до демократії: 1) лібералізацію, яка передбачає політичні і соціальні зміни, інституціоналізацію громадянських свобод, заходи розподілу доходів, послаблення цензури в ЗМІ, появу опозиції; 2) демократизацію, в рамках якої передбачено зміну структури політичної влади, існування відкритої конкуренції за право контролювати уряд, проведення вільних демократичних виборів і формування основних демократичних цінностей політичної системи. При цьому демократизація передбачає лібералізацію, будучи більш широким поняттям, а лібералізація не завжди тягне за собою

демократизацію; 3) ресоціалізацію громадян, яка необхідна для засвоєння ними нових демократичних норм, свобод, цінностей і адаптації до політичних інститутів [22].

А. Мельвіль виокремлює дві принципові фази у загальній логіці демократичного транзиту: безпосередню фазу транзиту, яка включає лібералізацію й демократизацію політичного режиму, а також фазу консолідації суспільства, яка передбачає перехід від встановлення формально демократичних інститутів і процедур до власне демократичних результатів [7, 27].

За прогнозами транзитологів, відносно промислово розвинені соціалістичні країни Східної Європи і СРСР мали здійснити швидкий перехід до ринкової економіки та стабільної демократії. Цей перехід мав включати два основні етапи – перехід до демократії і консолідацію демократії. Проте, практика реального досвіду економічних і політичних реформ у колишніх соціалістичних країнах детермінувала перегляд раніше висунутих вченими-транзитологами висновків і пропозицій. Нині вченими виокремлюються чотири етапи трансформації постсоціалістичного суспільства: крах тоталітарної системи; перехід до демократичної системи; зміцнення демократичної системи; вдосконалення демократичних інститутів [12].

Натомість, Т. Карозерс зазначає, що теорія «поетапної (стадійної) демократизації» не позбавлена помилок, а «...стадійність спрямована на те, щоб відкласти демократизацію на невизначений час; в її основі – глибокий скептицизм відносно цінності демократії і ймовірності її перемоги» [5, 85].

У свою чергу, Г. О. Доннел і Ф. Шміттер вказують на можливість складних варіантів перехідного розвитку. Так, Ф. Шміттер зауважує, що окрім демократичного чи авторитарного розвитку існують ще, як мінімум, два варіанти: 1) гібридний режим, який об'єднує елемент автократії і демократії; 2) стійка, але неконсолідована демократія, в умовах якої демократичні процедури і інститути залишаються недостатньо стабільними [17, 140].

Спочатку проблеми становлення демократичних режимів у постсоціалістичних країнах досліджувались на основі традиційних для теорії політичної модернізації та транзитологічних концепцій підходів. Щоправда, на відміну від концепцій політичної модернізації, транзитологія розглядає демократизацію як різновекторний процес, що не виключає й песимістичних сценаріїв розвитку. З часом оцінки західних політологів, які досліджували посткомуністичні перехідні процеси, розділились. Одні (А. Лейпхарт, А. Степан, Ф. Шміттер) вважають, що процеси, які відбуваються нині в країнах Центрально – Східної Європи і на пострадянському просторі, за всієї їхньої специфіки, є аналогом процесів і подій, що мали місце в інших регіонах, охоплених «третьою хвилею демократизації». Інші (С. Террі, В. Барнс) вважають, що проблеми, які нині стоять перед посткомуністичними країнами, мають щонайменше п'ять відмінностей від проблем у країнах, які здійснили раніше перехід від

тоталітаризму і авторитаризму до демократії. Перша відмінність пов'язана з прагненням посткомуністичних країн створити одночасно і ринкову економіку і плюралістичну демократію, що породжувало внутрішню суперечливість посткомуністичного переходу. Друга відмінність торкається соціально – економічної сфери. Якщо перед країнами, які мали низький рівень економічного та індустріального розвитку, стояло завдання створення нових галузей народного господарства, то перед постсоціалістичними державами постала необхідність повного демонтажу значної частини вже існуючих галузей промисловості за одночасної радикальної перебудови і модифікації багатьох виробництв. Третя відмінність пов'язана з високою етнічною неоднорідністю посткомуністичних країн, що призводить до поширення націоналістичних настроїв. Націоналізм у будь – яких його формах, як правило, несумісний з демократією, оскільки розколює соціум за етнопатрістичною ознакою й унеможливує тим самим виникнення й ствердження справжнього громадянського суспільства. Четверта відмінність між посткомуністичними і поставторитарними перехідними процесами пов'язана з проблемою становлення і розвитку громадянського суспільства. У посткомуністичних країнах існують серйозні перешкоди на шляху формування реального громадянського суспільства: політичне життя фрагментарне й занадто персоніфіковане, конфронтація переважає над компромісом, а електорат перебуває у стані відчуження та заміщення. П'ята відмінність полягає у міжнародних умовах, які менш сприятливі, аніж були для Німеччини і Італії у післявоєнні роки, чи для південно – європейських країн у 1970 – ті рр. Нині посткомуністичні країни, на думку С. Террі, не отримують належної і дієвої допомоги та підтримки. На думку іншої американської дослідниці В. Барнс, у Східній Європі, зокрема у пострадянських країнах, мова йде не про повернення до демократії, а про її створення. Аналогічна ситуація і в економічній сфері, де народжується нова, а не модифікується існуюча система [12].

Попри існування різних методологічних підходів, західні транзитологи сходяться в думці щодо необхідності дотримання чіткої послідовності у процесі демократизації. Так, Дж. Снайдер вважає, що альтернативою необачному підштовхуванню сумнівних країн до швидшого впровадження атрибутів електоральної демократії і свободи преси має бути обережна й опосередкована політика міжнародного співтовариства. Першочерговим завданням має бути створення соціально – економічних умов лібералізації й інституціональних передумов громадянської демократії, що відсуває мрію про глобальну демократизацію і кінець історії у невизначену далечінь [23, 260 – 261].

Маємо при цьому зауважити, що задані вище теорії і моделі демократизації ґрунтуються на конкретному досвіді певної країни і не можуть вважатися узагальненими. Синтезованої моделі демократизації ще не створено, що ускладнює дослідження демократичного транзиту.

Оскільки країни Центрально – Східної Європи розпочали модернізаційні заходи раніше, то їхній досвід дозволяє виявити низку закономірностей у трансформації посткомуністичних суспільств. По – перше, збереження системи у стані динамічної рівноваги можливе лише за умови досягнення макроекономічної та макросоціальної стабільності, подолання ефекту втоми населення від програм і проєктів модернізації шляхом реального покращення його матеріального становища. При цьому важливо віднайти конструктивні шляхи розв’язання існуючих протиріч – не через підкорення інтересів однієї групи іншій, а через досягнення згоди, розширення сфер співробітництва і діалогу різних сил. Важливо усвідомлювати, що перехід до демократичного суспільства та його подальша стабільність значною мірою залежить від здатності політичного керівництва забезпечити собі легітимність на рівні широких верств населення, органічно інтегрувати опозицію та нові демократичні інститути з тим, щоб розділити з ними відповідальність за майбутнє суспільства, досягти консенсусу між основними політичними силами.

При цьому проблема стабільності не може бути розв’язана лише політичними засобами. Практика модернізації у країнах ЦСЄ також доводить, що технократичне вирішення проблем трансформації етатичної системи на основі економічних методів (капіталовкладень, технологій) не дає очікуваного ефекту без зміни системи цінностей, психології, типу мислення тощо.

Модернізаційний досвід у країнах ЦСЄ свідчить про те, що ціннісна система перехідного суспільства у процесі трансформації стикається з неадекватною економічною системою, що функціонує на ринкових засадах, але слабо стимулює раціональну економічну діяльність громадян. Разом з цим, варто вказати на суперечливий взаємозв’язок у реформаційному процесі двох соціокультурних потоків. З одного боку, масової утопічної свідомості індивідів, які живуть ідеями зрівнювальності, з іншого – раціоналістичними ідеями реформаторів, які виступають за радикальний перехід до ринку і парламентської демократії. Боротьба егалітарної та ринкової орієнтації у масовій свідомості детермінує розколотість політичної свідомості, розпад колишніх політичних зв’язків і форм, різноспрямованість політичних сил і рухів, відцентрових і доцентрових тенденцій.

Після першого постреволуційного десятиліття, Ф. Закарія констатував, що більшість держав, які стали на шлях демократичних перетворень, є неліберальними демократіями. Наявність політичних систем, в яких переплетені високий ступінь демократії з відсутністю багатьох ліберальних свобод, є свідченням успішного запозичення націями не тільки різних форм капіталізму, але й демократії. Тому ліберальна демократія може стати лише одним з можливих варіантів розвитку, а не завершення цього шляху [24, 22 – 43].

Як відомо, після руйнації комунізму колишні соціалістичні країни мали різний соціально – економічний і політичний розвиток, тому сьогодні

їх не можна розглядати як певну недиференційовану групу. За переконанням політолога Ч. Гагі, лише у невеликій групі колишніх комуністичних держав Центрально – Східної Європи (Угорщина, Польща, Словаччина, Словенія, Чехія) та пострадянських республік Балтії є можливість успішного завершення демократичних перетворень та економічних реформ. Цю думку підтримує й І. Яжборовська, вказуючи на стабільність і демократичність виборчих процесів у ЦСЄ [18].

Усі східноєвропейські держави, що не увійшли у вищезазвану групу, а також Росію, Україну, Білорусь і Молдову політолог відносить до групи країн з напівавторитарними режимами, в яких здійснюються помірковані ринкові реформи, влада дозволяє існування вільної преси, відбуваються формально вільні, а насправді маніпульовані вибори. Для окремих держав вищезазваної групи характерною є так звана «делегована демократія», тобто – демократична система, в якій реальна влада зосереджена в одному центрі, наприклад, в руках у президента.

До третьої групи належать вісім колишніх республік Закавказзя та Центральної Азії, в яких на зміну тоталітаризму прийшли авторитарні режими, а шансів на формування демократичної системи і на створення сучасної ринкової економіки в осяжному майбутньому немає [12].

Зауважимо, що у подібній класифікації існує певна доля суб'єктивізму, яким можна пояснити зарахування до групи найбільш успішних у процесі демократизації країн Балтії, в яких не розв'язаною залишається проблема прав некорінного населення.

Досвід демократизації та модернізації у країнах ЦСЄ та пострадянського простору довів, що національні моделі у цьому регіоні мають низку суттєвих відмінностей, що обумовлює й різницю у результатах демократизації та модернізаційних заходів [4, 100 – 101]. Відмінними були: історична спадщина, загальнонаціональна мобілізаційна ідея, існуюча на той час громадянська злагода серед еліт суспільства, наявність (чи відсутність) державного контролю за трансформаційними процесами, динаміка розвитку ринкової економіки та формування середнього класу тощо. Саме тому, наприклад, країни Балтії і Вишеградської четвірки поверталися до Європи, а в Україні демократизаційний рух позначився протиборством різних політичних сил, які опікувалися і продовжують опікуватися своїми власними і корпоративними інтересами.

До того ж, якщо в окремих країнах (Угорщина, Польща та ін.) очевидними є приклади транзитів, що відповідають «класичним» моделям, то в інших (Югославія, Білорусь, Україна та ін.) відсутні більшість «обов'язкових» умов і елементів «класичних» моделей. Відрізняється від «класичної» моделі і процес демократизації у Російській Федерації, який, за баченням дослідників, полягає у насильницькому характері зміни політичного режиму, відсутності угоди з приводу основних правил політичної гри та взаємних гарантій між політичними елітами, встановлення в результаті демократизації гібридного режиму тощо.

Водночас, дослідники виявляють сутнісний зв'язок процесів модернізації та демократизації політичної системи. Тільки у тому випадку, коли модернізаційні перетворення мають демократичний характер, вони можуть сприяти, а не діяти всупереч процесам самоорганізації політичної системи.

На відміну від процесу модернізації у західних та східних суспільствах, процес модернізації у посткомуністичних країнах має низку особливостей. По – перше, природа цих суспільств специфічна, а механізм розвитку не має аналогів в історії. У своїй більшості, пострадянські країни (Росія, Україна, Білорусь, Молдова) не мали у класичному розумінні традиційного суспільства, хоча й мали певні перетворені риси. Проте механізми еволюції посткомуністичних суспільств ґрунтуються на традиціоналістських за змістом та соціалістичних по формі цінностях. Комуністичні режими мали мобілізаційний характер. Відмова від природно-історичних механізмів соціальної еволюції (приватної власності, саморегульованого ринку, конкуренції, ідеології індивідуалізму, поділу економіки і політики тощо) призвели до використання політико-ідеологічних засобів мобілізації людей. Проте можливості системи, що спирається не на природний рух інтересів і потреб індивідів, а на підкорення їх колективній волі і меті, достатньо обмежені. Тому логіка реформування посткомуністичних суспільств потребувала не стільки лібералізації політичних і економічних відносин, скільки практичного створення нового базису і надбудови шляхом трансформації тоталітарно – авторитарних структур та їх еволюційного подолання.

По – друге, як правило, світовий досвід переведення традиційного суспільства у сучасне відбувався за наявності соціально – економічних, правових і культурних умов. Відсутність цивілізаційних передумов у посткомуністичних країнах суттєво обмежила їх модернізаційні можливості.

По – третє, руйнація попередньої системи участі населення у громадському житті призвела до кризи ідентичності. Це посилює соціальну напруженість та конфліктність у суспільстві, призвело до нестійкості, хвилеподібності та некерованості модернізаційного процесу.

По – четверте, економічні реформи 1980 – 1990 – х рр. підтвердили побоювання про зворотність руху. Це пояснюється руйнацією для багатьох людей звичної картини світу та егалітаристських цінностей, що визначали культурну самоутуність різних соціальних груп.

Як підкреслює канадський дослідник П. Дуткевич, неоліберальний дискурс створював ілюзію, що інтеграція посткомуністичної Європи у світову економіку з часом призведе життєві стандарти східних європейців у відповідність до стандартів її західних партнерів, а відкриті ринки неминуче принесуть демократію [3]. Вільний ринок, а також демократичні інститути, конституйовані згори, мали діяти як засоби соціальної трансформації. Проте інститути не виникають на порожньому місці, вони мають певну укоріненість в культурі. Влада має досягти ствердження демократичних цінностей у поведінці і свідомості більшості громадян.

Отже, успіх модернізації залежить значною мірою і від подолання соціокультурних протиріч.

Спільним для країн ЦСЄ на нинішньому етапі є посилення потреби громадян у соціальному захисті після вивільнення їх з – під влади комуністичної ідеології, що супроводжувалося «роздержавленням» (термін Ю. Левади) людини. Це дало підстави для масових оцінок влади як «своєї» залежно від того, наскільки вона піклується про матеріальний і соціальний добробут громадян. Наприклад, у Чехії, Словаччині, почасти в Угорщині певна частина населення, яка в матеріальному плані зовсім не бідує, міцно «прив'язана» до державних дотацій і субсидій та чітко зорієнтована на правлячу групу. Утім, громадяни країн ЦСЄ не бажають повернення до повної залежності від держави. Оскільки для всіх суспільств «нової Європи» властивим є дефіцит соціальної справедливості, громадяни суттєво зацікавлені у соціальній згуртованості.

Для пострадянських країн на початку 1990-х рр. були характерні поверхове засвоєння демократичної риторики політичними елітами і розгубленість масової свідомості, яка суперечливо поєднувала схильність до демократичних і авторитарних уподобань. «Скоріш можна говорити про вибіркоче засвоєння демократичних цінностей. При цьому більш вкоріненими виявилися ті цінності й установки, що органічніше відповідали національній культурі» [16, 182].

В останнє десятиріччя ХХ століття, за оцінками західних експертів, у більшості пострадянських держав розпочався не демократичний транзит і період реформ, а занепад і ерозія державної влади. Узагальнюючи і підсумовуючи дослідження західних вчених щодо результатів російських трансформаційних процесів, С. Фіш вказує на три основні причини, через які не відбулась російська демократія за західними стандартами: 1) т.зв. ресурсне прокляття; 2) домінування держави в економіці країни при здійсненні економічної політики; 3) особливості політичної системи, в якій домінуюча роль належить не парламенту, а президенту [20, 54].

Відмінною рисою модернізаційних процесів, які упродовж двадцяти трьох років відбуваються у соціально – економічному, суспільно – політичному та духовно – культурному житті України є безсистемний характер реформ, і як наслідок – низька їх ефективність. Серед негативних рис розвитку української демократії перехідного періоду фахівці називають численність і розпорошеність партійно – політичних сил, які не мають авторитету та вагомій підтримки електорату, а також низький рівень політичної культури владної еліти. Серед проблем, пов'язаних із модернізацією політичної системи в Україні, варто назвати правовий скептицизм, вибіркоче застосування законів та їх недосконалість, масштабну і тотальну корупцію в органах державної влади, політичну байдужість та соціальну апатію і пасивність більшості громадян, відсутність об'єднаної політичної нації, згуртованої навколо спільної національної ідеї. В. Горбатенко називає, серед іншого, наступні проблеми модернізаційного процесу в Україні: 1) необхідність відходу від

ототожнення демократизації з формалізованим лібералізмом; 2) необхідність забезпечення конституційної демократизації, переходу від уявної до реальної правотворчості; 3) подолання на рівні держави й усього суспільства відчуження від майбутнього [2, 8, 11, 13].

Спільним результатом проведення процесів системної модернізації упродовж останнього десятиріччя для пострадянських країн (зокрема, для України і Росії) виявилось не виправдання сподівань ініціаторів реформ на форсоване скорочення розриву між цими державами та найрозвинутішими країнами світу у соціально – економічному, технологічному, політичному та культурному розвитку. Суспільно – політична модернізація в Російській Федерації, Україні, Молдові, Республіці Білорусь має закритий характер, ініціюється і здійснюється виключно правлячою елітою. Специфікою сучасного суспільно – політичного розвитку України і Росії є паралельне існування соціальних суперечностей декількох історичних рівнів – у перехідному суспільстві одночасно існують, протидіючи один одному різноманітні соціальні інститути, структури, спільноти з протилежними ідеалами, інтересами та цілями.

Аналізуючи результати різних досліджень щодо соціальної оцінки модернізаційних заходів в умовах демократизації в країнах ЦСЄ, стає очевидним, що орієнтація людей на владу співвідноситься з інституційним дизайном «нових демократій». Так, у парламентських республіках (Угорщина, Чехія, Словаччина) масові уявлення про владу пов'язані з парламентами і партіями, у Польщі – з політичними елітами сейму та з оточенням президента. Більшість громадян у ЦСЄ готові майже беззастережно визнати над собою лише владу закону. У цілому, приймаючи політико – правові реалії, люди з великою недовірою ставляться до політичних інститутів, сумніваючись у тому, що вони стоять на сторожі їхніх інтересів.

Можна також констатувати, що в країнах ЦСЄ існує ідеальне уявлення про оптимальний політичний режим, який найчастіше визначається як «справжня демократія». Проте цей ідеалізований режим явно протиставляється існуючому. Громадяни, по суті, не можуть чітко ідентифікувати діючу владу, яка сприймається як тіньова, що викликано, ймовірно, двома обставинами: партизацією політики і політичним клієнтизмом. Чеський політолог П. Фріч визначає клієнтизм як «проникнення родинних і дружніх відносин у сферу юридично – універсальних і безособових правил виконання обов'язків громадського діяча» [21, 28]. Форми політичного клієнтизму можуть бути найрізноманітнішими: персоніфікованими, посадовими, партійними тощо. Як зазначають аналітики, деформований розвиток партійних систем сприяє узурпації політичної сфери вузькими елітними (і, навіть, напівкримінальними) угрупованнями (Польща, Словаччина, Україна) та відчуження від неї громадян. В Угорщині та Чехії спостерігається той же ефект з єдиною відмінністю – влада партій не обмежує формування позапартійних структур громадянського суспільства [11].

Характерне для нинішнього етапу модернізаційного руху скорочення арени публічної політики в країнах ЦСЄ має різні причини, в основному пов'язані з узурпацією влади партіями і елітами. Довгий час еліти країн регіону виправдовували вади політичних процесів метою «повернення до Європи». Тепер перед ними постало завдання пошуку свого місця на європейській політичній сцені. У сформованих умовах, коли ресурси забезпечення підтримки реформ виявилися вкрай малими, цілком закономірним став пошук політичними елітами нових ідейних підстав для отримання підтримки з боку громадян.

Отже, аналіз концептуальних підходів зарубіжних і вітчизняних вчених до проблем суспільно – політичної модернізації у країнах Центрально – Східної Європи, у т.ч. й пострадянських державах регіону дає підстави для висновків щодо комплексного і системного характеру трансформаційних процесів, започаткованих руйнацією попередніх політичних режимів. Модернізаційний досвід країн ЦСЄ свідчить як про здобутки (наприклад, ствердження засад дієвої демократії, підвищення показників економічного розвитку, розвиток інституцій громадянського суспільства, соціальна злагода і рівновага, вхідження до ЄС Чехії, Словаччини, Польщі, Угорщини, Словенії, країн Балтії тощо), так і проблеми (непослідовність реформ, формування авторитарних або напівавторитарних режимів, закритість влади, відчуження громадян від участі у політичному житті тощо). При цьому варто вказати, що попри спільність мети і завдань реформаційних перетворень, кожна з країн регіону мала свій національний сценарій (модель) модернізаційних зрушень, які відрізнялись динамікою, масштабністю і глибиною перетворень.

Таким чином, досвід суспільно – політичної модернізації у країнах ЦСЄ на перехідному етапі є свідченням варіативності демократизаційного процесу, який дозволяє обрати найоптимальніший напрям соціальних змін для кожної країни, у т.ч. й України.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурдяк В. Трансформація постсоціалістичних країн: уніфікація чи розширення варіацій демократичного поступу? // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Випуск 12. – Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2009. – С. 201 – 204.
2. Горбатенко В. П. Проблеми політичної модернізації українського суспільства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: old.niss.gov.ua/book/Rozumnyi/01.pdf.
3. Дуткевич П. Асиметрична власть, ересь і посткоммунизм: несколько мыслей // Политическая экспертиза. – 2006. – № 4. – С. 40 – 49.
4. Елизаров В. От авторитаризма к демократии: две модели // Pro et Contra. – 1998. – Том 3. – №3. – С.100 – 101.
5. Карозерс Т. Ошибка теории «позитивной демократизации» // Pro et Contra. – 2007. – Т. 11. – № 1. – С. 85 – 105.
6. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты (теоретико – методологические и прикладные аспекты). – М., 1999; Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико – методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам // Полис. – 1998. – № 2; Гельман В.Я. Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция. – М., 1999.
7. Мельвиль А.

Ю. Демократические транзиты (теоретико – методологические и прикладные аспекты). – М., 1999. **8.** Михальченко М. И. Украина як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с. **9.** Штеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М., 2000. – 320 с. **10.** Раствоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Раствоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 10. **11.** Тарасов И. Н. Идеологическое перепутье Центрально – Восточной Европы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/okumena/europe/ideologicheskoye_pereputje_centralno-vostochnoj_jevropy_2008-12-27.htm. **12.** «Третья волна демократизации» и теории демократического транзита / Политология: Учебник для вузов / Под. ред. В. А. Ачкасова, В. А. Гуторова. – М.: Высшее образование, 2010. – 692 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politics.ellib.org.ua/pages-2552.html>. **13.** Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся общества / С. Хантингтон : пер. с англ. – М., 2004. **14.** Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон : пер. с англ. Л.Ю. Паниной. – М.: «РОССПЕН», 2003. – 368 с. **15.** Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с. **16.** Шестопап Е. Взаимоотношения граждан и власти в ходе демократического транзита в России. Теоретические проблемы // Логос. – 2003. – № 4 – 5 (39). **17.** Шмиттер Ф. Угрозы . – дилеммы демократии // Век XX и мир. – 1994. – № 7 – 6. **18.** Яжборовская И. С. Трансформация избирательных систем и выборы в странах Центрально – Восточной и Юго – Восточной Европы // Новая и новейшая история. – 2008. – № 2. – С. 3 – 20. **19.** Doorenspleet R. Reassessing three Waves of Democratization // World Politics. – 2000. – April. – Vol. 52. – № 3. – С. 384 – 406. **20.** Fish M. St. Democracy Deriled in Russia: The Failure of Open Politics. – Cambridge, 2005. – 189 p. **21.** Frič P. a kol. Korupce na český způsob. – Praha, 1999. **22.** O'Donnell G., Shmitter Ph. Transition from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions About Uncertain Democracies. Baltmor, 1986. **23.** Snyder J. From Voting to Violence: Democratization and Nationalist Conflict. – N.Y.; London: W.W. Norton & Company, 2000. – 382 p. **24.** Zakaria F. The Rise of Illiberal Democracy // Foreign Affairs. – 1999. – № 6 (November/December). – P. 22 – 43.

УДК 94(430) : 323 (2)

Чорногор Я. О.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В ФРН: ВЗАЄМОДІЯ ВЛАДИ І ГРОМАДИ

У статті розглянута система місцевого самоврядування у ФРН, особлива увага в аналізі місцевого самоврядування була приділена взаємодії влади та місцевої громади. Досвід ФРН демонструє, що ефективним є саме таке місцеве самоврядування, в якому активно беруть участь громадяни.

Ключові слова: ФРН, місцеве самоврядування, центральна влада, громада, демократія, федерація.

В статті рассмотрена система местного самоуправления в ФРГ, особое внимание в анализе местного самоуправления было уделено взаимодействию власти и местной общины. Опыт ФРГ показывает, что эффективным является такое местное самоуправление, в котором активно участвуют граждане.

Ключевые слова: ФРГ, местное самоуправление, центральная власть, общество, демократия, федерация.

In this paper the system of local self-government in Germany, the emphasis in the analysis of local self-government was given to interaction between government and the local community. The experience of Germany shows that it is effective to local government, which is actively involved citizens.

Keywords: Germany, local government, central government, community, democracy and federation.

Місцеве самоврядування в ФРН є прикладом реалізації континентальної системи місцевого самоврядування у поєднанні з федеративним устроєм держави. Саме засади федералізму у поєднанні з демократичним ладом, що ґрунтуються на конституційних нормах Основного закону, зумовили широку компетенцію органів місцевого самоврядування і значну незалежність місцевого самоврядування в цілому [1].

Розкриття специфіки та напрямів функціонування місцевого самоврядування у зарубіжних країнах отримало своє відображення у працях ряду вітчизняних та зарубіжних авторів, зокрема Р. Аграноффа, О. Батанова, Т. Брауна, М. Баймуратова, Е. Деттона, В. Єремяна, Ф. Люшера, Л. Мамута, А. Ткачука, А. Хрустальова, Д. Хашке, О. Фролова, В. Шаповала, Г. Чапала та ін. Однак, детального політологічного аналізу системи місцевого самоврядування у ФРН не було зроблено, адже увага приділялася, в основному, аспектам функціонування місцевого самоврядування з точки зору юриспруденції та державного управління. Або, навпаки, розглядалася проблематика співвідношення місцевого самоврядування і громадянського суспільства [2; 3].

Загалом, питання природи місцевого самоврядування є досить поширеним у літературі. Місцеве самоврядування розуміється як частина громадянського суспільства поряд із такими його інститутами, як сім'я та громадські організації. Існує також і протилежний підхід, коли місцеве самоврядування розглядається як елемент механізму держави – децентралізоване державне управління. Для вирішення питання, чи є місцеве самоврядування складовою частиною громадянського суспільства, потрібно врахувати низку тенденцій, характерних для сучасного стану розвитку інститутів місцевого самоврядування [4, 127]. У статті ми розглянемо механізми та тенденції функціонування місцевого самоврядування Німеччини.

У світі існує три основні системи місцевого самоврядування: англосаксонська, континентальна (романо-германська) та іберійська. В Європі, зокрема, в Німеччині, поширена континентальна система місцевого самоврядування. Ця система місцевого самоврядування характеризується поєднанням державних органів управління (центральных) та органів місцевого самоврядування (місцевих (комунальних))

представницьких органів). Проте, у ФРН в силу федерального устрою ця система має певні особливості. Так, у федеральних землях уся влада належить місцевим органам, які реалізують загальнодержавну політику на місцях.

Комунальне самоврядування як символ громадянської свободи має в Німеччині давню традицію: сягає до привілеїв вільних міст Середньовіччя [5]. Розглядаючи досвід організації місцевого самоврядування Німеччини, слід зазначити, що місцеве самоврядування як принцип політичної організації та державного ладу було вперше обґрунтовано у працях Л. фон Штейна. Він вбачав у місцевому самоврядуванні гарантію зміцнення держави та підвищення якості роботи її адміністративного апарату, а також вважав, що місцеве самоврядування сприяє становленню в державі демократії знизу вгору і формує самосвідомість мас. Сучасна система місцевого самоврядування ФРН ґрунтується на пруському міському статуті 1808 р., розробленому Л. фон Штейном, який передбачав необхідність формування міських зборів депутатів, що обирали магістрат як вищий адміністративний орган. Значення статуту полягало у підвищенні ролі міст і комун у державному механізмі, створенні засад громадянського самоврядування, пробудженні політичного інтересу громадян завдяки їх участі у місцевому управлінні [6, 63].

Федеративна Республіка Німеччина характеризується як країна з розвиненою демократичною структурою влади і широким місцевим самоврядуванням. Організація влади у федеральних землях Основним законом не регулюється. На сьогодні правовий статус органів місцевого самоврядування, порядок їх утворення та функціонування визначається в першу чергу конституціями та законодавством окремих земель. Як наслідок – структура цих органів і їх компетенція відрізняється в різних землях ФРН [7].

Законодавчу владу в землях здійснюють представницькі органи, що іменуються в більшості земель ландтагами (земельними парламентами). У містах-землях вони носять інші назви – громадські збори в Бремені і Гамбурзі, палата представників в Берліні. Скрізь, окрім Баварії, вони мають однопалатну структуру і обираються на чотири або на п'ять років. Баварський сенат (верхня палата) формується на основі представництва соціальних, господарських, культурних і громадських корпорацій; сенатори обираються на шість років, і кожні два роки сенат оновлюється на 1/3. У разі військового стану минулі терміни повноважень народних представниць земель продовжуються до шести місяців після закінчення вказаного стану [1, 36-37]. На відміну від Бундестагу більшість представниць земель можуть достроково саморозпускатися або розпускатися за рішенням виборців, прийнятому на референдумі. Функції і повноваження, внутрішня організація і процедура парламентів земель в основних своїх рисах схожі з тими, які властиві Бундестагу. У містах-

землях ці органи здійснюють повноваження місцевого міського самоврядування.

Основною одиницею політико-територіальної організації земель служать громади, общини. Вони можуть вирішувати будь-які завдання публічної влади, крім випадків, коли це в суспільних інтересах особливим розпорядженням закону віднесено до компетенції іншого органу. Аналогічним є і статус громадських союзів. Право громад і їх союзів на самостійне управління своїми справами гарантується державою, яка обмежує свій нагляд лише забезпеченням відповідності такого управління законам [8].

На громади та громадські союзи, а також на їх управління можуть бути покладені і державні завдання, що вирішуються відповідно до вказівок державних органів. Держава зобов'язана гарантувати отримання громадами і їхніми союзами грошових надходжень, необхідних для виконання їх завдань, і надати їм джерела доходів, якими вони можуть розпоряджатися під власну відповідальність. Громадами є сільські населені пункти або їх групи і міста. Міста-землі Берлін і Гамбург є одночасно громадами. Відповідають вони за розвиток інфраструктури суспільного транспорту, туризму, житлового будівництва, шкіл і дошкільних закладів, доріг, лікарень, театрів, бібліотек, музеїв, соціальних і спортивних установ. Вони можуть встановлювати і стягувати визначені законом податки і збори. У сільській місцевості громади об'єднані повітами, які мають своє самоврядування. Всього у ФРН 543 повіти, зокрема, 117 міст поза повітами [9]. У ряді земель між повітом у центром знаходиться проміжна адміністративно-територіальна одиниця – 29 урядових округів, у рамках яких вирішуються місцеві державні завдання і здійснюється державний нагляд за місцевим самоврядуванням.

Оскільки Конституція визначає право громад вирішувати всі питання місцевого життя під свою відповідальність, то громади не обмежені якимись наперед визначеними специфічними завданнями, і можуть вирішувати всі питання місцевого життя. Незважаючи на різні підходи до законодавства про місцеве самоврядування, що існують у різних німецьких землях, фактично в усіх землях самоврядування є досить розвинутим, і в громадах вирішується понад 80% питань, коли громадянин має стосунки з владою [7].

Місцеве самоврядування існує в кожній з 16 федеральних земель та здійснюється у формі місцевих рад, що обираються загальним прямим голосуванням на термін від чотирьох до шести років. Кожну місцеву раду очолює обраний мер, бургомістр, який діє і як голова ради, і як голова адміністрації. Термін його мандату коливається від чотирьох до дев'яти років. Однак, у Федеральній землі Гессен використовується система магістрату, за якої меру надано право через магістрат, призначений радою, діяти як керівнику адміністрації. Для всіх органів місцевого самоврядування по всій країні спільними є такі повноваження: планування, управління водопостачанням, соціальне забезпечення, будівництво та

ремонт шкіл тощо. Деяким радам надано повноваження у питаннях культури, економічного розвитку, енергозабезпечення, залежно від Федеральної землі.

Загалом, у 16 землях ФРН діє близько 14 тисяч муніципалітетів. Також існує рівень місцевого управління, вищий за місцеве самоврядування та нижчий уряду землі – (ланд-) крайси (райони), яких по країні 295. Їх діяльність контролюють крайстаги (районні ради) [1, 8-9], які мають мандат на термін від одного до чотирьох років, залежно від землі. Окрім законодавчих функцій, рада призначає або обирає президента району (на термін п'ять – вісім років), який очолює адміністрацію. На цьому рівні місцева влада відповідає за будівництво доріг, деякі аспекти соціального забезпечення, управління відходами тощо. У деяких землях вони здійснюють функції з розвитку туризму, утримання бібліотек, надання вищої освіти.

Місто в Німеччині представляє найнижчий з трьох рівнів управління – федеральний, земельний, місцевий. Федерація та земля ставлять певні завдання перед муніципалітетами, передаючи їм кошти державного бюджету на здійснення цих задач. У рамках самоуправління міста управляють своєю власною діяльністю, яка фінансується з власного бюджету.

Міста самостійно на власний розсуд вирішують, як і в якому обсязі здійснювати добровільну діяльність. До обов'язкової діяльності муніципалітетів, яка не керується зверху, належать функції щодо водопостачання, вивезення сміття, енергозабезпечення тощо. Муніципалітет на свій розсуд приймає рішення у цих сферах та самостійно обирає постачальників послуг з числа комерційних структур.

Особливе місце у забезпеченні самостійності федеральних земель відіграють фінансові стосунки з центром та бюджетний процес ФРН. Вони підпорядковані принципу однаковості рівня життя в межах федерації та в межах компетенції земельного та місцевого самоврядування.

Землі в ФРН по-різному підійшли до формування територіальних основ самоуправління. Балансуючи між існуючими традиціями та структурою розселення з одного боку і спрямованості до ефективності та врахування тенденції глобалізації з іншого, землі шукали і знаходили свою територіальну основу місцевого самоуправління. Кожна федеральна земля має свою систему місцевого самоврядування, склад і функціонування яких різняться залежно від існуючої моделі системно-структурної організації місцевого управління. Фактично в Німеччині функціонує чотири наступних моделі:

- 1) південно-німецька модель (землі Баварія, Саксонія, Баден-Вюртемберг);
- 2) північно-німецька модель (землі Нижня Саксонія, Північний Рейн-Вестфалія);
- 3) модель рада-бургмістр (землі Рейнланд-Пфальц, Саар, сільські громади землі Шлезвіг-Гольштейн);

4) модель рада-магістрат (земля Гессен, земля-місто Гамбург) [10, 13].

Незважаючи на те, що система місцевого управління відрізняється у різних федеральних землях, існує багато спільних рис діяльності органів місцевого самоврядування по всій країні.

Головними у цій спільності є не організаційні форми, а більш фундаментальні речі. Зокрема, можна стверджувати, що низький рівень соціальної активності членів місцевого співтовариства компенсується надмірним втручанням у відповідні суспільні відносини з боку інститутів державної влади і навпаки – вирішення на автономних засадах значного кола питань організації сумісної життєдіяльності місцевого населення знижує потребу використання державно-примусових заходів. Уявляється, що саме ця закономірність суспільного розвитку є підґрунтям принципу субсидіарності, який активно використовується останнім часом.

Обумовлені побоюваннями за цілісність держави, спроби значного числа вчених довести саме державну природу місцевого самоврядування є зрозумілими, але визнання громадського потенціалу місцевого самоврядування у поєднанні з визнанням пріоритету інтересів усього суспільства в особі держави виключає можливість протистояння та відображає реальний стан речей. Саме в гарантуванні можливостей територіальних спільнот, їх правовому захисті від зазіхань з боку державної влади слід шукати позитивний зміст протистояння державних та громадських концепцій місцевого самоврядування. І саме приклад функціонування місцевого самоврядування в Німеччині є яскравим підтвердженням можливості поєднання зусиль державної влади і громадян. Адже ефективність інституту місцевого самоуправління у більшій мірі, аніж ефективність держави, визначається ступенем участі у ньому громадян. Необхідним є функціонування активного, громадянського і ефективного місцевого самоуправління. Крім того, сучасні технології управління дозволяють приймати економічно ефективні рішення в умовах малих громад. Наприклад, міжмуніципальна кооперація та залучення обслуговуючих підприємств дозволяє поєднати переваги активного громадянського місцевого самоуправління з перевагами професійного управління та «економії на масштабі». Саме це поєднання забезпечує ефективність місцевого самоуправління. Німецька практика комунального врядування доводить дієвість таких підходів.

Крім того, варто відмітити, що для німецької політики в цілому характерним є шанобливе ставлення до інституту місцевого самоуправління, місцевої політики і муніципальних політиків. Активна участь у місцевому самоврядуванні, в муніципальній політиці схвалюється. Муніципальні діячі вважаються «золотим фондом», резервом державної політики. Саме через місцеве самоуправління в політику приходять більшість громадських та політичних діячів, – для суспільства і держави, які хочуть бути сучасними, сильними та конкурентоздатними в

світі, свідомі і активна участь в громадському житті і політиці якомога більшої кількості людей – обов'язкова умова [11, 71-73].

Це знаходить підтвердження і в теоретичних працях ряду дослідників. Як зазначає вітчизняний дослідник І. С. Щербетух, місцеве самоврядування має особливу природу, що відрізняє його і від державного управління в інтересах усього суспільства, усіх територій, і від дій конкретних фізичних і юридичних осіб. Місцеве співтовариство має статус локальної публічної корпорації (комунальної корпорації), є чимось «громадсько-публічним», середнім і посередницьким між державним і приватним [12, 58]. За афористичним висловлюванням Л. С. Мамута, подібні ілюзії стосовно незалежності одного модулю буття від іншого, органічно злитого з ним, схожі на бажання бачити незалежними, окремими й вільними один від одного дві сторони однієї медалі [13, 100]. У цьому випадку йдеться не про дві антагоністичні системи, а про одну – суспільство. Останнє інтегрує одних і тих самих індивідів, але у різних відносинах за допомогою різних методів. Водночас, останні дослідження структури суспільства свідчать про існування «пограничного поля» між державою та громадянським суспільством, двоєдиної «стикувальної» зони, в межах якої формуються та відіграють особливу роль проміжні, двозначні, симбіотичні, багатофункціональні форми та інститути, що в різній мірі і відповідають запитах системи «державно-громадянське суспільство» [14, 84-85]. Через це наближення місцевого самоврядування як до держави, так і до громадянського суспільства повною мірою відповідає сучасним уявленням про сутність зазначених соціальних феноменів.

Отже, природу ефективності місцевого самоврядування як форми управління слід шукати саме у його соціальному підґрунті – об'єднанні мешканців тих чи інших територіальних одиниць завдяки спільним інтересам у територіальній спільноті, діяльність яких позбавлена недоліків бюрократичного процесу прийняття рішень на загальнодержавному рівні. Досвід ФРН демонструє, що ефективним є саме таке місцеве самоврядування, в якому активно беруть участь громадяни. Населення бере участь у вирішенні завдань влади тільки тоді, коли їхні відносини з владою будуються не на основі залежності, а на умовах партнерства, рівності та довіри. Українській владі та представникам громадськості слід уважніше ставитися до кращого світового досвіду, адже використання теоретичних напрацювань вчених та врахування практики німецької системи місцевого самоуправління здатне надати нашій державі значних конкурентних переваг на шляху до свого успішного утвердження в глобалізованому та висококонкурентному світі.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland / Основний закон Федеративної Республіки Німеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/gg/gesamt.pdf>. 2. Чапала Г.В. Місцеве самоврядування і

громадянське суспільство – питання співвідношення / Г. В. Чапала // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 1000-1005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12hgvcrc.pdf>. **3.** Чапала Г. В. Громадянське суспільство і місцеве самоврядування – концептуальні засади взаємодії / Г. В. Чапала // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Випуск 10. – 2005. – С. 12-21. **4.** Чапала Г. Місцеве самоврядування і громадянське суспільство: проблема співвідношення / Г. В. Чапала // Право України – 2004. – № 2. – С. 127-132. **5.** Engel E. Die deutsche Stadt im Mittelalter / Evamaria Engel. – München: Albatros, 1993. – 365 S. **6.** Хашке Д. Коммунальное управление в Германии // Муниципальное право. – 2001. – №4. – С. 62-74. **7.** Аналітичний матеріал. Місцеве самоврядування у ФРН. Огляд. А. Ткачук / Вольфанг Гизевіус. Політика місцевого самоуправління в ФРН. Фонд Фридриха Эберта. 1995 год. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pdp.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=980:27a-a5-&catid=46:i-&Itemid=122 **8.** Старцев Я. Ю. Государственное и муниципальное управление в зарубежных странах / Я. Ю. Старцев. – М.: Логос, 2005. – 207 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z330_page_20.html. **9.** Федеральний статистичний центр ФРН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.destatis.de/jetspeed/portal/cms/Sites/destatis/Internet/EN/Navigation/Statistics/Regionales/Regionales.psm1> **10.** Муниципальное управление в Германии и России: Kommunale Verwaltung in Deutschland und Russland (матеріали російсько-німецької науково-практичної конференції) / Фил. зареєстрованого союзу «Фонд ім. Ф. Эберта в Российской Федерации», Волгоградская акад. гос. службы; В. А. Колесников, О. В. Чистякова, Е. Н. Мельниченко. – Волгоград, 2007. – 99 с. **11.** Маркварт Э. Организация местного самоуправления в Германии и применимость немецкого опыта к российским реалиям // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2008. – № 3. – С. 61-73. **12.** Щebetун И. С. Организационно-правовые гарантии местного самоуправления в Украине: Монография. – Донецк: Дельта, 2002. – 208 С. **13.** Мамут Л. С. Гражданское общество и государство: проблема соотношения // Общественные науки и современность. – 2002. – № 5. – С. 94-103. **14.** Бажинов М. А. Гражданское общество и местное самоуправление: опыт концептуального анализа // Вести. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2002. – № 4. – С. 82-90.

УДК 94 (325):4 (430)

Солошенко В. В.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ В НІМЕЧЧИНІ : СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ

Проблема інтеграції в суспільство мігрантів в країнах Європи набула останнім часом особливого звучання. Приклад Німеччини в питанні міграції в Старий світ – один з найбільш яскравих.

Ключові слова: мультикультуралізм, Німеччина, Європа, міграція, інтеграція.

Проблема інтеграції в общество мигрантов в странах Европы приобрела в последнее время особое звучание. Пример Германии в вопросе миграции в Старый мир – один из наиболее ярких.

Ключевые слова: мультикультурализм, Германия, Европа, миграция, интеграция.

Integration into migration community in European countries has been under consideration. For example, one of the most important problem is the problem of Germany migration into Old world.

Keywords: Multiculturalism, Germany, Europe, migration, integration.

Мультикультуралізм – це політика збереження відмінностей тих чи інших спільнот і вписування їх у політичну сферу. Для мультикультуралізму відмінності є умовою реалізації політики, а для інтеграції – викликом, явищем, якому належить дати відповідь. Звідси різниця позицій мігранта в умовах реалізації різних політик. Якщо інокультурний компонент, потрапляючи в мультикультурне суспільство, намагається використовувати створені державою механізми для закріплення переважних прав своєї групи, а державне завдання створити якомога більше таких механізмів, то в державі, націленій на інтеграцію, мігрант повинен вирішити, чи зберігає він свої відмінності або відмовляється від них, а завдання держави – надати йому якомога більше преференцій при відмові від колишньої традиційної ідентичності [1].

Ідея культурного плюралізму з'явилася ще в XIX столітті, проте належного науково-методологічного обґрунтування вона ще не отримала й донині. Наше століття створило нову парадигму, яка виражена категорією «мультикультуралізму» і означає теорію, практику і політику неконфліктного співіснування в одному соціальному просторі численних різнорідних культурних спільнот.

Проблему краху мультикультуралізму першим «вивів у світ» екс – член правління Бундесбанку Тіло Саррацин. Після публікації його книги «Німеччина самоліквідується» та бурхливого скандалу ідея, спочатку викликавши відторгнення, тепер широко обговорюється в правлячих колах Європи. Серед противників мультикультуралізму виявилися як ліві, так і праві політики. Можна сказати, що ця ідея згуртувала європейців. Сам Тіло Саррацин висуває три тези.

Перша – Німеччина «стискається». Кожне наступне покоління на третину менше, ніж попереднє.

Друга – чим бідніша й неосвіченіша сім'я, тим більше в ній дітей. І третя – політика країни в корені неправильна. У автора немає претензій до вихідців зі Східної Європи, В'єтнаму та Китаю, його турбують приїжджі з мусульманських країн [2]. Книга доволі незвичайна для політкоректної Німеччини. Наприклад, пан Саррацин відкрито пише про те, що за своїм інтелектуальним рівнем іммігранти з країн Північної Африки і Близького Сходу стоять нижче німців. І взагалі, у них є «генетичні порушення» через практику близькородних шлюбів (таких у Туреччині, за його даними, понад 20 відсотків). Тому мусульманські іммігранти за своїм інтелектуальним і професійним рівнем завдають лише шкоди економіці і суспільству Німеччини [2]. Тіло Саррацин серйозний і шанований у своєму співтоваристві громадянин. З 1975 по 2000 рік він з невеликими перервами працював у міністерстві фінансів ФРН, а потім уже об'єднаній Німеччині,

де керував низкою ключових комітетів. У 1989 – 1990 роках саме Саррацин займався проектом грошової реформи у зв'язку з поглинанням НДР, працював у державній компанії «Deutsche Bahn», був членом сенату Берліна з питань фінансів. Навесні 2009 року Саррацин став членом правління Федерального банку Німеччини, відповідальним за такі питання, як грошова емісія та обіг готівкових грошей. Тіло Саррацин вперше з чиновників такого рівня відкрито порушив питання про мусульманських мігрантів у Німеччині. Минулої осені він в інтерв'ю дорікнув туркам і арабам, що живуть у Німеччині, в небажанні інтегруватися в німецьке суспільство. Громадський скандал привів до того, що керівництво Федерального банку Німеччини відсторонило Саррацина від керівництва низкою напрямків. Навесні соціал – демократична партія Німеччини (СДПН), членом якої був банкір, на три місяці виключила його зі своїх рядів. Однак виявилось, що німецьке суспільство позитивно відгукнулося на виступи члена правління Федерального банку.

Проблема інтеграції в суспільство мігрантів в країнах Європи набула останнім часом особливого звучання. Приклад Німеччини – один з найбільш яскравих в питанні міграції в Старий світ. Після заяви Федерального канцлера Німеччини Ангели Меркель про те, що політика мультикультуралізму провалилася, суспільство Німеччини розділилося на два табори. Звичайно, на офіційному рівні Німеччина обурилася такою постановкою питання. Однак, толерантну Європу охопив жах, коли дуже скоро стало зрозуміло – чи не більша частина німців поділяє висновки скандального автора. Після хвилі революцій, що прокотилася на Близькому Сході, потоки мігрантів стрімко вирушили до Європи і виявилось, що не таким терпимим, як видавалося, є Старий Світ в цілому, не лише Німеччина.

Зазначимо, що канцлер Німеччини Ангела Меркель заявила: «На початку 1960 – х наша країна запросила іноземних робітників до Німеччини, і зараз вони тут мешкають. Деякий час ми самі себе обдурювали і говорили собі «вони у нас не залишаться, коли – небудь вони вийдуть», але так не сталося. І, звичайно ж, наш підхід полягав у мультикультуралізмі, в тому, що ми будемо жити поруч і цінувати один одного – цей підхід провалився, абсолютно провалився».

В свою чергу, президент Франції Ніколя Саркозі, після виступу канцлера Німеччини Ангели Меркель висловив своє бачення проблеми: «Моя відповідь – безумовно, це провал». Президент вважає, що якщо людина приїжджає до Франції, вона повинна стати частиною французької нації, а якщо не збирається цього робити – бажаним гостем в країні не стане. Як підкреслив президент, Франція не буде змінювати свій спосіб життя, не стане переглядати концепцію рівності чоловіків і жінок і не змиритися з тим, що хтось може заборонити дівчаткам ходити до школи. Крім того, французи, за словами президента, не хочуть, щоб люди молилися на вулиці у всіх на очах. «Ми були дуже стурбовані ідентичністю того, хто приїжджає в країну, і звертали недостатньо уваги на

ідентичність країни, яка приймає прийжджого», - зазначив Саркозі. Дещо пізніше Меркель підтримав прем'єр – міністр Великобританії Девід Кемерон, який закликав до переходу до «м'язистого лібералізму»: «Якщо ми хочемо подолати цю загрозу (доморощений ісламський екстремізм), я думаю, час перегорнути сторінку з проваленими методами минулого», - зазначив він. У той же час російські лідери не бачать нічого поганого у «методах минулого»[3]. Президент Росії Дмитро Медведєв оголосив, що для Росії неприйнятною є теза про невдачу співіснування різних культур. «Нам не можна дати себе спровокувати на міркування з приводу краху мультикультури», - попередив він на зустрічі з керівниками національних культурних об'єднань і вченими – етнографами Башкортостану. «Якщо говорити про крах мультикультуралізму, то можна знищити традиції, а це небезпечна річ, і в європейських державах це теж повинні розуміти!», - зазначив президент.

Європа послідовно наступає на права меншин на їх «культурні особливості». В школи не пускають в хіджабах, що так само викликає протести. В свою чергу місцеве населення, скажімо, у Швейцарії, активно протидіє будівництву мінаретів. Зазвичай, «мультикультуралізм» критикується правими силами, прихильниками обмеження міграції. Однак про провал цієї політики говорять і ліві публіцисти. На думку директора Інституту глобалізації та соціальних рухів Б. Кагарлицького – дбайливе ставлення до національних особливостей розпалює ворожнечу між народами. «Мультикультуралізм - це тупикова стратегія». Проблеми мультикультуралізму не існувало в Європі в 60 – 70 – х роках, при тому, що кількість іммігрантів була досить високою. Насправді ж було зовсім по-іншому: поки діяла соціальна держава, проблем не було. Люди прийжджали і включалися в суспільство у тій мірі, в якій вони інтегрувалися, вони освоювали мову, культуру, цінності, традиції, спосіб мислення. Продовжуючи залишатися громадою, вони зберігали свої особливості. «Можна брати участь в економіці так: мати пакистанську лавочку, в яку заходять тільки пакистанці, і тоді її господар буде жити в своєму маленькому світі, і ніякої адаптації до нових умов у нього не буде. А можна мати італійську піцерію, але в яку ходять всі. За баченням Кагарлицького, інтеграція є більш сприятливою, ніж мультикультуралізм, тому що вона пов'язана з модернізацією, з розвитком суспільства. І це двосторонній рух. Мультикультуралізм не лише відокремлює нацменшини, він відокремлює і більшість, перешкоджає сприйняттю нацменшин» [3].

У результаті в тій же Європі національні громади розпалися на дві частини, це дуже чітко видно, наприклад, по турках в Німеччині. Те ж саме з арабами у Франції. Перша частина, як їй належить відповідно до ідеології мультикультуралізму, ходять в школи в хіджабах, не сприймають мову, культуру. Друга частина – цілком взаємодіє з французами і німцями. Аж до того, що дівчатка арабського походження перемагають у конкурсах краси [4]. Думку про те, що мультикультуралізм загрожує обернутися

катастрофою для Європи, розділяють багато виборців і політики і в інших європейських країнах. Меркель озвучила те, що не наважуються вимовити вголос інші європейські лідери: мультикультурне суспільство створює для Європи стільки ж проблем, скільки вирішує. Хоча спочатку ідея мультикультуралізму – ліберальна і гуманна концепція, сформульована європейцями, передбачала найкраще. Відповідно до неї – іммігранти, живучи в Європі, мають право зберігати свою мову, релігію, культуру і самобутність. Тобто постаратися зберегти для себе уявлення про той уклад життя, яким жили предки. Проте «зберегти спогади» – це ключове поняття ідеї мультикультуралізму. Саме зберегти, а не вважати єдиним прийнятним для себе, відкидаючи всі підвалини життя європейських країн [5].

Спочатку німці взагалі не припускали, що їм доведеться вирішувати проблему міграції та інтеграції в суспільство. Мігранти, які виконували в середині ХХ ст. роль дешевої робочої сили, на думку німців, повинні були покинути країну, коли в них відпаде потреба. Так вчиняли, зібравши грошей, багато іспанців, італійців та португальців, які приїжджали на роботу в Німеччину.... Але різниця в рівні життя між європейським Середземномор'ям і Туреччиною, і Північною Африкою занадто велика, і багато мігрантів, здебільшого з Туреччини, вважали за краще залишитися в Німеччині. Пізніше вони перевезли туди ж свої родини і стали обзаводитися дітьми. В останні ж десятиліття до Німеччини, як, втім, і в інші країни Євросоюзу, хлинули сотні тисяч арабів, які ще з більшим трудом асимілюються в європейському суспільстві [6].

Інтеграція в європейське суспільство мігрантів сповільнилася і майже зійшла нанівець в силу об'єктивних обставин життя – в міру зростання національних громад.

Прибулі не бажають освоювати мову, знайомитися з культурою Європи, нехтують суспільними інститутами, вважаючи за краще отримувати мінімальну допомогу по безробіттю і жити при цьому в Європі. Потрапивши в район проживання мігрантів з країн Близького Сходу, наприклад, з Туреччини, констатуємо наступне: всі вивіски тут турецькою мовою, на вулиці чути турецьку мову.... Не дивно, що діти потім відчують великі труднощі при вступі до школи, майже не говорячи німецькою мовою. Очевидно, що мігранти з мусульманських країн мало цікавляться цінностями і долею Європи. Така поведінка мігрантів, помножена на різкі дебати в суспільстві, викликає відторгнення у європейців. Мало того, з новоприбулими найчастіше пов'язують тероризм і просто хуліганство. Європейцям також доводиться докладати зусилля для забезпечення спокійного життя разом з мігрантами. Однак останні парламентські вибори в країнах Старого світу показали, що багато європейських виборців більше не бояться здаватися нетолерантними. Сьогодні європейський виборець сміливо голосує за представників правих партій, які обіцяють повернути країну до традиційного європейського укладу життя або боротися з радикальним ісламом. Проблема взаємин з мігрантською спільнотою в західноєвропейських країнах стає головним

пунктом внутрішньополітичного порядку денного. Антиіммігрантські гасла стають все більш популярними під час передвиборчих кампаній в Данії, Швейцарії, Угорщині, Норвегії. Міжнародні тертя призвели до того, що влада Франції наклала заборону на носіння традиційних мусульманських головних уборів для жінок. Іслам вже став другою за чисельністю прихильників релігією Старого Світу. І ситуація буде погіршуватися з часом, що може призвести через кілька десятиліть до феномену мусульманської Європи. Німецькі дослідники стверджують, що внаслідок високої народжуваності і продовження мусульманської імміграції з країн Північної Африки і Близького Сходу, процес ісламізації Європи буде прискорюватися.

Процес побудови мультикультурного суспільства можна вважати успішним тільки в країнах, де не існує зіткнення з корінним населенням. США і Канада досить успішно справляються з процесом міжнародної міграції, створивши універсальну надетнічну модель і досить безболісно інтегруючи мільйони емігрантів. На відміну від Європи, емігранти з різних країн, які сповідують різну віру, працюють і навчаються разом, і, як правило, вивчають мову, закони і культуру Сполучених Штатів. Однак це обумовлено тим, що Америка – континент, на якому залишилося мізерно мало представників корінного населення. Правда, і в цьому випадку існують проблеми. Наприклад, в США йде боротьба за імміграційну реформу, багато корінних американців вважають, що мігранти, особливо нелегали, займають їхні робочі місця [7].

Обговорювати, наприклад, в ЗМІ необхідність наявності на території країни турецьких або арабських мігрантів вважалося «ксенофобією». Більшість статей в німецькій пресі, традиційно підтримують лівих – «ми - мультикультурне суспільство» і «без мігрантів нам не вижити».

В ФРН регулярно проводяться соціологічні дослідження, а статистичним аналізом займаються сотні різних установ. Однак у відкритому доступі знайти відомості, наприклад, рівень знання німецької мови серед курдських іммігрантів, було практично неможливо. Назовні просочувалися лише крихти інформації. Однак, Саррацин прямо заявив, що Німеччина подурнішала через мусульманську імміграцію. Головною причиною цього банкір назвав приплив неосвічених мігрантів з мусульманських країн Азії та Африки. Він заявив на засіданні з'їзду Спільки підприємців в Бессені, що, на його думку, інтелект на 80% залежить від генетичних даних, і лише на 20 відсотків – від освіти та виховання. Його підтримав експерт з питань внутрішньої політики берлінського відділення ХДС Петер Трапп, який закликав ввести тест на IQ для всіх мігрантів. Проте опитування інституту громадської думки Emnid для видання Bild у вересні показало, що 18,7 % жителів Німеччини готові голосувати за партію Гіло Саррацина, в разі її появи. При цьому серед прихильників Соціал – демократичної партії Німеччини (СДПН), членом якої і був сам Саррацин, частка його шанувальників виявилася ще вище – 29%. Серед тих, хто підтримує центристів з ХДС / ХСС, за партію Саррацина готові

проголосувати 17 %. Так, в квітні стали відомі результати соціологічного дослідження, проведеного на замовлення німецького уряду серед мігрантів. З'ясувалося, що кожен четвертий турок у Німеччині не знає німецької, а кожен другий практично не спілкується з німцями. Майже 67 % поляків і 60 % греків, що живуть в Німеччині, мають закінчену середню освіту. Серед італійців та іммігрантів з колишньої Югославії цей показник становить близько 44 – 45 %. Серед турків – лише 41%. Кількість турків, що живуть на соціальну допомогу, становить в їх групі до 15 %, тоді як серед греків таких лише 7,5 % [8].

За даними міністра внутрішніх справ Німеччини Томаса де Мез'єра від 10 до 15% мігрантів у Німеччині відверто відмовляються інтегруватися в німецьке суспільство. На початку червня з дозволу міністерства внутрішніх справ Німеччини були опубліковані результати дослідження Інституту кримінології (KFN) Нижньої Саксонії, згідно з якими з'ясувалося, що віруюча мусульманська молодь в Німеччині відрізняється найбільшою схильністю до злочинів і насильства. В ході дослідження було опитано близько 45 000 підлітків у віці 15 – 19 років. Серед них 10 000 – діти мігрантів, в тому числі, з мусульманських країн. Отримані результати були оголошені з схвалення міністра внутрішніх справ Німеччини. Згідно з дослідженням, у групі «віруючих» мусульман майже кожен четвертий (23,5 %) вдавався хоча б раз до насильства проти однолітків або ж здійснював крадіжки. Серед мусульманських підлітків, ідентифікувавши себе як «нерелігійні», частка правопорушників була помітно нижчою – лише 19,6 %. У підлітків католицького або протестантського віросповідання схильність до насильства дещо нижче. У мігрантів з християнських країн – Польщі, Словаччини, Росії та країн Прибалтики частка агресивних підлітків склала 21,8 %, в групі «релігійні» і лише 12,4 % в групі «нерелігійні». Так, глава турецької спільноти в Німеччині Кенан Колат звернувся з листом до канцлера, вимагаючи вжити заходів проти книги Тіло Саррачина «Німеччина самоліквідується». Саррачина звинуватили в інтелектуальному расизмі, спрямованому проти мігрантів.

Соціал – демократи дорікали Саррацину в розпалюванні ненависті до мусульман, міністр у справах сім'ї, жінок, соціального розвитку та інтеграції Нижньої Саксонії Айгюль Озкан заявила, що сподівається на зміну поглядів Саррачина, зазначивши, що іммігранти в Німеччині сприяють економічному зростанню країни і її процвітанню.

Від себе зазначу, що проведене мною опитування пересічних громадян Німеччини дає підстави стверджувати, що це мало місце ще 10-15 років тому, але ніяк не сьогодні. «Для німців Саррацин став тим, хто вперше публічно висловив ті думки, які у них є», - заявив директор інституту Еппід Клаус – Петер Шоеппнер. На його думку, німці стурбовані зростанням числа мігрантів з Азії і Африки, проте довгий час обговорення цієї проблеми знаходилося під негласною забороною. Згідно з опитуванням провідної німецької телекомпанії ZDF, 56 % громадян Німеччини погодилися з тезами Саррачина і лише 28 % поставилися до

них негативно. Провідні політики країни в ході дискусії щодо імміграційної політики визнали, що мультикультуралізм в Німеччині не дав позитивних результатів... «Ми виходили з ідеї мультикультуралізму і думали, що будемо жити поруч і цінувати один одного, але такий підхід провалився, абсолютно провалився», - підкреслила Меркель. Лідер Християнського соціалістичного союзу (ХСС) Хорст Зеєхофер різко висловив власне бачення проблеми: «Тепер ми виступаємо за повернення до німецької культури та проти мультикультури. Мультикультуралізм помер». Фактично ця програмна заява означає серйозний поворот у внутрішньонімецькій політиці, значення якої багато спостерігачів за кордоном ще не оцінили повною мірою. Найголовніше питання, звичайно, полягає в тому, чому еліта Німеччини раптом погодилася з Саррацин. Найпростіше пояснення полягає в тому, що вона добачила, яку підтримку в німецькому суспільстві викликали ідеї опальної чиновника. А оскільки Німеччина країна демократична, то до думки народу в ній прислухаються, однак незрозумілим є питання, чому досі ця закрита тема набула такого розголосу в суспільстві, чому державні органи почали оприлюднювати дані закритих соціологічних досліджень? На нашу думку, причина відмови Німеччини від мультикультуралізму лежить не лише в суспільній площині, а й в економічній і політичній. Але щоб це зрозуміти, треба пояснити, що собою являє мігрантська спільнота в Німеччині. За даними на 2009 р., в країні з 82 млн. чоловік і тут проживає 7, 22 млн. іноземців. З них чверть – це турки і курди. Громадяни республіки колишньої Югославії становлять близько 12,5%. Понад 15 % відсотків – це мігранти з близькосхідних і північноафриканських держав. (Лівану, Йорданії, Сирії, Іраку, Єгипту, Алжиру, Марокко і т. д.), а також Афганістану. Близько 12 % - вихідці з країн чорної Африки (Сомалі, Нігерія і т.д.). При цьому близько 8000000 людей, чією рідною мовою не є німецька, вже отримали громадянство ФРН і формально мігрантами не є [9]. Таким чином, майже кожен десятий житель Німеччини зараз не німець. У східних землях Німеччини, де демографічна ситуація дуже непроста, брак німців в професійних училищах стали з успіхом заповнювати молодими поляками, яким дають не лише освіту, а й гарантують робочі місця. Це перша причина, чому німецька політична еліта вирішила переглянути свої погляди.

Другою і не менш важливою причиною стала невтішна економічна реальність. Після фінансової кризи 2008 року стало остаточно зрозуміло, що велика частина країн Євросоюзу ледь зводить кінці з кінцями. По суті, нинішній Євросоюз тримається лише за рахунок Німеччини і з невеликим за участю Франції. Зараз німецька економіка демонструє не лише швидкі темпи зростання, але й зайвий раз довела, що вона володіє унікальним сектором – машинобудуванням, продукція якого скуповується Китаєм, Бразилією, Індією та низкою інших держав. Нагадаємо, в 2009 році німецьке машинобудування, становий хребет економіки Німеччини, зазнало важких втрат – обсяг замовлень впав тоді на 58 %, понад 33 тисяч робочих місць на підприємствах галузі були скорочені. Проте вже в

першому кварталі 2010 року порівняно з аналогічним відрізком 2009 року сукупний обіг компаній виріс на 8,7 %, а кількість замовлень у квітні в порівнянні з аналогічним місяцем 2009 року зросла на 36 %. Основний приріст відбувся за рахунок замовлень з – за кордону. За прогнозом Центру вивчення автомобільного ринку (CAR) Університету Дуйсбург – Ессен, в 2010 році німецькі автовиробники продали в Китаї близько 2,1 млн. нових легкових автомобілів. Це вперше перевищило кількість нових німецьких автомобілів, що продаються в Німеччині. Спостерігаємо той факт, що Німеччина поступово стає похідною від зростаючих економік Китаю, Бразилії, Індії та ряду інших держав, а запорукою конкурентоспроможності країни є складне і наукоємне машинобудування. Відзначимо також, що ані турки, ані афганці, ані єгиптяни не працюють на машинобудівних підприємствах, вони не створюють нової складної техніки, практично відсутні вони і в науці. Вулична торгівля, перукарні, автосервіс або просто існування на соціальну допомогу – ось їх основні заняття (не рахуючи торгівлі наркотиками, утримання притонів і тому подібної діяльності). Це не дозволить Німеччині зміцнити економічну ситуацію в країні і залишитися «локомотивом європейської інтеграції».

Третьою істотною причиною перегляду Берліном своєї внутрішньої політики стали соціально – економічні витрати бюджету. Підтримка хиткого Євросоюзу коштує дорого, а рівень зростання зарплати німців в останні 8 років практично не перевищував інфляцію. Саме тому антиіммігрантська риторика покликана переключити увагу суспільства на знайдених «ворогів» і одночасно провести зниження рівня соціальних виплат. Німеччина офіційно заявила, що була і залишається німецькою державою, яка зацікавлена у збереженні своїх лідируючих економічних, наукових і промислових позицій у світі. А ліміт на неосвічених і культурно – чужих іммігрантів країна вже повністю вичерпала. Опитування інституту громадської думки Emnid показало, що понад 50 % німців не терплять мусульман, більше 35 % респондентів вважають, що Німеччину «заповнили іноземці», а 10% жителів ФРН і зовсім мріють про «тверду руку фюрера» [10].

Ангела Меркель, як і раніше зазначила, що Німеччина залишається відкритою країною, проте нам не потрібна імміграція, яка тисне на нашу соціальну систему, іноземні фахівці, які поповнюють армію безробітних. Християнство не є державною релігією, це залишається питанням особистої совісті громадян. Говорити німецькою мовою в країні, за словами Меркель, тепер зобов'язані всі.

Сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що в Європі, і, зокрема в Німеччині, ідея мультикультуралізму не спрацювала. Вирішення доволі складної проблеми, яка сколихнула всю Європу, залежатиме повною мірою від виважених кроків з боку німецького уряду та урядів країн – членів ЄС.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. В. Трофимов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.peoples-rights.info/2010/11/multikulturalism/> 2. Thilo Sarrazin Deutschland schafft sich ab. – DVA Verlag München. S.21. 3. Як Німеччина стала країною мігрантів. Центр регіонального розвитку «Співпраця без кордонів». 4. Убальдо Виллани – Любелли. Преодоление мультикультурализма. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: rusmir.in.ua 5. Борис Кагарлицкий «После мультикультурализма». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.antifa.ru/5945.html> 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svpressa.ru/society/article/38872/> 7. Германия променяла мультикультурализм на Четвертый рейх. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ttolk.ru/> 8. Э. Таривердиева. Немецкие будни арабских районов Германии. – Новое Восточное Обозрение. 10/11.2011. 9. Barbara Dietz Osteuropäische Migranten in Deutschland: Neue Aspekte der Ost – West – Wanderung. – 2006. – 28 S. 10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.emnid.de.

УДК 325 + 323.2

Ткаченко І. В.

КРИЗА ІДЕЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ: ЕКОНОМІЧНИЙ І РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИКИ

У статті розглянуто кризові явища в системі європейської політики мультикультуралізму. Доведено, що зростання негативного сприйняття мультикультуралізму європейцями значною мірою обумовлено економічними і релігійними чинниками.

Ключові слова: мультикультуралізм, світова фінансова й економічна криза, іслам мусульмани Європи, ризики мультикультурності.

В статье рассмотрены кризисные явления в системе европейской политики мультикультурализма. Доказано, что рост негативного восприятия мультикультурализма европейцами в значительной мере обусловлено экономическими и религиозными факторами.

Ключевые слова: мультикультурализм, мировой финансовый и экономический кризис, ислам и мусульмане Европы, риски мультикультурности.

In the article the problem of crisis phenomenon in the system of European multiculturalism policy was examined. It was shown, that the increase of multiculturalism negative perception is in a great measure determined by economical and religious factors.

Keywords: multiculturalism, world financial and economical crisis, Islam and Muslims of Europe, risks of multiculturalism.

Світова фінансова криза у 2008 р. не лише показала вразливі місця сучасного суспільства тотального споживання, але й наочно продемонструвала, особливо на прикладі Європейського Союзу, що соціальна модель, направлена на формування суспільства, у якому б мирно

поєднувалися різні за типом культури, ще якось працює в умовах благоденства, але буквально тріщить по швах, коли криза економічна та духовна в суспільстві змушує по-іншому поглянути на проблему співжиття у поліетнічному та полікультурному середовищі.

Йдеться про мультикультуралізм, доктрину, яка з 70 – 80 – х рр. XX ст. стає переважаючою ідеологічною установкою та офіційно підтримуваною доктриною спочатку в Канаді, а трохи згодом і в США. З 90 – х років XX ст. концепцію мультикультуралізму починають сприймати як міжнародну норму яку підтримують і просувають міжнародні інституції і лоббі, які захищають права різноманітних меншин, часто забуваючи при цьому, що більшість також має ідентичні права.

Особливо це проявляється в сучасній Європі, де меншини і захисники їх інтересів активні як ніде у світі. Тотальний лібералізм, свобода особистості і практично повний захист її прав на самовираження зі сторони держави, помножені на високий рівень життя, який забезпечується високими соціальними стандартами, до певного часу, а точніше до осені 2008 р., слугували надійним підґрунтям для розвитку і втілення на практиці ідеї мультикультуралізму і мирного співжиття різних культур в об'єднаній Європі.

У широкому сенсі мультикультуралізм використовують для позначення політики держав і об'єднань на зразок Євросоюзу не тільки щодо етнічних, але й мовних, релігійних, регіональних, економічних та інших культурних ідентичностей. У цілому мультикультуралізм можна представити як соціальну систему, при якій в одній країні або об'єднанні, на зразок ЄС, можуть співіснувати культури, які живуть за різними соціальними нормами. На побутовому рівні це виглядає як мирне співжиття общини, в якій один сповідує католицизм, другий живе за нормами шаріату, третій є атеїстом, який байдужий до тих культів, що сповідують його сусіди. При цьому, усі вони виявляють повну повагу до свого оточення і не нав'язують йому свої погляди і поведінкові стереотипи.

У даній роботі ми обмежимося розглядом економічної та етнічної складової європейського мультикультуралізму, аналіз яких засвідчує наявність кризових явищ у системі, яка ще кілька років тому виглядала найбільш прийнятною для Європи, традиційно багатокультурної і багатоетнічної.

Вивчення кризи ідеї європейського мультикультуралізму має важливе значення для України, яка має серйозні проблеми в площині визначення національної ідентичності, і для якої дослідники, наприклад, А. Колодій, пропонують у якості вирішення проблеми належним чином адаптовану до специфічних умов української держави концепцію ліберального мультикультуралізму [8].

Що ж стосується досліджень мультикультуралізму, зокрема, ліберального, слід відзначити праці канадського філософа В. Кимлічки [7], який є одним із adeptів експорту канадської версії мультикультуралізму в

інші країни світу, Ч. Тейлора, який досліджує витoki ідеї визнання рівної цінності різних культурних ідентичностей [13], Б. Пареха, який слушно зауважив, що мультикультурні спільноти у їх сучасному вигляді є новим явищем для нашої епохи і породжують такі теоретичні і політичні проблеми, які не мають аналогів в історії [1].

Що ж стосується українських вчених, то на сьогодні вони лише почали досліджувати теорію і практику мультикультуралізму і поки що його системні дослідження попереду. У цілому вони згадують про нього як про щось чуже для нашого розуміння та віддалене від потреб української держави і її громадян [9]. Серед представників наукової спільноти, які пропагують ліберальний мультикультуралізм, слід згадати А. Колодія, який вважає його найбільш прийнятним способом втілення в життя зваженої етнонаціональної політики української держави [8]. Мультикультуралізм вивчають такі дослідники, як А. Гордієнко [3], С. Дрожжина [4], В. Мамонова [10], яка визначає європейський мультикультуралізм як вимушену політику, І. М'язова та багато ін.

Переходячи безпосередньо до предмету даного дослідження, слід зауважити, що сьогодні про мультикультуралізм як доктрину, що зазнала невдачі або навіть провалилася в країнах Європейського Союзу, досить часто згадується у світових ЗМІ і у багатьох виступах європейських політиків, і не лише правого толку. Із подібними заявами в розпал фінансової кризи виступали, зокрема, А. Меркель, Д. Камерон, Н. Саркозі – канцлер Німеччини, прем'єр-міністр Великобританії та президент Франції відповідно.

Їх заяви щодо провалу політики мультикультуралізму свідчать про посилення негативних настроїв та сприйняття такої політики звичайними європейськими громадянами. На фоні зростання соціальних проблем, росту безробіття та загострення суперечностей всередині ЄС мультикультуралізм став мішенню для гострої критики, яка дозволяє говорити якщо не про провал, то як мінімум кризу самого явища мультикультуралізму в сучасній Європі.

По всій Європі симптоми кризи мультикультуралізму є очевидними. Вони виражаються з однієї сторони, в рості ксенофобських настроїв та нетерпимості корінного населення, а з іншого – зростанням обособленості більшості мігрантів, які не бажають інтегруватися в європейське суспільство. Виступи провідних європейських політиків показують, що основні причини таких стверджень лежать в економічній площині. Міграція, релігійні чинники становлять не менш важливу причину поразки побудови мультикультурного середовища в ЄС.

Виступаючи на конференції молодіжної організації Християнсько-демократичної партії в Потсдамі, Ангела Меркель заявила, що емігранти, які приїждять до Німеччини, повинні говорити німецькою мовою, оскільки лише в такому випадку вони можуть стати повноцінними учасниками ринку праці. «На початку 1960 – х наша країна запросила іноземних робітників в Німеччину, і тепер вони тут живуть. Деякий час ми самі себе

обманували і говорили собі: «вони у нас не залишаться, коли – небудь вони пойдуть», але так не відбулося. І, звичайно ж, наш підхід полягав у мультикультуралізмі, у тому, що ми будемо жити поруч і цінувати один одного. Цей підхід провалився, абсолютно провалився» [11].

Витоки такого провалу слід шукати в економічній площині. Після Другої світової війни Європа хотіла змінити своє обличчя, особливо на фоні «вирішення» проблем співжиття різних культур в одній державі нацистською Німеччиною. Саме тому ідеї мультикультуралізму, запозичені з іншого боку Атлантики, на фоні почуття вини перед самими собою і своїми колоніями, які отримали незалежність, так добре прижилися в країнах Європи.

На нашу думку, мультикультурна Європа була б реальним явищем, якби лишилася «рідною у собі», без використання неконтрольованої міграції з колишніх колоній, перед якими у європейців залишилося гіпертрофоване почуття провини за минулі колоніальні страждання. Однак у 60 – і роки, як про це і говорила А. Меркель, виявилось, що для підтримки бурхливого післявоєнного економічного розвитку на фоні демографічної кризи у розвинених країнах Європи, банально не вистачало робочих рук, а ті, що були в наявності, не хотіли працювати на «брудних» роботах. Саме останню нішу зайняли мігранти із найвіддаленіших куточків земної кулі, які належали раніше якійсь із європейських колоніальних імперій. Крім низького рівня кваліфікації, бажання паразитувати на європейській соціальній системі, не даючи нічого взаємн, мігранти виявилися стійкими щодо несприйняття європейських цивілізаційних цінностей, особливо релігійних, адже вони уже мали цілий набір потужних поведінкових і ціннісних установок, які спокійно застосовували у нових умовах, не зважаючи на почуття і інтереси корінного населення, яке в свою чергу, змушене було з цим миритися.

Саме на це звернув увагу Н. Саркозі, говорячи про те, що французька система інтеграції виявилася неефективною, оскільки інтеграції як такої не відбулося. «Правда в тому, що ми в усіх наших демократичних спільнотах занадто сильно стурбовані ідентичністю тих, хто приїжджає, і недостатньо – ідентичністю тих, хто їх приймає». За його словами, іммігранти повинні ставати частиною національного французького співтовариства і поважати місцевий спосіб життя. «Французька національна спільнота не хоче змінювати свій спосіб життя, рівність між чоловіками і жінками, вільне відвідування дівчатками школи. Ми не хочемо показного відправлення релігійних обрядів на вулиці» [15].

Проблема ідеї мультикультуралізму по – європейськи, очевидно, полягає у тому, що вона виходить із ідеї паралельного розвитку в межах однієї держави кількох різних етнічних культур, із яких жодна не визначається націєтворчою і державотворчою. При цьому національна ідентичність корінного населення розмивається і може бути поступово підмінена аж ніяк не ліберальною ідентичністю мігрантів.

Адже мультикультуралізм мігранти сприймають (ми всі рівні в етнокультурному розумінні) як право зневажати етнокультурну ідентичність корінного населення тих країн, куди вони приїхали на постійне проживання, як право безсоромно витискувати їхню культуру на маргінес, захоплюючи дедалі нові культурні простори для своєї ідентичності за рахунок корінного етносу [9].

Проблема сприйняття мультикультуралізму мігрантами полягає у тому, що мультикультурність по – європейськи полягає у відсутності не лише ряду стимулюючих факторів – стимулу легально працювати і стимулу переймати національні цінності, – але і мінімуму необхідних факторів примусу. Надзвичайно широкі права етнічних, культурних, ісламських релігійних поки ще меншин ніяким чином не урівноважуються комплексом громадянських обов'язків, а система інститутів, які покликані сприяти їх інтеграції у соціум, функціонує виключно у популістських цілях, а також задобрювання згаданих меншин і заспокоєння більшості населення [12].

Найбільш яскраво ми можемо бачити таку ситуацію на прикладі Великобританії, яка переживає сьогодні період гострої кризи і невдоволення чужим (ісламським) культурним елементом, у якому економічний фактор слугує більше елементом політичної риторики, аніж реальною причиною кризової ситуації. Так, британський прем'єр – міністр Девід Камерон вважає, що потрібно раз і назавжди відмовитися від проваленої політики мультикультуралізму і більш агресивно захищати західні ліберальні цінності.

За словами Камерона, доктрина мультикультурності стимулює життя у відокремлених, відділених одна від одної етнічних общинах, тоді як для того, щоб попередити розповсюдження екстремізму, британці потребують більш визначеної і чіткої національної ідентичності. «Нам потрібно відмовитися від пасивної толерантності останніх років на користь більш активного і сильного лібералізму» – заявив він у своєму першому виступі про радикалізм і витоки тероризму [5].

Цим виступом Д. Камерон звернув увагу на релігійний чинник, який позначився на негативному сприйнятті ідеї європейського мультикультуралізму та запропонував проводити більш жорстку політику по відношенню до груп, які пропагують ісламський екстремізм. Наочним прикладом, що демонструє «переваги» мультикультурності в Британії, слугує запровадження так званих «шаріатських патрулів» у Лондоні. Дика для цивілізованої Європи ще декілька десятиліть тому ситуація, коли у столиці Великобританії ісламісти проводять нічні рейди, караючи корінних жителів за «неналежну поведінку» (у категорію неприпустимих дій входять розпивання алкоголю, занадто відвертий одяг або ж просто зовнішня реклама) та «порушення мусульманської території» [6], свідчить, що радикальні представники мусульманської молоді зовсім інакше сприймають мультикультуралізм, а відтак і власні громадянські права і

обов'язки, аніж це намагаються представити поборники і захисники прав меншин.

Якби це були поодинокі випадки, можна було б закрити на це очі і розглядати як прояви становлення справжнього мультикультурного суспільства. Однак в умовах економічної кризи, а також беручи до уваги те, що мігранти здебільшого належать до найбільш маргіналізованих прошарків суспільства, посилення радикальних настроїв у їх середовищі неминуче.

Неспроможність держав інкорпорувати осіб з відмінними від ліберальних європейських ціннісними установками в силу тих чи інших обставин виносить на порядок денний питання, а що ж взагалі робити далі з цим мультикультуралізмом? Адже стало зрозуміло, що мультикультуралізм як політика рівних можливостей для усіх: і корінних жителів, і мігрантів, виглядає привабливо лише в теорії. Так зване «відновлення історичної справедливості» на практиці призвело до того, що некорінні етноси і общини мають набагато більше прав, аніж корінні європейці, які живуть поруч із ними.

Крім того, що мігранти, більшість яких живе на соціальну допомогу, відають перевагу соціальному утриманню як основному способу життя, своїм життям дають привід для росту ксенофобії та расизму у своєму оточенні, економічний спад у країнах Євросоюзу викликав цілком очевидну ідеологічну кризу, на фоні якої зростає усвідомлення того, що ідеологія мультикультуралізму, що правувала ще декілька років тому, сьогодні виглядає як помилкова.

Переваги мультикультуралізму яскраво продемонструвала Швеція, прийнявши його у 1975 р. Три законодавчо відображені принципи: однаковий рівень життя для груп меншин та іншого населення країни; вільний вибір між етнічною ідентичністю і шведською культурною ідентичністю; партнерство, що означає забезпечення таких взаємовідносин у професійній сфері, які дозволили б кожній особі користуватися привілеями, які надає спільна робота [4, 102], були тим підґрунтям, на якому повинно було будуватися нове європейське суспільство.

Однак на сьогодні необдумана економічна політика в країнах мультикультурного Європейського Союзу призвела до погіршення благополуччя окремих соціальних верств, зростанню соціальної напруги та безробіття. Провал політики мультикультуралізму, соціальної, демографічної і релігійної політики в ЄС засвідчує значна криміналізація окремих груп у суспільстві, посилення почуття утиснення у правах, у їх середовищі, позбавлення доступу до благ, якими, на їх думку, розпоряджаються представники інших етнокультурних спільнот.

Проблеми мирного співжиття різних культур виникали і раніше, але ніколи до цього не стояли так гостро. Антиемігрантські настрої посилюються практично у всіх країнах ЄС. Так, наприклад, в Іспанії вони істотно посилюються внаслідок глобальної економічної кризи, оскільки на фоні 26,5% безробіття (найвищий показник в Європі) переселенці

сприймаються як конкуренти у боротьбі за робочі місця. Все більше поширюється думка, що їм віддається перевага при отриманні соціальних послуг та виплат. У повсякденних розмовах іспанців, які торкаються теми мігрантів, звичайними стали слова «нашестья», «лавина», вирази «ми стаємо іноземцями», «настане час, коли іноземців стане більше, ніж іспанців» [16].

У той час, коли життя погіршується внаслідок економічних проблем, не потрібно далеко ходити, щоб знайти винних – з одного боку – це мігранти, які не бажають ставати частиною суспільства, в яке вони потрапляють, з іншого – корінне населення, яке не дає можливості для кращого життя приїжджим, оскільки займають кращі від них стартові позиції.

Разом з тим посилення критики мультикультуралізму в Євросоюзі є негативною реакцією європейців на масову міграцію із країн, що розвиваються. Уряди країн ЄС збільшили фінансування програм по інтеграції мігрантів у європейське суспільство, скоротивши натомість видатки на соціальне забезпечення власного населення. Між тим, утворення емігрантських гетто, районів їх компактного проживання, куди не бажано потрапляти людям з білою шкірою, паралельних спільнот, емігрантські бунти і виступи в багатьох країнах Європи переконують корінне населення у тому, що обіцяного їм взаємного проникнення, збагачення та розвитку культур не відбулося [2].

Подібні настрої панують серед корінного населення Європи не лише на Піренеях, але і у Франції, Німеччині і т. д. І це не дивно – адже ніхто раніше не думав (знову звертаємо увагу на виступи А. Меркель), що з якогось моменту друге покоління мігрантів, яке вже мало повноцінне громадянство в країнах Європи, відмовиться вивчати мову нової Батьківщини та інтегруватися, а почне жити на соціальну допомогу (десять дітей, на кожному з яких батьки отримують допомогу і не працюють, є типовим явищем для сімей мігрантів у Європі), розмовляти виключно на мові предків, та продовжувати сповідувати звичаї далекої країни походження, які можуть полягати в розведенні жертвних тварин на балконах і їх прилюдне забивання на вулицях.

Відтак, беручи до уваги написане, можемо від економічних чинників перейти до релігійних, які не менше, а можливо й більше сприяють кризовим явищам європейської мультикультурності.

На відміну від попередніх міграцій в Європі, які ментально, релігійно та культурно були близькими одна одній, післявоєнна хвиля належить до інших, не християнських культур, зокрема ісламської, що ускладнює асиміляцію її представників у європейське суспільство. Якщо раніше Західну Європу заселяли лише європейські християни, то тепер до них додалися представники усіх культур світу. Особливо помітними є протиріччя між західними ліберальними цінностями та установками, які привносять в Європу мігранти – мусульмани.

Мусульмани, які в пошуках кращого життя залишають свої країни, приїжджають в суспільство, яке далеко просунулося в плані секуляризації і перетворення релігії на особисту справу кожного громадянина. Норми і спосіб життя секуляризованого європейського суспільства викликає не лише незрозуміння, але дуже часто відторгнення у багатьох послідовників ісламу, сутність якого – у злитті релігії, держави і суспільства. Мусульманам, основа буття яких – патріархальна сім'я, де домінує воля батька, незрозумілий світ, у якому існує рівність статей, і жінки можуть займати керівні посади.

Сприймаючи окремі західні цінності (високий рівень життя – єдина реальна причина, по якій вони сюди приїхали), мусульмани в цілому є прихильниками традиційних для себе норм поведінки. Так, більшість мусульманок, у тому числі й молодих, не відмовляються від носіння хіджабу, який перетворюється для них у демонстрацію приналежності до ісламу, свого роду бар'єр, який відділяє їх від «невірних жінок».

Усе це є симптомами того, що в країнах Європейського Союзу відверто спостерігаються ознаки кризи міжкультурного діалогу, що виражається з одного боку, у рості ксенофобських настроїв і расизму корінного населення, а з іншого боку – в настроях багатьох мусульман, які тримаються відокремлено.

За таких умов мультикультуралізм звучить як пісня, що вже віджила своє і потрібні нові рішення для налагодження нормального діалогу культур. Причина кризи здавалося б такої прогресивної ідеї полягає не в тому, що емігранти, живучи в Європі, мають право зберігати свою мову, релігію, культуру і самобутність. Корінь зла, на думку відомого російського експерта Емілія Паїна, у тому, що «концепція мультикультуралізму» починалася з благих намірів, однак з часом стала протилежною самій собі, у ній виродилися усі гуманістичні ідеї, і вона вже не залишає місця свободі людини [14].

На превеликий жаль, «нові європейці» не хочуть оволодівати новою мовою, знайомитись з культурами Європи, ігнорують суспільні інституції, віддаючи перевагу власному суспільному середовищу. Вони часто не лише зберігають свою релігію, а це здебільшого іслам, але й обирають її найбільш екстремістські прояви. Останні парламентські вибори в країнах Європи показали, що багато корінних європейців стали більш радикально налаштованими і не бояться показати себе нетолерантними по відношенню до мігрантів. Вони масово голосують за представників правих партій, які обіцяють повернути країни до традиційного європейського укладу життя та боротися з радикальним ісламом.

Таким чином, можемо пересвідчитися, що мультикультуралізм по-європейському на сьогодні переживає серйозну кризу. Її основою є, зокрема, економічні та релігійні чинники, що виражаються у протистоянні корінного населення і емігрантів, християнського світогляду цінностей та ісламу, ліберального західного суспільства і патріархального ісламу. На жаль, доводиться констатувати, що попри наміри втілити в життя ідею

мультикультурності, на практиці країнам ЄС не вдалося подолати розриву у ментальному, культурному, соціальному, релігійному та економічному відношенні між приймаючим суспільством та емігрантами.

І тепер, говорячи про подолання кризи ідеї європейського мультикультуралізму, необхідно спочатку ставити питання, поставлені Д. Камероном щодо груп, які пропагують ісламський екстремізм: «Чи вірять вони в універсальний принцип прав людини – у тому числі в права жінок і представників інших релігій? Чи вірять вони у рівність усіх перед законом? Чи вірять вони в демократію? Чи підтримують вони інтеграцію – чи, навпаки, сепаратизм?» [5]. Правильною відповіддю для мультикультурного суспільства є «так» за всіма позиціями, але констатуємо, що Європі, на сьогодні, до повного порозуміння у цих питаннях ще дуже далеко. Саме тому ми й ведемо мову про кризу європейського мультикультуралізму.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Parekh B. What is multiculturalism? [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.india-seminar.com/1999/484/484%20parekh.htm>.
2. Большова Н. Мультикультуралізм: провал или кризис? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mgimo.ru/news/experts/document215823.phtml>.
3. Гордієнко А. Концепція мультикультуралізму в сучасному науковому дискурсі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2012/178-166-4.pdf>.
4. Дрожжина С. Мультикультура лізм: теоретичні і практичні аспекти // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 96 – 106.
5. Европейские лидеры призывают забыть о политике мультикультурности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: zn.ua/SOCIETY/evropejskie_lidery_prizyvayut_zabyt_o_politike_multikulturnosti.html.
6. Ісламісти проводять рейди в Лондоні, караючи корінних жителів за порушення мусульманської території [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/svit/islamisti-provodyat-reydi-v-londoni-karayuchi-korinnih-zhitteliv-zaporushennya-musulmanskoji-teritoriji.html>.
7. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин. – Х.: Центр освітніх ініціатив; Демократична освіта, 2001. – 173 с.
8. Колодій А. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах із неконсолідованими націями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://political-studies.com/wp-content/uploads/2012/05/Kolodij-2011-81.pdf>.
9. Лосев І. Мультикультура лізм а – ля малорос. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=2009.
10. Мамонова В. Мультикультуралізм: різноманітність і множество. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://credonew.ru/content/view/606/32/>.
11. Меркель заявила о провале мультикультурализма. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/russian/international/2010/10/101016_merkel_multiculturalism_failed.shtml.
12. Мультикультура лізм: ідеологія та практика в сучасному європейському контексті. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istfak.org.ua/files/gaznoe/multikultur.pdf>.
13. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання». – К.: Альтерпрес, 2004. – 172 с.
14. Ткаченко В. Кризис мультикультурализма и проблемы единого образовательного поля. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/podrobnosti/krizis-multikulturalizma>.
15. Услід за Меркель і Камероном про провал політики мультикультуралізму заявив Саркозі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/16908>.
16. Хенкин С. Испанское общество: испытание миграцией. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://russian.council.ru/inner/?id_4=112.

КОНФЛІКТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ У КИРГИЗЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: СУТНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИХОДУ ІЗ КРИЗИ

У статті досліджено особливості сучасної суспільно – політичної ситуації у Киргизькій Республіці. Автором дана оцінка сильних і слабких сторін діяльності влади щодо виходу із кризи. Підкреслюється, що ефективне державно – правове регулювання здійснюваних реформ в основних сферах життєдіяльності суспільства здатне забезпечити мирний і цивілізований шлях досягнення реального прогресу.

Ключові слова: Киргизька Республіка, політичний конфлікт, парламент.

В статье исследованы особенности современной общественно – политической ситуации в Кыргызской Республике. Автором дана оценка сильных и слабых сторон деятельности власти по выходу из кризиса. Подчеркивается, что эффективное государственное – правовое регулирование осуществляемых реформ в основных сферах жизнедеятельности общества способно обеспечить мирный и цивилизованный путь достижения реального прогресса.

Ключевые слова: Кыргызская Республика, политический конфликт, парламент.

The article examines characteristics of contemporary socio – political situation in the Kyrgyz Republic. The author estimated the strengths and weaknesses government's activity in overcoming the crisis. It is emphasized that effective state – regulateon in key realms of society can provide peaceful and civilized way to achieve real progress in ongoing reforms.

Keywords: Kyrgyz Republic, political conflict, parliament.

Протягом останнього десятиліття Киргизька Республіка демонструє нетипову для Центрально – Азійського регіону політичну динаміку. За цей час у Киргизькій Республіці двічі поспіль (у 2005 і 2010 рр.) відбулось революційне усунення від влади президентських родинно – кланових режимів. Внаслідок «толпанової революції» наприкінці березня 2005 р. позбувся влади президент Аскар Акаєв, який був главою держави більше ніж 14 років. Демонстранти звинуватили його в заангажованому рішенні Конституційного суду щодо права президента балотуватися на третій термін, передачі земель Китаю, двомільярдному зовнішньому боргу, сфальсифікованих президентських виборах 2000 – го року і парламентських 2005 – го тощо. Новим президентом було обрано Курманбека Бакієва, який теж не виправдав сподівань народу і в результаті антиурядових протестів був усунений від влади в квітні 2010 р. Народ звинуватив його в тих же зловживаннях, що і його попередника – в корупції і авторитаризмі.

Всього через два місяці після турбулентних революційних подій, під час правління слабкого перехідного уряду, на півдні Киргизії у місті Оша спалахнуло міжетнічне протистояння між киргизською і узбецькою спільнотами. У результаті міжетнічних конфліктів 11 – 14 червня 2010 року загинуло біля 500 осіб, а більше 2 000 отримали поранення. Кількість біженців до сусіднього Узбекистану склала 75 000, ще 300 000 внутрішніх мігрантів [13]. Хоча протягом місяця більшість біженців змогли повернутися у власні домівки, в 2011 – 2012 роках ситуація залишалася стабільною, але напруженою. Відтак ризики, що лежать в основі міжетнічного протистояння існують і сьогодні.

Російський дослідник Вадим Козюлін, директор проекту по звичайним озброєнням Центру політичних досліджень Росії виокремлює наступні причини, які призвели до міжетнічного зіткнення в червні 2010 р.: не вирішеність мовного питання; маніпуляції недобросовісних політиків національним питанням; неінтегрованість значної кількості узбеків у суспільно – політичну систему країни; бездіяльність державної влади щодо попередження та вирішення міжетнічних конфліктів; некомпетентність силових структур [3].

Зважаючи на те, що Киргизія входить до сфери інтересів Російської Федерації, саме російським вченим належить провідна роль у дослідженні киргизьких реалій на пострадянському просторі. Сюди можна віднести таких російських дослідників як А. Іванов, В. Козюлін, А. Лукін, А. Нікітін і т.д. Серед західних відзначимо спеціального представника Парламентської асамблеї ОБСЄ по Центральній Азії Кімо Кільюнене.

На сьогоднішній день опубліковано вже більше десятка висновків киргизьких та іноземних експертів щодо причин та перебігу міжетнічних зіткнень. 2 травня 2011 р. міжнародна комісія, створена під керівництвом Кімо Кільюнене [6], Спеціальним представником Парламентської асамблеї ОБСЄ по Центральній Азії, випустила свій звіт, в якому зазначені причини кризи. Комісія прийшла до висновку, що Киргизький перехідний уряд не зумів відповідним чином забезпечити безпеку громадян і протистояти поширенню екстремістських настроїв. Комісія закликала уряд осудити екстремізм і на практиці довести, що держава є поліетнічною, сприяти становленню гендерної рівності, надати додаткові можливості для збереження та розвитку узбецької мови на півдні країни тощо.

Однак, як свідчить практика, державна влада не поспішає робити кроки в сторону міжетнічного примирення із врахуванням інтересів усіх зацікавлених сторін. Демонстрацією упередженої політики державної влади слугують несправедливі арешти і кримінальне переслідування винуватців ошського насильства. За фактом міжнаціональних зіткнень було відкрито більш ніж 5 000 кримінальних справ. При цьому, серед заарештованих за вбивство 83% осіб є узбеками. Хоча за даними організації Amnesty International, саме узбеки склали 75% жертв і 90% людей, які втратили майно [6]. Судове переслідування етнічних узбеків і той факт, що на півдні Киргизії більшість співробітників правоохоронних

органів та суддів є киргизами, може призвести до чергової ескалації міжетнічного протистояння.

У зв'язку з цим набуває актуальності дослідження конфліктного потенціалу в сучасній Киргизькій Республіці, здійснених шляхів щодо врегулювання та перспектив виходу із кризи.

До основних причин кризового стану Киргизії можна віднести: соціально – економічні фактори конфлікту, а саме: масове безробіття, висока інфляція, значний розрив у доходах між багатого, меншістю і бідною більшістю населення, несправедливий розподіл земель; криза державного управління, в Киргизії високим є рівень корупції, відсутнє справедливе правосуддя і верховенство права; міжетнічна напруженість, у Киргизії проживає 68% киргизів і 26% узбеків, які є найбільшою меншиною в країні і в деяких районах складають більшість населення; прикордонні суперечки із Казахстаном та Узбекистаном.

Для виходу із політичної кризи перехідним урядом було запропоновано проведення всенародного референдуму з питання прийняття нової Конституції. 27 червня 2010 р. на Всенародному референдумі була прийнята нова Конституція, яка встановила парламентську форму правління. За офіційними результатами на референдумі явка склала 70%. «За» висловилося 90,55% з тих, хто взяв участь у референдумі, 8,07% – «проти», і 1,38% бюлетенів виявилися зіпсованими. Крім того, громадяни висловили підтримку призначити Розу Отунбаєву на посаду президента Киргизії на перехідний період, до 31 грудня 2011 р. [9].

Основну мету, що ставили автори Основного Закону полягала у створенні інституційних механізмів недопущення узурпації державної влади новим Президентом. Насправді, нова Конституція, прийнята на референдумі в червні 2010 р., не передбачає встановлення суворого парламентського правління. Президент все ще обирається прямим всенародним голосуванням і наділений певними і важливими виконавчими функціями. Тим не менш, нова Конституція привнесла деякі значущі нововведення, націлені на запобігання посилення однієї політичної групи.

Так, згідно статті 61 Конституції Киргизької Республіки «Президент обирається терміном на 6 років..., одна і та сама особа не може бути обрана Президентом двічі» [5]. Ця норма є передовою не тільки для пострадянських країн, а й для західних демократій, де одній особі, як правило, дозволено двічі підряд обиратися президентом країни.

У президента відібрали ряд політично важливих виконавчих функцій, включаючи право представляти, призначати та звільняти глав місцевих органів державної влади, або ж відігравати певну роль у призначенні міністрів. Ці функції передані парламенту (або уряду, який формується парламентом). Президент відповідає за питання національної безпеки, але відіграє мінімальну роль в економічних питаннях і обмежену роль у зовнішній політиці.

Щодо партійної системи, то в Конституції уведено неоднозначне правило, згідно з яким жодна партія не може контролювати більше 65 місць у 120 – місцевому парламенті. Ця потенційно дискримінаційна стаття з'явилася як міра запобігання появи так званої «партії влади», здатної монополізувати державну владу.

За станом на 2010 р. у Киргизькій Республіці функціонувало більше 140 політичних партій, з яких 59 взяли участь в парламентських виборах 10 жовтня 2010 р. За результатами виборів із п'яти партій, які пройшли до парламенту, жодна не зуміла взяти «контрольний пакет» голосів виборців [9]. За такої розстановки сил парламентська більшість могла бути створена коаліцією з не менш трьох партій. Відтак, після кількох невдалих спроб сформувати більшість знадобилося два місяці для формування правлячої більшості. До коаліції увійшли Соціал – демократична партія Киргизії (СДПК), Ата – Журт і Республіка, які разом представляли 77 депутатів із 120. Алмазбек Атамбаєв із СДПК очолив уряд, а Ахматбек Келдибеков з Ата – Журта став спікером парламенту, Омурбек Бабанов із Республіки був призначений віце – прем'єр міністром. Ключові посади були розподілені з урахуванням неформальної домовленості між партіями, яка гарантувала місце спікера представнику південних регіонів країни, якщо прем'єрство відійде представнику іншої частини Киргизії. Наслідком утворення правлячої коаліції став розпад союзу двох революційних партій – СДПК і «Ата Мекне», але в коаліцію увійшли колишні непримиримі противники на виборах – СДПК і «Ата – Журт». Тим не менш, цей досить несподіваний альянс партій виявився більш живучим аніж йому прогнозували й проіснував до президентських виборів у жовтні 2011 р.

30 жовтня 2011 р. в Киргизії відбулись президентські вибори, в яких президентська влада вперше за роки незалежності була передана мирним шляхом від президента перехідного періоду Рози Отунбаєвої новообраному главі держави. Центральна виборча комісія зареєструвала 23 кандидати. Однак в процесі передвиборчої кампанії кілька кандидатів зійшли з перегонів і в день виборів у виборчому списку було зареєстровано 16 осіб [9]. Згідно діючої Конституції Роза Отунбаєва не брала участі у виборах, а діючий прем'єр – міністр Алмазбек Атамбаєв пішов у відставку, щоб взяти участь у виборах.

Передвиборча кампанія була проведена у більш вільній атмосфері, порівняно з усіма попередніми президентськими виборами в Киргизії. Уперше в усіх кандидатів була можливість взяти участь у телевізійних дебатах, під час яких громадяни, особливо, користувачі мережі Інтернет, мали можливість ставити питання. Теми дебатів стосувались найбільш хвилюючих економічних та політичних проблем. Більшість кандидатів закликали до міжетнічного примирення, а також дистанціювалися від корупції.

12 листопада 2011 р. ЦВК оголосила результати виборів, в яких перемогу здобув Алмазбек Атамбаєв, який набрав 62,52% голосів [9]. Як відомо, за Атамбаєва в значній мірі голосували не тільки киргизи, а й

узбеки, яким прийшлося до вподоби його передвиборче гасло «Киргизія для всіх». Незважаючи на те, що Атамбаєв, балотуючись у президенти країни, взяв відпустку з посади прем'єр – міністра, опоненти звинувачували його у використанні адміністративного ресурсу по відношенню до інших кандидатів. Так було сприйнято рішення уряду про підвищення заробітної плати вчителям. За результатами досліджень «Інтерньюз» на його передвиборчу кампанію було витрачено стільки коштів, як усіма іншими кандидатами разом узятими [11].

Провівши свого представника на пост президента, Соціал – демократична партія Киргизії вийшла з парламентської коаліції, тим самим спровокувавши її подальший розпад. З ініціативи СДПК була створена нова коаліція з чотирьох партій, яка залишила за бортом партію Ата – Журт. Лідер партії Республіка, Омурбек Бабанов, який висловив підтримку Атамбаєву на президентських виборах, був обраний прем'єр – міністром.

Головними характеристиками нової політичної системи Киргизії, якій виповнилося два роки і яку влада сміливо називає парламентським правлінням, є багатопартійний парламент, коаліційний уряд і роздільна (розділена) виконавча влада. Референдум за конституцію у червні 2010 р., парламентські вибори у жовтні 2010 р. і президентські вибори у жовтні 2011 р. пройшли мирно (незважаючи на передоачення зворотного), і були в цілому позитивно оцінені міжнародними спостерігачами. ОБСЄ у своїй оцінці наголосила, що президентські вибори «являють собою приклад подальшої консолідації демократії і привели країну до виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань у сфері демократичних виборів» [12]. Утім були і зауваження, щодо неякісного підрахунку голосів.

Не дивлячись на помітний прогрес Киргизії у сторону демократичного правління, невирішеними залишаються серйозні проблеми, наявність яких розкриває у своєму моніторингу спостерігач від Freedom House Ерік Марат.

Прогрес Киргизії у напрямку демократії за рядом таких показників, як громадянське суспільство, корупція «пробуксовує», а щодо незалежної судової влади, то навіть погіршився. У цьому контексті постає закономірне питання про те, чи знайдений у Киргизії стійкий баланс, чи це просто тимчасовий стан у низці революцій і появи авторитарних режимів.

Після прийняття нової Конституції робота парламенту стала більш відкритою для громадськості, цьому сприяло створення спеціальних Громадських наглядових рад. Тепер сесії парламенту передаються у пряму ефірі по радіо і телебаченню. У той час, протягом останніх двох років парламент здійснив ряд неліберальних кроків, що обмежили свободу слова і загальмували досягнення міжжетнічного примирення. У результаті рейтинг Киргизстану щодо демократичності управління залишається незмінним на рівні 6,50.

За рахунок зменшення повноважень президента влада намагається позбавитись від клановості і кумівства. Тим не менше деякі киргизькі політики вважають, що ця задача так і не була виконана. Наприклад,

депутат киргизького парламенту від фракції «Ата Мекне» Шірін Айтматов заявив, що «Киргизія хотіла здійснити стрибок від кумівства до парламентаризму, але ця спроба виявилася невдалою. Парламентаризм у Киргизії носить поверхневий характер» [8].

Хоча деякі механізми авторитарної політичної системи, такі, як мажоритарна система виборів депутатів парламенту зникли, зв'язок лідерів політичної еліти з населенням конкретних місцевостей залишається сильним, що посилює сімейно – клановий принцип. В умовах слабкої держави політичні та бізнес – еліти прагнуть розвинути сильні клієнтелістські відносини з населенням конкретних місцевостей (завзвичай, це рідні міста і села, а також виборчі округи), тим самим послаблюючи вплив формальних державних інститутів.

Щоправда, якщо раніше державні посади у структурах виконавчої влади і органах місцевого самоуправління займали родичі президента, то зараз їх займають рідні і близькі депутатів, чий партії входять у правлячу коаліцію [7].

Підводячи підсумки, зазначимо, що прийнявши нову Конституцію і провівши демократичні парламентські та президентські вибори, Киргизією зроблено вагомий крок у напрямі демократизації політичної системи країни. Утім очевидним є те, що сучасна політична еліта тяжіє до клановості, і їй не вистачає глибокого концептуального підходу до розуміння перспектив розвитку країни. Недостатніми є зусилля державної влади в досягненні громадянського примирення між киргизькою більшістю та узбецькою меншістю.

Сьогодні в Киргизькій Республіці стоїть завдання не тільки привести законодавство у відповідність із Конституцією 2010 р. і розробити дієві механізми справедливого представлення етнічних меншин в органах виконавчої, законодавчої і судової влади. Першочергового вирішення потребує об'єктивне розслідування ошської трагедії і відхід мовлення від практики використання судової системи в репресивних цілях. На місцевому рівні необхідно створити систему превентивного моніторингу ситуації, проводити навчання співробітників силових органів та соціальних служб в умовах оперативного реагування на кризові явища в регіоні. Втім найосновнішим завданням є налагодження конструктивного діалогу між представниками конфлікуючих спільнот з метою досягнення громадянського примирення.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Amnesty International, Still Waiting for Justice: One Year On from the Violence in Southern Kyrgyzstan (London: Amnesty International, June 2011. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.amnesty.org/en/library/info/EUR58/001/2011/> 2. Эрика Марат. Кыргызстан / Э. Марат. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/Kyrgyzstan_2012_RUS_0.pdf. 3. Иванов А. Киргизия на пути от автократии к парламентской республике / А. Иванов, А. Лукин, А. Никитин. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vestnik.mgimo.ru/filesserver/17/21_ivanov-lukin-nikitin.pdf. 4. Козюлин В. Ошский конфликт: драма с продолжением /

В. Козюлин. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pircenter.org/media/content/files/9/13522877220.pdf>. **5.** Конституция Кыргызской Республики (Вве дена в действие Законом КР от 27 июня 2010 года). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dcsmf.kg/media/files/const.rtf>. **6.** Огляд країн. Киргизстан. Січень 2012. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrw.org/sites/default/files/related_material/kyrgyzstan%20WR12-rus.pdf. **7.** Партии власти раздают должности своим родст венникам. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rus.azattyk.org/content/kyrg zystan_respublic/24524924.html. **8.** Ширин Айтматов. От семейственности до парламен таризма не допрыгнули / Ш.Айтматов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vb.kg/doc/177347_shirin_aytmatova:_ot_ semeystvennosti_do_parlamentarizma _ne_doprygnuli.html. **9.** Центральная избирательная комиссия Кыргызской Республики. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.shailoo.gov.kg. **10.** Бина Marat, «Kyrgy zstan”s Presidential Elections: As Good as It Gets in Central Asia» Central Asia – Caucasus Institute Analyst, 2 November 2011. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://caciaanalyst.org/?q=node/5657>. **11.** Mariya Rasner, Media & 2011 Presidential Elections in Kyrgyzstan: Exciting Hopes & Old Problems (presentation, National Endowment for Democracy, Washington, DC, 6 December 2011). [Electronic resource]. – Regime of access: <http://cima.ned.org/sites/default/files/masha%20ppt%20 elections%20media%20coverage.pdf> **12.** OSCE, Kyrgyz Republic: Parliamentary Elections, 10 October 2010, Statement of Preliminary Findings and Conclusions, October 11, 2010; Final Report, December 20, 2010. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.osce.org/odihr/72018>. **13.** Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE)/ Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), «Kyrgyzstan”s Presidential Election Was Peaceful, but Shortcomings Underscore Need to Improve Integrity of Process» news release, 31 October 2011. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.osce.org/odihr/elections/84571>.

УДК 342.7: 94(4)

Зайцева З. І.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РАНЬОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В АВСТРО – УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті досліджується співвідношення інституцій раннього громадянського суспільства та етнічного націоналізму в імперському суспільстві Австро – Угорщини.

Ключові слова: поліетнічність, національні рухи, демократизація, громадянське суспільство.

В статті досліджується соотношение институций раннего гражданского общества и этнического национализма в имперском обществе Австро – Венгрии.

Ключевые слова: полиэтничность, национальные движения, демократизация, гражданское общество.

This article explores the relation of early institutions of civil society and ethnic nationalism in the imperial society of Austria – Hungary.

Keywords: multi – ethnicity, national movements, democratization, civil society.

Не вдаючись до аналізу розлогої історіографії розробки проблеми і практики громадянського суспільства у різних країнах, зазначимо, що останнім часом, на відміну від кінця 1980 – х – початку 1990 – х рр., його концепт у певних академічних колах сприймається якщо не іронічно, то досить критично. Так, Том Нейрн стверджує, що громадянське суспільство є не більше, ніж міф [1]. На його думку, воно відсутнє навіть у найбільш демократичних країнах, а сама концепція не заслуговує історичної і теоретичної глорифікації, що має місце в працях низки соціологів і політологів. Вони, стверджує дослідник, здебільшого бралися реконструювати і творчо переробити цей «старий термін», застосовуючи його до помітно змінених політичних обставин на європейському континенті, започаткованих наприкінці 1980 – х рр. Та й самі прихильники концепції громадянського суспільства не заперечують, що їх академічна ініціатива була покликана сприяти демократизації посткомуністичних суспільств Центральної та Східної Європи.

Попри практично – політичні мотиви безпрецедентної зацікавленості концептом громадянського суспільства й у ряді випадків невинності очікуваних суспільних результатів, усе ж широкий науковий інтерес до теми сформулював низку нових позицій у трактуванні самої проблеми, розширив межі парадигми громадянського суспільства і, зокрема, сприяв новому осмисленню історичного минулого суспільств Центрально – Східної Європи.

Громадянське суспільство структурується і виявляється у різноманітних формах громадських ініціатив та об'єднань, що діють у легітимному полі правової держави. Взаємини і взаємовпливи усередині конструкту «громадянське суспільство – держава» є складними і багаторівневими. Їх можна розглядати у ракурсі функціональних залежностей (політологічний підхід), або в просторово – часовому вимірі (історичний аспект).

Метою даної статті є спроба окреслити специфічний досвід Австро – Угорщини у площині перетину національних та громадянських аспектів функціонування імперського суспільства. Відомо, що історіографічні зусилля другої половини ХХ століття спрямовувалися на перехід від імперської до національної історії. Сьогодні є серйозні підстави стверджувати про спрямування європейського історіографічного процесу в зворотному напрямку, що намагається практикувати російський кварталний журнал «Ab Imperio». Нову актуальність дослідженням історії європейських імперій загалом, й Австро – Угорської зокрема, надають могутні інтеграційні тенденції розвитку європейської цивілізації, у контексті яких більш зрозумілим і повчальним виглядає світ Габсбурзької багатонаціональної держави.

У першій половині ХХ ст. імперії традиційно визначалися як пережиток державного утворення напередодні тріумфу націоналізму, відхилення від магістрального шляху історичного розвитку модерного суспільства, як природний інкубатор національних держав, що виникають

з етнічної і регіональної мозаїки старих імперських конгломератів. Тип національної держави загалом сприймався як історично неминучий.

По збігу часу з'ясувалося, що офіційна культурна матриця «мирного співжиття» – як у межах білінгвістичних держав чи інших континентальних інституційних утворень – зазнає інтенсивної реконструкції під дією локальних ідентичностей, які зовсім не переймаються перспективами і спільними благами зради зміцнення єдності спільноти як такої, у т. ч. й політичних проєктів типу «єдиної Європи». Все більшу увагу аналітиків привертають загрози розпаду деяких державних утворень у результаті сепаратистських рухів. Так, повільну політичну дезінтеграцію Бельгії лідер фламандської націоналістичної партії Барт де Вейвер у журналі «Шпігель» назвав «нефункціуючою країною» [2, 185]. Політично незаангажовані вчені констатують, що напруга у міжетнічних відносинах і національні конфлікти продовжують розгоратися у різних суспільствах по всьому світу, загрожуючи призвести до розпаду багатоетнічних держав або виникненню постійних вогнищ етнічно-групового насилля. Сучасні дослідники, що займаються історією Австро-Угорщини, стверджують, що на такому тлі сьородення більш зрозумілим і повчальним починає здаватися світ Габсбурзької імперії [3]. Як і за часів історичної Австро – Угорщини держава Габсбургів сприймається як «експериментальна лабораторія світової історії» [4, 89].

Історична емпірика свідчить, що відмінність у динаміці перебігу суспільно – політичних процесів, які у підсумку формували громадянське суспільство в Європі, окреслила лінія, що розділила, з одного боку європейські народи і держави, які пройшли Реформацію, а з іншого, – ті, що не пройшли її, вдавшись до Контрреформації, або взагалі належали до православного світу. У цьому аспекті Австро – Угорщина типологічно (на додаток до багатонаціонального чинника) була близькою до імперської Росії. Ця ж просторова дихотомія, на думку деяких дослідників, збігається з політико – географічною локалізацією громадянського й етнічного націоналізму вже у XIX – XX ст. Австрія і Росія почали модернізуватися з майже одночасно й за схожих обставин, тобто в умовах існування у державі великих національно – територіальних комплексів з притаманними їм регіонально – етнічним, історичним та ландшафтним різноманіттям. Тодішній романтизм стилізував розуміння нації в її етнічному втіленні, а не у громадянсько-політичному, що сприяло націоналістичній компоненті транзитивній модернізації. Сторони трикутника інституцій «держава – суспільність – етнонація» перебували у складних ситуаціях обопільних залежностей, взаємних заперечень, або, зрідка, синхронізації інтересів і зусиль, що зміщували одні одних.

Австро – Угорщина мала надзвичайно різноманітний поліетнічний склад населення. До того ж, як континентальна імперія, вона характеризувалася суміжними міжрегіональними кордонами і меншими, аніж морські імперії, відмінностями між імперським центром і периферією. Династична форма правління поєднувалася з єдиним

режимом підданства і громадянства. І все ж в імперії Габсбургів, як і загалом в імперіях континентального типу, загальний публічний простір інтенсивно заперечувався різними національними рухами і версіями національних проектів переоблаштування устрою держави. Складність і неоднозначність національної ситуації полягала у тому, що слов'янські народи – більшість населення Австрії – відчували загрозу й асиміляторські тенденції не так від австрійських німців чи урядової адміністрації, як від безпосередніх сусідів. Словенцям загрозували італійці, русинам – угорці, поляки, румуни; сербам – угорці, хорвати та болгары і ще більше турки; хорватам – угорці, серби та італійці.

Особливістю було й те, що деякі національні рухи у середині країни зародилися на етапі феодалізму, інші – у період виродження абсолютизму й досягли масовості приблизно в період конституційних змін у напрямку лібералізації політичного устрою, що створювало передумови для формування зародків громадянського суспільства. Водночас, інституціоналізовані національні суспільно – політичні рухи і партії, що отримали легальне представництво в парламенті, всупереч асоціативним і консолідуючим тенденціям гомогенності суспільства розгорнули шалену національну агітацію.

У класичному варіанті громадянське суспільство зазвичай обороняє плюралізм і свою автономність від втручання держави і в цьому сенсі виступає найнадійнішим гарантом прав особи. В Австро – Угорщині інституції громадянського суспільства (товариства, рухи, партії) стали основним важелем захисту і стрімкого розвитку низки національних, особливо слов'янських відроджень, започаткування більшості яких співпало з рухом за демократизацію. У контексті проблеми громадянського суспільства важливо брати до уваги, що революція 1948 – 1949 рр. маніфестувала не лише національні, на яких акцентують увагу національні нарративи «пригночених народів», а найперше, вимоги демократизації політичного режиму, скликання парламенту, запровадження громадянських свобод. В історичних умовах з середини XIX ст. обидва напрями – лібералізм і націоналізм – знаходилися в єдиному політико – ідеологічному просторі й одночасно були гаслами революціонерів.

Утвердження в Австрійській імперії ліберальної ідеології і практики на політичному рівні припадає на 60 – ті – 70 – ті роки XIX ст., які увійшли в історію як час конституційних експериментів. Спочатку, в жовтні 1862 р. був опублікований Основний закон держави, який згодом увійшов до грудневої Конституції 1867 р. Це був перелік основних прав і свобод, який і сьогодні є складовою частиною діючої Конституції Австрійської Республіки. Окремої цілісної Конституції, у сенсі видрукуваної брошури, не було. Вона існувала у вигляді низки законів, так само, як це має місце у сучасній Великій Британії. Зрештою, Австрія заплуталась у трьох конституційних системах: Жовтневий диплом, Лютневий патент та Конституційні закони 1867 р., що накладлись одна на одну, породили

нерозв'язані суперечності, особливо щодо повноважень по лінії «центр – провінції».

Декларувалися загальнодемократичні права, рівність усіх громадян перед законом, право представників усіх народів імперії обіймати державні посади. Важливо, що проголошувалася рівноправність мов народів імперії. Держава формально визнала інтереси і культурно – освітні потреби національних груп у провінціях. Адміністративна автономія коронних земель зростала, однак, маючи строкатий етнічний склад, національно – етнічні протиріччя на місцевому рівні не мали перспектив розв'язання, які могли б задовольнити всі сторони конфліктів.

У контексті розширення громадянського простору важливо відзначити, що в кінцевому рахунку перелік прав людини являв собою список заборон для держави (таємниця листування, розгляд справ у судах, право на власне житло та ін.). Права підданого, користуючись міркуваннями Ю. Габермаса, перетворюються на права людини і громадянина, тобто на політичні і громадянські права [5, 165]. Чи не найважливішою ознакою демократії є право голосу, тобто залучення індивіда до вирішення громадських справ як місцевого, так вищого політичного рівня.

Отже, ці зміни мали утвердити в країні єдиний публічний простір, який конструювався виборчим законодавством, процедурою виборів у двох частинах дуалістичної монархії. Більшість австрійських лібералів 1870 – х рр. вважали, що їх рух знаходиться в пошуку своєї соціальної бази і припускали, що проблема може вирішитися в рамках куріальної виборчої системи з майновим ценовим порогом, яка, звісно, дала суттєву перевагу у парламенті великим землевласникам, здебільшого дворянству – основному соціальному презентанту традиційного, а не модерного суспільства, що відповідало інтересам монархії.

Заміна у 1907 році куріальної системи виборів на пряму прибирала перепони розвитку нової конструкції соціуму, яку польський дослідник Єжи Шацький (Jerzy Szacki) у її вузлових моментах метафорично окреслює стислою формулою: «не князь, не купець, а громадянин» [6].

Реформа виборчої системи до австрійського парламенту у 1907 р. проведена не без огляду на революційні події 1905 – 1907 рр. у Росії, стала переломним моментом в історії Австрійської частини імперії, особливо Галичини та Буковини. Демократичність реформи полягала у скасуванні системи курій і впровадженні загального голосування для чоловіків віком від 24 років, які тривалий час проживали в державі. Проте жінки і військовослужбовці не отримали права голосу. Перші вибори до австрійського парламенту на підставі загального виборчого права для чоловіків змінили його національний склад. Нижня палата налічувала 516 депутатів, з них: німців – 231, чехів – 107, поляків – 80, українців – 32, італійців – 19, хорватів – 11, сербів – 2, румунів – 6. Українська репрезентація утворила Русько – український клуб, до якого увійшли 22 націонал – демократи, 3 радикали, 2 соціал – демократи, 5 москвофілів. За сферою професійної діяльності депутати розподілялися таким чином: 12

адвокатів і один суддя, 9 учителів шкіл та університетських професорів, 3 журналісти, 3 священники, 2 селянина, 2 землевласники [7, 297].

У липні 1907 р. в новообраному парламенті українські депутати оприлюднили декларацію про визнання державно – правового статусу русинів в Австро – Угорщині. Парламент перетворився на асамблею конфліктуючих національних груп і мало нагадував Імперську Раду. Практику обструкцій у парламенті, започатковану чехами, продовжили у 1910-х рр. українські депутати. Однак нова система не покращила невідгідне політичне становище національних меншин: Їх політична активність відтак спрямовувалася на реформу виборів до місцевих ландтагів.

Загалом, в імперії Габсбургів наглядно проявилася невизначеність взаємин раннього громадянського суспільства і етнічного націоналізму, у тому числі й німецького. Габсбурги, відчуваючи, яку небезпеку несе націоналізм для їх багатонаціональної держави, у внутрішній політиці тривалий час трималися подалі від національних проблем й німецької національної ідеї, особливо після провалу амбітних претензій на об'єднання під своїм скіпетром усіх німців Європи. Упродовж тривалого часу цісар успішно намагався зберігати наднаціональну позицію. Він настійливо позиціонував себе політичним чинником, що не належить виключно до німецької нації. Габсбурги «піднімали» себе над народами. Журналісти не лише німецькомовних, а й деяких іншомовних австрійських видань, зокрема, румунських, називали Франца Йосифа «батьком народів» задовго до того як ця формула утвердилася в СРСР стосовно Й. Сталіна. Можливо, Габсбурги й не здогадувалися, але історичний досвід підтвердив, що, націоналізм – головний ворог імперії, особливо, коли він формується усередині титульного народу. Безумовно, що промовисто наднаціональна ідеологія політичної еліти Відня ґрунтувалася більше на феодальних і династичних концепціях влади, аніж на модерних ідеях державно – адміністративної організації багатонаціональної країни, що зазвичай базується на автономних національних складниках [8, 17].

Відтак, німецькомовна династія, уряд та бюрократія тривалий час не ідентифікувалися з Ціслейтанії з образом національного ворога. Щоправда, в очах чеських і словенських національних лідерів, як тільки австрійські ліберали і німецькомовне населення Австрії стали ототожнювати себе виключно з німецькою етнічною нацією, національний ворог для них набрав відповідних чітких обрисів. Для русинів Галичини й Буковини з часів Йосифа II вони виступали захисниками від панівних польських та румунських елементів, у масовій свідомості яких етнічні аспекти з'єднувалися з економічними утисками та негараздами у культурно – освітній сфері.

Еліти центру та периферії імперії пов'язувалися між собою в структурі політичного життя шляхом низки механізмів спілкування, який з часу революції 1848 – 1849 рр. коливався від насильницько – агресивного до поміркованого, консенсусно – компромісного характеру. Імперські і

національні інтереси розбігалися у мирні часи, у більшості випадків співпадали у час переможних війн й розвалили імперію наприкінці Першої світової війни. Австрофільству і слов'янській лояльності настав кінець. Чи могло бути інакше? Цьому присвячено багато публіцистичних і суто академічних досліджень, однак однозначної відповіді не сформульовано.

В Австро – Угорщині існували різноманітні типи національних рухів, які перебували у різних фазах, найперше такі, що почалися ще за старого політичного режиму у домодернізаційний період. Інші з'явилися уже за конституційної системи, функціонування окремих елементів та інституцій якої значно політизувало культурно – освітні вимоги представників етнічних груп. Відтепер програма вимог старих «історичних націй» імперії, що залишалися в підлеглому стані, мала задовольнити вимогу їх «історичних державних прав». Однак, вона у всіх випадках на зламі XIX – XX ст. формулювалася вже не з позиції аристократичного консерватизму, а в парадигмі радикального націоналізму.

Австрійське суспільство – це своєрідний світ конгломератної структури, елементи і етнічні кластери/сектори яких рухалися з різними швидкостями. Так, українське національне відродження було загальмоване хвилею ополячення й надовго затрималося через нечітку диференціацію галицької інтелігенції за етнічною ознакою. Русинська, що була представлена духовенством, тривалий час перебувала під впливом польської культури і в побуті користувалася польською мовою. Поряд з цим мала місце русофільсько – москвофільська культурна орієнтація.

Перше покоління світської національної інтелігенції у Східній Галичині, здобувши університетську освіту боролосся хто з більшим, хто з меншим успіхом за посади у професійній сфері (Іван Франко, Михайло Зобків, Кость Левицький, Кирило Студинський, Степан Рудницький, Зенон Кузеля та ін.). Державна потреба в університетській підготовці українських юристів модифікувалася, окрім іншого, у так званий «адвокатський період» українського національного руху. Спочатку боротьба йшла за кілька професорських вакансій у Львівському і Чернівецькому університетах та державних посад в адміністративних органах Галичини і Буковини і лише на початку XX ст. у національні конфлікти втягнулися широкі маси населення.

З метою уникнення спрощеного розуміння структурування загальногромадянського простору, репрезентованого громадянськими інституціями і руками у багатонаціональних суспільствах, варто звернути увагу на думку професора соціології Уорикського університету (Велика Британія) Колина Крауча, що до структури громадянського суспільства варто відносити «професії, а точніше професіональні групи, які виробили системи автономних цінностей, що визначають їх діяльність, яка часом може заперечувати логіку максимізації прибутку» [9, 235]. Тобто, йдеться про безкорисливі ініціативи окремих фахових груп, що можуть залучати представників різних національностей та етнічних груп.

Процес формування національних рухів був частиною модернізаційної трансформації усього суспільства, стрижнем якого була конституційна система і впровадження громадянських свобод. Оскільки сфера національних відносин в австрійському законодавстві не була ретельно прописана, найбільше значення для інституціоналізації національних рухів мав, на наш погляд, «Закон про товариства» (1867 р.). Він регулював створення, права і діяльність практично усіх громадських спілок і об'єднань – літературно – культурних, освітніх, наукових, партійно – політичних, професійних, виробничо – кооперативних, банківських, економічних. Традиційно всі вони створювалися за національною ознакою. Закон дав поштовх новій, а саме інституціональній хвилі національного руху. Особливо відчутно він сприяв збереженню і трансформації власних культурних ресурсів українців. На цій юридичній базі було створено «Просвіту», українські банки «Дністер» у Львові та «Селянську касу» у Чернівцях, Літературне товариство ім. Т. Шевченка (1872 р.), що годом, титанічними зусиллями його голів (О. Барвінський, М. Грушевський) було перетворено у Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ), відоме як «нетитулована українська академія наук». Були утворені педагогічні, лікарські, кооперативно – споживчі, спортивні товариства та низка студентсько – молодіжних. Створена і діяла також ціла палітра легальних політичних партій. Українські національні інституції намагалися конкурувати з аналогічними польськими. У Чехії конкурентами чеських національних сил була німецька культура, мова, преса, однак тут, на відміну від Галичини, чехам вдалося здобути свій національний університет при збереженні німецького, на відміну від Львова, де діяло впродовж розглядуваного періоду щонайбільше від восьми до десяти українських кафедр у місцевому польському університеті з його 80 польськими кафедрами.

Отже, перебіг подій 1869 – 1914 рр. дає підстави констатувати, що урядовий центр, політична еліта своїми ініціативами, з одного боку формували політичну культуру громадян, з іншого – демонстрували недотримання кодифікованих законодавцем принципів. Політичний курс засвідчив відмову від спроб асиміляції етнічних меншин і фактично сприяв розвитку їх самобутності й громадсько – політичної активності.

Загалом на австрійському внутрішньополітичному курсі, лібералів у тому числі, негативно позначилася ізоляція німецьких і німецькомовних політичних діячів від інтелектуальної еліти слов'янських народів, свідченням чого була неефективність національної політики лібералів у час їх перебування при владі та практика «ручного» урегулювання численних національних питань (польського, чеського, українського, словінського, італійського) переважно консервативними урядами після встановлення австро – угорського дуалізму. Поведінка підпорядкованих етнічних груп, у тому числі євреїв, в історичних регіонах (Галичина, Буковина, Карінтія, Адріатичне узбережжя та ін.) свідчила про

ситуативний характер компромісів у загалом дефрагментованому суспільстві.

З огляду парадигми гомогенності, властивої громадянському суспільству як типологічно – ідеалізованому концепту, ситуацію у хронотопі Дунайської імперії можна окреслити як «разом, але майже окремо», або «рівність нарізно», що й спроєктувало розвиток політичних подій після поразки Австро – Угорщини у Першій світовій війні. Інакше кажучи, ліберальна демократія, заснована на принципі більшості, в контексті імперського регіоналізму пропонувала такий варіант рівності націй, який де-факто означав нерівність. Не зовсім чітка ідея реформи існуючої політико – адміністративної системи у напрямку федерації з опорою на слов'янсько – католицьку спільноту, до якої мав схильність спадкоємний принц Франц – Фердинанд, мала на меті, з одного боку применшити автономію Угорщини, з іншого – залучала сербів Боснії і Герцеговини та інших православних поза суб'єктивністю майбутньої федерації. З огляду на імперські зовнішньополітичні інтенції йшлося про створення альтернативи проєкту Великої Сербії.

Роблячи висновки з основних тез дослідження, можна констатувати, що у Центральній Європі ідея громадянського суспільства отримувала інтенсивне національне забарвлення, відбувалося своєрідне нашарування громадянського суспільства на етнічно – національне і меншою мірою навпаки. Гостра криза ідентичності в Австро – Угорщині розвивалася з двох активно функціонуючих джерел – старої конфліктогенної системи місцевих історично – державних ідентичностей і нової, що виникала у результаті культурної експансії молодих націй, яка в літературі отримала не зовсім коректну назву національних відроджень. Проблеми економічної, соціальної, ментальної автономії і культурного співіснування не могли отримати автентичне відображення лише у термінах і практиці адміністративно – політичної децентралізації чи інтеграції, оскільки у кожному національно – етнічному випадку вони мали духовно – культурний зміст і важливе гуманістичне наповнення. Самосвідомість і практика культурно – етнічних общин слабко зіставлялась із загальними громадянсько – політичними потугами держави. Проте, про небажання абсолютної більшості представників не німецького походження ототожнювати себе з країною проживання не йшлося.

Етнічний фактор відігравав дисонанс роль у суспільному житті Австро – Угорщини. Він виявився неусувним попри потуги деяких місцевих урядовців і прем'єр – міністрів, які часто йшли у відставку саме через національні кризи. На початку ХХ ст. у результаті низки реформ і поступок національним вимогам різних етносів в Австро – Угорщині склалася ситуація нестійкої рівноваги композитного суспільства. Йому була властива асинхронність історичного розвитку. Час для національних, структурно впорядкованих одиниць рухався з різною швидкістю. Більшість з них перебували на різних відтинках націотворчого процесу, зрештою – у різних соціокультурних контекстах чи навіть різних епохах,

що призвело до труднощів формування інституцій громадянського суспільства, проблематизувало можливість його становлення у загальних рамках держави. Період модернізації Австрійської імперії ще раз довів, що лібералізм і націоналізм історично пов'язані саме з принципом народного суверенітету.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нейрн Т. От гражданского общества к гражданскому национализму: эволюция мифа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/58/02.pdf>.
2. Карпов А. О. Образовательный институт, власть и общество в эпоху роста культурных знаний. – СПб: Алетей, 2013.
3. Механизмы власти: Трансформации политической культуры в России и Австро – Венгрии на рубеже XIX – XX вв: Материалы международного конф. / Под общей ред. Е. И. Пивоварова. – М.: РГГУ, 2009.
4. Монолатій І. С. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західно українських землях у 1867 – 1914 рр. Монографія. – Івано – Франківськ: Лілея – НВ, 2010.
5. Габермас Ю. Залучення іншого. Студії з політичної теорії / Перекл. нім. – Л.: Астролябія, 2006.
6. Жиро Томаш. Что такое гражданское общество? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politzone.in.ua/index.php?id=446>.
7. Історія українського суспільства: навч. посіб. / І. Д. Дудко, В. Д. Бондаренко, З. І. Зайцева та ін. – К.: КНЕУ, 2011.
8. Вэнк С. Династическая империя или многонациональное государство: размышления о наследии империи Габсбургов в национальном вопросе // Австро – Венгрия: опыт многонационального государства. – М.: РАН, Ин – т славяноведения и балканистики, 1995. – С. 2 – 24.
9. Крауч К. Странная не – смерть неолиберализма / Пер. с англ. – М.: Дело, 2012.

УДК 177 + 478

Роговая Г. Н.

МОРАЛЬНО – ЦЕННОСТНЫЕ ОСНОВЫ ОБЩЕСТВА РАЗВИВАЮЩЕЙСЯ ДЕМОКРАТИИ: ОПЫТ РЕСПУБЛИКИ МОЛДОВА

На примере опыта Республики Молдова исследуются моральные ценности, пользующиеся спросом в государстве, которое проходит период становления демократии. Определены мировоззренческие основы, формирующие новую мораль, их значение в построении демократии и степень содействия процессу демократизации общества.

Ключевые слова: Республика Молдова, моральные ценности, демократизация, государство, общество.

На прикладі досвіду Республіки Молдова досліджуються моральні цінності, що мають попит у державі, яка проходить період розбудови демократії. Визначені світоглядні засади, що формують нову мораль, їхнє значення в розбудові демократії та ступінь їхнього впливу на процес демократизації суспільства.

Ключові слова: Республіка Молдова, моральні цінності, демократизація, суспільство.

On the experience of the Republic of Moldova the moral values demanded in the state and society that is undergoing a period of democracy are explored. Moral-value frameworks of new morality and their importance in building democracy and facilitation of the process of democratization are defined.

Keywords: *the Republic of Moldova, moral values, democratization, state, society.*

Республика Молдова, как и ряд государств развивающейся демократии, образовавшихся на постсоветском пространстве, переживает период глубоких трансформаций в экономике, политике, социальной и духовной жизни. Период трансформации в Молдове затяннулся на немалый срок, усугубляя состояние неопределенности во всех сферах общественной жизни, и центральной проблемой процессов трансформации выступает именно «категория «неопределенности» как структурная характеристика трансформации» [1, 48]. Общество же, находящееся в периоде особых условий жизни, является, также, носителем специфической морали, характеризующейся неопределенностью, ведь в ней «имеют хождение» ценности прошлого, из которого общество выходит, настоящего, которым общество живет, и будущего, к которому оно стремится.

Исследователи, характеризуя общественное сознание в сегодняшней Молдове (к сфере которого, несомненно, относится и общественная мораль), выделяют следующие «идеолого – мировоззренческие» «блоки»: 1) советско – социалистический комплекс; 2) совокупность принципов, корреспондирующих с либеральной идеей; 3) система ценностей и установок, характерных для православной религиозной традиции; 4) социальные ориентации и принципы, связанные с идеей укрепления и развития этнокультурной самобытности [2, 226; 126].

Названные мировоззренческие «компендиумы», будучи порождены объективными условиями жизни в современном молдавском обществе, в свою очередь порождают и принципы морали, которую исповедует общество. Попробуем отследить, какие мировоззренческие источники питают основы общественной морали в современной Молдове.

Самой распространенной и настоятельно декларируемой моральной доктриной в современном молдавском обществе является религиозная (в случае Молдовы – христианско – православная). Можно с уверенностью сказать, что за годы независимости Молдовы религиозные (христианские) принципы морали ощутимо присутствуют, хотя и не стали доминирующими в нашем обществе. Христианское морально-этическое присутствие в нашем обществе может оцениваться уже с точки зрения производства идеальной продукции – моральных представлений, идеалов, чувств, привычек, норм и т.п. Ведь не имея перед собой свода нравственных представлений и идеалов, кодекса нравственной мотивации и санкции, институционального регулятора нравственных норм поведения, как человеку знать о своем соответствии нравственному идеалу? «Я жил

некогда без Закона; но когда пришла заповедь, то грех ожил» [3, Рим.9]. Иными словами: как бы знали люди о грехе, если бы не знали нравственного Закона? Такое знание о нравственном идеале людям дает христианская заповедь, а возможность пережить чувство «воздающей справедливости» предоставляет церковь. Благодаря христианству и Православной церкви в нашу жизнь вернулись такие добродетели, как личная ответственность, самопожертвование – в качестве морального идеала; милосердие, благотворительность – в качестве норм поведения.

С некоторой степенью условности можно выделить основные направления участия христианской традиции в становлении морального склада современной личности и моральных устоев современного общества. Эти направления таковы: ознакомление с нравственными нормами; убежденность в их ценности; практическое принятие нравственных норм как реального руководства, действенной установки в личном поведении.

Последователей религиозно – христианской нравственной программы в молдавском обществе в настоящее время значительно больше, чем во времена советского атеистического прессинга. Их ровно столько, сколько смогло осознать, что: 1) овладение христианским нравственным наследием оказывается не таким простым делом и требует глубокого проникновения в евангельское содержание; 2) восхождение человека к высокому духовно – нравственному христианскому достоянию является величайшим трудом, а следование ему – величайший, не всякому посильный, подвиг; 3) приобщение к христианским нравственным принципам должно осуществляться в условиях свободы выбора» [4, 211 – 213].

К сожалению, в последнее время мушкетирование роли религии и церкви в обществе, решения политического руководства страны в религиозно – церковной сфере сопряжено с нарушением свободы совести, равноправия вероисповеданий и принимает неоправданно произвольные формы. Реалиями нашей страны становятся волонтаризм, вовлечение институтов церкви в политическую жизнь, а, вернее сказать, политическую борьбу. Подобными проявлениями «отстрадали» почти все государства молодой демократии образовавшиеся на постсоветском пространстве [5, 58 – 62; 95 – 100]. Для Молдовы это характерно уже тем, что демократия в этой стране имеет особенность «ходить по кругу», возвращаясь к истокам революционно – демократического движения начала 90 – х гг. [6, 131 – 151]. Пройдя более чем 20 – летний путь демократической трансформации, молдавская политика вновь, и очень активно, вовлекает в этот процесс религиозную идеологию и церковную практику. Подобный политический атавизм в демократическом строительстве побуждает пристальнее приглядеться к поднятому на поверхность жизни вопросу о той роли, которую может играть религиозная мораль в молдавском обществе. Однако, религиозная ситуация в Молдове складывалась в некоем противоречии с самим процессом демократизации: взаимопроникновение церковно-административного аппарата и государственных структур по

существо оказались наступлением на свободу совести – в части статьи 31 – й Конституции РМ и Закона о культах (редакции 1992 и 2002 гг.). По сути, религиозная (православная) идеология превращается в государственную, преобладающую, создавая опасения возможного скатывания страны к худшим традициям прошлого. Это, в свою очередь приводит к моральному сопротивлению общества «обязательной идеологии» [7] и осуждению со стороны экспертов стран развитой демократии [8].

Если взять на себя труд «вычленить» из «совокупности принципов, корреспондирующих с либеральной идеей» нравственную программу, которую эта идея может предлагать современному обществу «стихийным, спонтанным производством моральных взглядов и настроений» [9, 185]. Уже по определению, это нравственные нормы, «не отвечающие коллективистской сущности «социалистической морали», а именно – нравственные нормы индивидуализма, инициативы, личной свободы, личного успеха, т.е. нормы общества «всевозрастающей потребности к потребительству, накоплению капитала, обществу рационализма и всяческих забот «о жизни сей» [9, 184 – 190]. Они во многом пришли на смену нравственным устоям социализма, заместив декларируемые социализмом коллективизм, приоритетность общего блага над личным, пренебрежение к материальному благополучию, конформизм.

С точки зрения людей, придерживающихся иных идеолого – мировоззренческих платформ, в частности христианско – православной или советско – социалистической, многое из «совокупности принципов, корреспондирующих с либеральной идеей» не является нравственным. Первым либеральные взгляды и нормы поведения кажутся вульгарно – утилитаристскими, прагматично гедонистскими. Вторые оценивают подобные взгляды как эгоистические, пренебрегающие общественными интересами. Достаточно часто либеральная жизненная позиция объявляется вообще безнравственной, поскольку далека и от христианской заповеди покорности, терпения, веры, милосердия, и от коммунистических деклараций бескорыстия и коллективизма.

В пользу же нравственных идеалов либерально – мировоззренческого «компендиума» говорит уже то, что они, вместе с религиозными, являлись идеалами, к которым стремилось общество, совершившее демократическую революцию и ставшее на путь свободы и инициативы. Показателем нравственных устремлений общественного сознания революционного периода явилась их «вестернизация». И эта сторона либеральной морали усиливается в современном молдавском обществе взятый политическим курсом на глобализацию, на вступление в Евросоюз. Либеральные принципы характеризуются современными исследователями более органичными человеческой природе, а значит, более прогрессивными. Сильной стороной либеральной морали является обретенная с нею высокая степень самодетерминированности личности, возросшее чувство собственного достоинства, в том числе и высокие нравственные притязания личности к себе. В условиях нового

распределения собственности и результатов общественного труда мораль приобретает новое значение. В новых условиях уже непросто принудить массы «быть нравственными в безнравственных условиях»: происходит рациональное постижение массами действительности [10, 174 – 176].

Моральные принципы либерализма утверждают новое отношение к труду – не только как к мерилу уровня жизни, но и как залогоу независимости и личного достоинства. Либеризация общественной жизни ставит на реальные рельсы взаимоотношения морали и политики, в плане их гармонизации в условиях демократического общества и соединения на позитивной основе.

Все это – сильные стороны морали, «корреспондирующей с либеральной идеей». Но нельзя забывать и о том, что либеризация несет с собой такие новые качества жизни общества, как: наличие рынка во всем, в том числе и в культуре; создание единого мирового информационного поля; включение в глобальный техногенный процесс.

К этим явлениям жизни либерального общества сегодня обращены наибольшие претензии как явлениям, производящим сомнительные моральные ценности.

Засилье рынка и «товара» порождает «массовую культуру», а в ее критической массе – «китч» – воплощение безвкусицы и безнравственности. «Деграция культуры – мера деморализации общества, духовных и нравственных потерь человека», – писал А. Швейцер во времена, когда рынок только начинал проникать в сферу культуры. Потому философ призывал людей быть «бдительными» в потреблении продуктов низкопробной культуры и содержащихся в них сомнительных моральных ценностях [11, 160].

Обвинения в сомнительном моральном содержании адресуются современным СМИ и Интернету, беспрепятственно распространяющих по всему миру (наряду с безусловно полезной и позитивной информацией) пошлость, насилие, порнографию, потакая низким инстинктам и нравственной распушенности. Сегодня трудно переоценить важность средств массовой информации в формировании общественного сознания, в том числе нравственного, которые в свою очередь обуславливают поведенческие реакции людей. У СМИ имеются большие возможности для того, чтобы подготовить общество к восприятию принципов, направленных на соблюдение нравственного достоинства. Поскольку современное общество явно не откажется от пользования услугами СМИ и Интернета ни в ближайшем, ни в отдаленном будущем, то отделять нравственные «зерна от плевел» в продукции СМИ и Интернета на долгое время становится делом личного выбора.

То, что технический прогресс, техника, окружающая человека отрицательно влияют на моральный кодекс современного человека сегодня не является только догадкой и тревогой общества. На этом явлении останавливают свое внимание и философы, и социологи, и психологи, и педагоги [12, 337 – 343]. В своей зависимости от

технического прогресса человек перестает быть морально сознательным, морально ответственным, делают выводы исследователи. «Внутренняя аморальность технологии приводит к тому, что современный человек, в конечном счете, принимает технологические критерии в качестве критериев своей деятельности. В итоге он постепенно выхолащивает область моральных различий, необходимую для его действий» [13, 338]. Как это предвидел академик Д. Лихачев, решать морально – этическую дилемму в техногенный век должен только человек. «На человека ляжет тяжелейшая и сложнейшая задача быть человеком... нравственно отвечающим за все, что происходит в век машин и роботов» [14, 106].

Можно предположить, сколько носителей нравственных идеалов либерализма в молдавском обществе. Их ровно столько, сколько «выигравших» от трансформаций в экономической и политической жизни страны, убедившихся на собственном опыте, что рыночные отношения в демократическом обществе прогрессивнее, чем внеэкономическое принуждение тоталитарного режима, что личная собственность лучше общественной, а демократические перемены интересны, особенно, если их оценивать, находясь в кресле депутата парламента, или на крайний случай, на должности примаря (сельский или городской голова). Для аутсайдеров «справедливого распределения», тех, кому либеральные нововведения не принесли успешных результатов, а обернулись ростом безработицы, падением реальной зарплаты, ухудшением здоровья, снижением уровня социальной защиты, скорее всего, либеральные нравственные ценности не приемы.

На духовном пространстве Молдовы в наше время действует также «советско – социалистический» морально – нравственный кодекс. Последователями данного кодекса являются, прежде всего, люди старшего возраста, родившиеся и воспитанные в советском государстве на социалистических ценностях. Предписываемые личные моральные качества в тоталитарном социалистическом обществе носили признаки подчиненности личного интереса государственным: быть честным, значит – «не расхищать социалистическую собственность»; быть добродетельным – значит, «соблюдать социалистическую дисциплину и коллективную солидарность»; «не злоупотреблять спиртными напитками, не нарушать супружескую верность» – значит, «соответствовать моральному облику строителя коммунизма».

Однако, не стоит преуменьшать влияние моральных ценностей в тоталитарном обществе. За годы советской власти в массах людей сформировались четкие принципы социалистической морали, и люди беспрекословно следовали «инстинкту общего блага», идеологическим выдумкам, внеэкономической моральной мотивации поведения. Благодаря этому советское общество характеризовалось моральной устойчивостью. В нем индивидуальная целеустремленность подчинялась общему целому, препятствуя развитию «индивидуализма» и устанавливая строгие границы тому, чего законно мог добиваться индивид в данном общественном

положении. Каждый черпал смысл своей жизни в причастности «великому» общему делу, смиряясь с ограничением индивидуальных амбиций и «уровниловкой» в распределении благ.

К концу 80 – х и началу 90 – х годов XX ст. массы соответственно отреагировали на двойные, а то и тройные стандарты морали уходящего в прошлое тоталитарного общества. Осваивая новую алгебру жестких рыночных отношений, многие начали забывать о внеэкономических моральных мотивах поведения, о том, что «не хлебом единым жив человек», выбирая более естественные для личности моральные императивы – религиозные, либеральные, этнические. Но при всем этом в странах молодой демократии остается определенный слой населения, приверженный моральным нормам социализма.

Развал советской системы вызвал «индивидуализацию» и размывание привычных моральных границ. Постсоветский человек оказался ввергнутым в новые социальные отношения, при которых денежно – материальный успех стал общепризнанной главной целью, не оставляя места для некоего духовного начала. Кроме того, столкнувшись с несправедливым распределением собственности, потерей социального статуса, безработицей, коррумпированностью новых властей, еще часть населения почувствовала себя неудовлетворенной настоящим, неуверенной в грядущем будущем, ностальгирующей по условиям коллективного морального контроля. На сегодняшний день людей, негативно относящихся к «новым» морально – этическим нормам или в них разочаровавшихся стало больше. А значит, ценности социалистического, морального комплекса, в определенной степени, продолжают свое «хождение» в современной Молдове. Кроме того, моральные принципы советско – социалистического толка стараются сегодня распространять в молдавском обществе адепты Коммунистической партии Молдовы.

Менее всего современные исследователи обращают внимание на этнически – самобытные моральные ценности. А между тем, они глубоко проникают в общественное сознание и естественным образом регламентируют поведение людей. Нравственный опыт, представляющий бесценное наследие, передаваемое от поколения к поколению, веками накоплен нашими предками на протяжении жизни в природе и обществе, проверенный и закреплённый в народных традициях, обычаях, национальной культуре, языке. Впитанная в семье, в близком родственном окружении, этнической общности, стране, этническая нравственная культура сопровождает людей всю жизнь, не предавая и направляя «путями праведными». Древняя нравственная мудрость каждого этноса становится национальным характером, отличающим его в среде иных этносов [15].

Конец XX столетия отмечен процессом национального возрождения, этнической самоидентификации, повышения значимости национальных ценностей, в том числе морально – нравственных. Под знаменами

«возвращения к самобытности» во многом прошли революции 90 – х, в том числе и в Молдове.

Трудно возразить против того, что любая народная культура в своем содержании глубоко нравственна. Ни одна традиция не содержит наставлений и норм общежития, идущих вразрез с моралью, ни один обычай не закрепляет поведение, приносящие кому бы то ни было вред, ни одна поговорка не декларирует насилие, преступление, вредные привычки [16]. Многие добродетели и нравственные принципы заложены в народную культуру во времена дохристианские. Это отношение к природе, труду, людям, родине – т. е. простые и необходимые правила семейной и общественной морали.

В период глубочайших трансформаций в общественной жизни, когда конкурируют различные нравственные программы, проявляется правовой нигилизм, выбор норм поведения, как и сам выбор нравственной стратегии, не является простым, поэтому обращение к традиционной культуре на личностном уровне сегодня означает, прежде всего, «приумножение опыта и знаний» [17, 73].

Традиции определяются как стойкий элемент жизни всякого народа. Сегодня этот элемент во многом обеспечивает населению нашей многонациональной страны спасение от нравственного разрушения. Однако следует помнить, что нравственная традиция (как и всякая иная традиция) на каждом историческом этапе поддается влиянию и изменениям. Речь идет о процессах, которые условно можно назвать урбанизацией села и рурализацией (термин условный – Г. Р.) города. В результате их действия происходят глубокие изменения в моральных кодексах таких специфических систем как город и село [18, 228 – 230]. Эти кодексы, хотя и «неписанные», ощутимо регламентируют жизнь людей.

Сегодня происходит процесс «переливания» городских черт жизни и соответственной морали в сельский образ жизни и наоборот. Примеры находятся на поверхности нашей общественной жизни. Мы встречаемся с ними, когда сталкиваемся в общественном транспорте с хамством молодых студентов, еще вчера вежливо приветствовавших всякого встречного в родном селе. Или, когда видим, как катастрофически теряется у горожан понятие «общего», нуждающегося в общей заботе – лестничной площадки, двора, улицы. Примеров тому немало. Очевидно, проблема состоит в том, чтобы потрудиться над тем, чтобы воспитать у жителей нашей страны уважение к традиционному своду моральных предписаний, который не будет теряться ни в процессе урбанизации села, ни в процессе рурализации города.

Нами охарактеризованы различные нравственные программы, составляющие морально-ценностные основы современной Молдовы. Эти программы сосуществуют в условиях конкуренции, порой отрицая друг друга, демонстрируя эклектичность, неоднозначность, «расщепленность» общественного сознания. Какая из нравственных программ будет уступать свои позиции, какая установится в качестве общепринятого кодекса

морально – этических норм, предположить пока сложно. Важно знать их содержание, чтобы на их основе воспитать новые поколения нравственно стойких, социально активных, демократически мыслящих и ответственных за судьбы своего народа и страны людей. Следует для этого учитывать, как современную социально – экономическую ситуацию в обществе, так и мировоззренческие компендиумы, питающие современный нравственно – этический императив.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Банс В. Элементы неопределенности в переходный период / Банс В. // Политические исследования. - № 4. – М.: «Некоммерческое партнерство. Редакция журнала Полис. Политические исследования», 1993. – С. 47 – 55.
2. Визитей Н. Идеолог – мировоззренческая ситуация в Молдове: истоки, основные противоречия, возможные трансформации / Визитей Н. // Moldova, România. Ucraina bunăvecinătate și colaborare regională Materiale ale Simpozionului Internațional Chișinău 15 – 16 octombrie 1998. – Chișinău: «Perspectiva», 1998. – P. 225 – 236 (d. t. a.e.).
3. Послание Апостола Павла к Римлянам – 9 // Новый Завет. 9.
4. Роговая Г. Христианские нравственные ценности в современной политике / Роговая Г. // Filosofia și perspectiva umană. – Chișinău.: « Pontos», 2006. – С. 211 – 213.
5. Злізрук Сергій. Українські суспільно – релігійні відносини в системі європейських демократичних цінностей // Релігійна свобода. «Релігія в постмодерновому суспільстві: соціально – політичні, правові та конфесійні аспекти». К.: Видавництво Інституту філософії ім. Г. Сковороди, - 2008. с. 56 – 58.
- Себенцов Андрей. Правовые проблемы развития и применения законодательства российской федерации о свободе совести и религиозных объединениях // Релігійна свобода. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково – практичної конференції «Релігія в постмодерновому суспільстві: соціально – політичні, правові та конфесійні аспекти. Науковий щорічник - № 13. К.: Видавництво Інституту філософії ім. Г. Сковороди, - 2008. – С. 95 – 100.
6. Victor Juc, Yuri Josanu, Ion Rusandu. Sisteme politice tranzitorii din Europa de Sud – Est. – Chișinău.: «Perspectiva», 2008. – 384 с.
7. Заявление Инициативной группы по содействию светскому государству в вопросах введения религии в средних школах. Газета.md, 02.03.2013.
8. Представитель ООН: Православная религия в Молдове тоталитарна. esp. md, 9.9.2011; Выпущены учебники по преподаванию религии в молдавских школах. Publika.md, 06.09.2012.
9. Мораль: сознание и поведение. М.: «Наука», 1986. – 208 с.
10. Блекбері Кен. Виховання моральних цінностей. / Блекбері К. // Наукові записки. Т.1. – Острозька академія, 1999. – С.184 – 190.
11. Темченко В. І. Трансформації політичних систем у співвідношенні з правами людини, ідеологією та мораллю // Трансформація політичних систем на пострадянському просторі. – Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції 8 – 9 лютого 2006 року. Спецвипуск «Нова парадигма». – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, - 2006. – С.174 – 176.
12. Швейцер А. Культура и этика / Швейцер А. – М.: «Прогресс», 1997. – 343 с.
13. Агацци Э. Моральное измерение науки и техники / Агацци Э. – М.: «Московский философский фонд», 1998. – 344 с.
14. Лихачев Д. Письма о добром и прекрасном / Лихачев Д. – М.: «Детская литература», 1989. – 239 с.
15. Vezi: Cufja Sergiu Morala omului politic. Bucureșt: «Prometei», 1900. – 186 p.
- Роговая Г. Н. Нравственные наставления в традиционной культуре украинцев / Роговая Г. Н. / Русин. №1. – 2007, С. 63 – 73.
16. Diccionario de proverbios. Espanol-rumano-ruso-ingles-portugues-frances-italiano-latino. Chisinau: «Union Fenosa», 2001. – 584 с.
17. Slosserberg G. Education that Comes before schooling symposium Curriculum reform Education / Slosserberg G. – Edinburg: «Education», 1993. – 341 с.
18. Роговая Г. Н. Урбанизация села, урбанизация города: проблемы формирования этико – морального кодекса //

УДК 930.85 + 478

Брага Л. И.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОЛИТИКО – КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В КОНТЕКСТЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ МОЛДОВА

В статье анализируется политическая реальность Республики Молдова через призму политического и культурного подхода. Автор утверждает, что основные черты новой формирующейся политической культуры свидетельствуют о формировании политической системы постдемократии в Молдове. В то же время, формирование гражданской культуры является весьма проблематичным в сложившихся социально – политических условиях.

Ключевые слова: Республика Молдова, демократия, модернизация, политическая культура, политико – культурные ценности.

У статті аналізується політична реальність Республіки Молдова через призму політичного і культурного підходу. Автор стверджує, що основні риси нової політичної культури, що формуються свідчать про становлення політичної системи постдемократії в Молдові. У той же час, формування громадянської культури є досить проблематичним за існуючих соціально – політичних умовах.

Ключові слова: Республіка Молдова, демократія, модернізація, політична культура, політико – культурні цінності.

This article analyzes the political reality in the Republic of Moldova through the prism of political and cultural approach. The author argues that the main features of newly emerging political culture indicate the formation of post-democratic political system in Moldova. At the same time, formation of civic culture is highly problematic in the prevailing socio-political conditions.

Keywords: the Republic of Moldova, democracy, modernization, political culture, political and cultural values.

Процессы демократической модернизации, развернувшиеся на рубеже веков на постсоветском пространстве, будучи составной частью современного глобального движения к демократии, протекают в различных странах молодой демократии далеко неодинаково, обнаруживая значительные различия даже среди тех, которые связаны между собой недавним общим историческим прошлым. Многие эксперты, в частности, констатируют, что в ряде стран Восточной Европы, таких как Польша, Венгрия, Чехия, страны Балтии, демократические реформы идут более успешно. Что же касается большинства постсоветских стран, то здесь

картина складывается не слишком обнадеживающая [1, 304]. В этих странах, в числе которых и Республика Молдова, демократическое реформирование в последнее время все больше «пробуксовывает», а порой дела двигаются даже с определенной регрессией. Поэтому в профильной литературе уже стало принятым относить их к особой категории стран так называемой «падающей», «дефектной», «формальной», «усыхающей изнутри» демократии [2].

Следует признать, что процесс демократической модернизации, имеющий место сегодня в Молдове, действительно не приносит пока ожидаемых результатов. Сниженная результативность модернизационных процессов находит свое адекватное отражение в общественном осмыслении происходящих в стране изменений. Большинство граждан страны (более 70%), в целом поддерживающих и разделяющих ее демократический выбор, убеждено в том, что Молдова развивается не в том направлении [3]. В этой связи возникает закономерный вопрос: что же, собственно, происходит сегодня в Республике Молдова и что необходимо предпринять, чтобы стартовавший в стране процесс демократической модернизации стал приносить более ощутимые результаты?

Разворачивающийся в настоящее время в Республике Молдова общественно-политический процесс, будучи направленным на модернизацию общества на демократической основе, предполагает, наряду с институциональным строительством, кардинальную трансформацию его ценностно-политических ориентаций. Совокупность доминирующих в обществе ценностных установок, ориентирующих людей на соответствующие политические действия, играет важнейшую роль в функционировании демократической политической системы, существенно сказываясь на ее эффективности и во многом предопределяя ее качество. В этой связи, превалирующие в обществе ценностно – политические ориентации могут служить одним из лучших индикаторов глубины и результативности процессов демократической модернизации [4, 279]. Поэтому изучение происходящих сегодня в Молдове политических процессов сквозь призму политико – культурного подхода, представляется одним из наиболее актуальных исследовательских направлений, позволяющих не только судить о качестве формирующейся в стране системы демократии, но и предвидеть характер дальнейших политических перемен.

Республика Молдова в настоящее время переживает один из наиболее сложных исторических этапов своего развития, сущность которого состоит в переходе от одной социально – политической системы, преимущественно опиравшейся на тоталитарные методы управления, к другой, базирующейся на принципах и идеалах демократии. Модернизация политической системы происходит далеко не линейно. Этому процессу, осложненному многими трудностями, как объективного, так и субъективного плана, сопутствуют как успехи, так и неудачи, как взлеты, так и падения, шараханья из крайности в крайность, забегания вперед и

движения вспять. Указанная специфика исторического момента с необходимостью находит свое проявление в политической культуре общества, характеризуя ее как преимущественно становящуюся. Исследователи давно подметили, что в такие периоды, как нынешний, общество как бы стоит между двумя культурами, между которыми, по обыкновению, возникают своеобразные зазоры. Это периоды, когда старая культура распадается, ее ценности осмеиваются, а новая культура с ее нарождающимися ценностями еще не сложилась, пока что проявляясь как могучая, но еще не обретшая застывших очертаний тенденция [5, 27].

Следует признать, что с началом в стране демократических перемен в ценностно – политических ориентациях молдавских граждан произошли поистине революционные изменения, приведшие к вытеснению тоталитарного мышления из массового сознания общества и установлению в нем так называемого продемократического консенсуса. Сегодня общество в своем подавляющем большинстве высказывается в пользу универсальных демократических ценностей, таких как признание и уважение прав человека и его свобод, свободные и честные выборы, равенство перед законом, плюрализм, независимая судебная система, прозрачность в правительстве, подотчетность властей перед гражданами и т.п. [6]. Наличие продемократического консенсуса означает, что сегодня ни одна политическая сила страны не ставит под сомнение ценности демократии и не выступает против демократии как системы политического устройства.

Однако, вступив в начале перемен в полосу революционного обновления, на текущий момент массовая политическая культура молдавского общества все еще не приобрела четких очертаний, характерных для устойчивой системы ценностей со свойственной для нее строгой иерархической лестницей. В этой связи, при всей своей декларативной ориентированности на демократические ценности, отличительными чертами современной молдавской политической культуры продолжают оставаться аморфность, бессистемность, эклектичность, ситуативность [7]. Подобные характеристики свидетельствуют о том, что современная массовая политическая культура нашего общества лишена индивидуально выношенных убеждений, будучи в большей мере наполненной связываемыми с демократией эмоциями, настроениями ожидания и надеждами утилитарного значения, и потому чрезвычайно неустойчивой, несбалансированной, склонной к «впадениям в крайности» в зависимости от характера течения общественной жизни.

В то же время, подавляющую часть молдавского общества во многом не устраивает та модель политической системы, которая формируется на современном этапе под влиянием процессов демократизации. Это говорит о том, что складывающаяся сегодня в стране политическая реальность вступает в противоречие с распространенными в обществе идеальными представлениями о системе демократии. Причем, неприятие общества вызывают не только так называемые «издержки роста», отражающие

незрелость формирующейся политической системы (коррупция, правовой нигилизм, инкомпетентность властей и т.п.), но и превалирование либералистских тенденций в развитии молдавской демократии. Неприятие идеологии либерализма значительной частью молдавского общества, находящегося в результате углубляющегося тотального кризиса на грани выживания, находит свое проявление в настроениях, способствующих реабилитации целого ряда ценностей, относящихся к эпохе тоталитаризма, и, прежде всего, широкой социальной поддержки граждан со стороны государства. Поэтому неудивительно, что при всеобщей декларативной приверженности молдавского общества ценностям демократии, более трети граждан с симпатией относятся к идее восстановления прежней политической системы [8], а около четверти населения готовы сегодня голосовать за Партию Коммунистов, превращая ее в главного политического оппонента властвующей либерально – демократической элиты [3].

Таким образом, при наличии продемократического консенсуса, в стране, тем не менее, нет политического единства относительно модели демократического устройства молдавского общества. В этой связи, одной из наиболее характерных черт молдавской политической культуры является расколотость. Доминирующая в стране «культура раскола» означает, что в обществе, в целом политически ориентированном на демократию, нет политического единства даже по самым фундаментальным вопросам, касающимся развития страны, отсутствует настрой на развитие политического диалога, на поиск консенсуса, в отношениях между политическими силами доминирует конфронтационный подход. На массовом уровне в политических настроениях превалирует апатия, усталость от политики, индифферентизм, скептицизм по отношению ко всему, что связано с миром политики (партиям, государственным структурам, политическим личностям), неверие в демократические механизмы решения общественных проблем. Граждане страны осознают свою отстраненность от реальной политики и ведут себя в ней, главным образом, как наблюдатели. В целом, в современной политической жизни Молдовы продолжают доминировать традиционные патриархально-подданические (пассивные, отстраненные) и приходские (местечковые, без конкретных политических ролей) ориентации, сохраняется патерналистский дух и этатистский менталитет (подчинение воли властей). В то же время, доля культуры участия, предполагающей самые разнообразные формы активной вовлеченности широких масс людей в политическую жизнь, в современных политических ориентациях молдавских граждан ничтожно мала. Выражаясь, главным образом, в форме электоральной активности (готовность молдавского электората принять участие в предстоящих выборах достигает в настоящее время 85%) [3], политический активизм принимает, по большей мере, негитивистский характер. Иными словами, молдавский электорат проявляет наибольшую политическую активность лишь тогда, когда речь

идет о препятствовании продвижения к власти определенных политических сил. В межэлекторальный период, предполагающий широкое позитивное участие граждан в политике, интенсивность активизма, как правило, резко идет на спад.

Высокий уровень негативистского активизма, характеризующего качество политического участия в стране, прежде всего, говорит о недовольстве народа результатами перемен и о незрелости политической системы, раздираемой непримиримыми противоречиями. Качество политического участия, характеризующегося доминированием негативистской составляющей, ставит под вопрос развитие конструктивного политического диалога, что затрудняет достижение баланса между политическим согласием и разногласием, а также между властью и ответственностью в стране. Тогда же, когда накал негативистского активизма спадает, в отсутствие развитого позитивного активизма создаются условия укрепления авторитарного, неподконтрольного широким массам, правления властей. Поэтому авторитаризм, о формировании которого в стране международные эксперты предупреждали еще в самом начале 2000 – х гг. [9, 32 – 33], сегодня становится одной из наиболее характерных черт политической культуры современного молдавского общества, получающих все большее закрепление в его политических ориентациях, независимо от политической колоратуры властвующей элиты.

Суммируя сказанное, остается отметить, что доминирующие в современной молдавской политической культуре тенденции в целом характеризуют ее как культуру эпохи перехода, в которой лишь выстраивается новая иерархия ценностей. Однако уже сегодня можно утверждать, что формирующаяся в стране политическая культура при всей ее декларативной ориентированности на ценности демократии, пока чрезвычайно мало соответствует идеалу демократической культуры. Многие политические аналитики, квалифицируя подобный феномен как надлежащую к устранению издержку политико – культурного развития общества, объясняют ее по большей мере неким культурно – генетическим кодом молдавского народа, затрудняющим усвоение демократических ценностей. Однако если придерживаться реалистического подхода к анализу современных политических явлений [10; 11], становится очевидным, что на формировании политической культуры молдавского общества решающим образом сказываются объективные тенденции современного общественного развития, выраженные в понятиях глобализации и постиндустриализации.

Являясь частью современного мира, Молдова с необходимостью втягивается в те процессы, которые в нем доминируют. А это значит, что социально-политическая реконструкция, именуемая демократической модернизацией, разворачивается в стране с учетом тех глобальных перемен, которые происходят в мире политики в современную эпоху. Их суть сводится к тому, что параллельно с глобальным расширением

демократии, происходит значительное снижение ее качества. За ослаблением демократии, поразившим страны преуспевающей демократии, сторонник реалистического подхода К. Крауч видит формирование новой политической реальности, так называемой постдемократии, основными симптомами которой являются политическая пассивность населения, снижение политического участия и политического значения простых трудящихся, превращение их в пассивные объекты манипулирования, формирование единой политико – экономической элиты и ее устранение от активного взаимодействия с народом, доминирование деловых лобби над большинством прочих интересов, усиление карательной роли государства. В рамках постдемократии продолжают существовать практически все формальные компоненты демократии. Но в долгосрочной перспективе, по мнению аналитика следует ожидать их эрозии, сопровождающей дальнейший отход разочарованного общества от максимальной демократии [10, 38].

Указанный подход, как нам представляется, имеет огромное эвристическое значение. Его применение к анализу молдавской политической реальности позволяет раскрыть реальный смысл тех модификаций, которые затрагивают молдавский политический мир. Схожесть описанных Краучем симптомов постдемократии с молдавскими политическими реалиями вынуждает предположить, что результатом демократической модернизации в Республике Молдова является переход страны к постдемократии, минуя этап развитой демократии. В свете данного предположения формирующаяся политическая культура представляет собой постдемократическую культуру, в общем и целом отвечающую характеру складывающейся политической реальности. Что же касается сбалансированной гражданской культуры, то в настоящее время ее формирование в Молдове представляется весьма проблематичным ввиду отсутствия необходимых для ее процветания социально – политических условий, способствующих аккумуляции социальной энергии общества с ее последующим трансформированием в культуру участия.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Инглхарт Р. Культура и демократия / Политология: Хрестоматия. Сост. Б. А. Исаев, А. С. Тургаев, А. Е. Хренов. – СПб.: Питер. – 2006. 2. Земба Т. Эксперты о вызовах и проблемах демократии / Bioetica, Filosofia, economia si Medicina in strategia de asigurare a securității umane. Redactor responsabil Teodor N. Țirdea. – Chișinău: CEP «Medicină». – 2008. – 252 с. 3. Barometrul Opiniei Publice. Republica Moldova. Noiembrie, 2012. – Chișinău: Civis. – 2012. – 28 с. 4. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии / Политология: Хрестоматия. Сост. Б. А. Исаев, А. С. Тургаев, А. Е. Хренов. – СПб.: Питер. – 2006. – 464 с. 5. Титаренко А.И. Антиидеи. Опыт социально – этического анализа. – Москва: Издательство политической литературы. – 1984. – 478 с. 6. Barometrul Opiniei Publice. Chișinău, 2012. Barometrul Opiniei Publice. Republica Moldova. Chișinău: Civis. 2001 – 2012. 7. Брага Л. Политико – культурные ориентации общества Республики Молдова в период демократического реформирования // Revista de Filozofie, Sociologie și Științe Politice. – 2010. - №1. - С. 91 –

106. **8.** Barometrul Opiniei Publice. Republica Moldova. Mai, 2010. Chişinău: Civis. – 2010. – 39 с. **9.** Buscher, K. Transformation of political system of Moldova: A balance sheet / Puterea, democrația și tranziția în Moldova: între trecut și prezent. Institutul European de Studii Politice din Moldova. – Chişinău: Tipografia AŞM. – 2003. – 188 с. **10.** Крауч К. Постдемократия / Перевод с английского Н. Эдельмана. – Москва: Издательский дом Государственного университета – Высшей школы экономики. – 2010. – 192 с. **11.** Дзоло Д. Демократия и сложность. Реалистический подход / Перевод с английского А. Калининна, Н. Эдельмана, М. Юсима. – Москва: Издательский дом Государственного университета – Высшей школы экономики. – 2010. – 320 с.

УДК 327 + 930.85

Блажко В. А.

ВЛИЯНИЕ НАРОДНОЙ ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ НА ЭТНИЧЕСКУЮ САМОИДЕНТИФИКАЦИЮ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье анализируется роль народной культуры в этнической самоидентификации личности в условиях глобализации.

Ключевые слова: личность, глобализация, культура, этническая идентификация.

У статті аналізуються чинники глобалізаційної культури, які впливають на формування етнічної самоідентифікації особистості в Україні та Молдові.

Ключові слова: особистість, глобалізація, культура, етнічна ідентифікація.

The article is based on the sociological case – study and analyzes the problem of the influence of globalization on ethnic self – identification in Ukraine and Moldova.

Keywords: personality, globalization, popular culture, self – identification

Многие страны постсоветского пространства в процессе перехода к рыночным отношениям проходят этап, в котором особо остро встают проблемы духовного переустройства общества. В это время в общественном сознании, основу которого составляют традиционные ценности и идеалы, нормы и правила поведения, сложно и весьма противоречиво формируется новая система ценностей и ценностных ориентаций людей. В переломные кризисные времена общественное массовое сознание приобретает неустойчивый, мимикрирующий характер, так как в обществе нет основополагающей объединяющей идеи, обнажается разложение общественных нравов и устоев, переосмысливаются социальные ценности и ориентации людей (старое отвергается, новое не определено, аморфно). Социальные институты перестают в полной мере выполнять свои функции или изменяют их характер, что ведет к дезинтеграции социальных отношений. Все это, в

конечном итоге, ведет к всеобщему кризису. Социально – экономические преобразования, происходящие в странах постсоветского пространства, приобрели всеохватывающий кризисный характер, т.е. коснулись всех сфер жизнедеятельности людей. Мы переживаем время великого перелома не только в экономике и политике, но и в образе жизни людей, их психологии, в деятельности всех социальных институтов. Специфика этих реформ во многом определяется как развитием традиционной народной, так и влиянием глобализирующей культуры на внутривосточную жизнь страны.

Сложный и многосторонний процесс глобализации в современном мире изучается экономистами, политологами, социологами, философами и т.д. Бесконечное множество подходов к исследованию этого социального явления, к сожалению, не приводит к унифицированному научному пониманию глобализации. Суть разногласий, отсутствие категориального определения точно отметил английский ученый Э. Гидденс: «Глобализация в том виде, в каком мы с ней сталкиваемся – во многом явление не только новое, но и революционное. И все же мне кажется, что ни скептики, ни радикалы не осознали должным образом суть самого явления и тех последствий, что оно нам несет. Обе группировки рассматривают его почти исключительно с экономической точки зрения. А это ошибка. Глобализация охватывает не только экономическую, но и политическую, технологическую, культурную сферы... Глобализация касается не только того, что находится где – то там, далеко и не связано с жизнью конкретного человека. Это явление находится в непосредственной близости от нас, воздействуя на самые интимные и личные аспекты нашей жизни» [1, 27 – 29].

Глобальное общество – это новый особый для каждого региона расклад социальных сетей структуры нормативно – ценностных установок и поведения, политических режимов и экономических структур. Здесь традиционно сформировавшаяся народная культура сталкивается с «обезличенной» формой культуры и самоидентификации «человека мира». Сегодня особо много говорится и пишется о влиянии глобализации на культуру. В процессе глобализации происходит трансформация всего социального ландшафта, в котором развивается свободное перемещение материальных, человеческих, интеллектуальных, финансовых и культурных ресурсов. Если в экономике положительных сторон глобализации ученые находят больше, чем отрицательных, то в сфере культуры ее влияние вызывает большие споры. Ведь она пробуждает, катализирует глубинные изменения в основах жизни и деятельности отдельных государств и целых народов, которые тысячелетиями формировались и закреплялись традиционной культурой и религией. Именно они на «линиях разлома между цивилизациями – как линиях будущих фронтов в их столкновении выходят на первый план».

Многие зарубежные исследователи отмечают, что глобализация в социально – культурном пространстве не означает уничтожение наций и

национальных культур. Более того, по мнению М. Уотерса, глобализация – это социальный процесс, «в котором ограничения, налагаемые географией на социальное и культурное устройство, ослабевают, и в котором люди это ослабление все больше осознают» [2, 3]. Мнение зарубежных исследователей по этим проблемам часто весьма идентично: да, глобализация стирает межнациональные барьеры, и хотя приводит к утрате самобытности национальных культур, все же создает новую «геокультурную субъектность». По поводу таких выводов нам хотелось бы сделать два важных замечания.

Во – первых, сегодня глобализация вовсе не порождает мирное сосуществование различных типов культуры, т.к. она лишает народы их этнической идентичности и самобытности, разрушает традиционные ценности, формируя на «идеалах вестернизированной культуры» некий геокультурный бездуховный суррогат.

Во – вторых, глобализация также не порождает «геокультурную субъектность в виде «гражданина мира». Как справедливо отмечают российские ученые В. А. Лисичкин и Л. А. Шеленин: «Чтобы осуществить глобальную власть над людьми, необходимо предварительно разрушить установившиеся взаимосвязи, традиции, нормы морали, стереотипы. Общественное сознание переходит в состояние неустойчивости, и люди не оказывают организованного сопротивления. Человеком, оказавшимся одиноком в обществе, могут эффективно управлять СМИ. Он постепенно становится их рабом и может действовать против своих собственных интересов. Ему навязывают лозунги индивидуализма, личной предприимчивости, «прав человека». На переднем плане – личность, находящаяся как бы вне общества, живущая только для себя, для удовлетворения своих желаний. Разрешено все, что не запрещено. Существует общечеловек, гражданин мира, имеющий целью только свои личные интересы. Поэтому высшая ценность – деньги. Деньги решают все, а подлинный бог – Мамона» [3, 33]. Ведь личность – как открытая система социально-психологических, биологических качеств, формируется в строго определенной сфере. Формирование надобщественного негативно трансформированного «сверх я» приводит к утере моральных, этнических, политических, социальных основ и, порождает «человека ниоткуда».

Культура – это понятие многоплановое, сложное, неоднозначное. Многообразие научных подходов в исследовании этого социального феномена породило различные трактовки роли, места и сущности культуры. Наиболее общепринятым ее определением в социологии принято считать «исторически сложившуюся совокупность социальных норм и ценностей данной общественной системы», «способ, метод ценностного освоения действительности», «совокупность материальных и духовных ценностей, созданных и создаваемых в результате созидательной деятельности людей» и т.д. [1, 490].

Культура – это специфическая, генетически не наследуемая совокупность средств, форм, образцов и ориентиров взаимодействия

людей со средой существования, которые они вырабатывают в совместной жизни для утверждения определенных сфер деятельности и общения. Мы не ставим своей целью исследовать все возможные варианты определений феномена культуры. Культура рассматривается нами как качественная характеристика человеческой деятельности, с одной стороны (во всем многообразии ее видов, форм, способов и результатов); или как многообразие человеческой деятельности, выражающее уровень и качество социальных отношений, направленных на создание, усвоение, сохранение и распространение предметов, идей, ценностных представлений, обеспечивающих взаимопонимание людей в различных социальных структурах – с другой стороны. Сам механизм самореализации в сфере культуры предполагает одновременное освоение и творение новых культурных норм и ценностей. Начинается этот процесс с освоения (интерриоризации) культурных ценностей предшествующих поколений. Освоение это может проходить в различных формах (развитие, отрицание) и зависеть от степени активности субъекта, склада его психики, поля социализации.

Культурные ценности являются общественно одобряемыми нормами и для личности выступают в качестве образцов поведения и культурной деятельности, которые облегчают возможности коммуникации и жизни в социуме. Они создают предпосылки для творческого их отбора и усвоения, создания новых форм, в том числе в межнациональном отношении.

Реализация возможностей и предпосылок в культурном творчестве возможна только в условиях высокой организации всех сторон жизнедеятельности общества (общественного и духовного производства; в том числе и культурного).

Проблемы мультикультуры рассматривались в трудах О. Астафьева, А. Борисова, Т. Волкова, С. Гаврова, А. Куропятника, В. Мамонтова, В. Тишкова, Ю. Яковеу, а также зарубежных исследователей Ф.Боас, Э. Гидденс, Т. Герана, Э. Морена, Дж. Роза, Ч. Тейлора, Ю. Хабермаса и др. А вопросы самоидентификации освещали такие украинские ученые как Е. Головаха, Н. Победа, А. Ручка, М. Шульга и др.

Российский ученый Г. Дигилевский определяет эту ситуацию мультикультурализма так: «традиционные ценности сохраняют для личности социологическое значение, продолжая определять ее жизненную философию, отношение к себе и другим людям, а заимствованные нормы и стандарты воспринимаются как прагматические, ориентирующие поведение в рамках определенного класса отношений и ситуаций (например, в хозяйственной деятельности, материальном потреблении, в сфере образования, развлечений и т.д.) [4, 23]. В таком понимании именно ценности традиционной культуры составляют фундамент этнической самоидентификации личности, т.к. определяет ее «ценностное ядро», структурный стержень.

Современная цивилизация постоянно доказывает, что культура не есть исключительное достояние избранных, духовной элиты. Активное

творчество широких народных масс, воплощенное в произведениях искусства, создает уникальный по качеству и уровню пласт культуры, а народ превращает в ее универсальный субъект. Именно в этой сфере проявляется национальный менталитет, умение и способность философского осмысления действительности, представление ее широкими социокультурными категориями. Таким образом, культура выступает полем законно – и целесообразности, блюстительницей общественных ценностей, способом открытия и создания человеческих возможностей, сферой утверждения национальной идентичности и свободы.

У культуры, как и у всякого диалектического процесса, имеются консервативная и развивающаяся новаторская стороны. Здесь имеется ввиду, что культура представляет собой многоуровневую открытую систему, основой которой по праву можно считать ее базисные элементы: обычаи, ценности, обряды, традиции. Они вырабатываются в повседневном опыте общения и деятельности людей. Проявляясь в типичных жизненных ситуациях в виде устойчивых структур поведения и взаимодействия, они приобретают социальный характер. Человек несет определенную ответственность перед людьми за соблюдение в своем поведении норм ценностной системы общества. Ведь личность «задается» историей общества и культуры, является носителем неповторимого общественно – культурного опыта, способного оказывать влияние на других людей. Особенностью формирования нравственности традиционной культуры можно назвать процесс «окультуривания общества», который «вплетен» в саму жизнь, во все многообразие ее социальных практик.

Культура народа не создается на пустом месте. Она основывается, прежде всего, на вершинах народной национальной мысли, сохраненной в традициях, благодаря которым происходит накопление и трансляция человеческого опыта в истории. Невозможно представить например, украинскую культуру, ее высокие философско – эстетические достижения без трудов Киево – Печерского архимандрита Иннокентия Гизеля, подготовившего «Синописи или краткое собрание от разных летописцев», философских работ Григория Сковороды, создавшего «Сад божественных песен», Феофана Прокоповича, написавшего «Духовный регламент», просветительской и духовной деятельности Петра Могилы, основателя Киево – Могилянской академии и т.д. Или также невозможно оценить достижения молдавской культуры без «Описания Молдовы» Дм. Кантемира, «Летописи страны Молдавской» Гр. Уреке, «Летописи страны Молдавской от Аарона – воеводы до наших дней» М. Костина, рассказов И. Крянгэ, поэзии М. Еминеску и т.п.

Одной из функций культуры социологи считают интеграцию людей в обществе. В современных условиях она носит сложный, многообразный и противоречивый характер. Наличие свободно развивающихся национальных культур в общенародной культуре еще не есть достаточное условие обретения этнической общностью нового качества консолидации.

Этнический парадокс современности состоит в том, что наряду с объективной тенденцией интернализации материальных сторон жизни («перемешивание» людских масс, унификация образов жизни, стирание различий в одежде, пище, жилище) все острее дает о себе знать тенденция к национальному обособлению, к развитию уникальных сторон этнических навыков, обычаев, обрядов, традиций и т.д.. Во многом именно народная культура формирует защитные механизмы сохранения национальной самобытности в современных процессах глобализации. Ведь потребность в осознании своей личной принадлежности к культуре решается в современных условиях на уровне не только народа в целом, но и на уровне каждого гражданина.

У истоков формирования народной культуры, как молдавской, так и украинской, стояла традиционная аграрно – патриархальная цивилизация. Последующие этапы социального прогресса (переход к индустриальному обществу) основывались на мифологии, символике, нормах, обычаях, образцах поведения и укладе народной жизни. На этой основе современные этнические процессы проходящие в Украине и Молдове, характеризуются с одной стороны этнической консолидацией народа, повышением его национального самосознания, формированием общих черт культуры и быта на основе национальных традиций и современных достижений человечества. С другой, идут сложные процессы национальной самоидентификации, в которых национально – культурное возрождение приобретает также и «параноические формы». В национальную культуру включаются без достаточных научных обоснований достижения общеславянских или латинских пракультур, или явления современных суперавангардных субкультур и т.д.

В таких условиях с особой остротой встает проблема национальной самоидентификации и роли в этом процессе традиционной культуры. Народная культура и искусство Украины, например, справедливо считается одними из богатейших достояний культурной сокровищницы европейских наций. Многогранность жанров и совершенство форм, поэтичность и высокий лиризм, глубокая философичность украинского фольклора возвышаются вершинами среди гор народной живописи и гончарства, искусства орнамента и вышивки, ткачества и портняжничества, архитектуры и резьбы по дереву, керамики и искусства росписи писанок и т. д. [5, 2] Все это соединенное в одно целое создает неповторимый национальный образ народа, представляет широкое поле социальных практик для культурной самоидентификации личности.

Идентичность обозначает тождественность, как «своей сути или явления, для которого характерно совпадение с одним или несколькими другими реальными или абстрактными сущностями или явлениями по основным или общим принципам». В социально – политической сфере «мы как правило, имеем в виду набор факторов, позволяющих человеку отождествлять себя с неким сообществом» [6, 13]. Этническая идентификация будет представлять собой процесс

формирования и поддержания национальной, прежде всего, идентичности, т. е. процесс усвоения норм, моральных качеств, обычаев, традиций своего народа, ценностей своей культуры, отождествления себя с определенной социальной группой. Причем, отождествление это происходит на различных уровнях и по различным основаниям (эмоционально – духовном, родственном, территориальном, возрастном и т.д.). Этносоциологические исследования, проведенные доктором хабилитат В. Степановым в украинских селах Молдовы показали, что национальная принадлежность очень важна и значима для 76,3% жителей, а родной язык выступает не просто средством коммуникации, а национальным маркером-символом, таким его считают более 80% опрошенных (украинская поговорка гласит: «Хто мови своєї цурається, хай сам себе стидається»). А украинцы в определении других национальностей получили характеристики: гостеприимные, трудолюбивые, честные, добрые и т.д., молдоване – «гордые», «общительные», «осторожные», «настойчивые», «трудолюбивые», «находчивые» и т.п. [7, 254].

Исследования белорусских социологов, проведенные на постсоветском пространстве, выявили еще целый ряд интересных качеств украинского народа. Например, украинцы любят больше, чем другие народы бывшего СССР, читать – 51% опрошенных (в России – 41%, в Белоруссии – 42%), у них высокий уровень интереса к другим культурам и истории соседей – 49%, они любят путешествовать – 21% и т.д. [8, 270].

Народную культуру трудно выделить из единого целого – уклада национальной жизни, ведь она в нее «вплетена». Традиционную свадьбу, например, можно назвать народной оперой. Ведь в ней присутствуют элементы декоративно – прикладного, песенного, танцевального, фольклорного искусства. Участие в драматизированных обычаях и обрядах, дает возможность «пропустить через себя» всю эстетическую и эмоциональную насыщенность национальных традиций, окунуться в мир близкий и понятный, самоидентифицировать себя как представителя национального единства.

В заключение следует отметить, что традиционные формы народной культуры часто оказываются мало приспособленными к современным условиям жизни. Их содержание сегодня видоизменяется, совершенствуется, адаптируется к новым социальным реалиям. Но одно безоговорочно можно утверждать: «Народная культура – это тот неиссякаемый источник, который дает силу, знания, жажду совершенства, стремление к воплощению идеала в повседневную жизнь. Народная культура – фундамент самоидентификации нации и каждого человека».

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Гидденс. Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. – М., 2004.
2. Waters M. Globalization. – London: Routledge, 1995.
3. Лисичкин В. А., Шелепин Л. А. Глобальная империя Зла. – М., 2001.
4. Дигилевский Г. Т. Глобализация в человеческом измерении // Материалы клуба ученых «Глобальный мир». Вып. 6, М., 2002.
5. Украинский центр народной культуры. Музей И. Гончара. [Электронный

ресурс]. – Режим доступа: // <http://www.ktu.gov.ua>. 6. Крылов К. Идентичность. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://www.traditio.ru:810/krylov/id.htm>. 7. Степанов В. П. Динамика гражданской и этнической идентичности в современной Молдове / в сб. Национальные образы мира: единство, разнообразие, справедливость. Кишинев, 2003. 8. Чем мы интересны друг другу? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://allminsk.biz/content/view/2686/116>.

УДК 323.11(477)

Киридон А. М.

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті подано визначення понять національна ідентичність, колективна пам'ять, пам'ять спільноти. Проаналізовано поняття колективної пам'яті як складової національної ідентичності та механізм їх взаємодії. Окреслено специфіку колективної пам'яті в умовах трансформаційних процесів у новоутворених посткомуністичних країнах (на прикладі України).

Ключові слова: пам'ять, колективна пам'ять, ідентичність, національна ідентичність.

В статтє поданы определения понятий национальная идентичность, коллективная память, память сообщества. Проанализировано понятие коллективной памяти как составяющей национальной идентичности и механизмы их взаимодействия. Рассмотрено специфику коллективной памяти в условиях трансформационных процессов в новообразованных посткоммунистических странах (на примере Украины).

Ключевые слова: память, коллективная память, идентичность, национальная идентичность.

Determination of national identity, collective memory, memory of association given in the article. The concept of collective memory is analysed as to the making national identity and mechanisms of their cooperation. The specific of collective memory is considered in the conditions of transformation processes in arising of postcommunist countries (on the example of Ukraine).

Keywords: memory, collective memory, identity, national identity.

Пошук проєктів державного та національного будівництва початку 1990 – х років та подальше становлення національної державності в Україні активізували вивчення проблем національної ідентичності та її складових, однією з яких є колективна пам'ять. Активізація досліджень колективної пам'яті у взаємозв'язку з національною ідентичністю важлива з огляду на необхідність становлення й консолідації громадянського суспільства, збереження цілісності держави та її зміцнення, знаходження місця країни у системі культурних і геополітичних координат, тощо. За умов неоднорідності суспільства, неоднозначності, суперечливості та

незавершеності процесів націодержавотворення, вочевидь можна погодитися з думкою А. Чічановського, який визначає сучасне українське суспільство як таке, що націоналізується [1, 37 – 40]. Відповідно йдеться про несформованість, строкатість та мозаїчність ідентичності. Окрім того, варто зауважити, що соціальні, економічні, політичні та культурні кризи сучасної цивілізації породжують і відповідний кризовий стан свідомості, що зумовлює ситуацію ідентифікаційної невизначеності. Очевидно небезпідставно польська дослідниця Б. Шацька підкреслила зростання інтересу до колективної пам'яті в усьому світі з огляду на «процеси втрати коріння й дезорієнтації у сфері ідентичності» [2, 51].

Пропонована наукова розвідка має подвійну каузальну структуру, дві сюжетні лінії – пам'яті (колективної пам'яті) та ідентичності (національної ідентичності). Відтак йдеться про інтерпретації кількох проблемних полів та аналіз взаємозв'язку колективної пам'яті та ідентичності. При цьому ми свідомі того, що проблема ідентичності формується в контексті новочасових стратегій мислення, а також, що стратегія «пошуку» ідентичності, за визначенням В. Гюсле, має відитовхуватись від орієнтації на універсальні ідеї, враховувати надбання власної історії та розуміння вітальної потреби в стосунках з іншими ідентичностями [3, 23].

Фокусуєчись навколо двох вагомих і водночас актуальних складових сучасної історіографії – студій пам'яті та досліджень національної ідентичності, обрана для дослідження проблема належить до визначальних як у плані теоретичної рефлексії, так і в сенсі суспільної практики сьогодення. Логіка дослідження передбачає висвітлення проблеми шляхом поєднання концептів «ідентичність», «національна ідентичність», «колективна пам'ять» тощо.

Усвідомлюючи складність порушеної проблеми, ми не прагнемо до вичерпного аналізу; натомість урочаємо завдання в спробі наблизитися до розуміння окремих її аспектів (смісловне наповнення понять «національна ідентичність» і «колективна пам'ять»; характер взаємодії пам'яті й ідентичності; способи та механізми використання колективної пам'яті; функції колективної пам'яті як складової національної ідентичності; причини актуалізації пам'яттєвого дискурсу та проблеми національної ідентичності тощо).

Проблеми пам'яттєвого дискурсу, як і ідентичності, останні десятиліття актуалізовані дослідниками різноманітних галузей наук (антропологія, історія, культурологія, етнографія, етносоціологія, етнопсихологія, психологія, соціальна психологія, політологія та інші). Кожна наука використовує свій категоріальний апарат, методи та парадигми, що не може не вносити плутанину та іноді призводить до некоректної інтерпретації даних. У зв'язку з небезпечною надмірною генералізацією понять, що завжди виникає в умовах поширення тієї чи іншої наукової моди, вважаємо за необхідне передусім обумовити понятійно-категоріальний апарат дослідження.

Розвиток дослідницьких тенденцій у гуманітарних науках свідчить про багаторівневість концепту ідентичності. Ми тлумачимо ідентичність передовсім як приналежність до спільноти. Згідно з визначенням, запропонованим в енциклопедії історії України, «національна ідентичність» як поняття означає широкий комплекс індивідуалізованих і неіндивідуалізованих міжособистісних зв'язків та історичних уявлень, який становить основу самоідентифікації окремих осіб та груп людей з певною нацією як самобутною спільнотою, що має свою історичну територію, мову, історичну пам'ять, культуру, міфи, традиції, об'єкти поклоніння, національну ідею» [4]. Таким чином, у переліку складових як один із чинників національної ідентичності фігурує поняття «історична пам'ять». Водночас зауважимо, що нам ближче поняття не історичної, а колективної пам'яті. Натомість поняття «історична пам'ять», на нашу думку, може використовуватися здебільшого як наукова метафора. Солідаризуючись із польською дослідницею Б. Шацькою, історію й колективну пам'ять трактуємо, «як дві полявні моделі, «поміж якими розміщені представлення минулого» [2, 31 – 32].

Національна ідентичність обумовлена політико – соціальним і культурним контекстом. Важливим видається врахування того, що в історичному й соціальному сенсі категорія національної ідентичності є динамічною, а відтак перебуває в процесі змін, адаптації, формування, переосмислення [5, 13].

Важливо врахувати думку М. Гібернау, який стверджує, що «національна ідентичність має п'ять вимірів: психологічний, культурний, територіальний, історичний і політичний» [6, 21]. Водночас Е. Сміт називає «такі найголовніші риси національної ідентичності»: 1) історична територія або рідний край; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) спільна масова, громадська культура; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; 5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території [7, 23].

Отже, національна ідентичність має соціокультурні складові, які є не менш важливими, ніж політичні та соціально – економічні. Зокрема, йдеться про колективні уявлення про минуле. Національна ідентичність створює/формує образ національної спільноти, який і стає головним засобом підтримки єдності суспільства.

Підкреслюючи сплеск інтересу сучасної науки до ідентичності як феномена суспільної організації, зауважимо, що, з одного боку, як зазначає М. Розумний, йдеться про зручне поняття, яке дало змогу виразити й формалізувати складні процеси, що відбуваються на рівні індивіда, групи й спільноти, та звести їх до спільного концептуального знаменника організації [8, 93 – 99]. З іншого, за спостереженням М. Кастельса, «в історичний період, що характеризується поширеним деструктуванням організацій, делегітимацією інститутів, згасанням крупних суспільних рухів та ефемерністю культурних проявів, ідентичність стає головним, а іноді й єдиним джерелом смислів» [9, 27]. На нашу думку, проблема

ідентичності формується в контексті стратегій мислення, обумовлених конкретним часом чи періодом розвитку суспільства та формуванням науково – парадигмального знання. Складність, неоднозначність і навіть кризовість ідентичності призводить до необхідності пошуку інтегратора, який убачається в колективній пам'яті. Однак колективна пам'ять є складовою національної ідентичності і водночас «полем змагань за ідентичність» [10, 68].

Серед задекларованих потребує інтерпретації поняття «колективна пам'ять». Визнаючи піонерство М. Хальбакса в упровадженні до наукового обігу терміну «колективна пам'ять», ми послуговуємося визначенням Б. Шацької. *Колективна пам'ять* – це «сукупність уявлень членів спільноти про її минуле, про постаті, які його населяють, і події, що трапилися у цьому минулому, та способи увічнення і переказу тих знань, які вважаються обов'язковим надбанням члена цієї спільноти. Іншими словами, усіх свідомих апеляцій до минулого, які наявні у поточному житті спільноти» [2, 19].

Видається також за необхідне звернути увагу на циркулювання у пам'яттєвому дискурсі поняття «пам'ять спільноти». Американська літературознавець і славіст Ева М. Томпсон, солідаризуючись із німецькими дослідниками [11], наголошує на розрізненні понять «пам'ять спільноти» та «колективна пам'ять». При цьому під пам'яттю спільноти розуміється пам'ять певної групи людей, які живуть у межах певного району та пам'ятають, що відбулося на їхній конкретній території, тому що вони були свідками цього, при цьому не зазначаючи зовнішнього тиску, спрямованого на те, щоб змінити їх спогади. Натомість, колективна пам'ять є власністю культурних груп чи націй. Вона є спільною для спільнот, які не обов'язково живуть в межах одного району, але лояльні до однієї групи. Колективна пам'ять допрацьовує, ущільнює та ідеологізує спогади спільноти. Інколи вона міфологізує події та включає їх до вже скам'янілих категорій національної міфології. Дослідниця зауважує, що на відміну від пам'яті спільноти, колективну пам'ять не набувають шляхом безпосередньої участі в подіях, а прочитавши чи почувши про них, тобто опосередковано [12].

Основною функцією колективної пам'яті є самоідентифікація певного співтовариства шляхом увиразнення своєї самобутності відносно інших співтовариств і з метою зменшення/усунення можливих розбіжностей всередині співтовариства. З огляду на задеклароване, важливим видається звернути увагу на визначальні критерії ідентичності, сформульовані Гібернау М. – «безперервність у часі й диференціація від інших» [6, 19]. Йдеться про те, що функціонально саме колективна пам'ять сприяє вибудовуванню ідентичності, але й ідентичність вкорінена в пам'яті. Це дає підстави стверджувати, що неусталена національна ідентичність спонукає до відповідних характеристик колективної пам'яті.

Національні ідентичності складаються з низки атрибутів, що притаманні тим, хто належить до конкретної нації. Відтак можна

стверджувати, що формування національної ідентичності та її збереження відбувається через своєрідне примушування до колективних спогадів шляхом ритуального відзначання подій минулого (святкування радісних або переживання трагічних) тощо. При порівняльному аналізі пам'яті й ідентичності можна виокремити кілька взаємопов'язаних рівнів: когнітивний; поведінково – нормативний; емоційний.

Серед головних стратегій, до яких загалом вдається держава, утверджуючи єдину національну ідентичність, здатну об'єднувати громадян, визначають:

1. Формування і поширення певного образу нації, який часто спирається на домінуючу націю або етнічну групу, що живе в кордонах держави, і складається зі спільної історії, спільної культури і демаркованої території.

2. Створення і поширення низки символів та ритуалів, які мають зміцнювати серед громадян відчуття спільноти.

3. Розвиток громадянства, що зумовлює добре визначену сукупність цивільних і юридичних прав, політичних прав і обов'язків, а також соціально – економічних прав. Надаючи права своїм членам, держава сприяє виникненню чуття вірності їй. Крім того, держава визначає вирішальну відмінність між тими, хто належить до спільноти громадян, тими, кого не допустили у неї, тобто між тими, хто уповноважений мати певні права, і тими, хто позбавлений їх у кордонах даної держави.

4. Створення спільних ворогів. Проведення війни довело свою вирішальну роль у виникненні та зміцненні чуття спільноти серед громадян, об'єднаних супроти зовнішньої загрози, байдуже, неминуча вона, потенційна чи вигадана.

5. Прогресивне зміцнення національної освіти і системи масової інформації як головних інструментів у поширенні якогось конкретного «образу нації» з його символами та ритуалами, цінностями, принципами, традиціями, способом життя, спільними ворогами і, що найважливіше, виразним визначенням «доброго громадянина» [6, 38 – 39].

Посилаючись на Б. Шацьку, підкреслимо, що колективна пам'ять на суспільному рівні сприяє груповій ідентичності, принаймні потрійним чином:

По-перше, як усвідомлення спільного минулого, тобто спільного перебування в часі, що породжує емоційний відгук серед членів спільноти. Про це свідчить звичай розмаїтих ювілеїв, святкування річниць найрізноманітніших інституцій і організацій, урочистість яких більшає в міру тривалості існування.

По-друге, як переказ вартостей і зразків поведінки. У колективній пам'яті історичні постаті та події перетворюються на символи постав і цінностей, переважно пов'язаних із публічним життям.

По-третє, в колективній пам'яті постаті та події минулих часів перетворюються на символи чи сукупність символів, які творять особливу, притаманну групі «мову». Наявність цієї мови зміцнює почуття спільноти

у тих, хто її використовує і дає їм усвідомлення, що вони інші, аніж ті, хто її не знають і не розуміють. Завдяки цим символам колективна пам'ять переказує ідентифікаційні знаки, які допомагають відрізнити своїх від чужих. «Спільне минуле, як підкреслює авторка, – це комплекс ідентифікаційних знаків, які допомагають відрізнити своїх від чужих» [2, 51 – 55].

Отже, існує безпосередній взаємозв'язок між колективною пам'яттю і національною ідентичністю.

Проблема колективної пам'яті актуалізується в умовах складного й суперечливого процесу становлення єдиної національної ідентичності громадян України. Нині ознаками останньої є амбівалентність суспільної свідомості, брак консенсусу стосовно базових цінностей [13, 111 – 119], етнопсихологічні та мовно – культурні деформації у свідомості тощо. Г. Палій зауважує, що таку ситуацію ускладнюють розриви у загальнодержавному комунікативному просторі внаслідок суперечностей у мовній, ідеологічній сферах; відсутність історичних знань, або їх викривлене тлумачення і, як наслідок цього, слабкість ідеологічної основи для формування національної ідентичності; деформації національної і громадянської свідомості, соціальної структури суспільства та невиразність соціальної ідентифікації в умовах ослаблення суспільства та конструюючих його частин [14, 93 – 101]. Дослідниця підкреслює, що на низькій інтенсивності процесів оформлення національної ідентичності позначається тривала залежність багатьох поколінь українців від іноземних держав, масова денационалізація етнічних українців, слабка внутрішня консолідованість суспільства, нації.

Вагомою проблемою для України є перервність еволюційного шляху формування української національної ідентичності (натомість останній за своєю суттю властива часова тяглість). Відтак спостерігається двоїстий процес. З одного боку, формування української національної ідентичності відбувається за наявності достатнього набору ідентифікаторів [15, 233 – 248], необхідних для виокремлення української національної ідентичності: наявність власної держави; унікальної мови, відмінної від споріднених; культурної самобутності; культурних цінностей, національної ментальності тощо. З іншого боку, на початок XXI століття серед масивів населення, що мають набір об'єктивних українських ідентифікаторів, вітчизняні та зарубіжні дослідження [16] фіксують брак відчуття етнічної, мовно-культурної, конфесійної, державно – політичної спільності тощо.

При аналізі колективної пам'яті як чинника національної ідентичності видається слушним врахування особливостей трансформаційних процесів у новоутворених посткомуністичних країнах (на відміну від комуністичних країн із власною тривалою державністю). Головна особливість цих процесів, на думку О. Романюка, полягає в їх бінарній структурі [17, 147]. Дослідник трактує трансформації посткомуністичних суспільств з новоутвореною державністю як єдиний процес, який, проте має бінарну структуру, хоча й з органічним зв'язком

обох трансформацій. Відповідно автор виходив з того, що в посткомуністичних суспільствах із новоутвореною державністю в межах одного трансформаційного процесу, по суті відбуваються два типи трансформації. Перший із них – посттоталітарна трансформація, що охоплює собою соціально-політичну сферу суспільного життя. Її завдання полягає у перетворенні посттоталітарних суспільних відносин (тих, що дісталися у спадок від тоталітаризму) на (в ідеалі) демократичні. Завдання трансформації другого типу (державотворча трансформація, що здійснюється у сфері національно – політичних відносин) полягає у перетворенні частини колишніх багатонаціональних державних утворень на суверенні національні держави.

Відтак в умовах когнітивного дисонансу неминуче постає проблема пошуку відповідної моделі/моделей колективної пам'яті або, принаймні, виявлення форм їх співіснування. Водночас між різними спільнотами пам'яті можуть точитися суперечки з домаганням врахування їхньої пам'яті про минуле в образі історії ширшої суспільно-політичної спільноти, частиною якої вони є, а відтак легітимізації власної окремої позиції в її межах. За твердженням М. Гібернау, «люди, які заявляють, що поділяють якусь конкретну національну ідентичність, з різною силою покладаються на віру в спільну культуру, історію, спорідненість, мову, релігію, територію і долю» [6, 21].

У новоутворених державах цей процес ускладнює розпорошеність ідентифікаційних характеристик членів суспільства. Аналіз характеристик дозволив О. Романюку виокремити чотири тенденції ідентифікаційного простору суспільства:

Перша – усвідомлення себе громадянами нової, національної держави, що більше характерно для представників титульних етносів. В умовах розбудови національної державності титульні етноси виступають як державо- та націєутворююча сила.

Друга – усвідомлення себе громадянами колишнього багатонаціонального утворення (напр., радянськими громадянами, югославами, чехословаками).

Третя – усвідомлення себе громадянами своєї історичної батьківщини. Таке більше властиве представникам етнічних груп, які посідали пануюче місце в колишніх імперіях. Чимало етнічних росіян, що внаслідок розпаду СРСР опинилися в інших державах пострадянського простору, віддують свою належність до російської політичної спільноти. Проте ця тенденція має місце і серед інших етнічних груп. Так, етнічні угорці, що компактно мешкають у Румунії, Сербії, Словаччині й в Україні, часто пов'язують свою політичну належність з угорською державою.

Четверта – позиціонування себе громадянами певного регіону країни, який, за їх переконаннями, повинен здобути політичну автономію, або, навіть, державний суверенітет. В Україні тенденція позиціонувати себе як окрему політичну спільноту спостерігається на Донбасі (донбасці),

у південних областях (новороси), в Криму (кримчани), на Закарпатті (русини) [17, 153 – 154].

Відповідно серед носіїв кожної із груп точиться, хоча й із різною інтенсивністю та різною мірою відвертості та виразності, суперечка щодо контурів пам'яті про минуле, про те, *що* слід пам'ятати і *як*. Відбувається своєрідне переструктурування минулого: політично домінуючі групи маніпулюють образами минулого і навіюють масам певну концепцію історії, що легітимізує їхню політичну мету й панування, нові традиції й ритуали доволіно конструюються у відповідності до поточних політичних реалій та потреб. Враховуючи, що образи минулого є соціокультурним конструктором, варто особливо зважати на маніпулятивні дії з тим чи іншим образом. З цього приводу В. Шнірельман (РАН) слушно зауважує, що іноді образ реальності здатен формувати саму реальність: «Те, у що вірять люди, стає реальністю за своїми наслідками. ...Тобто поведінка людей здебільшого визначається тим, як вони уявляють собі цю реальність, і, зокрема, з якою групою себе асоціюють» [18, 197].

За цих умов «робота пам'яті» виконує важливу місію посередника між минулим, сучасним, майбутнім, і є важливим важелем соціалізації індивіда. Кожна політична сила намагається «до максимуму» використати підвладний їй інформаційний простір. Відтак «локуси пам'яті» неминуче перетворюються у конфліктні зони. Ілюстрацією цього можуть служити ті «битви за минуле», що точаться на пострадянському просторі, стимулюючи постійні спекуляції навколо «відновлення історичної правди» [19, 121]. Поділяємо думку Б. Шацької, яка зауважила, що суперечки всередині національної спільноти щодо форми пам'яті про минуле є природними й неминучими. Однак важливо, щоб вони не набували надмірної гостроти [2, 62].

Отже, констатуємо відносини взаємозалежності колективної пам'яті й національної ідентичності. Ідентичність укорінена в пам'яті, а ідентифікація (поряд з легітимацією) є однією з основних функцій колективної пам'яті. Маніпуляції пам'яттю одночасно є маніпуляціями ідентичністю. Пам'ять же, в свою чергу, залежить від присвоєної собі ідентичності. Таким чином, колективна пам'ять формує символічний універсум, що окреслює символічні кордони спільноти за допомогою маркерів, що «випромінюють» смисли, норми й емоції. Ці знаки за концепцією Р. Барта стають знаками ідентифікації, маркерами «своїх» і можуть змінюватися залежно від поточної ситуації.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Чичадовський А. А. Тарас Шевченко як символ України, що націоналізується / Матеріали науково – методичної конференції «Т. Г. Шевченко і світова культура». – К.: Грамота, 2004. 2. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міф / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин / Барбара Шацька. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. 3. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі / Переклад з німецької Ермоленко. – К.: Лібра, 2003. 4. Нагорна Л. П. Ідентичність національна // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е – Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН

України. Інститут історії України. – К.: В – во «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Identychnist_nacionalna. 5. З цього приводу О. Гнатюк зазначила: «Мозаїка різних позицій, різних традицій, відмінних інтерпретацій у моїх очах не є ані хаосом, ані какофонією. Це дискурс ідентичності, в якому відбувається зіткнення різних позицій, а разом – і поступове переформулювання думок. Бо є ідентичність – не лише індивідуальна, а й колективна, в тому – національна – не є статичною. Вона змінюється...» [Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / Пер. з пол. – К.: Критика, 2005.]. 6. Гібернау М. Ідентичність націй / Пер. з англ. Петро Тарашук/ Монтсеррат Гібернау. – К.: Темпора, 2012. 7. Сміт Ентопі Д. Національна ідентичність / З англ. Переклав Петро Тарашук. – К.: Основи, 1994. 8. Розумний М. Фактори сучасної національної самоідентифікації українців // Політичний менеджмент. – 2007. – №1. – С. 93 – 99. 9. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, обство и культура / Пер. с англ. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. 10. Исторична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу» 22 квітня 2008 р. / За заг. ред Ю. О. Зерній. – К.: НІСД, 2008. 11. Aleida Assmann und Ute Frevert. Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945. – Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt, 1999. 12. Ewa M. Thompson Ways of Remembering: the Case of Poland // Toronto Slavic Quarterly. – 2005. – №12. [Electronic resource]. – Regime of access: http://www.utoronto.ca/tsq/12/thompson_12_shtml. 13. Климанська Л. Філософсько – соціологічний аналіз проблеми політичної ідентичності // Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть. – К.: Видавничий дім «KM Akademia», 2001. – С. 111 – 119. 14. Палій Г. Формування української політичної нації // Політичний менеджмент. – 2003. – №1. – С. 93-101. 15. Stebelsky I. National Identity of Ukraine // Geography and National Identity – Edited by Hooson D. Oxford: Blackwell Publisher, 1994. – P. 233 – 248. 16. Нагорна Л. Українська політична нація: лінії розламу і консолідації // Віче. – 2000. – №1. – С. 132 – 146; Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть / За ред. С. Рябова та ін. – К., Видавничий дім «KM Akademia», 2001. – 268 с. ; Popson N. Ukrainian National Identity: The «Other Ukraine». [Electronic resource]. – Regime of access: www.ics.si.edu/kennan/reports/1999/wilson.htm та ін. 17. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: монографія. – Х.: ХДАК, 2011. – 376 с. 18. Шнирельман В. А. Идентичность и политика постсоветской памяти // СФІА. – 2008. – №8. – С. 197. 19. Нагорна Л. П. Исторична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012.

УДК 477 (930.85) + 364

Дацків І.Б., Маслій В.В.

ПРОБЛЕМИ РЕСТИТУЦІЇ ІСТОРИКО – КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНИ, ВТРАЧЕНИХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена історико – культурним цінностям, знищеним або переміщеним з території України у роки Другої світової війни. Проаналізовано документи, які підтверджують знищення або вивезення під час війни писемних джерел. Висвітлені окремі науково – практичні аспекти щодо реституції (повернення та відновлення) історико – культурних надбань України, проаналізовано низку важливих документів з цього питання.

Ключові слова: історико – культурні цінності, реституція, винищення, Друга світова війна, Україна, фонди.

Статья посвящена историко-культурным ценностям, уничтоженным или перемещенным с территории Украины в годы Второй мировой войны. Проанализировано документы, касающиеся уничтожения и вывоза во время войны письменных источников. Освещены некоторые научно – практические аспекты относительно реституции (возвращения и реставрации) историко – культурных ценностей Украины.

Ключевые слова: историко – культурные ценности, реституция, уничтожение, Вторая мировая война, Украина, фонды.

The article deals with historical – cultural treasures destroyed or removed from the territory of Ukraine during the World War II and analyses the documents concerning this problem. The author researches some scientific – practical aspects of «restitution» (returning and renewal) of historical – cultural treasures.

Keywords: historic and cultural values, restitution, destruction, the Second World War, Ukraine, funds.

На сучасному етапі переосмислення історії Другої світової війни увага громадськості значною мірою прикута до проблеми колосальних втрат культурних надбань. Сьогодні ми намагаємося осмислити масштаби культурної катастрофи, яку спричинила Друга світова війна. Втрати історико – культурних цінностей – один із найтрагічніших наслідків цієї страшної сторінки в історії людства. Ці втрати не мали аналогів в історії України. Вони були не лише стихійними жертвами бойових дій, але й об'єктом спеціальних акцій, спрямованих на їх розграбування та знищення. Ця трагічна спадщина війни й досі не подолана, і впливає на різні сфери, а також на культурне співробітництво народів, на міждержавні відносини.

Одна з найскладніших – проблема пошуку об'єктивної, достовірної інформації про долю українських культурних цінностей під час війни. Вже перші підступи до неї виявили, що за тоталітарного режиму замість ґрунтовного дослідження всіх аспектів проблеми міцно вкорінилася практика декларативно – пропагандистської експлуатації освячених політичним керівництвом колишнього СРСР ідеологічних штампів. Парадоксально, але факт, що жодна з кампаній з обліку збитків, завданих архівам, музеям, бібліотекам колишнього Радянського Союзу під час війни, у тому числі й відповідним закладам України, які розпочиналися у воєнні роки та у повоєнний період, так і не була доведена до логічного завершення. Зібрані матеріали в кращому випадку ставали надбанням архівних сховищ. Як наслідок, переважна більшість установ культури, що постраждали у війні, досі не мають реєстрів втрачених цінностей.

Нашій країні судилося пройти нелегкий історичний шлях. І, фактично, кожен його етап був позначений колосальними втратами

національних культурних цінностей. Безцінні мозаїки, стародавні ікони, полотна відомих художників, самобутні твори декоративно – ужиткового мистецтва, архівні документи, рукописи та стародруки, національні реліквії українського народу – козацькі клейноди – все це величезне багатство за різних обставин і у різні часи виявилось розпороченим по світу, виведеним з наукового та культурного обігу, що вкрай негативно позначилося на духовному бутті українського народу, самоусвідомленні ним себе європейською нацією.

У період існування СРСР влада так і не спромоглася остаточно вирішити проблему розшуку та повернення втрачених культурних цінностей. Науковці, які займалися цією проблематикою, були обмежені у доступі до інформації, бо більшість її знаходилася у спецфондах архівів і була закрита для дослідників.

Лише із відновленням незалежності України та ліквідацією надмірної ідеологізації, як українські так і закордонні історики намагаються науково осмислити уроки минулого та намалювати детальну й адекватну картину нацистських та радянських операцій із знищення та вивезення культурних цінностей.

До науково – практичних і теоретичних засад правового регулювання реституції (повернення та відновлення) історико – культурних та духовних святинь, переміщених у період Другої світової війни, звертаються ряд зарубіжних науковців – доктор, професор Університету Заархарду (ФРН) Фідлер Вільфред [1], головний інспектор відділу пам'яткознавства Міністерства культури Словаччини Кашик Вінсент [2], доктор, завідувач координаційного управління з питань повернення культурних цінностей у Бремені Лем – Мейер Доріс [3], заступник музею образотворчого мистецтва у Будапешті Сьоні Литван [4], професор Польської академії наук Я. Прушинський [5], асоційований дослідник Українського наукового інституту Гарвардського університету Патриція Кеннеді Грімстед [6].

Доктор П. К. Грімстед у своїй фундаментальній праці «Трофеї війни та імперії: архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції» [6] розглядає дефініції і типологію зарубіжної архівної спадщини, зокрема, стосовно Росії, міжнародні прецеденти постімперського передавання культурних цінностей і повоєнної реституції, свідоме винищення радянськими властями архівів, широку дискусію довкола сумнозвісного закону Російської Федерації (1998 р.) щодо націоналізації трофейних культурних цінностей, загальний контекст реституційних процесів у міжнародних відносинах у Європі.

З проголошенням незалежності України до проблеми повернення втрачених культурних цінностей знову привернуто увагу української громадськості та уряду. Вже з початку дев'яностих років предметом дослідження стали різні аспекти переміщення історико – культурних реліквій під час Другої світової війни, що знайшли відображення переважно у тезах, доповідях і матеріалах наукових конференцій А.

Расторгуєва [7], О. К. Федорука [8]. Зростання інтересу до цієї теми виділяє окремі аспекти ставлення більшовицького режиму до української культури та руйнування її національних пам'яток у монографічній праці О. С. Рубльова та Ю. А. Черченка [9]. У дослідженні С. Кота та О. Ошуркевича «Волинський краєзнавчий музей» [10] висвітлюються музейні традиції Волинського краю, показано історію Волинського краєзнавчого музею з дня його заснування та збитки, завдані музею у ході Другої світової війни.

Серед дослідників, які присвятили свою наукову діяльність проблемі долі українських культурних цінностей також варто назвати О. Долинського та Т. Себту [11], В. Калашнікову [12] С. Кота [13] та ін. Вони розглядають обставини розграбування, вивезення та знищення історико-культурних цінностей на окупованій території України в роки Другої світової війни.

Велика кількість, різноманітність, змістовність вже нині доступного документального матеріалу, а також свобода творчого пошуку дозволяє вдаватися до поглибленого розгляду цієї проблематики. Певною спробою надолужити прогалину вітчизняної історіографії є дана стаття.

Аналіз документів про знищення і вивезення під час Другої світової війни писемних джерел з України свідчить про те, що імперські сили робили цю справу професійно і цілеспрямовано, переслідуючи свої корисливі цілі. Вони знищували і вивозили за межі нашої країни писемні джерела, насамперед, для того, щоб спотворити історичну правду і пам'ять народів, поставити під сумнів їхню національну самобутність, державність і саме існування.

Адже відомо, що саме через недостатнє знання всього комплексу джерел, через їхню розпорошеність, у тому числі і за межами країни, в літературі поширювалось і поширюється чимало легенд і вигадок про «неісторичність» і «бездержавність» окремих народів, у спотвореному вигляді висвітлюються окремі події і навіть цілі епохи історичного прогресу. Все це завдало великої шкоди народам та їх історії. Тому збирання і повернення на батьківщину всіх незаконно вивезених історико-культурних цінностей і писемних джерел є важливою державною справою. Прикро говорити, але ж це факт, що у вирішенні питань повернення пограбованої нашої національної спадщини ми частіше знаходимо більше взаєморозуміння у німецьких та інших зарубіжних колег, аніж у багатьох російських, зокрема, з Москви чи Санкт – Петербурга, де знаходяться численні важливі не лише окремі документи, а й цілі фонди та зібрання цінних документальних джерел, що роками вивозилися з України. Тепер їх не тільки не довертають під різними приводами, а навіть не дозволяють ознайомитися з ними у наукових цілях, вимагаючи за це шалені кошти.

Звичайно, вирішення проблем повернення історико – культурних пам'яток – це дуже делікатне і складне питання. Щоб нам повернути те, що було вивезено з України, потрібно віддавати те чуже, що потрапило до нашої країни. Для цього слід розробити і узгодити спеціальну законодавчу

документальну базу. Але ж при цьому необхідно пам'ятати, що паритетності тут не може бути. Адже вивезено з України було значно більше, аніж чужого потрапило до нас.

Виходячи з конкретних історичних умов, в яких здійснювалось пограбування наших історико – культурних цінностей, саме поняття «реституція» ми мусимо трактувати ширше та інакше, ніж, скажімо, французи, які справедливо вимагають повернення від Російської Федерації незаконно захоплених радянськими військами матеріалів французької розвідки, що 50 років зберігалися (і зберігаються нині) у Москві, у так званому, «Особливому архіві». Для нас повернення і відновлення нашої національної духовної спадщини безпосередньо пов'язане з необхідністю відтворення історичної правди, збагачення історичної пам'яті нашого народу шляхом розширеного вивчення і дослідження проблематики, до якої ми були змушені не звертатися десятиліттями. Адже йдеться не лише про повернення національних історико – культурних святинь, а й про відтворення з їх допомогою історичної правди. Минуло вже понад півстоліття після закінчення війни і за цей час з різних причин, у тому числі і через свідоме замовчування і заплузування справжньої «одиссеї» із переміщенням культурних цінностей, виникло багато нових ускладнень, які слід досконально вивчити і знайти розумні рішення [14, 40 – 41].

Важливою і назрілою науково – організаційною проблемою є необхідність створення регіональних груп (у областях або регіонах) з працівників архівів, музеїв, бібліотек (очевидно, спочатку на громадських засадах, але надалі доцільно домагатися спеціального фінансування), які б цілеспрямовано і наполегливо працювали над створенням довідників – переліків, каталогів втрачених писемних, книжкових та мистецьких скарбів з їх місцевих сховищ.

Паралельно має створюватися комп'ютерний банк даних втрачених матеріалів. Ця робота вже проводиться, але вона вимагає від нас більшої уваги і координації зусиль. Паспорт на втрачені цінності вже розроблений Міністерством культури спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Центральною Науковою Бібліотекою (стут варто зауважити, що польські архівісти ще у 1958 р. видали солідний довідковий том «Архівні втрати Польщі під час другої світової війни») [15, 320]. Навіть, якщо такий довідник (і банк даних) носитиме не практичний, а суто меморіальний характер, то і тоді створення його – це обов'язок цивілізованої нації.

Інший важливий аспект проблеми – суто науковий, джерелознавчий. Серйозна розробка всього спектра джерелознавчих питань – обов'язок науковців і архівістів. Його можна вирішити тільки спільними зусиллями науковців і професіоналів – архівістів. Основною метою цих джерелознавчих досліджень мусить бути точне визначення шляхів і обставин пересування архівних та інших матеріалів, що, з одного боку, вивозилися нацистами на захід під час окупації, а з іншого – евакуювалися на схід радянськими військами. Для цих досліджень існує колосальна

джерельна база в архівах України, Росії, Польщі, Німеччини, Сполучених Штатів, інших країн [16, 99]. Які напрями цих досліджень? На нашу думку, першочерговими з них мусять бути такі: по – перше, підготовка серії регіональних анотованих каталогів документів з цієї проблеми. певним зразком довідника такого типу може бути підготовлений Дніпропетровським обласним архівом (Д. Мешков) каталог хронологічного переліку документів з історії архівних, музейних, бібліотечних цінностей, що розкривають динаміку основних подій, пов'язаних із долею історико – культурних цінностей Дніпропетровська під час Другої світової війни. Цей каталог налічує понад 250 документів центральних і обласного архівів та галузевого архіву СБУ. Такі довідники слід зробити в усіх областях; по – друге, це підготовка серії регіональних збірників документів за матеріалами каталогів, про які йшлося вище. Тут також можна навести як своєрідний зразок – видання, підготовлене Волинським краєзнавчим музеєм, що містить документи (перелік вивезених з музею цінностей та інші матеріали) за 1941 – 1944 рр. По – третє, на базі таких регіональних каталогів і збірників стане можливою підготовка солідного зведеного документального корпусу, в документах якого була б представлена трагічна доля писемних та інших культурних скарбів усієї України. По – четверте, необхідно здійснити підготовку пофондових і міжфондових довідників за окремими найважливішими комплексами джерел, такими, як матеріали відомства Альфреда Розенберга, розкритими по кількох архівах.

Нарешті – це підготовка монографічних досліджень [17, 15 – 16]. Поряд з фундаментальними узагальнюючими дослідженнями, такими, як монографія доктора П. Кеннеді Грімстед [6], варто розробляти і вузчі, проте глибші теми, які б висвітлювали сюжети, пов'язані з долею окремих документів, що постраждали або загинули під час Другої світової війни. Наприклад, одна з найбільших загадкових і нерозкритих досі таємниць у новітній історії архівів України – зникнення під час війни чотирьох із шести тисяч актових книг XVI – XVIII ст. з Київського архіву давніх актів (нині ЦДА України у м. Києві). Це найцінніше документальне зібрання з історії України доби феодалізму [18, 177]. До вивчення таких питань слід цілеспрямовано залучати молодих науковців, аспірантів.

Серйозна проблема, без вирішення якої ми не зможемо з'ясувати обставини зникнення багатьох писемних та мистецьких документів – недоступність ще й на сьогодні архівних матеріалів радянської військової адміністрації у Німеччині, зокрема, Відділу реституції Управління репарацій і поставок, через який, власне, і здійснювалася передача з американської зони окупації до Берліна і далі до Москви.

На підставі цих матеріалів, напевно, можна було б простежити подальшу долю врятованих від загибелі культурних цінностей. На жаль, матеріали, що нас цікавлять з архіву РДВА (Російський державний військовий архів), досі перебувають у Москві на секретному зберіганні.

Ми мусимо на урядовому рівні ставити питання про розсекречення цих документів.

Інший важливий аспект нашої діяльності – міжнародна кооперація. Ми повинні співпрацювати з науковими інституціями, що розробляють цю проблематику (наприклад, дослідницький центр по Східній Європі Бременського університету), а також з відповідними офіційними міжнародними структурами.

Загалом, висвітлення минулого може допомогти не тільки дослідити долю культурних цінностей, але й заповнити «білі плями» в історії Другої світової війни та відновити історичну справедливість.

Для нашого народу повернення на терени своєї держави національно – культурних надбань є не просто актом переміщення історико – культурних цінностей з певної країни в Україну. Кожна пам'ятка, що повернеться на свою землю, відроджуватиме історичну пам'ять нашого народу, збагачуватиме його, сприятиме пробудженню та становленню його як нації, носія неповторної і самобутньої культури. У той же час Україна має бути готовою до будь – яких відносин з іншими країнами щодо повернення їх пам'яток культури, які за різних обставин опинилися в нашій державі.

Отже, лише шляхом об'єднання зусиль у національному і міжнародному масштабі всіх причетних і зацікавлених сторін ми зможемо вирішити ці надзвичайно важливі проблеми загальнонаціональної і державної ваги.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Фідлер В. «Трофеї війни» та міжнародна відповідальність / В. Фідлер // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танат, 1996. – Вип. 10. – С. 79 – 86.
2. Кашик В. Проблеми повернення незаконного переміщення культурних цінностей, що знаходяться в приватних колекціях, їх законним власникам чи спадкоємцям в контексті міжнародних зобов'язань / В. Кашик // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танат, 1996. – Вип. 10. – С. 70 – 75.
3. Лам – Мейер Д. Міжнародний інформаційний листок «Здобич війни», видання присвячене проблемам культурних втраг у другій світовій війні / Д. Лам – Мейер // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танат, 1996. – Вип. 10. – С. 189 – 191.
4. Сьоні Л. Практичні та юридичні аспекти питання володіння культурною власністю країнами, що розділилися / Л. Сьоні // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танат, 1996. – Вип. 10. – С. 172 – 177.
5. Прушинський Я. Пам'ятки старовини. Культурні цінності спадщини / Я. Прушинський // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танат, 1996. – Вип. 10. – С. 47 – 53.
6. Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Patricia Kennedy Grimsted // Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. – Cambridge, MA, 2001. – (Harvard Papers of Ukrainian Studies). – 798 p.
7. Расторгуев А. Военнопленное искусство / А. Расторгуев // Литературная газета. – 26 июля 1991. – № 25.
8. Федорук О. К. Повернення культурних цінностей – повернення національної гідності / О. К. Федорук // Віче. – 1993. – № 3. –

С. 20 – 27; його ж: Чи реально повернути національні скарби? / О. К. Федорук // Кур'єр ЮНЕСКО. Лютий 1998. – С. 33 – 34; Україна і Німеччина: Шляхи повернення культурних цінностей / О. К. Федорук // Політика і час. – 1996. – № 8. – С. 34 – 37; Conference «The restitution Cultural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage» in Minsk – by Alexander Fedoruk / A. Fedoruk // Spoils of war. – № 4. – August 1997. – 99 s. **9.** Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 – 50 – і роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К., 1994. – 349 с. **10.** Кот С. Волинський краєзнавчий музей / С. Кот, О. Ошуркевич // Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. – Вип. 1. – Київ – Бремен, 1996. – 75 с. **11.** Долинський О., Себта Т. Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алушці / О. Долинський, Т. Себта // Архіви України. – 2005. – № 1/3. – С. 579 – 646.; Себта Т. Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941 – 1945) / Т. Себта // Український археографічний щорічник. – Вип. 12. – К.: НАН України. Ін – т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2007. – С. 306 – 307. **12.** Калашнікова В. Є. Історико – культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Є. Калашнікова; Донец. нац. ун – т. – Донецьк, 2010. – 19 с. **13.** Кот С. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941 – 1945) / С. Кот // Краєзнавство. – Вип. 1 – 2. – К., 2010. – С. 30 – 42. **14.** Сохань П. Науково – практичні аспекти повернення в Україну історико – культурних та духовних святинь / П. Сохань // Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи. – Вип. 7. – К.: Абрис, 1996. – С. 40-41. **15.** Straty Wojenne. Malarstwo Polskie. Obrazyolejne, akwarele utracone w latach 1939 – 1945. – Poznan, 1998. – 320 s. **16.** Fedoruk A. Conference «The restitution Cultural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage» in Minsk – by Alexander Fedoruk / Alexander Fedoruk // Spoils of war. – № 4. – August 1997. – 99 p. **17.** Дацків І.Б. Втрати Україною історико – культурних цінностей під час Другої світової війни / І. Б. Дацків // Автореферат канд. дис. – Чернівці, 2001. – С. 15 – 16. **18.** Дацків І. Науково – практичні аспекти повернення в Україну її історико – культурних надбань, переміщених у роки Другої світової війни / І. Б. Дацків // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія Історія. – Тернопіль. – 2003. – Вип. 1. – С. 174 – 178.

УДК 325+478

Аникин В. И.

МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЕ ПРОСТРАНСТВО МОЛДОВЫ: СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье, на примере Республики Молдова, рассматриваются проблемы самоидентификации национальных меньшинств, развития их родного языка, образования и сохранения национальной культуры.

Ключевые слова: Республика Молдова, мультикультурализм, самоидентификация, национальное меньшинство, интеграция.

У статті, на прикладі Республіки Молдова, розглядаються проблеми самоідентифікації національних меншин, розвитку їх рідної мови, освіти і збереження національної культури.

Ключові слова: Республіка Молдова, мультикультуралізм, самоідентифікація, національна меншина, інтеграція.

In the article, after the example of the Republic Moldova, the problems of self – identification of national minorities, progress of their native language, education and preservation of national culture are considered.

Keywords: the Republic of Moldova, multiculturalism, self – identification, national minority, integration.

Начиная с 70 – х годов XX столетия, страны Западной Европы являлись своеобразной площадкой практического осмысления феномена мультикультурализма, утверждения европейской коллективной идентичности, базирующейся на принципах культурного плюрализма и сохранения этнокультурной самобытности в условиях единого культурного пространства. Необходимость такого подхода была вызвана интенсификацией миграционных процессов – притоком в основном в гомогенно – этнические общества носителей разных культурных традиций и религиозных ценностей [1].

Не останавливаясь на рассмотрении проблемных вопросов реализации концепции мультикультурализма в практической культурной политике разных европейских стран, предпримем попытку осмыслить современное молдавское общество сквозь призму мультикультурализма. Представляется, что данная стратегия, в той или иной теоретической интерпретации, как показывает практика, не менее актуальна и для государств постсоветского пространства, в том числе и для Республики Молдова. Если в странах Запада проблема сосуществования представителей разных национальностей и религиозных направлений и, стало быть, разных культур, традиций и обычаев, соотносится прежде всего с проблемой интеграции иммигрантов в национальные сообщества, то концепция мультикультурализма в Молдове обусловлена в первую очередь многонациональным составом населения республики. Причем, необходимо подчеркнуть, что полиэтничность складывалась здесь (в том числе и в бывшей Бессарабской губернии) на протяжении веков.

Пестрый состав населения тогда еще Советской Молдавии отражает перепись населения, проведенная в 1989 г. Согласно этой переписи в республике насчитывалось: молдаван 2,8 млн. человек (64,4%), украинцев – 600 тыс. (13,8%), русских – 562 тыс. (12,9%), гагаузов – 153 тыс. (3,5%), болгар – 88 тыс. (2,0%) , евреев – 50 тыс. (1,1%) [2].

Следует отметить, что реализация стратегии мультикультурализма в период конца 80 – х – начала 90 – х годов XX столетия проходила в Молдавии в довольно жестком межэтническом противостоянии. Вскоре после того, как М.С. Горбачев инициировал общее движение к реформам, национальные лидеры, представляющие в основном коренное население, сформировали (июнь 1989 г.) свою политическую организацию – Народный Фронт Молдовы (НФМ). Он возник с целью поддержки

демократических реформ в интересах большинства населения – молдаван. Одержав победу на выборах 1990 г., НФМ получил большинство мест в законодательном органе республики. На своем третьем съезде в феврале 1992 г. НФМ (впоследствии Христианско – Демократический Народный Фронт) четко провозгласил курс на объединение с Румынией. Отдельные политические формирования поддержали концепцию объединения в долгосрочной перспективе. Однако, это требование не получило поддержки большинства населения, в том числе, и русскоговорящих этносов. Более того, курс на объединение с Румынией возбудил сепаратистские настроения среди населения Левобережья Днестра и в южной части республики – в Гагаузии. В марте 1991 г. вспыхнули широкомасштабные боевые действия между правительственными войсками и силами, выступающими за автономию Приднестровья. На этой территории до сих пор существует самопровозглашенная Приднестровская Молдавская Республика с центром в г. Тирасполе. Южный регион с компактным проживанием гагаузов, благодаря развернувшемуся здесь широкому национальному движению, получил статус Автономно – территориального образования «Гагауз Ери» (1994 г., Закон «Об особом правовом статусе Гагаузии («Гагауз Ери»).

Процесс национального возрождения народов, проживающих на территории Республики Молдова, совпал с обретением ею суверенитета (июнь 1990 г.) и независимости (27 августа 1991 г.). Протест против нивелирующей национальной политики прежних лет, демократизация общества, свобода печати, культурный плюрализм – все это породило своеобразный «национальный ренессанс» не только у коренного населения молдаван, но и у представителей других национальностей. Для украинцев, русских, гагаузов, болгар, евреев и других нарастающее движение мажоритарного этноса за национально – культурное возрождение, придание молдавскому языку статуса государственного на основе латинской графики обернулось проблемой сохранения своей самобытности и национально – культурного равноправия в условиях инонациональной среды [3].

К части населения, которая впоследствии стала именоваться как национальные меньшинства, пришло осознание необходимости создания своих общественных организаций. Мотивацией для создания общественных объединений национальных меньшинств являлись общие интересы граждан, не принадлежащих к мажоритарному этносу, однако связанные с возрождением и сохранением родного языка, национальных традиций, развитием культуры, религиозной идентичности, а также защитой гражданских прав и национального достоинства. Первой неправительственной организацией, объединившей представителей национального меньшинства, стало Болгарское общество «Возрождение», узаконенное постановлением Совета Министров Молдавской ССР, № 256 от 26 октября 1989 г.

Естественно, власти пытались направить разбушевавшиеся потоки межэтнических отношений в определенное русло. В апреле при правительстве Республики Молдова был создан Департамент по национальным проблемам как постоянно действующий самостоятельный орган государственной исполнительной власти, осуществляющий государственную политику в сфере национальных отношений и функционирования языков. Об основных этапах реорганизации и структурной эволюции этого органа свидетельствует изменение его названий: Департамент национальных отношений (1994 г.), Департамент национальных отношений и функционирования языков (1998 г.), Департамент межэтнических отношений (2001 г.), затем Бюро межэтнических отношений (2005 г.).

Характерно, что в начальный период становления молдавской государственности, под давлением общественности, правовым основанием для создания этнокультурных объединений являлись Указы президента и Постановления правительства о развитии национальных культур украинцев (1991 г.), русских (1991 г.), болгар (1992 г.), евреев (1992 г.), цыган (ромов) (2001 г.). Впоследствии парламентом страны были приняты новая Конституция (1994 г.), Закон Республики Молдова «Об общественных объединениях» (1996, 2007 (изменения и дополнения), «О правах лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, и правовом статусе их организаций» (2001 г.).

В частности, Основной закон страны (принят 27 июля 1994 г.), подготовленный в соответствии с лучшими образцами конституций ряда развитых демократий, декларирует, что конституционные положения о правах и свободах толкуются и применяются в соответствии с Всеобщей декларацией прав человека, пактами и международными договорами: «Государство признает и гарантирует право всех граждан на сохранение, развитие и выражение этнической, культурной, языковой и религиозной самобытности» (ст.10 (2)); «Государство признает и охраняет право на сохранение, развитие и функционирование русского языка и других языков, используемых на территории страны» (ст. 13 (2)); «Все граждане Республики Молдова равны перед законом и властями, независимо от расы, национальности, этнического происхождения, языка, религии, пола, взглядов, политической принадлежности, имущественного положения или социального происхождения» (ст. 16 (2) [4].

Разумеется, предпринятые властями меры в определенной степени позволили снизить уровень межэтнической напряженности. Однако все еще сложное положение усугубилось возникшими социальными и экономическими проблемами. В создавшихся условиях становится понятным особая активность и настойчивость этнокультурных организаций добиться создания надлежащих условий для обеспечения прав национальных меньшинств на обучение и воспитание молодого поколения на родном языке.

Лингвистическая карта в Молдове характеризуется большим разнообразием. Государственным языком является молдавский (диалект румынского языка). Кроме него здесь распространены русский, украинский, гагаузский, болгарский и польский. На юге Молдовы в АТО «Гагауз Ери» используется русский и гагаузский (принадлежит к огузской группе тюркских языков), болгарский – в местах компактного проживания болгар (Тараклийский район). Русский язык более распространен в городах. Широко используется украинский язык. Места компактного проживания украинцев – это север и центр, северо – запад – (Тецканы, Медвежа), а также юг (Ферапонтьевка, Мусаит) страны. Из 1500 населенных пунктов республики триста являются украинскими. Такие украинские села, как Иванча (Оргеевский район), Волчинец (Окницкий район) и другие существуют более шести и менее веков. В самопровозглашенной Приднестровской республике (здесь проживает 180 тыс. украинцев) украинский язык, наряду с русским и молдавским, являются официальными языками. В некоторых северо – восточных поселениях Молдовы (Слобода – Рашков) местные жители изъясняются по – польски.

Между тем, практическое использование языков имеет свои особенности. Согласно общественному опросу, проведенному во время переписи населения в 2004 г. в Молдове, 60% граждан заявили, что их родной язык – молдавский, 16, 5% – румынский, 11, 26% – русский, 12, 24% – украинский, гагаузский, болгарский и другие. Перепись 2004 г. (последняя всеобщая перепись населения) зафиксировала, что 35% городского населения Молдовы обычно разговаривает на русском языке вне зависимости от того, является ли он их родным языком или нет. Это подтверждает и усиливает его значение как языка межнационального общения.

Отношение властных структур к русскому языку в годы реформирования не всегда были одинаковыми. В конце 80 – х – начале 90 – х проводилась политика ограничения функционального пространства русского языка. Принятый тогда еще сессией Верховного Совета МССР (до распада СССР) Закон «О функционировании языков на территории Молдавской ССР» (август 1989 г., позднее внесены поправки), уже обязывал применять в государственном делопроизводстве только государственный молдавский язык. Государство гарантировало всем гражданам республики бесплатное обучение государственному языку на уровне необходимом для выполнения служебных обязанностей. Этим же законом русский язык определялся официальным языком на территории СССР. После распада Союза и становления независимой Республики Молдова исчезло и само определение официального языка на территории республики. Таким образом, правовой статус русского языка в Молдове до сих пор не определен. Русский язык обозначается языком межнационального общения. Однако, в этом качестве, понятно, он получает ограниченное распространение. Эксперты считают, что смена

статуса русского языка на рубеже 90 – х годов XX ст. была обусловлена прежде всего социально – экономическими и политическими причинами, в то же время социально – культурные мотивы и исторический фактор были проигнорированы [5].

Этим же законом государство гарантировало использование украинского, русского, болгарского, иврита, идиша и цыганского языков, а также языков других этнических групп, проживающих на территории республики, для удовлетворения национально культурных потребностей. В местностях проживания большинства населения гагаузской национальности языком официальных сфер жизни признавался государственный, гагаузский и русский языки [6].

Как граждане Республики Молдова, русские, как, впрочем, и другие нацменьшинства, юридически равноправны с представителями титульной нации – молдаванами (к счастью, не в пример большинству русскоязычных в странах Балтии лишенных гражданства), и поэтому имеют право на сохранение и публичное выражение своей языковой и культурной самобытности. Как отмечалось выше, и Конституция страны (принята 27 июля 1994 г.) декларирует, что государство признает и охраняет право на сохранение, развитие и функционирование русского и других языков, используемых на территории страны. На деле, под предлогом недостаточного владения государственным языком доступ на государственную службу, особенно в столице, им закрыт. Представляется, что наделение русского языка исторически сложившимся официальным статусом позволит русскоязычной молодежи рассчитывать на подлинное национальное равноправие и возможность социального продвижения в современной Молдове. Нельзя исключить, что такой шаг власти облегчит также урегулирование Приднестровского конфликта, а также снизит напряженность в языковом вопросе между Кишиневом и Комратом (административным центром Гагаузии) [7].

Значительные изменения в период становления молдавской государственности произошли и в такой важной сфере, затрагивающей интересы всех без исключения национальных меньшинств, как воспитание и образование на родном языке. Эти изменения, в первую очередь, связаны с вытеснением русского языка из всех сфер жизни. В первой половине 90 – х годов минувшего столетия доля детей в русскоязычных дошкольных заведениях уменьшилась с 39 до 23 процентов, в школах – с 39 до 26, в профтехучилищах – до 20, в колледжах – с 51 до 18, в вузах – с 55 до 31 процентов. Закон об образовании (принят 21 июля 1995 г.) закрепил конституционное право граждан Молдовы на воспитание и обучение на родном языке на всех уровнях и ступенях. Это право гарантируется обеспечением создания необходимого количества учебных заведений, или групп, а также созданием условий для их функционирования. Согласно закону, изучение государственного – молдавского – языка является обязательным во всех учебных заведениях [8].

Действительно центральным звеном единой образовательной вертикали, включающей в себя начальное, гимназическое, лицейское (лицей «Светоч»), среднее специальное (колледж), университетское и постуниверситетское образование является Славянский университет Республики Молдова, действующий с 1997 года в столице республики. Здесь функционируют экономический, юридический, гуманитарный и театральный факультеты, лицензиат и мастерат, ведется работа по открытию аспирантуры. Расширение и укрепление русского образовательного пространства является одним из главных направлений в работе этого высшего учебного заведения. Университет осуществляет тесное научное партнерство с Российским центром науки и культуры в Кишиневе.

Полноценная деятельность Славянского университета особенно важна в условиях, когда целенаправленно уменьшен объем учебных часов, отводимых на изучение русского языка в школах, сокращаются или переводятся на государственный язык обучения русскоязычные группы в ряде вузов, закрыты отдельные, вещающие на русском языке, телеканал (NT), радиостанция «Россия» и др. Между тем, нельзя констатировать, что уровень востребованности русского языка среди граждан республики снижается (об этом свидетельствуют результаты социологических опросов населения). Наоборот, интерес к овладению им растет с каждым годом не только среди десятков тысяч трудовых мигрантов коренной национальности, избравших местом своей трудовой деятельности Россию, но и в связи с предоставлением гражданам республики все большего количества мест в российских высших учебных заведениях, расширением и укреплением молдавско – российских культурных и научных связей.

Начиная с конца 80 – х – начала 90 – х годов наряду с сокращением объема учебных часов на русском языке, постепенно создаются условия для использования других языков национальных меньшинств, в том числе и украинского, в образовательном процессе. В целом ряде школ республики украинский язык и литература введены как отдельные предметы, созданы экспериментальные классы, в которых процесс образования осуществляется на украинском языке. В 2006 – 2007 учебном году в 57 учебных заведениях республики (без учета Приднестровского региона), в том числе в 6 лицеях, украинский язык изучался как учебная дисциплина по три часа в неделю. В трех учебных заведениях функционировало 18 экспериментальных классов, где обучение проводится на украинском языке. Кроме того, украинский язык изучался в 30 – ти учебных заведениях Приднестровья. В Бельцком педагогическом университете функционирует (с 1994 г.) кафедра украинского языка и литературы, где готовятся учителя украинского языка и литературы для начальных, средних и старших классов. В Институте культурного наследия Академии наук Молдовы создан отдел украинистики, исследователи которого изучают историю, культуру и традиции украинцев Молдовы.

В республике подготовлены и изданы учебные программы по украинскому языку и литературе, учебники украинского языка и

литературы, а также учебники для школ с украинским языком обучения. В средних учебных заведениях, где изучается украинский язык, введен курс «История, культура и традиции украинского народа». Продолжительное время практикуется обучение украинцев из Молдовы в вузах Украины, обучение в аспирантуре, подготовка учителей украинского языка и литературы, а также курсы повышения квалификации.

Значителен вклад этнокультурных обществ украинцев Молдовы в развитие украинской культуры. В настоящее время при Бюро межэтнических отношений аккредитовано 8 этнокультурных обществ украинцев, имеющих, согласно регистрации в Минюсте республики, республиканский статус. Во многих районах страны действуют местные этнокультурные объединения украинцев. Силами Общества украинской культуры в Республике Молдова при кишиневском Храме Св. Владимира создан и функционирует музей «Украинцы в культуре Молдовы», здесь же с 1999 г. постоянно действует «воскресная школа», где изучается язык, культура и история Украины. Богатым фондом художественной и специальной литературы, а также периодических изданий располагает библиотека имени Леси Украинки в Кишиневе (открыта в 1991 г.). Ассоциация украинской молодежи «Злагода» открыла свои представительства в населенных пунктах компактного проживания украинцев. В городах и селах Молдовы действуют около 260 фольклорных коллективов, из которых одиннадцать образцовые. Фестивали, дни памяти, празднование знаменательных дат, праздники, научно – практические конференции, олимпиады учащихся, другие культурно – массовые и специальные мероприятия стали неотъемлемой частью жизни украинцев Молдовы [9].

Большую роль в жизни украинцев Молдовы играют средства массовой информации и современные информационно – коммуникационные технологии. По инициативе Союза украинцев Молдовы в муниципии Бельцы издается республиканская газета «Рідне слово», в г. Рыбница (Приднестровье) газета «Гомін» – обе на украинском языке. На молдавском радио и телевидении постоянно транслируются передачи на украинском языке. Укрепляются связи с Украиной на межгосударственном уровне. В октябре 1992 г. подписан, а в 1997 г. вступил в силу Договор о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве между Республикой Молдова и Украиной, согласно которому Стороны гарантируют обеспечение прав лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, в полном соответствии с нормами, закрепленными ООН и ОБСЕ, а также действующим в обеих странах законодательством.

Интересы русского населения Молдовы (201, 2 тыс. человек по переписи 2004 г., без Приднестровья) на республиканском уровне представляют в настоящее время: Русская община Республики Молдова (1993 г.), Конгресс русских общин Республики Молдова (1998 г.), Координационный совет русских общин и общественных объединений Республики Молдова. Самой крупной и влиятельной этнокультурной

организацией является Конгресс русских общин, объединяющая муниципальные, районные, городские и сельские русские общины общей численностью около 170 тысяч человек. Помимо координации деятельности этнокультурных и общественных организаций – членов Конгресса, она, как и другие этнокультурные организации россиян, выражает, реализует и защищает гражданские, экономические, культурные, языковые, религиозные и иные права и свободы русских людей, проживающих в Молдове.

В республике осуществляется масштабная издательская деятельность (учебники, монографии, художественная литература, энциклопедические и библиографические справочники), налажен выпуск периодических изданий – газета «Русское слово», журналы «Русское поле» и «Наше поколение», Традиционными стали «Дни русской литературы и духовности», «Дни славянской письменности и культуры», концерты мастеров искусств, фестивали и конкурсы. В Кишиневе действуют русский театр имени А. П. Чехова, русская библиотека имени М. В. Ломоносова. В учебные программы школ с русским языком обучения введен курс «История, культура и традиции русского народа». Защитой интересов русскоязычной молодежи по сохранению русского языка и культуры занимается «Лига русской молодежи», функционирует Правовой центр. Уникальным явлением является сотрудничество Конгресса русских общин с политэтническим общественно – политическим движением «Равноправие», представители которого постоянно участвуют в парламентских и местных выборах, а избранные депутаты отстаивают интересы русскоязычных избирателей. Активизируют свою деятельность русские общины на местах [10].

Гораздо менее благополучной, по сравнению с русским и украинским языками, следует признать сложившуюся ситуацию с гагаузским языком, который является разговорным и письменным языком гагаузов. Гагаузская письменность была создана на основе кириллицы лишь в 1957 г., в 1996 г. был осуществлен ее перевод на латиницу, модернизированную по турецкому образцу (один из наиболее близких языков). По данным последней переписи населения (2004 г.) абсолютное число гагаузов назвали своим родным языком гагаузский, 5,8% гагаузов – русский, а 1,9% - другие языки, в том числе молдавский и украинский. И тем не менее в 2012 году ЮНЕСКО объявило гагаузский язык находящимся на грани вымирания [11].

Законом об особом статусе автономно – территориального образования «Гагауз Ери» (принят 23 декабря 1994 г.) за русским языком закреплен статус одного из официальных языков, функционирующих в автономии. Еще в начале нынешнего столетия большинство учащихся обучались на русском языке, русский язык до сих пор является «камнем преткновения» между администрацией автономии и центральными властями. Местные власти автономии считают, что все

официальные материалы, присылаемые из Кишинева на государственном языке, с учетом требований Закона о функционировании языков на территории страны и статуса автономии, должны сопровождаться переводом на русский язык. В автономии остро ощущается нехватка опытных кадров, преподавателей молдавского языка.

Если в автономии общение и обучение на родном языке худо – бедно налаживается, то за ее пределами, по мнению экспертов и общественности, «гагаузский язык умирает». Это в первую очередь касается ряда населенных пунктов Кагульского (с. Бурлачены), Каушанского (с. Баурчи), Тараклийского и Бессарабского районов Молдовы, где проживают не менее 50% гагаузского населения. Вместе с тем, созданная в 2008 году в Кишиневе Гагаузская община Республики Молдова (председатель Николай Терзи), определившая своей целью развитие языка и культуры гагаузов, проживающих вне автономии, нуждается в серьезной помощи как со стороны центральных, так и властей автономии [12]. Кстати, в этом смысле показателен пример, осуществленный властями Украины, признавшими региональными языки целого ряда национальных меньшинств, в том числе молдавский и гагаузский, в населенных пунктах с компактным проживанием молдаван, румын в Черновицкой области и гагаузов в Одесской области.

Большие надежды на развитие языка и национальной культуры связываются с функционированием Комратского государственного университета (открыт в 1991 г.). Его создание изначально финансировалось пожертвованиями граждан и организаций региона и считается первым победным шагом на пути к автономии. В настоящее время в университете осуществляется подготовка специалистов по 14 – ти направлениям и 31 – ой специальности.

Справедливости ради следует отметить, что многие трудности возрождения гагаузской национальной культуры удастся преодолеть с помощью международных организаций и дружественных стран. Зачастую эта помощь оказывается более своевременной и гораздо существенней, чем поддержка республиканских властей. К примеру, в 2012 году правительство Турции профинансировало издание учебников и методической литературы для преподавания гагаузского языка в учебных заведениях Гагаузии [13]. Проблемам развития гагаузского языка уделяет внимание и Миссия Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) в Молдове. На состоявшемся в марте 2012 года круглом столе было предложено разработать стратегию по усовершенствованию языковой политики в Гагаузии и повышению уровня знаний государственного языка жителями автономии в целях их эффективной интеграции в молдавское общество. Круглому столу предшествовало специальное исследование состояния дел в языковой сфере региона, профинансированное посольством Нидерландов в Киеве при организационной и технической поддержке Миссии ОБСЕ в Молдове [14].

Четвертое по численности национальное меньшинство в нынешней Молдове более (80 тысяч) – болгары, живущие на этой территории почти двести лет. Компактно они проживают на юге республики, в Тараклийском районе, на правах национально – культурной автономии. Эти права болгар прописаны в законодательстве Республики Молдова, которые предоставляют им право изучать родной язык, национальную историю и культуру, развивать свою культуру, иметь средства массовой информации на родном языке. Для них открыт (2004 г.) Тараклийский университет (детище Молдовы и Болгарии), где болгары могут получать высшее образование на родном языке по шести специальностям (язык и литература (болгарский, молдавский), педагогика, музыка, история, социальная защита, бухгалтерский учет).

В населенных пунктах с компактным проживанием болгар в детских садах имеются группы, а в школах – классы с преподаванием на болгарском языке. Так, в 2011 – 2012 учебном году на обучение болгарскому языку в городе Тараклия было выделено 3, 4 млн. леев, из которых только 737 тыс. из городского бюджета. В Кишиневе функционирует болгарский лицей имени Васила Левского. Популярными духовно – культурными центрами и пропагандистами национальных традиций и обычаев стали читальня имени Олимпия Панова в г. Тараклии, Театр бессарабских болгар и Фольклорный ансамбль «Родолубие». В Институте культурного наследия Академии наук Молдовы действует отделение болгаристики.

В настоящее время в Министерстве юстиции страны официально зарегистрировано шесть болгарских организаций. Почти в каждом населенном пункте республики, где проживают этнические болгары, действуют местные этнокультурные общины, в некоторых из них созданы этнографические музеи. Подлинным лидером среди болгарских сообществ является Республиканское болгарское общество «Возрождение», созданное одной из первых в стране. На молдавском первом телеканале ежемесячно транслируется передача на болгарском языке «На буджакской волне», а еженедельно по радио – передача «Мегдан». Ежегодно Болгария выделяет сто бюджетных мест в высших учебных заведениях для этнических болгар из Молдовы, организывает курсы повышения квалификации для преподавателей болгарского языка, а также практики и стажировки студентов Тараклийского университета [15]. Интересно, что «Общество Кирилла и Мефодия», объединяющее бессарабских болгар в Украине и Молдавии, было первым официально зарегистрированным (1989 г.) этнокультурным обществом в СССР. Несомненно, что рост самосознания этнических болгар Молдовы способствует сохранению их богатой национальной культуры, традиций и обычаев, снижает риск ассимиляции и в целом умножает полиэтническое богатство и культурную идентичность Молдовы. Разумеется, придание Тараклийскому району статуса автономно – территориального образования значительно бы расширило социально – экономические возможности болгарского сообщества.

Насущные вопросы изучения родного языка, истории и культуры своих народов остаются в центре внимания белорусской, польской, еврейской, цыганской и других общин национальных меньшинств в Молдове. Несмотря на некомпактность проживания, руководство общин, этнокультурных организаций находят по возможности пути решения проблем. Так, белорусская община в 2010 г. возобновила, начавшееся с 2005 г. и прерванное по объективным обстоятельствам в 2008 г., обучение молодых этнических белоруссов родному языку в воскресной школе при посольстве Республики Беларусь в Молдове. Интерактивная форма занятий, знакомство с классической национальной литературой, музыкальной культурой, традициями и обычаями «большой родины», коллективный просмотр фильмов, наличие богатой библиотеки и другие формы стимулируют активность учащихся. В скором времени планируется организовать музей белорусской культуры [16].

Для предков ныне проживающих шести (по оценочным данным 10 – 15) тысяч этнических поляков Молдова стала второй родиной около четырех столетий тому назад. И в настоящее время на территории республики существуют польские села, например, Стырча (на севере Молдовы) и Вишневка – на юге. Здесь преподавание в местных школах ведется на польском языке. Практикуются и отдельные курсы. Всего в республике польский язык изучают около шестисот человек. Активно работает польская община Республики Молдова, созданная еще в 1990 году. В традиции страны прочно вписались ежегодные фестивали польской диаспоры (7 – 9 мая), масштабно проводимые наиболее активной общественной организацией «Польская весна в Молдове». Знакомство с польской культурой и традициями, достижениями современной Польши, выставки изобразительного искусства, рукоделия и печатных изданий, фотовыставки – достойный пример интеграции всех польских общественных организаций в мультикультурное пространство Молдовы.

Одной из крупных в Молдове является польская община в г. Бельцы. Здесь много лет действует «Польский Дом», где проводятся национальные праздники, с сохранением традиций (День матери, пасхальные колядки, приготовление национальных блюд и т. п.), концерты фольклорных коллективов песни и танца, вечера памяти в честь великих соотечественников. Здесь же издается журнал польской диаспоры «Jutrzenka». В Кишиневе функционирует польская библиотека имени Адама Мицкевича, также ставшая центром культурной жизни не только представителей польской диаспоры. В настоящее время верующих-католиков (большинство которых – поляки) насчитывается около двадцати тысяч. В республике действуют одна католическая епархия из 13 приходов, кафедральный собор в Кишиневе, издается религиозное периодическое издание «Добрый совет» [17].

В последние годы среди поляков Молдовы стала популярной так называемая «Карта поляка», принятая парламентом Республики Польша в 2007 году. Этот документ, не предоставляющий, однако, особых льгот

(предоставление гражданства, вида на жительство, безвизового режима), подтверждает главное – принадлежность к польскому народу. Карта поляка выдается гражданам бывших республик СССР польским консулом по месту жительства на срок до десяти лет. Крепнущие связи Молдовы и Польши подтверждаются визитами руководства обеих стран. Только в последнее время Молдову с государственными визитами посетили: президент Республики Польша Бронислав Коморовский (март 2012 г.), маршал сената Республики Польша Богдан Борусевич (март 2013 г.) во главе делегации сената и сейма. Они встретились с представителями польской диаспоры, руководители обеих стран подписали документы о сотрудничестве в области культуры, образования и науки на ближайшие годы.

На территории нынешней Молдовы цыгане (ромы) проживают многие столетия. В целом судьба их была незавидной. Долгое время они находились в крепостной зависимости от господшей и местных бояр. Нескончаемы были попытки разных властей «привязать» цыган к оседлой жизни. Распространенными среди них занятиями были: услужение, гадание, попрошайничество, частично – выделка изделий из металла. До последнего времени это национальное меньшинство не особенно активно проявляло стремление к интеграции в молдавское общество: сказываются консервативность, привязанность к давним традициям автономности и независимости, охота к перемене мест проживания. Видимо, во многом благодаря этому до сих пор очень противоречивы данные о количестве ромов, проживающих ныне в республике. По данным последней переписи 2004 года их насчитывается более 12 тысяч человек, в то же время лидеры цыганского сообщества утверждают, что в стране живут порядка 150 тысяч ромов. Много цыган (особенно мужчин) выезжают на заработки за рубеж [18]. Места компактного проживания ромов в основном расположены в северной части республики (города: Сороки, Атаки, Единцы, Рышканы и др.). Поселения же смешанного типа имеются и в других регионах страны.

Пик наивысшей общественной активности у цыган Молдовы пришелся на конец 90-х – начало 2000-х гг, когда стали возникать многочисленные общественные организации, которых, в конечном счете, оказалось значительно больше, чем у других этнических сообществ. В начале 2001 года правительство страны приняло постановление «О некоторых мерах по поддержке цыган Республики Молдова», разработало План действий по поддержке ромов на 2006 – 2010 годы, придавшие новый импульс их развитию. Вместе с тем мониторинг, проведенный сотрудниками Консультативного Комитета Совета Европы по выполнению Молдовой Рамочной конвенции о защите национальных меньшинств (ратифицирована парламентом страны 22 октября 1996 года), а также общественными организациями ромов, обязал власти республики принять более эффективные меры по улучшению положения цыган в различных сферах, таких как, обеспечение жильем, трудоустройство, образование,

здравоохранение и культура, а также выделить более значимые по объему средства для того, чтобы реализовать намеченный план действий.

В резолюции Совета Европы (2010 г.), в частности, подчеркивалась необходимость предпринять дополнительные меры по устранению социальной изоляции и маргинализации ромов, дальнейшему продвижению межкультурного диалога и борьбы со всеми формами проявления нетерпимости, в том числе в политической сфере и средствах массовой информации, расширению участия цыган, как в общественных делах, так и в процессе принятия решений и социально-экономической жизни страны. В целях реализации принятого Европейским Союзом Рамочного документа о национальной стратегии по интеграции ромов, правительство страны разработало и утвердило новый План действий по поддержке этнических ромов на период 2011 – 2015 гг.

Вместе с тем общественным объединениям ромов предстоит провести значительную работу среди соплеменников – родителей по побуждению их детей посещать школу, обращаться в случае болезни к врачам, поддерживать необходимые санитарно – эпидемиологические нормы в местах компактного проживания, озаботиться выпиской необходимых официальных документов, удостоверяющих личность и трудовой стаж.

В настоящее время крупным общественным объединениям цыган таким, как Национальный центр цыган Республики Молдова, Ассоциация «Голос цыган» (Vocea Romilor) и др. удается консолидировать соплеменников, усилить их интеграцию в молдавское общество. В цыганских кварталах ремонтируются дороги и ветхие дома, оборудуются детские площадки и т. д. Традиционно, начиная с начала 2000 – х гг. в Молдове (8 апреля) широко отмечается Международный день цыган (проводятся различные выставки, торжественные театрализованные шествия, свидетельствующие о традициях этноса, мастерстве умельцев, музыкантов, певцов и танцоров из народа). Активно действуют этнофольклорные коллективы «Romii Moldovei» и «Miss Belly Dance Moldova». В свою очередь, консолидации студенчества цыганской национальности Молдовы, Беларуси и Украины способствуют ежегодные, проходящие в Молдове (в конце августа) международные конференции, связанные с программой Ромского образовательного фонда по юриспруденции и гуманитарным наукам. По регламенту фонда – это, как правило, студенты – ромы высших учебных заведений указанных государств.

Решительным шагом на пути дальнейшей открытости цыганского сообщества к современным реалиям жизни и интеграции ромов в социально-экономическую и культурную жизнь страны, является принятый в начале 2013 года законопроект об учреждении в местах компактного проживания ромов должности социального работника («посредника»). Такая практика в последние годы успешно применяется в странах Европы и рекомендована Молдове Европейской комиссией.

Главная задача общественных посредников – информировать цыган о возможностях укрепления процессов социальной и политической интеграции, обеспечить посредничество в этих процессах путем оказания индивидуальной и специализированной помощи на местном уровне. Подбор посредников будет осуществляться на конкурсной основе, как правило, из цыган. Они будут наделены ответственностью за доступ соплеменников к образованию, медицинской и социальной помощи. Они также займутся вопросами трудоустройства, документирования и обеспечения нуждающихся в жилье ромов.

Характерно, что в 25 населенных пунктах страны уже работают такие посредники (в качестве эксперимента), их труд оплачивается согласно Программы развития Организации объединенных наций в Молдове (ПРООН). По запросу республиканского Министерства труда, социальной защиты семьи эта организация провела картографирование населенных пунктов с компактным проживанием ромов с целью уточнения их численности и определения необходимого количества посредников. Всего такая должность будет введена в 47 населенных пунктах республики. На оплату труда одного посредника ежегодно будет выделяться 31 тыс. леев, то есть около 2,6 тысячи леев ежемесячно. На эти цели в государственном бюджете на 2013 г. зарезервировано 462, 6 тыс. леев (более 38 тыс. долларов), что позволит трудоустроить на данном этапе пятнадцать посредников [19].

История пребывания евреев на территории нынешней Молдовы насчитывает не менее пятиста лет. Предметом их занятий являлись преимущественно торговля и ремесленничество. Евреи пережили погромы в конце XIX – начале XX вв. В годы второй мировой войны жертвами Холокоста стали более 300 тыс. молдавских евреев. 70 – 90 годы минувшего столетия отмечены массовым оттоком еврейского населения. Активная репатриация в Израиль, США, Канаду, Германию сократили численность евреев почти на 150 тыс. человек. К концу 80 – х годов начали создаваться легальные еврейские общественные организации. Возрождена еврейская община Республики Молдова, в ее составе несколько общин, действующих в крупных городах. Бизнесмены учредили Еврейский конгресс Молдовы, создали благотворительный фонд «Dor le dor» («От поколения к поколению»).

Возвратившийся в 1993 г. в республику Американский еврейский распределительный комитет «Джойнт» инициировал и спонсировал создание сети благотворительных и культурных центров. Роль координатора их деятельности была возложена на Объединенный культурный центр. К 2006 г. культурные центры действовали в Кишиневе, Бельцах и Гирасполе. Центром духовного и организационного развития стал Кишиневский единый дом евреев Молдовы (КЕДЕМ), построенный в 2005 г. на средства американских спонсоров. Во благо не только еврейской общины действуют: благотворительный центр «Хэсэд Иегуда», программа «Надежда еврейской семьи» (НЕС), студенческий центр «Гилель», музей

еврейского наследия Молдовы, Ассоциация бывших узников гетто и концлагерей, Ассоциация евреев – беженцев, Координационный комитет евреев – участников войны, Центр тренинга и профессионального развития, женская организация «Хава». По приблизительным подсчетам в настоящее время в Молдове проживают около двадцати тысяч евреев и членов их семей. Большая их часть живет в столице республики – Кишиневе.

Решение проблем сохранения языка и образования молодежи, духовного воспитания остается приоритетной для общины. В Кишиневе действуют еврейские – технологический лицей ОРТ имени Б.З. Герцля, лицей имени Рамбама, детсад. На молдавском радио еженедельно транслируется передача «Идиш лэбн» («Еврейская жизнь») на языке идиш. Сохранению языка бессарабских евреев – идиша служит также учебный курс в начальных классах лицея имени Рамбама. Значительным фондом ценной литературы обладает еврейская библиотека – Культурный центр имени И. Мангера. При КЕДЕМЕ действуют коллективы художественной самодеятельности, кружки по интересам, фольклорные группы. По еврейскому календарю празднуются все основные еврейские праздники (Песах, Пурим, Рош – ха – Шана, Ханука и др.). Власти совместно с Еврейской общиной вынашивают планы открытия музея Холокоста при Национальном музее археологии. Памяти жертв кровавого Кишиневского еврейского погрома 1903 г. посвящен ряд международных конференций, молодежных форумов, сборников документов и статей.

Среди других этнических обществ, отличающихся организованностью и целенаправленной деятельностью в продвижении своих интересов можно назвать азербайджанскую, греческую, литовскую и немецкую общины. Что касается иммигрантов, то законодательство Республики Молдова предусматривает для иностранцев не только право на временное и право на постоянное пребывание в стране (при соответствии заявителей определенным требованиям), но и право на создание национальных этнокультурных организаций и их деятельность в рамках существующего законодательства[20]. Характерно, что руководители иммигрантских этнокультурных организаций, также как и руководители этнических обществ, непосредственно представляющих граждан страны, входят в Координационный совет при Бюро межэтнических отношений. Общественные объединения иммигрантов активно взаимодействуют с посольствами соответствующих государств и местными властями. Одним из примеров плодотворного сотрудничества, в частности, в образовательной сфере является действующий уже многие годы теоретический молодое – турецкий лицей «Orizont» («Горизонт») в Кишиневе (открыт в 1999 г. по инициативе министерств образования РМ и Республики Турция), а также молодое – турецкий лицей в Чадыр – Лунге (открыт в 1993 г.), ныне филиал лицея «Orizont». В лицеях обучаются дети разных национальностей – гагаузы, молдаване, болгары, русские, турки и др.). Язык обучения – английский с углубленным изучением

молдавского и турецкого языков [21]. В целом же поток иммигрантов в последние годы в Молдову невелик и не может кардинальным образом повлиять на существующее мультикультурное пространство.

Дальнейшей консолидации межэтнического общения, безусловно, способствуют ежегодные, ставшие уже традиционными, этно – фольклорные фестивали представителей национальных меньшинств, проходящие в главном городском саду Кишинева.

Как видно, за более чем двадцатилетний период, прошедший со времени обретения Молдовой независимости, каждая в отдельности национальная меньшинства в процессе интеграции в молдавское общество, в определенной степени использовало предоставленные ему действующим законодательством возможности для развития образования на родном языке и продвижения достижений национальной культуры. Вместе с тем, не удалось избежать проблем, связанных с радикальной трансформацией политической, экономической, социальной, культурной и других сфер жизни государства и общества. Во многом в связи с ухудшением положения дел в экономике страны, а также напряженными межэтническими отношениями произошло заметное сокращение численности и удельного веса представителей отдельных национальных меньшинств, покинувших пределы страны. Так, сравнительный анализ данных переписей 1989 и 2004 гг. (без Приднестровья) показывает снижение удельного веса в составе всего населения: этнических украинцев с 11,3% до 8,4 %, русских – с 9,8% до 5,9%, болгар с 2,0 % до 1,9%, других (в основном евреев и армян) – с 2,8% до 1,0%. Гагаузы, получившие свое автономное образование в составе республики, продемонстрировали небольшой абсолютный и относительный рост численности – с 4,1% до 4,4%. В то же время доля коренного населения – молдаван и румын поднялась соответственно с 69,9% до 75,8% и с 0,1% до 2,2%. Абсолютная и относительная численность молдаван и румын, по мнению специалистов, возросла благодаря частичной ассимиляции русскоязычных, детей от смешанных браков, а также смене политического самосознания некоторой части молдаван на самоидентификацию «румыны» [22]. По данным на 15 августа 2011 г. число молдаван, получивших гражданство соседней Румынии превысило 226 тыс. человек.

Пожалуй, общей нерешенной как для коренного населения, так и представителей национальных меньшинств, проблемой является не трудоустроенность. Тенденция трудовой миграции граждан Молдовы в Россию, Украину и в страны Европейского Союза сохраняется. В настоящее время только по официальным данным за границей находится более 600 тыс. трудовых мигрантов. Не только Русскую общину Молдовы, но и всех русскоговорящих беспокоит последовательное сокращение русских школ, русскоговорящих студенческих групп в вузах, их волевым слияние с молдавскими группами. Одной из веских причин ущемления прав национальных меньшинств специалисты называют существующее языковое законодательство, которое стало своеобразным инструментом

национальной дискриминации. Доказывается, что состав сотрудников государственной администрации (особенно это видно в Кишиневе) сформирован сугубо по национальному признаку. Языковой барьер, усиленный местным кумовством и клановостью, в сочетании с коррупцией создает непреодолимое препятствие для русскоговорящего населения. Об «ограниченном представительстве национальных меньшинств в государственном управлении и общественных службах» говорится в Резолюции Совета Европы по выполнению Молдовой Рамочной конвенции о защите национальных меньшинств [23].

Сложившаяся ситуация усугубляется периодически повторяющимися «маршами» унионистов (сторонников объединения с Румынией), вносящие напряженность в межэтнические отношения. Призывы к объединению звучат из уст лидеров ряда политических партий и отдельных депутатов парламента. Острую реакцию общественности вызвала недавняя инициатива одного из депутатов от парламентской фракции Либеральной партии, внесшего законопроект об изменении нынешнего статуса русского языка как языка межнационального общения на статус иностранного языка, который исключает его из учебных программ для обязательного изучения (предлагается нечто вроде факультатива). В «проекте» предусматривается также изменить название государственного языка с «молдавского» (как в нынешней Конституции) на «румынский». Принятие данного законопроекта возвратит молдавское общество в беспокойные 1989 – 1992 гг.

Представляется, что в условиях системного кризиса властным структурам и гражданскому обществу, неразрывной частью которого являются организации национальных меньшинств, предстоит приложить особые усилия для эффективного взаимодействия. Формирование зрелого гражданского общества невозможно без свободного доступа к образованию, науке, культуре, языкам, а также без взаимного признания друг друга, как отдельных граждан, так и этнических групп. В гражданском обществе важнее находить общее решение, учитывая взаимные интересы, чем отстаивание своей инаковости. Конечно, культурные и иные различия существуют и их нельзя сбрасывать со счетов. Однако эти различия не должны служить основанием для различий. Если и существуют противоречия между этносами, они далеко не являются по своему содержанию сугубо этническими или культурными. Соединяет различные этносы гораздо большее – стремление к гражданскому миру, благосостоянию и социальной справедливости.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Modood T. Multiculturalism: A civic idea. Cambridge, 2007; Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ. Под ред. В.С. Малахова и В.А. Тишкова. Москва, 2002; Остапенко Л.В. и др. Русские в Молдавии: двадцать лет спустя. Москва, 2012; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://polit.ru/article/2012/01/27/malachov/>. 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_colier/12. 3. Левандовская Т. Национальные

меньшинства Республики Молдова и этнокультурное общественное движение // Moșneaga V., Teosa V., Mohammadifard (coordonatori). Organizatiile nonguvernamentale și impactul lor asupra proceselor de transformare. – Chiciu, 2004.- с. 243. **4.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://Lex.justice.md/viewdoc.php?id=311496 &lang=2](http://Lex.justice.md/viewdoc.php?id=311496&lang=2). **5.** Кадровая политика в Республике Молдова в годы кризиса // Шорников П.М. Покушение на статус: Этнополитические процессы в годы кризиса. 1988 – 1996. Кишинев, 1997, с. 29 – 79. **6.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikisource.org/wiki/...> **7.** Николаев Д., Донцов П. Кто защитит тебя русская речь? (О положении русского языка и русской диаспоры в Республике Молдова) (2000 – 2008). Кишинев, 2009, С. 14, 15, 16, 42. **8.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://Lex.justice.md/index.php?action=...2...> **9.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://buktolerance.com.ua/?page_id=670 &lang=ru](http://buktolerance.com.ua/?page_id=670&lang=ru). **10.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>; <http://mda.rs.gov.ru/node/166/>. **11.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki>. **12.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.point.md/ru/obschestvo>. **13.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.nit.md/index.php?action=news&id. **14.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.osce.org/ru/moldova/89483>. **15.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rsm.md/news/9358>; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nm.md/daily/article/2009/03/17/030/html>. **16.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belta.by/ru/allnews/society/.../625014.html>. **17.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belta.by/ru/allnews/society/.../625014.html>. **18.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.mail.ru/inworld/moldova/society/12651528/?frommail=1>. **19.** Молдавские ведомости, 2013, 5 апреля; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vedomosti.md/news/polmilliona_1ei... **20.** Официальный Монитор Республики Молдова, N.1 – 2, от 15. 01. 2003. **21.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://liceul-orizont.blogspot.com>. **22.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/> **23.** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/...

УДК 327:427

Гузенко І. Ю.

ДЕРЖАВА Й ЕКОНОМІЧНІ СУПЕРЕЧНОСТІ

Стаття присвячена теоретичній інтерпретації гіпотези щодо походження інституту держави у взаємозв'язку з існуючими соціальними та, зокрема, економічними суперечностями. Ці суперечності визначено як рушійні сили та дуальні «механізми розвитку» економічної еволюції. Виокремлено чотири джерела цих суперечностей: природне середовище, поділ праці, конкуренція, цінності.

Ключові слова: держава, соціальні суперечності, міжнародна економіка, зовнішньоекономічна діяльність.

Стаття посвящена теоретической интерпретации гипотезы относительно обусловленности происхождения и необходимости существования института государства во взаимосвязи с существующими социальными и экономическими противоречиями. Эти противоречия определены движущими силами и дуальными «механизмами развития»

экономической эволюции. Выделяются четыре основные источника этих противоречий: естественная среда, разделение труда, конкуренция, ценности.

Ключевые слова: государство, социальные противоречия, международная экономика, внешнеэкономическая деятельность.

The article interpretations about determination of the origin of statehood and necessitation of its existence by economic contradictions are put forward. These contradictions are regarded as the engine and main factors of economic evolution. Four sources of economic contradictions are defined: environment, division of labor, competition, values.

Keywords: state, social contradictions, international economy, foreign economic activity.

Держава була й залишається унікальним політичним інститутом, що супроводжує людство протягом усієї його історії. Упродовж тисячоліть інституція державності набувала різних історичних форм, однак суспільно-політичне призначення її залишалось незмінним – підтримання миру й порядку, забезпечення стабільності й розвитку, надання захисту й сприяння. Передусім, держава є інституційним засобом гарантування безпеки, тобто засобом подолання базових соціальних загроз, що неминуче існують у житті будь – якого суспільства – від найархаїчнішого до найсучаснішого. Державі належить бути інструментом захисту всіх і кожного, а випробуванням і виправданням для всіх правлячих верхівок усіх часів якраз і є їх спроможність виконати цю найвищу захисну функцію. Бездержавність, на відміну від цілком об'єктивного стану додержавності, що мав місце за часів праісторії, становить справжню й цілком актуальну загрозу. Причому, йдеться про бездержавність фактичну, оскільки створити державу формальну сьогодні мають можливість майже всі етнічні та національні спільноти. Однак, відкритим залишається питання: наскільки ця державність буде справді незалежною у своїй зовнішній політиці й наскільки ця державність захищатиме інтереси всього суспільства, а не окремих його верств.

Суспільство. В якому людина чи окремі його сегменти почувають себе незахищеними, є потенційно «вибухонебезпечним», містячи у собі протестний потенціал, що за умов економічної та моральної криз легко трансформується в потенціал революційний. Людська гідність розпочинається з відсутності страху, тобто з відсутності того почуття, що перетворює людське створіння на слабку й залежну напівлюдину. Тому й відповідно до багатьох (передусім європейських) філософських вчень перехід з природного до політичного стану відбувається в разі виникнення й утвердження держави. Варто погодитись із тим, що показником «транзиту» від праісторії до історії стала поява окремих цивілізацій, проте жодне з цих макросуспільств не виникло в бездержавному середовищі, а, навпаки, передбачало державу вже існуючою (через те й донині існує

феномен держави – цивілізації, уособлений Індією та Китаєм). Звідси два цілком актуальні висновки: по – перше, жоден соціум, зокрема національний, не маючи повноцінної держави, ніколи не увійде в історію, тобто не стане історичним; по – друге, цивілізаційна належність і спроможність дотримуватися певних культурно – цивілізаційних цінностей безпосередньо пов'язані з існуванням ефективного інституту державності.

Суспільство своєю структурою і функціонуванням генерує загрози, які можуть вважатися об'єктивним результатом суспільного життя, що водночас і роблять це життя небезпечним і стимулюють його подальший розвиток. Об'єднуючись у соціуми, аби уникнути природних загроз, люди створюють новий їх тип – загрози суто соціальні, зумовлені як відносинами всередині суспільств, так і між ними. Відомо, що в суспільній свідомості, культурі й міфології соціальні лиха – міжнародні й громадянські війни, економічні й політичні кризи, несправедливість і безправ'я, моральна й культурна деградація, нарешті, техногенні катастрофи – прирівнюються до лих, спричинених дією природних факторів: епідемій, неврожаїв, стихійних катаклізмів тощо.

Водночас, слід зауважити, що природно – середовищні фактори також відіграють свою роль в утворенні й розвитку держав. Проте, чим більшим і комплекснішим є суспільство, тим дія цих факторів соціально опосередкованіша, тобто тим менше вони постають у своїй безпосередності. Людство від самого початку існування прагне опанувати природу і його соціальна організація послугує йому в цьому одвічному прагненні. Через те перші держави були централізованими соціальними організаціями та мобілізаційними механізмами, спрямованими на освоєння, використання й адаптацію до власних потреб відповідних природних середовищ (зокрема, Межиріч).

З плином історичного часу безпосередня взаємодія з довкіллям опосередковувалася взаємодією соціальною, тобто суспільство й держава «вросли» у природне середовище, перетворюючи його на відповідну собі геополітичну й гео економічну сферу [1, 90, 101, 103]. Паралельно відбувалося освоєння цього середовища як засобами технологічної та економічної діяльності, так і засобами культурних символів, коли природа ставала відображенням відносин суспільних [2, 50]. У великих, складних і розвинених суспільствах тією підсистемою, що відповідає за безпосередню взаємодію соціуму з природним середовищем є економіка, адже саме завдяки економічній діяльності об'єктам природи надається споживча форма, тобто вони стають придатними для споживання. У результаті цієї діяльності, колишні цілковито позасоціальні об'єкти, «отримують вартість» – споживчу, оскільки вони задовольняють певні соціальні потреби, та мінову, оскільки на їх перетворення в предмети споживання витрачено відповідний обсяг суспільно необхідної праці. Тож економіка «соціалізує» природні ресурси, робить їх «вартісними», перетворює як на причину об'єднання людських зусиль, так і причину розбратів (зокрема, класових).

Таким чином, попри всі визначення людини як істоти винятково соціальної, суспільство не може вважатися абсолютним благом, оскільки само створює загрози. Від насильства людство страждає не менше, аніж від стихії, а війни й безлади забрали життів можливо й більше, аніж хвороби та землетруси. Держава є неминучою і необхідною відповіддю суспільства на ті загрози, які воно у собі несе й генерує. Тому навіть у додержавних соціумах інститут державності вже потенційно міститься, актуалізуючись разом із кількісним зростанням та якісним ускладненням суспільного життя. Поруч із державним сегментом існує та розвивається сегмент соціальної самоорганізації, що в сучасній соціальній практиці визначається як царина громадянського суспільства. Проте цей (загалом, спільний) розвиток відбувається не синхронно й безконфліктно, а через протистояння. Водночас, це протистояння не слід сприймати як таке собі протиборство демократичних і авторитарних елементів, вільної ініціативи і державного примусу, адже саме інститут державності є першою гарантією ефективності демократії, а сфера позадержавної самоорганізації може виявитися джерелом відсталості, реакційності, несправедливості.

Ступінь загрози, який містить у собі соціальне життя визначається його обсягом і складністю. Інакше кажучи, чим більші кількісні параметри соціуму та комплексніші його якісно-структурні характеристики, тим більше небезпек воно генерує у собі та у відносинах з іншими суспільствами. Тож поява великих суспільств є передвісником великих бід – воєн (міжнародних або класових), конфліктів (інтересів або цінностей), криз (економічних або моральних). Малі первісні суспільства були вкрай залежні від природного середовища та потребували високого рівня внутрішньої солідарності, що зводило до мінімуму загрози внутрішніх конфліктів. Війни ж між такими суспільствами також не могли бути занадто масштабними й кривавими, оскільки вони просто не мали ресурсів для великих конфліктів, берегли своїх членів та були суттєво територіально віддаленими, здебільшого не знаючи про існування одне одного.

Суспільне життя породжує кризи й конфлікти та вирішує їх інституційним засобом держави. Це життя сповнене суперечностей та живиться ними – вони водночас і причини занепаду, і причини розвитку. Подібна дуальність є результатом дуальної ж будови самої суперечності, яка постає динамічним поєднанням цілісності та протистояння, єдності й протиборства, тобто єдністю в протиборстві. Інакше кажучи, суперечність є «грою» протилежностей – їх циклічним чергуванням і взаємоперетворенням. Соціальні (зокрема економічні) суперечності породжуються й підтримуються самою будовою суспільства, яке постає поєднанням у різних пропорціях протиборства і співпраці, конкуренції і кооперації, конфлікту і діалогу. Соціальна еволюція, під кутом зору суперечностей, може розглядатися як діалектична взаємодія диференціації й інтеграції, коли поглиблення першої неминуче призводить до відповідного поглиблення другої. Економічною ілюстрацією цієї базової

суперечності є еволюція поділу праці, в процесі якої зростаюча спеціалізація суб'єктів економічних відносин вимагає їх тіснішого інтегрування.

Соціальні (зокрема, економічні) суперечності, виконуючи своє «рушійне» призначення, тобто постаючи джерелом суспільної динаміки, спричиняють не лише розвиток, але й руйнацію. Кожна така суперечність є динамічною рівновагою двох протилежних елементів – елементу єдності й елементу розбрату. Тимчасова перевага першого елементу зберігає цілісність соціальної системи, а другого може призвести до її розпаду. Однак, спричинена дією суперечності руйнація має, зазвичай, конструктивний характер, призводячи до появи нових суспільних форм.

Циклічний характер соціальних процесів також може пояснюватися дією суперечностей, чергуванням (діалектичною взаємодією) їх протилежних елементів. Уявлення М. Кондратьєва щодо тривалих економічних циклів слугують підтвердженням ідеї про соціальну суперечність як рушійну силу суспільної динаміки, що не лише цю динаміку спричиняє, але й надає їй форми. Таким чином, джерелом циклічної динаміки економіки є суперечність «накопичення/розпорошення» [3, 218 – 226]. Так, на думку цього видатного вченого, в основі економічних циклів перебуває чергування протилежних процесів накопичення (на стадії піднесення) й розпорошення (на стадії спаду) капіталів. Ім. Валлерстайн стверджує, що один із найефективніших способів пізнання в суспільних, і, зокрема, економічних, науках передбачає пошук і формулювання визначальної суперечності [4, 189].

Економіка є базовою соціальною практикою і, відповідно, ключовою підсистемою системи соціальної. Цей різновид суспільної діяльності спрямований на пристосування суспільства до природного середовища та пристосування самого цього середовища до потреб суспільства (його трансформацію засобами технологій). Таким чином, економіка безпосередньо стосується природного середовища, надаючи (в процесі виробництва, розподілу, споживання) природним ресурсам споживчої і мінової вартості, «соціалізуючи» і перетворюючи ці ресурси вже на суто соціальний ресурс – капітал.

Економіка, як і решта підсистем системи соціальної, може розглядатися під кутом зору суперечностей – рушійних сил і дуальних «механізмів розвитку» соціальних відносин. Існує декілька джерел і відповідних критеріїв класифікації, економічних суперечностей. Варто виокремлювати чотири таких джерела: природне середовище, поділ праці, конкуренція, цінності (цивілізаційні, етичні, ідеологічні).

Першим джерелом є власне природа – цей основний об'єкт економічної діяльності, що робить економіку настільки близькою, якщо не спорідненою, з екологічною та технологічною сферами. Йдеться про суперечність між природною та соціальною царинами, яка проектується і в сферу економіки. Різні економічні системи (зокрема, національні) можуть мати у своєму розпорядженні різний обсяг природних ресурсів та різне

геоекономічне розташування. У разі, якщо ресурсна база завузька, тобто існує суперечність між економічними потребами й ресурсним потенціалом, то очевидними стають два основні варіанти вирішення цієї суперечності в рамках відповідних моделей економічної і зовнішньоекономічної діяльності: побудова зорієнтованої на експорт і прискорення науково-технічний та інноваційний розвиток динамічної ринкової економіки, або ж побудова централізованої, мобілізаційної, планової економічної системи, в якій держава здійснює жорсткий контроль за розподілом природних ресурсів, а прибутки від експорту використовуються переважно з метою імпорту тих природних ресурсів, яких цій економічній системі бракує. Економічні суперечності можуть генеруватися й особливостями геоекономічного розташування певної (зокрема, національної) економіки. Так, економічний потенціал країни та потреби її подальшого економічного зростання можуть прийти в суперечність з континентальним чи морським характером цієї країни, або ж іншими особливостями її географічного становища. Всі ці суперечності знаходять свій прояв на міжнародній арені – в конкуренції держав за ресурси чи протистоянні морських і континентальних держав.

Другим важливим джерелом економічних суперечностей є поділ праці – ця корінна властивість більшості економічних систем. Відомими віддавна є суперечності між скотарем і кочовником та осілим землеробом, промисловим робітником і селянином, людиною інтелектуальної праці й людиною праці фізичної, тобто суперечності між різними сегментами системи поділу праці та відповідними економічними й технологічними укладами. Останні особливо важливі, адже саме науково – технічний прогрес є одним з основних факторів розвитку поділу праці, спричиняючи до появи нових сегментів та відповідно нових суперечностей в рамках його (поділу праці) системи. Показовим проявом саме цього різновиду економічних суперечностей є протистояння різних технологічних укладів. Крім того, проявом, зумовленою поділом праці, економічної суперечності є суперечність між сировинними та аграрними й високотехнологічними та промисловими економіками, що впливає з диспропорцій міжнародного поділу праці й здебільшого є тією межею, що відокремлює бідні країни від країн багатих.

Третім джерелом економічних суперечностей є конкуренція – цей базовий регуляторний, впорядкувальний і селективний механізм економічної взаємодії. Результатом дії зазначеного механізму слід вважати нерівномірний розподіл багатств та відповідний йому стратифікаційний поділ. Конкуренція є змаганням, тобто ненасильницькою боротьбою, показником перемоги в якому є більший обсяг багатств у розпорядженні суб'єкта економічних відносин і, відповідно, вищий статус у рамках стратифікаційної ієрархії. Тому й економічні суперечності, що пов'язані з бідністю, відсталістю й залежністю, переважно зумовлюються саме дією конкурентних механізмів. Теоретичними ілюстраціями прояву цих суперечностей на міжнародній арені слід вважати відомий поділ на

розвинені країни й країни, що розвиваються; Перший, Другий і Третій світи; світ – системне ядро, напівпериферію і периферію; «золотий мільярд» та решту.

Четвертим джерелом економічних суперечностей є ціннісна сфера – царина цивілізаційних, етичних, ідеологічних поділів. Цінності також детермінують економічну поведінку, а різні цивілізаційні, етичні, ідеологічні системи по – різному її визначають, спричиняючи відповідні суперечності у здалося б, цілковито позаідеологічній сфері економіки. Проявом цих суперечностей на міжнародній арені слід вважати: в минулі часи – протистояння «єврейського» (за В. Зомбартом) і «протестантського» (за М. Вебером) капіталізмів; за часів «холодної війни» – протистояння планового і ринкового господарств; нині – протистояння різних цивілізаційних економічних укладів (наприклад, «ісламської» і «західної» економічних моделей) та різних ідеологій економічної діяльності (наприклад, націоналізму й глобалізму чи протекціонізму й лібералізму).

Держава є соціальним інститутом, що виростає із соціальних суперечностей, слугуючи засобом їх вирішення. Все це стосується й суперечностей економічних, оскільки економічна функція держави є однією з ключових.

Таким чином, держава покликана: по – перше, успішно реалізувати своє гео економічне розташування та компенсувати відповідною стратегією розвиток браку природних ресурсів, або ж використати їх надлишок на користь власного суспільства, здійснюючи ефективні торговельні стратегії; по – друге, «завоювати» максимально сприятливе місце в міжнародному поділі праці шляхом запровадження ефективних стратегій науково – технічного та інноваційного розвитку; по – третє, забезпечити максимально високу конкурентоздатність національної економіки задля здобуття максимально високого щабля в глобальній стратифікаційній ієрархії; по – четверте, виробити ціннісні (ідеологічні) засади економічного розвитку, що оптимально поєднують цивілізаційну специфіку та економічний націоналізм (протекціонізм) з ціннісними викликами глобалізації й регіоналізації.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Челлен Р. Государство как форма жизни / Рудольф Челлен; [пер. со швед. и примеч. М.А. Исаева, предисл. и примеч. М. В. Ильина]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 319 с.
2. Бурдьё П. Социология политики / Пьер Бурдьё; [сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко ; пер. с фр.: Е.Д. Вознесенская и др.]. – М. : Socio – Logos, 1993. – 333, [2] с.
3. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. – М.: Экономика, 1989. – 526 с.
4. Валлерстайн Им. Конец знакомого мира: социология XXI века: пер. с англ. / Иммануэль Валлерстайн; под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2003. – 368 с.

**ЦІННІСНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ
СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

УДК 327 + 342.3

Кононенко С. В.

**НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВНІСТЬ І МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА:
ІСТОРИЧНА ПЕРСПЕКТИВА І СТРУКТУРНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ**

Статтю присвячено теоретичному висвітленню місця національної держави в структурах світової політики та її ролі в міжнародно – політичному процесі. На теоретичному рівні, підтверджено ключове, в структуротворчому сенсі, значення інституту держави у міжнародній політиці. Доведено незмінність цього інституту для ефективного функціонування сучасної системи міжнародних відносин, а також наголошено його історичну перспективність та інституційну безальтернативність.

Ключові слова: міжнародна політика, національна держава, націоналізм, міждержавна конкуренція, взаємозалежність, інтеграція, глобалізація.

Статья посвящена теоретической интерпретации места национального государства в структурах мировой политики и его роли в международно – политическом процессе. На теоретическом уровне, подтверждено определяющее, в структурообразующем смысле, значение института государства в международной политике. Доказана незаменимость этого института для эффективного функционирования современной системы международных отношений, а также акцентирована его историческая перспективность и институциональная безальтернативность.

Ключевые слова: международная политика, национальное государство, национализм, межгосударственная конкуренция, взаимозависимость, интеграция, глобализация.

The article deals with theoretical interpretation of structural status of the national statehood in a world politics and its role in international processes. The key significance of this institution for creation and maintenance of basic international structures is theoretically proved. It is said, that national state is still of vital importance for modern international system functioning, because this institution does not belong to the past only — it has future and does not have any institutional alternatives.

Keywords: international politics, national state, nationalism, interstate competition, interdependence, integration, globalization.

Ідейно – історичним ключем до розуміння держави можуть вважатися три її базові дефініції, здійсненні в рамках трьох вихідних та опірних традицій сучасного суспільствознавства – веберівської – раціоналістичної, марксистської – діалектичної та дюркгеймівської – позитивістської. Відповідно до першої, держава є інститутом з монопольним правом на застосування насильства в певних територіальних межах; відповідно до другої – інституційним засобом домінування в розпорядженні домінуючої ж класової групи, котра більшою або меншою мірою відображає класові інтереси решти груп, тобто є більш або менш прогресивною; нарешті, відповідно до третьої – держава є тим інститутом, на рівні якого суспільство досягає найвищого ступеня саморозуміння та самоусвідомлення.

Держава – це суспільний (головно політичний) інститут з монопольним правом на легітимне застосування насильства в певних територіальних межах [1, 903 – 905]. Таким чином, виокремлюються (формально – теоретично) три ключові елементи державного механізму – влада (організація насильства), легітимація (система виправдань монопольного права на застосування насильства), державно-адміністративна територія (держава є територіальною політичною організацією). В світі націй відповідно й держава буде національною – національно організованою системою влади, що легітимована національними цінностями та локалізована на національній території.

Держава є абстрактним та анонімним (деперсоніфікованим) інституційним механізмом, що потребує символічного вираження, яке було різним у різні епохи. Інакше кажучи, будь – яка інституція та інституційне облаштування повинно бути історично та політично конкретизованим – мати титул. В світі націй інститут державності символічно виражатиметься через національні цінності, титулюючись атрибутом «національна».

Держава – це інструмент політики чи інструменталізована політика. Оскільки ж остання покликана діяти в загальносуспільних інтересах (інтересах «всіх»), то й державність може вважатися частиною, що призначена дбати про ціле – про «загальне благо». Держава є інструментом цього «блага», в рамках окремого суспільства підносячи державний інтерес над інтересами корпоративними – класовими, становими, професійними, партійними, постаючи інституцією на рівні якої суспільство усвідомлює себе як одне ціле, тобто інституційним уособленням найвищого ступеня загальносуспільного самоусвідомлення [2, 50, 51]. Хоча й державна влада в складних та антагоністичних соціумах неминуче належатиме якійсь одній суспільній групі, однак, ефективність та легітимність цієї влади гарантується тим, наскільки правляча верхівка спроможна перейняти й втілити загальносуспільні інтереси. В світі націй загальносуспільне артикулюється, формулюється, символізується ціннісно – концептуальним засобом «національного».

Держава – це унікальний витвір політичного мистецтва, історичної практики, цінностей культури. Безперечно, як і всі інші артефакти, різні держави мають різну культурну цінність. Тож в сучасній політиці справді геніальні творіння державотворчого генію співіснують поруч з підробками, пародіями та жалюгідними виплодами. Однак навіть найнижча цінність культурного об'єкту не може вважатися достатньою підставою для його знищення чи забуття. Такі об'єкти становлять принаймні археологічну цінність, а також цінність педагогічну, демонструючи «як робити не слід», тобто слугуючи негативним прикладом для майбутніх державотворчих зусиль. В світі націй держава є витвором державотворчого (ширше – політичного) генію нації. Оскільки ж творчі здібності розподілено між національними спільнотами вкрай нерівномірно, то й держави бувають різними – від видатних до смішних.

Міжнародні політичні відносини є породженням міждержавної взаємодії – держави, взаємодіючи між собою, витворюють новий різновид суспільної реальності (світову політику). Оскільки кожна з держав є незалежним (суверенним) актором, то й відносини між ними анархічні, тобто тут відсутній всеосяжний центр сили та джерело легітимації і відповідно відсутнє моноцентрично – ієрархічне облаштування суспільних відносин. Міжнародно – політичні відносини характеризується також тим, що вони є сферою взаємодії невеликої кількості надкомплексних суспільних утворень – переважно це навіть не держави загалом, а лише великі держави. Крім того, цьому різновиду суспільних відносин властива обмеженість сфери соціальної взаємодії, яка, однак, може розширюватися внаслідок ущільнення та інтенсифікації взаємодії між державами, що призводить до розкриття внутрішньої надкомплексності цих головних суб'єктів світової політики назовні, у міжнародне середовище. Нарешті, міжнародно – політичні відносини мають за визначальну ознаку пріоритетність у справах світової політики питання «війни і миру», котре є ключовим для цієї суспільної царини.

Міжнародні відносини завжди були складним і динамічним переплетінням сил, тенденцій, процесів. Проте, вся комплексна динаміка цих відносин зазвичай опосередковувалась міждержавною взаємодією. Держава, в різних історичних формах, була ключовою структурною ланкою більшості історичних систем міжнародних відносин. Таким чином, на міжнародній арені навіть найпотужніші суспільно – історичні сили, тенденції, процеси виявляли й виявляють себе через державу й міждержавну взаємодію.

Міжнародні відносини формуються й структуруються відносинами міждержавними, які можуть мати різний ступінь інтенсивності, інтегрованості та взаємозалежності. Ущільнення відносин між державами зовсім не позбавляє їх структуротворчого значення у світовій політиці (особливо, коли йдеться про великі держави). В політичному житті, як й економічному, роль держави може бути більшою або меншою, однак, вона завжди структурно вирішальна. Рівень та обсяг присутності держав у

світовій політиці бувають різними, проте: по – перше, завжди залишається можливість підвищення рівня й збільшення обсягів втручання держав у міжнародно – політичні справи; по – друге, таке втручання неминуче матиме структурні наслідки. Поява та існування у світовій політиці сфер позадержавної взаємодії відбувається із санкції держав, зумовлюється їх інтересами та контролюється ними [3, 93, 95, 110].

Роль недержавних суб'єктів міжнародної політики зростає разом із інтенсифікацією міждержавної взаємодії, разом зі зростанням інтегрованості й взаємозалежності держав. Більш інтегровані й взаємозалежні відносини є водночас більш комплексними. Однак зростаюча комплексність світової політики не призводить до зменшення ролі держави в цій політиці – якраз навпаки. Комплексні міжнародно – політичні відносини – в яких присутня більша кількість недержавних учасників і сфер недержавної взаємодії – потребують ще більшого державного контролю й втручання. Інша річ, що цей контроль і втручання мають бути настільки складними й витонченими, наскільки комплексною є міжнародна політика.

Міжнародно-політична взаємодія буда й залишається вкрай змагальною – боротьбою за владу [4, 5, 30, 146, 150]. Структурні результати цього (переважно міждержавного) змагання відображені й зафіксовані у глобальній владно-силовій ієрархії, вершину якої обіймають переможці, а нижчі шаблі ті, хто зазнали поразки – слабкі, залежні й недієздатні держави. Проте, допоки останні зберігають національну державність зберігається й можливість піднятися глобальною владно-силовою ієрархією, підвищивши свій статус у міжнародних відносинах. На сьогодні, національна держава залишається головним інструментом міжнародно-політичної конкуренції, а її занепад чи втрата є ознакою цілковитої поразки в цій конкуренції. Проте конкуренція відбувається не лише між державами, але й між різними типами соціальних інститутів. Інакше кажучи, держава стала ключовим, в структуротворчому сенсі, елементом міжнародних відносин внаслідок тривалої, і навіть перманентної, конкуренції з іншими формами соціальної організації людства.

Від кінця XVIII ст. світ і міжнародні відносини вступили до нової історичної епохи, в якій одну з ключових ролей відіграє націоналізм. Націоналізм глобально поширився і утвердився. Погляд на сучасні суспільства неминуче включатиме (більшою або меншою мірою) елемент націоналізму. Національний рух, що призводить до виникнення нації, має при своїх витках дві основні передумови – спільну етнічну культуру та інститут державності, який або вже існує, або ж його належить здобути і збудувати. Оскільки держава відіграє ключову роль в націоналістичному рухові, то очевидними є наслідки для міжнародних відносин, адже націоналізм в процесі самореалізації неминуче порушуватиме інтереси вже існуючих держав та їх системи загалом. Тому доцільно запровадити категорію «еластичності» системи міжнародних відносин, яка виражатиме

спроможність відповідної системи міжнародних відносин вмістити, тобто інтегрувати, більшу чи меншу кількість нових незалежних держав. В разі неспроможності системи міжнародних відносин залучати та інтегрувати нові незалежні держави відбувається або радикальна перебудова цієї системи, або навіть поява нової – історично наступної.

Нація постає етносом, що досяг рівних з іншими етносами/націями культурних, політичних, економічних та юридичних прав у рамках власної державності. Тому й національний суверенітет передусім визначається як беззастережне й виняткове право нації на створення держави. В сучасних міжнародних відносинах нація є першим суб'єктом державотворення. Після заснування національної держави національний суверенітет трансформується й продовжує своє існування у формах суверенітету національної держави та національної ідентичності, яка є основою національної політичної культури. Власне феномен «національної держави» став результатом поєднання міждержавної природи міжнародної політики і націоналізму як однієї з провідних сил Сучасності. Інакше кажучи, націоналізм, увійшовши до міждержавних за своєю природою міжнародних відносин, витворив зазначений феномен.

Концепція «кризи національної держави», як і всі інші ідеї щодо архаїчності й відмирання національного та державного суверенітету, є породженням двох основних причин: умовного враження й гегемоністської пропаганди. Перше склалося внаслідок дії трьох властивостей сучасної системи міжнародних відносин: кількості держав, поляризації (вкрай нерівномірного розподілу владно – силових ресурсів), високого ступеня інтегрованості й взаємозалежності.

До сьогодні, жодна історична система міжнародних відносин не містила в собі такої кількості суверенних національних держав, не була настільки вертикально поляризованою в сенсі нерівномірного розподілу владно – силових ресурсів (економічного багатства, політичної і військової могутності, культурного впливу), а також не мала такого високого ступеню інтегрованості й взаємозалежності. Більша частина сучасних держав є лише формально суверенними, а насправді це або слабкі й залежні держави, або навіть такі, що зазнали краху. Тому деградація й безсилля цих держав видається загальною кризою інституту державності. Ситуація в сучасних міжнародних відносинах подібна до ситуації суспільств, в яких олігархічна верхівка домінує над зубожілою, залежною, безсилою більшістю населення, котре однак не позбавлене формальних прав та організаційних форм. Тому й може скластися враження, що ці права й форми відмирають або просто не потрібні.

Взаємозалежність, як елемент і наслідок інтеграції, також буває різною. В сучасному світі переважає взаємозалежність асиметрична, яка насправді є залежністю для більшості націй світу та їх національних держав. Асиметрична взаємозалежність – джерело влади для тих, хто домінує в міжнародних відносинах, а також «шлях до рабства» (чи, навіть, «форма рабства») для об'єктів домінування. Національна держава

залишається головним інструментом вирівнювання такої асиметрії хай і ціною пониження ступеня інтегрованості до світової спільноти.

Взаємозалежність не може вважатися «абсолютним благом», втілення якого призведе до зникнення всіх «вічних проблем» світової політики (зокрема, воєн). Неминуча асиметрія взаємозалежних міжнародних відносин спричиняє до нових конфліктів, породжених прагненням або її позбутися, або поглибити. Асиметрична взаємозалежність постає новітньою формою (чи відповідником) нерівномірного розподілу владно – силових ресурсів, який характеризував всі системи й форми міжнародних відносин.

Міжнародна політика є змагальною за визначенням. Тому завжди будуть ті, хто зазнали поразки й ті, хто перемогли, а розподіл сил на міжнародній арені завжди буде нерівномірним. Зрозуміло, що держави, які обіймають нижчі шаблі глобальної владно – силової ієрархії неминуче вважатимуться кризовими і визначатимуться як джерело криз міжнародних. Натомість для держав, які обіймають вершину глобальної владно – силової ієрархії і міцніють та процвітають, одним з найзручніших способів здійснювати свою гегемонію є переконувати (пропагандистськими засобами) решту країн світу в тому, що кризи зазнає інститут національної держави загалом. Гегемонія, на відміну від домінування, містить в собі важливу ідеологічну складову. Гегемон не просто переважає всіх інших за владно – силовими показниками, але й «думає за цих інших», постаючи свого роду «володарем дум». Тож ідея «кризи національної держави» може вважатися елементом гегемоністської пропаганди – ідеєю, що пропагандистськи навіюється залежним, слабким, недієздатним державам напівпериферії та периферії (а таких більшість).

Внаслідок спрямованої на компрометацію інституту національної державності пропаганди з країн світ – системного ядра та процесів політико – культурної дифузії, решта світу позбавляється чи не єдиного інструменту вирівнювання глобальної владно – силової ієрархії – національної держави. Тому слід мати на увазі, що пропагандистська критика зазначеного інституту має на меті не стільки заміну його якимись альтернативними (переважно наднаціональними) формами організації міжнародних відносин, скільки деморалізацію, ослаблення, узалежнення, і без того слабких, національних держав напівпериферії та периферії. Епоха тоталітаризму, яка ще остаточно не відійшла в минуле і повсякчас нагадує про себе через сироби лібералізму глобально поширитись і утвердитись, застерігає від недооцінки факторів пропагандистського навіювання. Наш – постоталітарний і постбіполярний – світ є витвором не лише об'єктивних соціальних сил, але й результатом втілення ідей та образів. Тому тим, хто нині пророкує неминуче відмирання інституту національної держави під дією непереможних сил глобалізації слід поставити запитання: «Куди поділись всі ті нездоланні сили, котрі ще зовсім недавно невідворотно вели прогресивну частину людства до комунізму?»

Впродовж останніх двох сотень років національний суверенітет – як явище, цінність та категорія – увійшов і став частиною міжнародних відносин. В результаті взаємодії націоналізму зі змагальними й міждержавними за своєю природою міжнародними відносинами сформувався національний суверенітет, котрий може тлумачитися як право нації на державність, а отже й право (і можливість) взяти участь в цих відносинах. Національний суверенітет якісно відрізняється від народного суверенітету й суверенітету державного.

Суверенітет народу полягає у винятковому праві вибору власного політичного ладу. Причому цей вибір не обов'язково повинен бути на користь демократії. Інакше кажучи, якщо громадяни оберуть якийсь інший політичний устрій – це їх виняткове право. В світі націй, народ, витлумачений як загальне об'єднання громадян, засновує політичний устрій, а не національну державу. Останню започатковує й створює нація. Таким чином, носієм народного суверенітету є загальне об'єднання громадян, а не національна спільнота.

Суверенітет держави полягає у винятковому праві цього інституту на здійснення влади в рамках відповідної адміністративної території та виняткове право представляти відповідну собі політичну спільноту (у випадку національної держави й спільнота національна) на міжнародній арені. Державна суверенність не є абсолютною. У загальнополітичному вимірі, суверенітет національної держави обмежений національним політичним суспільством, яке вповноважує державу здійснювати її функції і відповідно має право збільшити або зменшити обсяг цих функцій; надає більший або менший обсяг ресурсів для зовнішньополітичної діяльності; нарешті, на підставі національного суверенітету, може перезаснувати державу. У міжнародно – політичному вимірі, суверенітет національної держави обмежений: по – перше, національною могутністю цієї держави, тобто обсягом владно – силових ресурсів у її розпорядженні; по – друге, системою міжнародних відносин, яка може вмістити обмежену кількість держав (різні системи – різну кількість), здійснюючи системну селекцію та даючи можливість реалізувати національний суверенітет лише певній кількості націй; по – третє, іншими державами, тобто їх суверенітетом та національною могутністю.

Національний суверенітет може тлумачитися як виняткове право нації на створення власної держави. Він є правом нації, котра постає носієм національного суверенітету. Після своєї реалізації національний суверенітет трансформується в суверенітет національної держави та національну ідентичність як основу національної політичної культури. Смертельна загроза національній державі чи її втрата знову актуалізує питання державницького вибору нації, створюючи політичні умови для реалізації (повторної) національного суверенітету, а отже й для перезаснування національної держави та переутвердження національної ідентичності й національної політичної культури. Актуалізація проблематики національного суверенітету є показником повернення нації

у додержавний стан. Однак перебування в цьому стані, з огляду на жорстко змагальний характер міжнародних відносин, не може тривати занадто довго.

Всі три різновиди суверенітету, хоча й породженні однією історичною епохою, не перебувають у цілковитій гармонії, а доволі часто суперечать один одному. Так, демократизація національного суспільства ускладнюється, а іноді унеможливується цінностями певної нації, що можуть мати авторитарний характер. Тож суперечність між народним і національним суверенітетами є цілком можливою. Подібно й суверенітет національної держави може суперечити національному суверенітету. Таке трапляється тоді, коли національна держава припиняє бути власне національною, перетворюючись або на причину національного занепаду, або на політичний інструмент у руках зовнішніх сил. Боротьба проти псевдонаціональної держави може вважатися формою реалізації національного суверенітету.

Міжнародне середовище є джерелом більшості загроз державності. Донині, держави занепадали й гинули здебільшого внаслідок військових поразок, а власне війни спричиняли найрадикальніші владно – силові реконфігурації у світовій політиці. Тому й першою турботою будь – якої держави (в тому числі національної) є власна безпека. Безпекова політика національної держави спрямована до самозбереження [5, 184, 187]. Зберегти себе в міжнародній політиці значить: зберегти політичну незалежність держави (передусім від інших держав); зберегти спроможність до автономної зовнішньої політики; зберегти націю як носія національного суверенітету, здатного до відтворення власної держави; зберегти право громадян обирати власний політичний устрій. Таким чином, принаймні у світовій політиці, суверенітет держави послугує захисту суверенітету нації й суверенітету народу.

Сучасна система міжнародних відносин характеризується високим рівнем інтеграції та взаємозалежності, що неминуче проектується у сферу міжнародно – безпекових відносин. Інакше кажучи, інтеграція передбачає відповідні форми гарантування безпеки. Стверджується, що серед цих форм переважають колективно – безпекові, оскільки за умов інтеграції та взаємозалежності інтереси міжнародної безпеки пріоритетніші від інтересів безпеки національної. Проте, на сьогодні (за окремими екстравагантними винятками) ще жодна країна не відмовилась від власних збройних сил, а учасниками систем колективної безпеки залишаються саме національні держави. Тому, в разі виникнення загрози суверенітету національної держави і суверенітету нації, вибір безперечно буде зроблено на користь національної безпеки.

До сьогодні, ще жоден національно – державний утвір не зрікся своєї незалежності на користь наднаціональної колективно – безпекової спільноти. Хоча й така ситуація стане цілком можливою тоді, коли сили глобального чи регіонального колективізму переважать сили колективізму національного. Однак, на сьогодні існує замало доказів на користь того, що

ці часи принаймні наближаються. Врешті – решт, утворені волею національних держав системи «колективної безпеки» цією ж волею можуть припинити своє існування. Підставою для такого припинення слід вважати неспроможність зазначеної системи захистити національні інтереси держав – учасниць, або ж тиск з боку великодержавних учасниць.

Захист національних інтересів може здійснюватися й через багатосторонні форми, однак право вирішувати наскільки ефективні ці форми залишається за національними державами й впливає з їх суверенітету. Систему «колективної безпеки» не слід вважати панaceaю від усіх безпекових проблем, оскільки досконалих систем безпеки просто не існує — будь – хто може зазнати поразки у війнах та конфліктах, бути ураженим кризовими явищами, стати жертвою агресії чи внутрішньої дезінтеграції. В історичному сенсі, існуючі системи «колективної безпеки» ще не були апробовані та не довели свою дієздатність у випадках реальних військових викликів. Крім того, міждержавна конкуренція не припиняється і в рамках цих систем, які доволі часто послугують засобом домінування й контролю для країн – членів, що переважають решту учасників за параметрами національної могутності.

Система «колективної безпеки» ніколи не функціонуватиме ефективно, оскільки: складно чітко розокремити жертву і агресора; не кожна агресія є злочинною і не завжди заслуговує на засудження та колективну відсіч; країна може мати істотні культурні, історичні, ідеологічні зв'язки з державою, котра перебуває поза межами системи «колективної безпеки», що значно ускладнює дії проти неї в рамках «колективної відповіді»; дві чи більше держав – членів системи «колективної безпеки» можуть мати традиційно ворожі відносини, що ускладнює (чи навіть унеможлиблює) їх спроможність до спільних та узгоджених дій; важко розподілити відповідальність та ресурсні внески між країнами-учасницями; складно заздалегідь планувати колективні дії та миттєво й автоматично їх здійснювати; спільні зусилля всіх учасників системи «колективної безпеки» можуть легко трансформувати локальний конфлікт в міжнародний (регіональний чи навіть глобальний); порушується принцип державного суверенітету та спроможність держави діяти згідно зі своїми національними інтересами; кожна країна (позаяк йдеться про війну й жертви) неминуче сумніватиметься в тому, що решта союзників швидко та ефективно прийдуть їй на допомогу [6, 31 – 32].

Єдиною альтернативою національним державам можуть вважатися регіональні інтеграційні об'єднання. Проте і в цьому випадку можна говорити лише про квазіальтернативи, адже на сьогодні винятково Євросоюз може вважатися порівняно довершеним та історично перспективним регіональним інтеграційним об'єднанням, яке функціонує на засадах наднаціональності. Однак, навіть це об'єднання в своїй основі містить національні держави. Причому, розташування сил між ними мало чим відрізняється від попередньої (доінтеграційної) історичної доби. Якоюсь мірою Євросоюз може вважатися регіональною сферою

домінування, створеною великими європейськими державами аби компенсувати втрату домінуючих позицій в масштабах світу, а також новітньою історичною формою класичної (Вестфальської) «Європи політичної».

Незалежними, в безпековому сенсі, слід вважати лише такі національні державу й суспільство, які, залишаючись поза системами «колективної безпеки», здатні, опираючись винятково на «структури самодостатності», здійснювати військову стратегію «оборони за всіма азимутами»; протистояти будь – якій агресії; завдати агресору відчутної (стримуючої) шкоди. Таким чином, оборонна достатність співвідноситься зі структурною самодостатністю суспільства. В інтеграційному сенсі, незалежними можуть вважатися лише такі національні держава й суспільство, які, опираючись на «структури самодостатності», спроможні тривалий час залишатися осторонь глобальної нормативно – інституційної мережі та основних наднаціональних інститутів, а також осторонь інтеграційних процесів та інтеграційних об'єднань, тобто спроможні до розумної автаркії, стратегічної витримки, поміркованої деглобалізації.

«Структури самодостатності» постають першою і головною опорою незалежності нової національної держави напівпериферії. Вони мають безпосередній стосунок до національної безпеки та обороноздатності країни. Система національних збройних сил (разом з усією інфраструктурою і, передусім, ВПК) становить ключовий елемент «структур самодостатності». До них також належить решта систем життєзабезпечення суспільства – система охорони здоров'я; система освіти й науки; система адміністрування; життєво – важливі технологічні цикли та виробництва – замкнені й «герметизовані»; нарешті, так само замкнена й «герметизована», ресурсна база (в тому числі, енергетична), що живить «структури самодостатності». Ключове значення систем життєзабезпечення і, загалом, «структур самодостатності» для виживання національних держави та суспільства цілком виправдовує їх одержавлення і майже виключає приватизацію, котра, в разі поширення на «структури самодостатності», просто «зламає хребет» суспільству, призведе до його залежності від зовнішніх сил, а, згодом, до периферизації в міжнародному суспільстві.

Національні держави, виникнувши внаслідок реалізації національного суверенітету, все ще переважають в сучасних міжнародних відносинах. Вони перемогли й витіснили з міжнародної арени архаїчні авторитарні монархії й імперії XIX ст. та пережили ідеологічні й класові держави XX ст. Можливо, XXI ст. якраз і буде століттям національних держав. Націоналізм все ще залишається трансформуючою і живильною силою глобального масштабу, а міжнародні відносини у своєму структурному осерді – це все ще міждержавні відносини. Національна держава, попри всі «глобально – глобалізаційні» зміни, залишається головним інституційним засобом мобілізації суспільних ресурсів, влади, лояльності. Інших (історично апробованих) соціальних механізмів, рівно

потужних і рівно ефективних національній державі, просто не існує чи ще не створено. Національна держава є і «останнім притулком», і надійною «нішею» сучасної людини політичної, водночас ураженої та захопленої виром глобалізації. Остання (як і регіоналізація, колективна безпека та інші форми світової пан – інтеграційної тенденції) є лише історичним проектом, котрий може і не здійснитися, або ж здійснитися не у тих формах, що їх вимріяли занадто послідовні інтернаціоналісти – глобалісти.

У разі провалу глобалізаційного історичного проекту, людство неминуче повертатиметься до власних національних держав, «ховаючись» від наслідків цього провалу. Через те важливим історичним завданням є збереження ефективних державницьких механізмів задля гарантування захищеності в майбутньому, тобто збереження (вже сьогодні) шляхів історичного відступу до національно – державних політичних «ніш». Слід також враховувати ефективність національної держави як інструменту перетворення і навіть вдосконалення Сучасності. Зазначена інституція цілком спроможна нейтралізувати негативні аспекти глобалізації.

Глобалізація – це передусім історичний проект, який може й не здійснитися. Натомість нація та національна держава є усталеними й апробованими формами соціального існування та організації. Вони настільки укорінені в суспільній практиці, що їх зникнення з історії й політики призведе до катастрофічних наслідків. Врешті – решт, якщо національна держава має відійти в минуле, то чому саме зараз, а не у вихорі двох світових воєн? Вона вже пережила всі ті інституційні альтернативи, які змогло запропонувати минуле революційне століття – колоніальні імперії, ідеологічні наддержави, класові диктатури.

В разі подібних до глобалізації світових трансформаційних процесів ілюзій завжди більше, ніж реальних структурних наслідків [7, 214 – 217, 222, 223]. Минуле століття було часом глобальних революційних змін, однак їх результати вочевидь обманули надії революціонерів тих часів. Принаймні, світ не змінився настільки, аби говорити про «завершення історії». Так само й глобалізація може виявитися більше породженням творчої уяви та ідеологічних маніпуляцій, ніж фактором реальних суспільних зрушень світового масштабу. Інакше кажучи, глобалізаційна риторика може багаторазово перевершити структурні наслідки глобалізаційних процесів. Крім того, глобалізація містить суттєву ідеологічну складову, що дає підстави, принаймні частково, вважати її «світовою революцією» лібералів, яка здійснюється з євроатлантичного світ-системного ядра.

Безглуздо й небезпечно ігнорувати глобальні соціальні зміни, однак захоплюватися ними не менш загрозливо. Якою б масштабною не була трансформація міжнародних відносин, реалістична і твереза зовнішня політика більше покладається на природну логіку соціальної еволюції, гнучку дипломатію й потужні збройні сили, ніж на ідеологічне нав'ювання чи пропагандистську риторіку. Реаліст рівновіддалений ретрограду й утопісту. Він однаково утримується як від звеличення майбутнього, так і від

захопленості минулим. Реалістичний підхід до світових справ передбачає збереження й вдосконалення традиційних інституцій та максимально дбайливе культивування «паростків майбутнього». Тому потрібен чималий історичний час, аби інтегрувати до усталених форм суспільного буття всі ті новації, що їх принесли з собою глобалізаційні процеси. Причому, значна частина цих новацій відкинеться селективною логікою соціальної еволюції.

Існують соціальні знання й соціальні інститути безцінного культурно – історичного значення. Вони становлять не лише спадок, але й дієвий досвід людства, слугуючи рецептами і засобами вирішення його «вічних» проблем – відповідями на базові потреби суспільного буття. Інститут державності є унікальним культурно – історичним витвором соціотворчого духу людини політичної. Тому не варто поспішати з пророкуваннями щодо його відмирання. Подібно й націоналізм зберігає свій перетворюючий потенціал, емоційно живлячи соціальну діяльність людини та організовуючи людські спільноти. Тож національна держава ще тривалий час ображатиме політичні почуття різноманітних утопістів, імперіалістів, снобів – космополітів.

У світовій політиці «все вже було». Державний суверенітет завжди обмежувався, оскаржувався, порушувався великими державами та їх альянсами, фінансово – економічними угрупованнями, релігійними та ідеологічними організаціями. Тому сучасне «розмивання» суверенітету національних держав під дією військово – технологічних, політико – ідеологічних, наднаціонально – інституційних і глобально – економічних факторів не є новиною для світової політики. Як і раніше, ерозії зазнає суверенітет слабких і недієздатних державних утворів.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Weber M. *Economy and Society : an outline of interpretive sociology*: [in 2 Vol.]: [transl.] / Max Weber; ed. by Guenther Roth and Claus Wittich. – Berkeley; London; Los Angeles: University of California Press Ltd., 1978. 2. Durkheim E. *Professional Ethics and Civic Morals : A new Preface by Bryan S. Turner / Emile Durkheim*; [trasl. by Cornelia Brookfield]. – 2nd ed. – London; N. Y.: Routledge, 1992. – 228 p. 3. Waltz K. *Theory of International Politics / Kenneth N. Waltz – 1 ed.* – N. Y.: McGraw – Hill Humanities, Inc., 1979. – 250 p. 4. Morgenthau H. J. *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace / Hans J. Morgenthau.* – Fifth Edition, revised. – N. Y.: Alfred A. Knopf, 1978. – XXVII, 650 [4] p. – Bibliogr.: p. 591 – 611. 5. Mearsheimer J. J. *Power and Fear in Great Power Politics / John J. Mearsheimer // One Hundred Year Commemoration to the Life of Hans Morgenthau (1904 – 2004) / Ed. by G.O. Mazur.* – N. Y. : Semenenko Foundation, 2004. – P. 184 – 196. 6. Mearsheimer J. J. *The False Promise of International Institutions / John J. Mearsheimer // International Security.* – Winter 1994/1995. – Vol. 19. – No. 3. – P. 5–49. 7. Mearsheimer J. J. *Disorder Restored / John J. Mearsheimer // Rethinking America's Security: Beyond Cold War to New World Order / Eds. By Graham Allison and Gregory Treverton.* – N. Y. : Norton, 1992. – P. 213 – 237.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ: АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ

У статті розглянуто проблему суверенітету у відносинах України та ЄС. Проаналізовано особливості взаємодії національного суверенітету України та її євроінтеграційного курсу.

Ключові слова: національний суверенітет, євроінтеграція України, відносини України та ЄС, обмеження державного суверенітету в умовах інтеграції до ЄС.

В статье рассмотрено проблему суверенитета в отношениях Украины и ЕС. Проанализированы особенности взаимодействия национального суверенитета Украины и ее евроинтеграционного курса.

Ключевые слова: национальный суверенитет, евроинтеграция Украины, отношения Украины и ЕС, ограничение государственного суверенитета в условиях интеграции в ЕС.

In the article the problem of sovereignty in relations between Ukraine and EU was examined. The specialties of interaction of national sovereignty and its course of European integration were analyzed.

Keywords: national sovereignty, European integration of Ukraine, relations of Ukraine and EU, limitation of national sovereignty in the conditions of integration into EU.

Проблема пошуку свого місця в світі й до сьогодні є однією з найважливіших у міжнародній політиці України. Саме тому тема європейської інтеграції української держави викликає посилений інтерес як з боку простих громадян, так і наукової спільноти.

Орієнтир на входження до Європейського Союзу в українському суспільстві не викликає заперечення, адже це не стільки політичне волевиявлення, скільки усвідомлене прагнення кожного громадянина до більш якісного життя, безпеки та збереження особливої національної ідентичності в умовах глобалізованого суспільства XXI століття.

Стратегічний курс на входження у європейський простір визначений історією українського народу, відтак співробітництво з ЄС – важлива складова стратегії подальшого розвитку України, направленої на адаптацію і прийняття українською державою і її громадянами стрімких змін, що відбуваються у сучасному світі, та досягнення високих соціальних стандартів життя [10].

Серед праць, присвячених досліджуваному питанню, в першу чергу увагу слід звернути на ті, що безпосередньо присвячені проблематиці збереження національного суверенітету в умовах глобалізації.

Це національні доповіді НАН України «Національний суверенітет України в умовах глобалізації» [4], у якій зокрема розглядається

суверенність України під зовнішнім впливом, та «Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015» [5], колективна монографія фахівців Національного інституту стратегічних досліджень «Європейський проект та Україна» [2], аналітичні записки Б. О. Парахонського та Г. М. Яворської «Стратегічне партнерство України» [6] та «Проблема обмеження державного суверенітету в умовах інтеграції України до ЄС», у якій йдеться про перспективи реалізації національного суверенітету у нових міжнародних умовах [12].

Заслужують на увагу також праця авторського колективу Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України «Європейська інтеграція України: Політико – правові проблеми», [3], присвячена практичній реалізації ідеї європейської інтеграції України, колективні монографії Інституту європейських досліджень НАН України «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього» [9], у якій здійснено узагальнююче дослідження українських європерспектив, а також «Україна в Європі: контекст міжнародних відносин» [8], яка з'ясовує місце і роль України в системі європейських відносин IX – XXI ст.

У цілому слід відмітити, що для українські дослідники проблем інтеграції України у міжнародні політичні і економічні об'єднання перевага віддається власне євроінтеграції як такій, що становить мінімальну загрозу збереженню національного суверенітету української держави.

Таким чином, вибір європейського вектору інтеграції для України виглядає цілком очевидним. Майже третина зовнішньої торгівлі на сьогодні припадає на країни ЄС. Можна припустити, що в подальшому ця частка буде зростати.

Одночасно з економічним співробітництвом і торгівлю поглиблюється співпраця у сферах культури і освіти, дедалі більше громадян України здобувають освіту та працюють у країнах Європи. Створення зони вільної торгівлі, яке є предметом напруженої праці українських дипломатів та уряду, відкриє абсолютно новий етап у наших відносинах.

У зв'язку з безпосереднім наближенням кордонів Євросоюзу до України виникає неминуча потреба в узгоджених та скоординованих діях сторін щодо подолання спільних загроз (нелегальна міграція, транскордонна злочинність, тероризм, торгівля людьми та наркотиками).

З огляду на проголошений євроінтеграційний курс ЄС становить один з найпоказовіших і найактуальніших для України сучасних прикладів політичної та економічної інтеграції. Набуваючи членства у цьому інтеграційному утворенні, держави стикаються з питанням делегування тих або інших власних повноважень на користь Союзу в цілому [2, 117].

Таким чином, при реалізації Україною своїх європейських амбіцій слід мати на увазі важливе практичне протиріччя – дотримання збереження балансу між передачею об'єднанню частини суверенних прав держави та національними інтересами. Говорячи загально, серйозні переваги для

політико – економічного та суспільного розвитку держави, які пропонуються ЄС своїм членам, повинні узгоджуватися із потенціальними ризиками, які об'єднання створить для державного суверенітету та національних інтересів.

Незважаючи на можливі ризики, перспектива членства в ЄС є оптимальною та відповідає законним очікуванням для багатьох сусідніх держав Центральної та Східної Європи, а також Середземномор'я, особливо якщо зважити на безперечний успіх політичної та соціально – економічної моделі об'єднаної Європи. Ключовими для держав – членів ЄС користуються є переваги Внутрішнього ринку ЄС, що базується на чотирьох ринкових свободах – свободі руху товарів, осіб, послуг та капіталу, в межах якого діє принцип вільної, неспотвореної адміністративними чи політичним тиском, конкуренції.

Одночасно глибока економічна та політична інтеграція всередині ЄС інтеграція мала своїм наслідком підвищення активності об'єднання у сфері забезпечення високого рівня безпеки своїх громадян, їх належного правового захисту (незалежно від того, на території якої з держав – членів громадянин ЄС знаходиться), що є важливими передумовами забезпечення в рамках ЄС єдиного для всіх громадян простору свободи, безпеки та юстиції.

Разом з тим кожен наступний етап поглиблення європейських інтеграційних процесів (що відбувається на основі внесення змін в установчі договори ЄС Маастрихтським, Амстердамським, Ніщцьким та Лісабонським договорами) потребує досягнення згоди держав – членів (з огляду на збільшення кількості його членів такої єдності не завжди можливо досягнути) у питаннях, які дедалі більше стосуються суверенних прав держав.

У зв'язку з цим слід звернути увагу також і на те, що проблема державного суверенітету в рамках ЄС вирішується так, що країни – члени «об'єднують» (pool) деякі важливі аспекти своїх суверенних прав при прийнятті рішень у процесі міжнародного співробітництва. Одночасно країни – члени ЄС юридично залишаються суверенними державами, які добровільно, за власним вибором «об'єднали свої суверенітети для того, щоб збільшити свою потужність та вплив у світі, якого жодна з країн-членів не могла б досягти наодинці» [12].

Що ж стосується відносин між Україною та ЄС, то в них проблема суверенітету набуває специфічних ознак через особливий характер стосунків, що визначаються чинними двосторонніми документами. Якщо поглянути на розвиток відносин між Україною та Європейським Союзом, можна переконатися в тому, що фактор національного суверенітету України в них свідомо обмежується. Це частково відбувається через добровільне виконання українською державою ряду зобов'язань, таких як: одностороннє скасування візового режиму для громадян країн ЄС, адаптація українського законодавства до багатьох сегментів консолідованого європейського, укладення угод про співпрацю в галузі

безпеки тощо. Водночас українська сторона багато в чому дотримується вимог, висунутих зі сторони Євросоюзу, серед яких: проведення конституційної реформи, ухвалення чи корекція законодавства про вибори, державні закупівлі, реформи в енергетичній сфері тощо.

Розширення моніторингу внутрішніх процесів в Україні з боку ЄС закріплено в ряді двосторонніх документів та пов'язаних з ними угод. На дотримання й виконання зобов'язань за численними міжнародними договорами направлений і Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (2411 – 17 від 01.07.10), у якому, зокрема, вказується, що зовнішня політика української держави ґрунтується на сумлінному виконанні взятих на себе міжнародних зобов'язань, а також пріоритеті загальноєвропейських норм і принципів міжнародного права перед нормами і принципами національного права [3, пп. 3 ст. 2].

Відповідно до цих принципів Україною надано можливість Європейській комісії за демократію через право («Венеціанській комісії») моніторити та аналізувати національні проекти законодавчих актів. Аналогічні можливості надано Парламентській Асамблеї Ради Європи, яка приділяє пильну увагу виборчому законодавству України, дотриманню прав людини, судочинству тощо [4, 15].

В ухваленому сторонами документі під назвою «Порядок денний асоціації Україна – ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію» (2009 р.) [7] міститься низка положень, які визначають внутрішньополітичні процеси в Україні як сферу, що підлягає реформуванню на засадах підготовки України до політичної асоціації та економічної інтеграції з ЄС шляхом застосування «спільних прав і зобов'язань». Документ «Порядок денний асоціації Україна – ЄС» був схвалений Радою з питань співробітництва Україна – ЄС 23 листопада 2009 р. шляхом обміну відповідними нотами та набув чинності з 24 листопада 2009 р.

Цілком очевидно, що сама по собі постановка питання про орієнтацію на вступ до ЄС та характер зобов'язань української сторони в контексті постановки питання про членство в Європейському Союзі чи можливо навіть у руслі підготовки до набуття членства, у практичному вимірі вимагає більшого, ніж просто тривалого процесу адаптації до тих норм і положень, які містяться в актах міжнародного та європейського права, у тому числі ряду регулюючих актів та прямих директив Європейської Комісії.

Здійснюючи кроки у руслі євроінтеграції з позиції збереження та гарантування національного суверенітету, зовнішня політика української держави має зважати на те, що для забезпечення переходу до сталого розвитку Україна у XXI столітті має використовувати, в першу чергу, досвід стабільних європейських демократій, зокрема в питанні ефективної модернізації національної економіки.

Докладаючи зусиль для розвитку збалансованих взаємовідносин між усіма провідними учасниками у сфері європейської безпеки, сприяючи

поліпшенню відносин між Євросоюзом та Російською Федерацією, мирному вирішенню локальних конфліктів, Україна посилює свій євроінтеграційний потенціал, не втрачаючи при цьому жодних ознак, притаманних національному суверенітету.

Для реалізації поставлених цілей необхідні консолідовані зусилля політичних еліт України та всього українського суспільства. Це стосується як вміння захищати державні інтереси саме України, а не її сусідів, так і прагнення забезпечити Україні достойну роль у міжнародному поділі праці. Необхідно повсякденно покращувати імідж України в світі, здійснюючи реформи, а не лише говорячи про них, курс на вдосконалення законодавства та демократизацію українського суспільства.

Разом з тим важливо припинити ставити формування зовнішньополітичних орієнтацій у залежність від інтеграціоністської міфології, тобто уявлень про те, що входження до будь – яких наднаціональних об'єднань (ЄС, ЄП або НАТО) здатне вирішити всі проблеми України. Основою розбудови реалістичної, прагматичної зовнішньополітичної стратегії України має стати відмова від утримання, інтеграціоністських міфів, від входження до нових імперій [5, 48].

Під таким кутом зору, який передбачає збереження й зміцнення національного суверенітету України, її відносини з Європейським Союзом виглядають наступним чином.

По – перше, слід зважати на те, що статус української держави у відносинах з ЄС побудований на свідомому частковому зреченні частини повноважень і прерогатив, притаманних державному суверенітету. З огляду на постійне декларування українською владою, політиками і дипломатами курсу на європейську інтеграцію, починаючи з 1991 р., цей вибір виглядає як свідоме самообмеження. При цьому ступінь обумовлених зобов'язань та поступок з боку України на користь ЄС не повною мірою усвідомлюється не тільки українським суспільством, але й структурами виконавчої влади і представниками політичних сил.

Відносини між Україною і Європейським Союзом можна умовно поділити на ті, що стосуються: питань і аспектів, які мають увійти до тексту Угоди про асоціацію, підписання якої до кінця 2012 р. анонсується представниками української сторони, та передбачених в «Порядку денному асоціації Україна – ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію» [7], а також тих положень угоди про асоціацію, які ще залишаться нез'ясованими (наприклад, питання створення зони вільної торгівлі Україна – ЄС). Це що стосується тих сфер, у яких Україна має зобов'язання перед ЄС, які відображені у чинних двосторонніх угодах і домовленостях між сторонами. Крім цього існують проблеми та нюанси, які не відображені юридично, згідно з якими Україна не має прямих зобов'язань перед ЄС, а її політика не повинна обов'язково узгоджуватися чи контролюватися об'єднанням.

Не зважаючи на те, що передбачені сфери та пріоритети діалогу між Україною та ЄС значно обмежують можливості автономного

позиціонування офіційного Києва, підконтрольний статус України не варто перебільшувати. Підставами для цього можуть слугувати положення про «спільне оцінювання» розвитку відносин, яке було свого часу запропоновано українською стороною для виконання Плану дій Україна – ЄС (2005 – 2008 рр.). Слід також особливо зважати, що сьогодні провідним принципом новітнього устрою стає принцип взаємозалежності, який нині переходить до практичної площини міжнародної політики і стає підставою для політичних рішень [11, 73]. Таким чином, необхідно чіткіше розрізняти суб'єктивні підходи європейських політиків та принципів положення, які є ультимативними з точки зору функціонування політичних інститутів, державних структур, принципів прозорості та антикорупційної практики.

Відзначимо також, що в стосунках Україна – ЄС завжди була присутня деяка маніпулятивна складова. В цілому вона має відношення до того, що окремі політики мають змогу і використовують доступні інструменти для доведення свої точки зору до європейських партнерів. З метою захисту прерогатив та функцій, притаманних національному суверенітету, важливо активізувати внутрішньополітичну дискусію про шляхи й напрямки демократичного розвитку України, одночасно визначивши пріоритетними такі напрямки, як забезпечення прав людини і громадянина, ефективність влади та її прозорість, подолання корупції.

В якості методу зближення з ЄС українська сторона обрала для себе «транзитологічний підхід», відповідно до якого Україна прагне розширити співпрацю з ЄС та бере на себе все зростаючі зобов'язання щодо відповідності цілям, цінностям і стандартам ЄС. Оскільки з боку ЄС не надається визнання перспективи членства для України, такий вибір орієнтації з українського боку вважається добровільним. Іншими словами, якщо українська сторона не буде діяти відповідно до принципів та регуляторних норм ЄС, вона не матиме європейської перспективи, попри те, що вона для України офіційно не визнається і зараз. Так само, згода на моніторинг з боку ЄС та розширення контролю за українською внутрішньою політикою розширюється разом із наданням технічної допомоги з боку Європейської Комісії. В разі порушення вимог та регуляторних умов ЄС така допомога припиняється або скасовується.

Орієнтуючись на одержання перспективи членства в ЄС та закріплення такої перспективи в майбутній Угоді про асоціацію, потрібно уникати надмірного акцентування на цьому. Можемо прогнозувати, що зміна тактики на певному етапі має посилити позиції України в торзі з ЄС по економічно важливих питаннях, зокрема щодо створення зони вільної торгівлі, що є принципово важливим у визначенні зовнішньополітичного курсу. Попри певне обмеження економічного суверенітету держави, формування спільного з ЄС ринку є стратегічною метою України. Її створення передбачає реалізацію чотирьох свобод у рамках спільного економічного простору – вільного руху товарів, послуг, капіталу та робочої сили, що сприятиме подоланню нетарифних обмежень

у торгівлі, розвитку сфери послуг, наближенню до європейських правил у сфері конкуренції, корпоративного управління і ринкового регулювання, створенню умов для залучення інвестицій [10].

Що ж стосується потенційної можливості висунення України претензій конституційно – правового та політичного характеру, то в такому випадку українській державі слід активніше включитися до політичних та правових дискусій, у тому числі питання демократії, в тих представницьких органах та міжнародних організаціях, у яких вона представлена – Рада Європи, ОБСЄ та їхні парламентські асамблеї. Варто розробити, коригувати й застосовувати систему позитивної аргументації, здатної забезпечити переваги української сторони в спірних питаннях, пов'язаних з конкуренцією енерготранспортних маршрутів, критикою окремих напрямків внутрішньої політики, питаннями розширення статусу російської мови, тенденціями еволюції політичного режиму тощо.

І, врешті – решт, враховуючи традиційну чутливість більшості європейців до питань безпеки, необхідно приділяти більше уваги тому факту, що в багатьох моментах Україна була і залишається ключовою ланкою європейської безпеки. Фактор суверенітету України повинен завжди підкріплюватися й супроводжуватися висловленням у бік ЄС публічних запевнень з боку Києва у готовності до максимально широкого співробітництва в сфері зовнішньої політики та політики безпеки.

Таким чином, уміння відстоювати національні інтереси – економічні, культурні, мовні, релігійно – церковні та інші, ефективні перетворення в державі і її наближення до європейських стандартів на практиці може надати Україні реальну перспективу входження до ЄС, максимально поєднуючи інтеграційні переваги і можливості з реальним збереженням і розширенням суверенних прав української держави.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбатенко В.П. та ін. Європейська інтеграція України: політико – правові проблеми / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України / В.П. Горбатенко (ред.). – К.: Юридична думка, 2005. – 329 с. 2. Європейський проект та Україна: монографія / А. В. Єрмолаєв, Б. О. Парахонський, Г.М. Яворська, О. О. Резнікова [та ін.]. – К.: НІСД, 2012. – 192 с. 3. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (2411 – 17 від 01.07.10). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>. 4. Національний суверенітет України в умовах глобалізації: Національна доповідь. – К.: Парламентське вид – во, 2011. – 112 с. 5. Новий курс: реформи в Україні. 2010 – 2015. Національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с. 6. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. «Стратегічне партнерство України». Аналітична записка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/600/> 7. «Порядок денний асоціації Україна – ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію» (набуття чинності – 23.11.2009 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_990 8. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / За редакцією доктора історичних наук, професора А.І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2011. – 632 с. 9. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За редакцією доктора історичних наук, професора А.І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2009. – 544 с. 10. Україна – ЄС – НАТО: міфи та реальність [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

www.dt.ua/1000/1550/67491. 11. Яворська Г. М. Відносини Україна – ЄС у новому геополітичному контексті // Стратегічна панорама. – 2009. - № 2. – С. 72 – 77. 12. Яворська Г.М. Проблема обмеження державного суверенітету в умовах інтеграції України до ЄС. Аналітична записка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/376/>

УДК 327.7:330.526.34

Мартинов А. Ю.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ: МІЖ ФЕДЕРАЛІЗМОМ І РЕГІОНАЛЬНИМ САМОВИЗНАЧЕННЯМ

У статті проаналізовані ціннісні аспекти взаємодії між концептом федералізму і регіоналізму на рівні Європейського Союзу. Показано вплив на цей процес актуальної договірної бази ЄС. Висвітлено вплив світової фінансово – економічної кризи на динаміку співвідношення між федеральними та регіональними тенденціями в країнах Євросоюзу.

Ключові слова: Європейський Союз, Маастрихтський договір, федералізм, регіоналізм, соціальні цінності.

В статье проанализированы ценностные аспекты взаимодействия концептов федерализма и регионализма на уровне Европейского Союза. Показано влияние на этот процесс актуальной договорной базы ЕС. Рассмотрено влияние мирового финансово – экономического кризиса на динамику соотношения между федеральными и региональными тенденциями в странах Европейского Союза.

Ключевые слова: Европейский Союз, Маастрихтский договор, федерализм, регионализм, социальные ценности.

The paper analyzes the Value aspects of interaction concepts of federalism and regionalism in the European Union. Shows the effect on the process relevant contractual framework EU. The influence of the global financial crisis on the dynamics of the relationship between the federal and regional trends in the European Union.

Keywords: European Union, the Maastricht Treaty, federalism, regionalism, social Values.

Поняття соціальної цінності не є юридичним і не може бути піддане правовому тлумаченню. Але з історичної точки зору цінності залишаються головною складовою смислотворення та функціонування як національних держав, так і наднаціональних владних структур. Новітня європейська історія багата на приклади непростої взаємодії між цінностями, на яких ґрунтуються федералізм і регіоналізм. Доба модерну принесла цінності, легітимізовані Французькою революцією, свобода, рівність, братерство. Фактично саме вони складають основу федеративних концепцій. Натомість

їм протистоять традиційні цінності, такі як родина, нація, вільна праця. Різні цінності роз'єднують людей і вносять дискомфорт у їхнє соціальне самопочуття.

Перша світова війна зруйнувала цінності та світогляд дев'ятого століття. Нульові роки двадцятого століття знову ставлять під сумнів цінності століття дев'ятого. Однак концепції федералізму і національного суверенітету залишаються інтегральними цінностями, які формують актуальний порядок денний європейської політики, яка й досі намагається зробити континент безпечним для демократії. Ключовим проблемним питанням залишається спроможність до життєздатності багатонаціональних федеративних демократій та децентралізованих владних структур.

Світ товарно – грошових відносин втратив гарантії стабільних, неспростованих законів. Втрачається ціннісна основа, яка досі задавала суспільно значимі зразки для моделей поведінки. У зв'язку з цим доречно пригадати слова англійського письменника Г. Честертона, який писав: «Не в тім річ, що люди не можуть знайти рішення, – річ у тім, що вони зазвичай не можуть побачити проблему» [3, 4].

Традиційно Євросоюз сприймається як стабільний осередок матеріальних благ, високого соціального статусу, соціального оптимізму і справедливості, духовного і фізичного комфорту. Однак при цьому, як правило, забувають про факт відсутності сталої залежності між суб'єктивним благополуччям та змінами економічних умов життєдіяльності. Досі європейські оптимісти подають європейську інтеграцію як єдину ефективну відповідь на виклики глобалізації, натомість європейські песимісти зазначають, що федеративна Європа буде надто централізованою, негнучкою та марнотратною. Ще за результатами Першої світової війни «європейський націоналізм ніс у собі сім'я власної трансформації з пан'європейської ідеології на джерело суперечок та суперництва, яке кінцем кінцем підірвало увесь сенс спільної ліберальної європейської свідомості» [2, 62].

На другому плані політичного дискурсу залишається нерівномірність розвитку як окремих країн ЄС, так і всередині більшості з них. Нагадаємо, що ще за часів античності вперше була сформульована опозиція «центру» і «периферії», де центр включав семантику домінуючого суб'єкта, а периферія ототожнювалася з вторинністю, другорядністю. Інколи периферію як своєрідного «Іншого» треба було приборкувати або відтіснити на околиці цивілізації, як, наприклад, циклопа Поліфема. За нових часів Реформація, Просвітництво, Французька революція були «ключовими історичними подіями для реалізації принципу суб'єктивності, – пише Ю. Габермас, – декларація прав людини, Кодекс Наполеона втілили в життя принцип свободи волі як субстанціональної основи держави...» [6, 17].

Саме під цим кутом зору можна розглядати Європейський Союз, який є не стільки генератором європейського миру, скільки його

результатом. Євросоюз сформувався як унікальний конгломерат демократичних суверенів. Це не федерація і не договір колективної безпеки. Але і не класична національна держава й головне – не імперія з метрополією в центрі. Це експериментальна форма інтеграції на основі миру як норми, а не війни [4, 5]. Натомість імперія, як правило, є централізованою мілітаризованою державою, володіння якої є конгломератом національних територій підкорених народів. Євросоюз є соціальним інститутом, який реалізує колективні дії, ґрунтовані на демократичному схваленні та згоді щодо їхнього прийняття. Утім, популярними є твердження про дефіцит демократії у процесі прийняття рішень в Євросоюзі, особливо у форматі 27 держав – членів [5, 37].

Натомість політичні інститути США нагромадили досвід практик обмеження автономії держави суспільством та забезпечення конкуренції між гілками влади, що становить передумову ефективного функціонування механізму стримувань і рівноваги. Шарль де Голль застерігав від копіювання американського досвіду Європою, адже у США «федерація була створена з нічого, на цілком новій території; послідовними хвилями колоністів, позбавлених коренів» [2, 62, 344]. Зрозуміло, що багатовікова європейська історія такої розкоші не надає.

Головним символом успіху європейської інтеграції став створений у 2002 р. Монетарний союз, завдяки чому було введено у готівковий обіг спільну європейську грошову одиницю – євро. Однак, учасниками фінансового союзу стали країни з різними рівнями економічного розвитку та суспільного багатства. Іншим потужним випробуванням для євро стало розширення Європейського Союзу, що вкотре довело слухність соціального правила: чим менш однорідним є соціальний інститут, тим меншою є ймовірність того, що його представники матимуть спільну свідомість, або ефективно діятимуть разом. Незважаючи на слабкості управління, ЄС лишається важливою силою регуляції капіталу в умовах настання трьох глобальних криз: фінансової, екологічної та кризи безпеки.

Поки що крах старих соціальних структур нагромадження капіталу і різкий перехід на початку 1990 – х років до нового режиму фінансового нагромадження, за правилами якого гроші інтенсивніше роблять гроші, задовольняє інтереси фінансової олігархії, зашкоджуючи розвитку реального сектору економіки. Внаслідок експорту робочих місць у країни з низькою вартістю робочої сили навіть за умов масового безробіття в країнах «центру» капіталістичної економіки з'являється феномен «працюючих бідних» і маргіналізації.

За цих історичних умов шенгенський простір дає можливість шляхом виключення позбавлятися деяких суперечностей і негараздів, якими могли б «заразитися» більш розвинені суспільства від своїх невдах сусідів. У такій інтерпретації євросоюзівський кордон виконує функції соціального санітарного кордону. Влада переміщується зі сфери держави й формальних структур у царину безпосередніх суспільних відносин. Бюрократія з віддаленої периферії виробничих відносин переміщується у їхній центр, а

конкуренція набуває дискусивно-правового вигляду, ототожнюючись із пошуком найліпшого морально – правового, або словесно – ораторського виправдання певних дій. Причому, політика має демонструвати здатність долати будь – які перешкоди, дружити з ким завгодно, зраджувати будь – кого, аби це було на користь його виборцям.

Президент Франції Шарль де Голль після підписання 27 березня 1957 р. Римського договору про створення Європейського економічного співтовариства поставив sacramентальне питання, якою повинна бути новозбудована Європа. Він пропонував створити «Європу націй». Альтернативний проект презентував інший француз, Жан Монне, який віддавав перевагу ідеї «Сполучених штатів Європи» як своєрідної федерації західноєвропейських держав.

Маастрихтський договір спробував поєднати федеративні ознаки у функціонуванні спільних структур ЄС із «суверенною» міжурядовою співпрацею [1, 75]. Соціальна політика залишилася сферою відповідальності національних урядів. Так були об'єднані різні політичні сфери з різними ступенями інтеграції.

Водночас Маастрихтський договір посприяв чіткішій нормативно-правовій концептуалізації ідеї субсидиарності як універсального інструменту розв'язання колізій між різними рівнями влади в Євросоюзі. Проблеми в ідеалі мають вирішуватися на рівні, де вони виникають. Амстердамський договір 2 жовтня 1997 р. збільшив повноваження Євросоюзу у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки, а також співпраці поліції та судів у кримінальних справах. Договір Ніцци, який набув чинності 1 лютого 2003 р., закріпив процедуру одностайного ухвалення рішень і право будь – якої держави – члена накладати вето на рішення в окремих сферах торговельної, фінансової та соціальної політики.

Але й «маастрихтське» бачення взаємодії між федералізмом і регіоналізмом піддається критиці з боку тих європейських політиків, які захищають національну ідентичність та орієнтуються на національні, а не на наднаціональні цінності так званої «постнаціональної демократії». У англо – американській правовій системі принцип верховенства права означає, насамперед, верховенство природних прав людини. У романо – германській системі права верховенство права є по суті верховенством закону, встановленого державою і над людьми, і над самою державою.

Визначальними факторами, що вплинули на цю дискусію стали запровадження з 1 липня 2002 р. у готівковий обіг спільної європейської грошової одиниці та досі найбільше в історії європейської інтеграції розширення ЄС, яке відбулося 1 травня 2004 р. На хвилі оптимізму європейські еліти приступили до розробки проекту першої спільної Конституції ЄС. Цей документ було урочисто підписано 29 жовтня 2004 р. Але на референдумі у Франції та Нідерландах у травні – червні 2005 р. цей документ було відхилено.

На заміну йому у грудні 2007 р. прийшов Лісабонський договір реформ. Але вже восени 2008 р. світова економічна криза особливо

загострила протиріччя між прихильниками ідеї наднаціональної демократії та національного суверенітету, а також між ідеологами «централізованого федералізму», або децентралізації владних структур і наділення громадянського суспільства максимальними повноваженнями. Тім, відсутність дієвого загальноєвропейського громадянського суспільства зробила реалізацію цієї ідеї проблемною.

Європейський Союз не виграв від приєднання до нього економічно слабких країн. Реалізувався прогноз зниження рівня життя не лише в країні, яка вступила до ЄС, а й у Євросоюзі загалом. Спростовуються уявлення про високий рівень життя для всіх груп населення, у тому числі й емігрантів.

Фінансові проблеми, які переживає економіка Європейського Союзу, знову актуалізували ці дебати. Досить синхронно пошважилися прихильники регіоналізму у багатьох країнах Євросоюзу. Цей процес відбувається навіть у відносно стабільній Німеччині, де баварські традиціоналісти дедалі жорсткіше критикують нинішнього лідера Християнсько – соціального союзу Хорста Зесхофера, який цілком підтримує європейський курс бундесканцлера Ангели Меркель. Але, звичайно, найбільшої популярності у проблемних країнах зони євро набувають ідеї посилення регіоналізму, який прихильники уніонізму називають сепаратизмом.

14 жовтня 2012 р. лідер фламандських націоналістів Барт де Вевер був обраний мером Антверпену. Прихильники єдності Бельгії розглядали це як ще один крок до розколу країни. Прем'єр – міністр Каталонії Артур Мас висловився на користь незалежності Каталонії від Мадрида. Ця іспанська провінція є найбільш економічно розвиненою й не хоче, аби проблеми іспанської економіки вирішувалися за рахунок схуднення каталонських гаманців. Натомість, Прем'єр – міністр Іспанії Маріано Рахой назвав ці прагнення регіональним егоїзмом та закликав до загальнонаціональної солідарності. Перший міністр Каталонії Артур Мас, виступаючи 7 листопада 2012 р. перед Європейським парламентом, рішуче підтвердив намір провести референдум щодо незалежності, навіть незважаючи на пряму заборону, яка унормована іспанською конституцією. Він також закликав Євросоюз бути готовим прийняти Каталонію, Фландрію, Шотландію [8, 5]. Неспокійною є політична обстановка на Корсиці. За два роки має відбутися референдум щодо незалежності Шотландії. В Італії також активізувалися прихильники створення на більш розвиненій півночі країни «Республіки Паданія».

На зазначені тенденції звернули увагу й за межами нинішнього Європейського Союзу. Зокрема, президент Сербії, яка наразі має статус кандидата на вступ до Євросоюзу, Томіслав Ніколіч звинуватив європейських політиків у подвійних стандартах. Адже вони проти сепаратизму у себе вдома, але за «самовизначення» албанців. Приводом до такої реакції президента Сербії стало скасування міжнародного контролю за незалежністю Косово. Тому Белград вкотре наголосив, що не вважає

сербське визнання незалежності Косово запорукою остаточного вступу до Євросоюзу, адже, на відміну від Німеччини, Великої Британії, Франції та Італії, які чотири роки тому визнали незалежність Косово, Іспанія, Словаччина, Кіпр, Греція, Румунія досі цього не зробили. Національні бюрократії сподіваються скористатися кризовими умовами, аби зберегти залишки свого суверенітету від зазіхань європейської транснаціональної бюрократії.

Велика Британія висловила протидію збільшення бюджетних асигнувань до спільного бюджету Євросоюзу на період 2014 – 2020 рр. [7, 1]. Чиновники Євросоюзу, спираючись на федеративні підходи, підготували пропозиції щодо бюджетних програм Євросоюзу на 2014 – 2020 роки. Зазначений проект передбачав збільшення внесків держав-членів Євросоюзу до спільного бюджету, статті витрат якого мають забезпечити досягнення стратегічної мети подолання фінансово-економічної кризи. Зокрема, проект бюджетних витрат пропонує збільшення фінансування спільних європейських проектів у галузі інвестицій в інновації, лібералізацію ринку праці, відкриття нових ринків для європейських виробників. Також проект бюджетного розпису зафіксував потребу посилення європейської солідарності у зовнішньополітичному та оборонному вимірах. Крім того, проект бюджету обумовлює фіксацію норм жорсткої фінансової дисципліни, яка передбачена фіскальним пактом зони євро. Тож за такими ознаками цей проект визначається як бюджет «федеральної» Європи. Внаслідок цього сам проект викликав гостру політичну критику від опонентів ідеї «централізації» Євросоюзу.

Опонентів цієї ідеї очолює британський прем'єр – міністр Девід Кемерон, який висловився проти збільшення англійських внесків до спільного бюджету Євросоюзу на 2014 – 2020 рр. Нагадаємо, що за часів прем'єра – міністра Маргарет Тетчер, Велика Британія домоглася для себе зменшення внеску до спільного бюджету ЄС. Відтоді ця проблема залишається ключовою для зовнішньополітичних дебатів у Британії. Ускладнення дебатів щодо британської європейської політики загрожують внутрішньополітичною кризою та постановкою питання про вихід Британії із Євросоюзу. Зазначений референдум вже понад двадцять років відкладається через побоювання різких кроків. Але «час істини» може настати досить швидко. Принаймні антиєвропейська бюджетна заява прем'єра – міністра Девіда Кемерона вже стала приводом для винесення на публіку коаліційних розбіжностей із ліберальними демократами. Лідер ліберальних демократів Нік Клегг вже висловив невдоволення заявою Кемерона. На думку Клегга, якщо Британія хоче залишатися членом впливового клубу під назвою «Європейський Союз», вона повинна у повному обсязі сплачувати членські внески. Принаймні так традиційно ведуть себе британські джентльмени у закритих клубах. Аналогічну критичну позицію щодо позиції консерваторів зайняли шотландські націоналісти. У свою чергу Д. Кемерон запевнив, що зважаючи на

«блискучу ізоляцію» Великої Британії від зони євро, все одно потрібно буде приймати спеціальне рішення щодо британського внеску до бюджету Євросоюзу. Однак політичні лідери Євросоюзу стурбовані тим, що британський демарш може стати поганим прикладом для інших країн Євросоюзу. Адже бундесканцлер Ангела Меркель та французький президент Франсуа Олланд, від погодженості позицій яких залежить ефективність процесу виведення зони євро із кризи, ніяк не можуть досягнути домовленості щодо погодженої фінансової політики. Німців дратує, що французи знову хочуть вирішувати спільні проблеми за їхній рахунок. У відповідь французи зазначають, що Меркель не хотіла входити у 2013 рік – рік виборів бундестагу з новими податками. Але особливо німецька відмова від «фінансової дієти» дратує греків, замордованих вимогами бюджетних скорочень.

Отже, конкуренцію європейських «федералістів» та «регіоналістів» не можна вважати вичерпаною. Навпаки, можна очікувати, що по мірі заглиблення фінансово – економічної кризи регіоналісти здобуватимуть дедалі більшу суспільно – політичну підтримку. Й не лише кінцевий, а навіть проміжний результат такої взаємодії наразі не визначений. Існує гіпотетична можливість трансформації Євросоюзу. У випадку поглиблення фіскальних проблем не можна виключати відокремлення від Євросоюзу 27 держав, членів «ядра» шістки країн – засновниць процесу інтеграції: ФРН, Франції, країн Бенілюксу, можливо, Італії. Однак, вірогідним є сценарій відокремлення від союзу через фінансову слабкість країн Південної Європи: Греції, Іспанії, Португалії. Не можна виключати й відтворення Скандинавського союзу. Натомість країни Центральної Європи можуть відтворити свій міждержавний союз, можливо, у ширшому форматі «Вишеградської групи». Саме цей союз може стати цікавим для України у середньо – терміновій перспективі.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гердеген М. Європейське право. – К.: К.І.С, 2008. – С. 75.
2. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 62, 344.
3. Костенко Н. Знання про смисли: методології глибини і поверхні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – № 11. – 2004. – С. 3 – 32.
4. Кустарев А. Євросоюз і мир. Чому ЕС заслужив Нобелевскую премию? // Новая газета. – №118. – 17 октября 2012. – С. 5.
5. Лейн Д. Громадянське суспільство у старих і нових державах – членах ЄС. Ідеологія, інституції та просування демократії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – №2. – С. 37 – 59.
6. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. – М.: «Весь Мир», 2003. – 416 с.
7. // Süddeutsche Zeitung. – 31. Oktober. – 2012. – S. 1.
8. // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 28. November. – 2012. – S. 5.

ДИЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ДЛЯ ІТАЛІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1996 – 2001 рр.)

У статті висвітлено особливості впливу на італійську державність європейської інтеграції в період «Другої Республіки». Здійснена спроба визначити політичні та економічні трансформації італійської держави, спричинених просуванням інтеграційних процесів, з'ясування наслідків таких трансформацій для позиціонування Італії в ЄС.

Ключові слова: Італія, ЄС, європейська інтеграція.

В статье рассматриваются особенности влияния на итальянскую государственность европейской интеграции во время «Второй Республики». Предпринята попытка определить политические и экономические трансформации итальянского государства, вызванных продвижением интеграционных процессов, выяснения последствий таких трансформаций для позиционирования Италии в ЕС.

Ключевые слова: Италия, ЕС, европейская интеграция.

This paper is presenting the view of how European Integration influenced on the Italian State during its Second Republic period. It was made an attempt to determine political and economic transformation of the Italian State caused by the European integration enhancement, its consequences for the Italy's position in the EU.

Keywords: Italy, European Union, European integration.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. вносить корективи та зміни в інтеграційні процеси Європейського Союзу, які стали базисом для системи міжнародних відносин в Європі. Із політикою поглиблення європейської інтеграції ЄС став прямо та опосередковано впливати на своїх держав-членів, зокрема через інструмент політичної інтеграції, що безпосередньо впливає на внутрішню та зовнішню політику національних держав.

Актуальність даної теми полягає у спробі оцінки значення та ролі впливу європейської інтеграції на Італійську Республіку наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Мета вивчення даного аспекту – намагання проаналізувати механізми взаємодії між європейською інтеграцією та національною політикою в Італійській Республіці; визначення політичних трансформацій італійської держави, спричинених просуванням інтеграційних процесів; з'ясування наслідків подібних трансформацій для позиціонування Італії в Європейському Союзі і встановлення їхнього значення для перебігу політичної інтеграції в Європі. Хронологічні рамки дослідження визначено періодом «Другої Республіки» - 1996 – 2001 рр., коли країною керував уряд-лівоцентристів ХІІІ скликання.

В науковій літературі вплив Європейського Союзу на національних акторів характеризується за допомогою двох підходів: 1) за допомогою традиційних засобів-інструментів (економічна інтеграція, «м'яке право» та інш.); 2) за допомогою підходу «європеїзації», що характеризує процеси, пов'язані із економічною та політичною динамікою та самих національних акторів [1, 82].

При розкритті теми використовуватиметься другий підхід, оскільки італійські науковці, що досліджували вплив ЄС на політику Італії, одностайно приходять до висновку, що не існує таких інституційних рамок чи політик, які б не підпадали під вплив «офіційного Брюсселю» [2, 126]. Було досліджено різні напрями політик в ЄС, включаючи ті, що становлять безпосередній інтерес для громадян (зовнішня та конституційна політика), а також ті, що стосуються структурних та соціальних змін (політика зайнятості, гендерна політика).

За основу береться визначення європеїзації – як поступове впровадження європейської політичної та економічної динаміки у національну політику [3, 2]. Італійський вчений К. Раделлі, спираючись на концептуальні положення Р. Ладреха, намагається поширити поняття європеїзації на процеси, внаслідок яких політична, соціальна та економічна динаміка ЄС має стати частиною свідомості, висловлювань, ідентичності окремих осіб, а також політичних структур та державної політики [3, 4]. Дослідник відмовляється розглядати європеїзацію як явище виключно конвергентного характеру, навпаки, він зазначає вірогідність зростання конкуренції між окремими суб'єктами.

Італійський науковець С. Пістоне вказує на п'ять факторів, що обумовлюють прихильність Італії до євроінтеграції: посилення міжнародного впливу Італії; стабілізація італійської економіки та повна її демократизація, модернізація усіх галузей економіки, вагомість італійської позиції у процесі прийняття рішень «офіційного Брюсселю», а також підтримка італійського суспільства курсу євроінтеграції [4, 179 – 182].

Історичне значення Італії в Європі та значення Європи для італійської політики сприяли утвердженню прагнення до об'єднання континенту в якості складового компоненту італійської ідентичності. Протягом досліджуваного періоду італійська політична еліта розуміла важливість підтримки проєвропейського курсу. В результаті цього на рівні владних кіл сформувався певний консенсус відносно необхідності просування європейської інтеграції і забезпечення ключових позицій своєї держави в цьому процесі. Італійський уряд на національному та регіональному рівнях було адміністративно реформовано для покращення діалогу з європейськими інституціями.

Крім того, цей процес сприяв появі нових політичних суб'єктів в країні. До 1996 р. Італію очолювала низка слабких урядів і це не дивно, що основною метою урядів М. Д'Амато, К. Чампі і Л. Діні було відновлення італійської економічної та фінансової системи, яка була підірвана як валютною кризою у 1992 року, так і невизначеністю щодо політичної

системи країни. У зв'язку з цим відданість Італії європейській інтеграції була життєво важливим фактором, оскільки майбутнє країни було тісно пов'язане з ЄС та його розвитком. Тому не дивно, що і К. Чампі, і Л. Діні сприймалися в Брюсселі як політики з сильними європейськими мандатами, а К. Чампі став особливо відомим прихильником інтеграції в Європі.

Беручи до уваги той факт, що внутрішній баланс Італійської Республіки був нестабільним, найбільш яскравим нововведенням політичного та економічного життя стала поява нової політичної сили «Форца Італія» та її лідера – медіа – магната С. Берлусконі [5, 94]. Створення першого уряду С. Берлусконі оцінювалось з певним занепокоєнням у Брюсселі та ще в декількох європейських столицях не лише за характер та цілі членів коаліції, а й за дуже слабку схильність до євроінтеграції. Це має деяке відношення до того, що С. Берлусконі призначив міністром закордонних справ А. Мартіно, який був заклятим скептиком ЄС і прихильником позиції Маргарет Тетчер щодо євроінтеграції.

Своє ставлення щодо Італії ЄС змінив разом із перемогою на виборах 1996 року лівоцентристської коаліції на чолі з Романо Проді. Схильність до ідеалів євроінтеграції була найважливішим об'єднуючим фактором в лівоцентристській коаліції, що складалась із колишніх лівих християнських демократів, комуністів та лібералів. Лівоцентристська коаліція змогла мобілізувати більшість італійської громадської думки за допомогою гасла «Італія повинна приєднатись до Європи». Цей період можна розглядати як кульмінацію італійської прихильності до Європи: європейський вибір став як міжнародним, так і внутрішнім питанням, а численна кількість італійців була переконана в тому, що Європа була зразком для Італії та в тому, що участь в процесі європейської інтеграції буде сприяти врегулюванню кризи.

У цьому контексті, необхідно визначити 1996 рік як такий, коли уряд Р. Проді зосередив свою політику на проєвропейських позиціях, наголошуючи на тому, що саме вона відіграє вирішальну роль у вступі Італії до євросони [6, 4]. Протягом 1996 – 2001 рр. усі прем'єр – міністри – Р. Проді, а М. Д'Алема та Дж. Амато – будуть прибічниками процесів європейської інтеграції та більш активної ролі Італії в цих процесах.

Однак, з іншого боку, в Італії інтеграція завжди розглядалась як зовнішній феномен, який має значення виключно для функціонування державних інститутів. У цьому зв'язку, необхідно зазначити, що італійські науковці визначають політику Італії як таку, якій, з одного боку, притаманна постійність, що виявляється у зовнішньополітичному курсі по відношенню до євроінтеграційного курсу, а з іншого – постійною змінністю. Це виявляється у постійній зміні правлячих партій (правоцентристи, лівоцентристи), що змінюють один одного, і, відповідно, зовнішньополітичні пріоритети Італії. Саме тому інтеграційний проєкт вдало використовується для виправдання невдалих внутрішніх реформ чи

непопулярних політичних рішень (пенсійна та медична реформи) заради збереження місця Італії у «серці Європи» [7, 97].

Змінність правлячих партій пояснюється курсом політичних реформ 1993р., які Італія здійснила після довготривалого протистояння політичних партій (християнських демократів та комуністів). Відповідно до них передбачався перехід від традиційної до змішаної системи виборів, за якої три чверті парламентських місць розподілялися за результатами голосування за одномандатними округами, а решта – за традиційною системою голосування. Таким чином, наступне десятиліття ознаменувалося періодом «Другої Республіки», коли при владі опинилися то правоцентристи (1994 – 1996, 2001 – 2006), то лівоцентристи (1996 – 2001, 2006 – 2008).

Проте, на думку російської дослідниці Є. Матвєєвої, особливістю італійської партійної системи є висока фрагментарність політичних сил, але вже в межах двох найбільших коаліцій, які різняться інтересами, хоча можуть діяти спільно для «виживання» у новій виборчій системі [8, 14]. Так можна пояснити позицію лівоцентристів, які об'єднувалися з трьома комуністичними партіями для досягнення більшості в італійському парламенті [9, 270]. Це стало рушійним чинником змін у 1998 році, коли Партія комуністичного відродження відмовилася підтримувати уряд Р. Проді через суперечності у проекті бюджету на 1999 рік і кабінету Р. Проді довелося подати у відставку [9, 270].

Така специфіка політичних сил Італії вплинула на визначення позицій щодо євроінтеграційного курсу. Відповідно, лівоцентристи підтримували традиції європеїзму, а їх опоненти, полемізували щодо впливу Євросоюзу на економіку Італії, наполягаючи на рівнозначності європейського та атлантичного векторів.

Доцільно зазначити, що в Італії панував своєрідний дуалізм - широка підтримка європейських інституцій на італійському офіційному та слабка їх популярність на локальному рівнях. Це пояснюється слабкою міжвідомчою координацією, що притаманна італійським інституціям публічного адміністрування. Д. Хайн вважає, що італійські політики відмовляються вбачати протиріччя європейських інституцій основним інтересам Італійської Республіки. Відповідно, італійському уряду необхідно однаково правильно інтерпретувати рішення «офіційного Брюсселю» на усіх рівнях – національному, регіональному та локальному [10, 26]. Тому, усі держави – члени ЄС мали утворити спеціальні інституції, що допомогли б адаптувати національну політику до європейської. Такий наднаціональний вплив ЄС в Італії отримав назву «vincolo esterno» («зовнішній чинник») [11, 57].

Постудові приклади «правильного розуміння» кроків ЄС можемо побачити з приходом лівоцентристів до влади. Так, протягом правління уряду Р. Проді (1996 – 1998), було взято курс на проведення конкретних економічних реформ, які вимагалися від Італії у зв'язку із входженням у Європейський валютний союз (ЄВС). Проте, необхідно зазначити, що

окрім прямого тиску ЄВС держави – члени ЄС відчували також тиск від інших інституцій ЄС. Зокрема, через політику Європейського Центробанку країни еврозони не могли скористатися політикою обмінних курсів, як інструментом макроекономічного регулювання, і не могли встановлювати рівні валютних обмінних курсів.

Для успішного здійснення своїх проєктів, лівоцентристський уряд Італії розгорнув діяльність у двох напрямках: зовнішньому та внутрішньому. На зовнішньополітичній арені щодо ЄС італійські урядовці доклали чималі зусилля, щоб підтвердити готовність Італії до ЄВС, зокрема, продемонстрували відповідність критеріям (особливо, фіскальному критерію), а також розвиток внутрішнього макроекономічного регулювання.

На національному рівні більша частина змін стосувалася критеріїв, що сприяли змінам економічної політики, зокрема фіскальної та бюджетної, для відповідності Італії вступу до ЄВС. Таким чином, механізм ЄВС сприяв конкурентній боротьбі між національними економіками держав – членів, вимагаючи від них постійних змін та реформ для утримання конкурентної позиції в ЄС. В Італії такий вплив «зверху» призвів до позитивних структурних реформ економіки, зокрема у сфері пенсійного забезпечення та працевлаштування [12, 928].

Однак, уряд Р. Проді не зміг вчасно скоординувати свою політику щодо ЄС напередодні свого головування. Як результат цього, станом на 1996 рік Італія підтвердила свою неспроможність впливати на процес прийняття рішень у Європейському Союзі. У наукових колах Італії, це було сприйнято як своєрідний політичний провал, до якого призвели довготривала інституційна та організаційна слабкість італійського адміністрування європейських справ [13, 84]. За це Італію приєднали до низки країн так званих «fence – sitters» («ті, хто займають вичікувальну позицію») разом із Ірландією та Люксембургом [14, 206].

Наступний уряд лівоцентристів під керівництвом М. Д'Алема робить акцент на громадянському суспільстві, повторюючи ідеї британського прем'єра Т. Блера щодо об'єднання соціалістичних та ліберальних цінностей. Проте, внутрішньополітична ситуація в Італії і подальша фрагментарність політичних партій не дозволила М. Д'Алема сформувати стійку лівоцентристську коаліцію.

Європейський Союз продовжував диктувати свої умови і перед М. Д'Алема. Серед країн «великої четвірки» станом на кінець 1998 року, Італія мала найгірші показники економічного зростання і ВВП на душу населення. Тому, для підтримання конкурентного рівня країни, прем'єр – міністр продовжив розпочаті реформи Р. Проді, зокрема, це стосувалося ринкових та реформ з покращення соціального благополуччя населення. Проте, такі кроки не допомогли покращити економічну ситуацію в країні, яка перебувала практично в рецесії. Цікавим є те, що протягом 1996 – 2001 рр. Єврокомісія надавала державам – членам ЄС відповідні фонди для подолання кризових явищ та розвитку економіки в цілому. Італія

характеризувалася як країна, яка недоцільно використовувала ці кошти або відсоток використаних був надзвичайно низьким. Зокрема, за період 1994 – 1999 станом на 1996 рік було використано 15 % коштів, на 1997 – 38 %, а на 1998 – 55 %. Єврокомісія навіть робила заяви про доречність переведення цих коштів до фондів таких країн, як Ірландія та Іспанія, які їх потребували та могли правильно застосувати. Такі заяви були викликані занепокоєнням «офіційного Брюсселю» про зростання випадків шахрайських дій з боку використання бюджетних коштів ЄС Італією [15, 100 – 101].

В таких умовах в червні 1999 р. міністр фінансів Дж. Амато оприлюднив проект 4 – річного плану стимулювання економічного зростання в країні. Після відповідних перемовин із ЄС, уряд М. Д'Алема досягнув згоди про послаблення в рамках фінансового договору країн-учасниць «єврозони», отримавши право перевищувати 2% - вий ліміт від об'єму ВВП країни на щорічні державні позики. Проте, і цей крок не зміг допомогти. Відповідно, уряду ще довелося скоротити державні витрати через високу зовнішню державну заборгованість через ряд кроків: введення 35 – годинного робочого тижня, продовження програми приватизації та ін. [9, 28].

На зовнішньополітичній арені в цей час розгорнувся Косівський конфлікт з подальшим рішенням НАТО надіслати миротворчий контингент. Обидві партії італійського парламенту підтримали рішення уряду про участь у цій миротворчій операції. Визначаючи обмеженість своїх можливостей вплинути на хід подій та прагнувши зберегти взаємодію з партнерами Контактної групи – США та країнами ЄС, уряд М. Д'Алема намагався знайти оптимальне рішення косівської проблеми. Італія, що є частиною спільного з Косово Середземноморського регіону і, вважаючи себе його лідером, прагнула найшвидшої стабілізації ситуації. Тому, Італія підтримала разом із іншими західноєвропейськими державами – членами Контактної групи рішення про використання військової сили проти Югославії з метою впливу на сербську сторону. Проте, таке рішення довгий час полемізувалося як в італійському парламенті, так і італійськими ЗМІ [16, 8].

М. Д'Алема вдалося зберегти своє крісло протягом усього періоду Косівської кризи, проте він не зміг зупинити процес подальшої фрагментації лівоцентристської коаліції. Як результат, після відставки М. Д'Алема лівоцентристи погодили кандидатуру Дж. Амато, колишнього соціалістичного лідера. За своє короткострокове прем'єрство він встиг розкритикувати бюрократичність італійського державного апарату та розробити план його реформування, який не встиг втілити.

Проте, не зважаючи на такі внутрішньополітичні кроки, Італія продовжувала залишатися для європейців країною, що мала доволі суперечливу позицію щодо європеїзації тоді, коли це стосувалося імплементації положень ЄС національним урядом. Зокрема, така позиція Італії виявилася у неготовності привести у відповідність свою конституцію

положенням *acquis communautaire* на противагу Франції, Німеччині, Іспанії та Португалії, що привело б у відповідність національні конституції з питань європейського валютного союзу та громадянства ЄС [15, 99].

В 2001 році правоцентристська коаліція С. Берлусконі повернулася до влади. Така подія призвела до проблемного періоду відносин між Італією та ЄС, а також до змін у ставленні Італії до європейського будівництва. Офіційний Брюссель був занепокоєний поверненням С. Берлусконі і його заявами про необхідність посилення співпраці з Вашингтоном. Зважаючи на негативну реакцію високопосадовців ЄС, італійський прем'єр призначив міністром закордонних справ Ренато Руджеро, відомого та впливового дипломата, колишнього очільника Всесвітньої торгівельної організації. Він був відомий своїми проєвропейськими настроями і, таким чином, С. Берлусконі сподівався завоювати прихильність Брюсселю. Але за декілька місяців Р. Руджеро подав у відставку через серйозні відмінності у поглядах. Такий крок погіршив імідж Італії не тільки в Брюсселі, а й в інших європейських столицях. В Євросоюзі побоювалися, що офіційний Рим прагне блокувати процес розширення ЄС, а також здійснить остаточну зовнішньополітичну переорієнтацію на Вашингтон. Останній, але не менш важливий проамериканський вибір С. Берлусконі здійснив, коли схвалив участь Італії в операції США в Іраку.

Таким чином, можемо підсумувати, що Італійська Республіка продовжує підтримувати курс на подальшу «європеїзацію». Необхідність посилення наднаціональних інституцій управління визнається Італією та державами-членами ЄС. Слід зазначити і те, що завдяки не завжди правильному сприйняттю на усіх рівнях змісту рішень європейських інституцій, відбулося формування двоякого ставлення самих італійців до ЄС протягом досліджуваного періоду. Одним із чинників такого трактування Італією ЄС є надмірний тиск його інституцій на внутрішньополітичні рішення країни, зокрема Європейського Центробанку та самого ЄС. З іншого боку, уряд Італії, починаючи з 1990 – х, похитнув довіру ЄС через низку справ, пов'язаних із недоцільністю використання коштів Єврокомісії.

Все це свідчить про те, що саме брак належних трансформацій у політичному дискурсі Італії, а також відсутність політичної єдності становить головну перешкоду на шляху до адаптації Італії до нових реалій та викликів і на початку XXI ст.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Sbragia A. Italy Pays for Europe: Political Leadership, Political Choice, and Institutional Adaptation', in Maria Green Cowles, James Caporaso and Thomas Risse (eds), *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change*. – Cornell University Press, Ithaca, 2001. – pp. 79 – 96.
2. Sergio Fabbrini. *L'europizzazione dell'Italia: l'impatto dell'Unione Europea sulle istituzioni e le politiche italiane*, Laterza, Rome – Bari, 2003.
3. Ladrech R. *Europeanization and Political Parties: towards a Framework for Analysis* / R. Ladrech // Keele European Parties Research Unit (KEPRU). — Working Paper 7. — 16 p.

4. Pistone S. Italia e l'integrazione europea // L'Italia e Europa. – Roma, 1991. – pp.179 – 182.
5. Rossi, Salvatore (1998): La politica economica italiana 1968-1998. – Roma – Bari, Laterza, P. 94 – 97. 6. Romano S. Guida alla politica estera Italian. Da Badoglio a Berlusconi. – 2 ed. – Milano, 2002. – p.142. 7. Santoro C.M. Dove va la politica estera italiana? Cinque ipotesi su una media Potenza // Relazioni Internazionali. - No. 1, 1989. – P. 97. 8. Матвеева Е. Европейская интеграция в идеологии и стратегиях политических партий Италии (нач.1990 – х – 2006) Автореф. дисс. на соиск. научн. ст. канд. истор. наук: 07.00.03. – Улан – Удэ, 2008. – 23 с. 9. Ieraci G. Governments and Parties in Italy: Parliamentary Debates, Investiture Votes and Policy Positions (1994 – 2006). – Bristol: Troubador Publishing, 2008. – 134 p. 10. Hine D. European Policy – Making and the Machinery of Italian Government // South European Society and Politics. – No.5, 2000. – P.26. 11. Giuliani M. Europeanization and Italy: A Bottom – Up Process // South European Society and Politics. – Vol.5. – No.2, 2000. – Pp. 47 – 72. 12. Qualia L., Radaelli C. Italian Politics and the European Union: A Tale of Two Research Design // West European Politics. – Vol. 30. – No.4, Pp.924 – 934. 13. Bonvincini G. Italia senza Europa?: il costo della non partecipazione alle politiche dell'Unione Europea. – Milano: Fondazione Angelli, 1997. – 236 p. 14. Borzel T. Pace – Setting, Foot – Dragging and Fence – Siting: Member State Responses to Europeanization // Journal of Common Market Studies. – Vol. 40. – No.2. – Oxford: Blackwell Publishers, 2002. – Pp. 193 – 214. 15. Cananea G. Italy in The National Coordination of EU Policy. – N.Y.: Oxford University Press, 2000. – 268 p. 16. Konomi A. Rapporto dall'Albania: aspettando un nuovo «principe» // Limes in piu'. – 1997. – Juigno; Kosovo, la guerra delle tombe // Il Manifesto. – 1998. – 608.

УДК 94: 327 : 341.238(476+470+571)

Бессонова М. М.

СПАДЩИНА БІПОЛЯРНОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: АНТИАМЕРИКАНІЗМ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ (НА ПРИКЛАДІ БІЛУРОСІ ТА РОСІЇ)

Негативне ставлення до США, політики їх уряду та американського суспільства, яке спостерігається у пострадянських Білорусі та Росії, походить з часів біполярної конфронтації. Тим не менш, сучасний антиамериканізм має специфічні риси у кожній із згаданих країн, що обумовлено низкою внутрішніх та зовнішніх факторів.

Ключові слова: антиамериканізм, пострадянський простір, біполярний світ.

Негативное отношение к США, политике их правительства и американскому обществу, которое наблюдается в постсоветских Беларуси и России, берет свое начало еще в эпоху bipolarной конфронтации. Тем не менее, современный антиамериканизм имеет свои специфические черты в каждой из упомянутых стран, что обусловлено рядом внутренних и внешних факторов.

Ключевые слова: антиамериканизм, постсоветское пространство, bipolarный мир.

Negative attitudes towards the U.S., its policy and American society, which presents in post – Soviet Belarus and Russia, comes from the time of the bipolar confrontation. However, modern anti – Americanism has specific features in each of these countries, due to a number of internal and external factors.

Keywords: *anti – Americanism, post – Soviet space, bipolar world.*

Однією з визначальних рис епохи біполярного протистояння була ідеологічна конфронтація між двома блоками держав, очолюваними СРСР та США. Кожна з країн-лідерів окрім політичної, військової, технологічної перемоги над суперником жадала й ідеологічного домінування. І СРСР, і США позиціонували себе як демократичну країну, обвинувачуючи протилежну сторону у невідповідності ідеалам демократії та навішуючи всілякі ярлики. Однаковим для обох наддержав було те, що ідеологічне протистояння спрямовувалося не тільки «зовні» – на світову громадськість, своїх союзників та суперника, а й «всередину» – на власне населення.

Після завершення холодної війни ця складова міжнародних відносин мала б зникнути. Тим не менш, певні стереотипи часів біполярної конфронтації, сформовані ідеологічним протистоянням, та негативне ставлення до США та спадкоємиці СРСР – Росії, ми спостерігаємо і на початку XXI ст. Метою дослідження в рамках даної публікації є виявлення підґрунтя такого критичного ставлення до Сполучених Штатів у країнах колишнього СРСР на прикладі Білорусі та Росії.

Ця тема є важливою як у науковому, так і практичному вимірах. Її актуальність обумовлена тим, що переважна більшість дорослого населення означених країн це ті, чий світогляд та світобачення формувалося в умовах біполярного протистояння. Так, станом на 2011 р. ця вікова група (а це громадяни віком 35 років та старше) становила 56 % від загальної кількості населення Білорусі, 54,4 % – Росії [10]. Якщо визначити співвідношення цієї вікової категорії щодо тих, хто має право голосу, то покоління «холодної війни» і дотепер становить переважну більшість серед виборців: 70,5 % у Білорусі, 68,8 % у Російській федерації [10]. Таким чином, політичні погляди та світоглядна картина світу саме цього покоління є домінуючою у вказаних пострадянських суспільствах. Тому виявлення специфіки поглядів щодо США може становити важливу складову розуміння передумов та специфіки зовнішньополітичних пріоритетів та уподобань у цих країнах колишнього Радянського Союзу.

У рамках даної публікації під антиамериканізмом слід розуміти сукупність негативних та критичних поглядів на США у цілому, політику їх уряду та на американське суспільство, що спостерігаються у суспільно-політичній та громадській думці держав світу. Зауважимо, що комплексний аналіз антиамериканізму на пострадянському просторі має включати усі без винятку республіки колишнього СРСР, втім, у даній публікації здійснено спробу розглянути його специфіку на прикладі Білорусі та Росії.

Слід відзначити, що останнім часом проблематика антиамериканізму є доволі популярною. На початок XXI ст. вже проведено низку історичних, політичних, філософських, соціологічних та інших досліджень. Зростання цього феномену у сучасному світі привернуло увагу до нього аналітичних та дослідницьких центрів, які вивчають світову громадську думку з різних актуальних питань сьогодення. Це передусім було пов'язано з активізацією американської зовнішньої політики та військовим втручанням у такі країни як Афганістан та Ірак. Науковцями запропоновано класифікацію основних типів антиамериканізму, охарактеризовані причини його виникнення у різних регіонах світу, досліджені фактори, що впливають на його активізацію у той чи інший період. Такі роботи, як правило, ґрунтуються на великій кількості історичних та статистичних фактів – тим не менш – вони є переважно політологічними або соціологічними.

Не зважаючи на значну кількість досліджень у цій царині, вивчення антиамериканізму у країнах пострадянського простору поки не є достатнім. Найбільше робіт присвячено проявам цього феномену саме на прикладі Росії, що зумовлено її більшою вагою на міжнародній арені та виконанням ролі спадкоємиці СРСР. При цьому, наукових зарубіжних публікацій з цього питання здійснено більше, ніж власне російських. Так, треба відзначити роботи американських дослідників М. Баклі [16] В. Коннора [19], що вміщені у колективних монографіях, присвячених антиамериканізму.

Не зважаючи на всі позитивні сторони, які є у зарубіжних авторів, однією з вад їх досліджень є те, що деякі з них ґрунтуються на англійських публікаціях – роботах інших, переважно зарубіжних, вчених. Навіть цитування з російської преси наводяться за перекладом вибраних статей, вміщених у відомому у США виданні «Сучасний дайджест пострадянської преси» (Current Digest of Post – Soviet press). Але ж навіть ретельно відібрані та гарно перекладені на англійську мову статті з російської періодики не дають повної картини того, що відбувається у Росії чи інших країнах колишнього СРСР, та можливості об'єктивно оцінити присутність чи відсутність негативних поглядів щодо США на пострадянському просторі.

Окрім того, не завжди вдалою є класифікація регіонів, до яких відносять пострадянські країни при аналізі специфіки антиамериканських поглядів. Так, американський дослідник Гіокомо Чіозза, в рамках свого соціологічного дослідження при вивченні питання чи є антиамериканізм домінуючою позицією, з якої представники різних народів дивляться на США, виділив 5 основних регіонів, серед яких і «Східну Європу». До країн, на прикладі яких він аналізував специфіку східноєвропейського анти-американізму, автор зарахував Росію разом із Болгарією, Польщею, Словаччиною, Україною Чехією та Узбекистаном [18, 98]. Такий набір країн, що представляли Східну Європу на 2002 р. (дослідження базувалося на даних опитувань громадської думки саме цього року), виглядає не зовсім коректним, особливо віднесення Узбекистану до країн

східноєвропейського регіону. Окрім того, Польща та Чехія стали членами НАТО ще у 1999 р., Болгарія та Словаччина почали виконувати процедури щодо вступу у НАТО (а з 2004 р. – стали його членами). Тож, у дослідженні Г. Чіоззи категорія «Східна Європа» скоріше є відображенням поділу на Схід – Захід часів холодної війни, аніж відповідає реаліям початку XXI ст.

Окремо слід звернути увагу на публікації тих дослідників, які походять з країн колишнього СРСР та зараз живуть та працюють за кордоном. Серед таких робіт треба відмітити монографію «Російський анти – американізм: від Сталіна до Путіна» (Е. Ширяєв, В. Зубок, 2000 р.) [24]. Обидва автори отримали вищу освіту та ступінь кандидата наук в СРСР, потім емігрували до США та зараз є відомими дослідниками, які не поривають зв'язку з колишньою батьківщиною [24, 1]. Їх аналіз анти – американізму у Росії можна вважати найбільш фаховим та об'єктивним, бо він є комплексним (використовується міждисциплінарний підхід: психологія, соціологія та історія), базується на англomовних та російськомовних джерелах та наукових здобутках, а також на результатах «польових досліджень» [24, 3]. Останнім часом з'явилися й спільні російсько – американські дослідження [12].

Спеціальних наукових досліджень щодо проблематики антиамериканізму у Білорусі майже не існує. Наявними є переважно публіцистичні матеріали [1; 14]. Незначна увага до цієї теми може пояснюватися специфікою внутрішньополітичної ситуації у Білорусі, а також тим, що для цієї країни більш актуальними є відносини з Росією та країнами Європи.

Завершуючи короткий огляд тих публікацій, в яких порушено проблематику антиамериканізму на пострадянському просторі слід підкреслити, що на цю тему поки що здебільшого реагує не наукове, а публіцистичне середовище, яке оцінює переважно сучасний стан речей. У публіцистиці розгляд негативних поглядів щодо США у країнах пострадянського простору як правило є побіжним, антиамериканізм рідко становить об'єкт спеціального дослідження. Окрім того, у наявних наукових роботах вивчення антиамериканізму у пострадянських країнах робилося переважно з позицій соціології та психології, рідше – політології та історії. Тому можна констатувати недостатню вивченість цього явища як у вітчизняній, так і у зарубіжній історичній літературі.

Як відомо, радянська ідеологічна система ґрунтувалася на протиставленні соціалістичної та капіталістичної систем, зокрема на тезі про «боротьбу» за поширення соціалістичного способу життя в інших країнах. Однією зі складових радянської ідеології були негативні погляди та нещадна критика капіталістичних країн, та таких понять як «буржуазія», «капіталізм», «імперіалізм» та їх конкретно – історичних втілень тощо. Після Другої світової війни, з початком біполярного протистояння перше місце у засуджуючій риторичі посіли США, та найбільш суттєвою складовою радянської ідеології став антиамериканізм.

Критика внутрішньої політики Сполучених Штатів, соціальної несправедливості в американському суспільстві, імперіалістичного характеру їх зовнішньої політики були невід'ємною частиною радянських інтерпретацій як історії США, так і тогочасного стану міжнародних відносин. Окрім цього, антиамериканські погляди становили ідеологічне підґрунтя у системі освіти, наукових дослідженнях та інформаційній практиці на теренах всього Радянського Союзу. Саме такий антиамериканізм американський дослідник П. Холландер класифікує як «антикапіталізм» [20, 444], а його колеги П. Катценштейн та Р. Кеохан називають «радикальним антиамериканізмом», спрямованим не тільки на критику, а й послаблення, трансформацію чи руйнування політичних та економічних інституцій США [22, 33].

Втім, як відзначають Е. Ширяєв та В. Зубок, радянська офіційна пропаганда мала значний зворотний ефект, особливо на інтелектуалів (інтелігенцію – М. Б.) та освічену публіку [24, 1]. Тому можна погодитися із твердженням багатьох авторів: у роки біполярної конфронтації ставлення щодо США не було однозначним, а радянські лідери навіть інколи висловлювали своє захоплення досягненнями американців. Отже, існуючий у радянські часи антиамериканізм був націлений владою на критику лідера протилежного «табору», він визнавався як гідний суперник, перемога над яким була б почесною.

Налагодження більш тісної співпраці з США в останні роки існування Радянського Союзу мало наслідком зміну офіційної ідеологічної парадигми. «Нове політичне мислення» М. Горбачова, відхід від конфронтації, пошквалювання контактів не тільки між представниками еліти, а й на більш масовому рівні, сприяли послабленню негативного ставлення до США в офіційній пропаганді та у громадській думці. Із розпадом СРСР Білорусь та Росія, як і решта союзних республік, розпочали формування власної зовнішньої політики, що згодом відобразилося і на появі певних відмінностей у сприйнятті США та їх політики. Спробуємо виділити специфіку пострадянського антиамериканізму кожної з означених країн.

У своїй роботі, присвяченій російському антиамериканізму, Е. Ширяєв та В. Зубок виділяють три основні «фази» розвитку цього феномену [24, 2 – 3]. Перша фаза (часи існування СРСР) – «старий» антиамериканізм, який був результатом офіційної ідеології, коли увага радянського суспільства акцентувалася на змаганнях з США та неприйнятті усього «американського». Друга (кінець 1980 – х – перша половина 1990 – х рр.) – «медовий місяць», для якого було характерним зникнення «старого» антиамериканізму, послаблення негативних та прояви позитивних поглядів щодо США. Третя фаза (з кінця 1990 – х рр.) – «новий» антиамериканізм, поява якого була спричинена як низкою внутрішньополітичних та економічних факторів, так і станом російсько – американських відносин та міжнародним становищем. Хоча робота згаданих авторів доведена до виборів 2000 р., коли президентом Росії вперше став В. Путін, можна вважати, що остання фаза триває і дотепер.

Інші автори також відзначають першу половину 1990 – х рр. як період найбільш позитивного ставлення росіян до США та початок зростання антиамериканізму у Росії з кінця 1990 – х рр. [12].

Дослідники виділяють різноманітні причини, що вплинули на формування та посилення негативних настроїв щодо США у пострадянській Росії. Для «нового» антиамериканізму Б. Ширяєв та В. Зубок виділили наступні: тривала економічна депресія, та її результат – зневіра російської громадськості у макроекономічних рішеннях, приватній власності та ліберальній демократії; початок формування нової «російської ідентичності», що спровокувало посилення націоналізму, шовінізму, ксенофобії, ізоляціонізму та антизахідних настроїв; проблеми з побудовою нової демократичної форми держави у Росії [24, 4 – 4]. П. Холландер класифікує останні причини як ті, які формують такий підвид антиамериканізму як «націоналізм», який прийшов на зміну попередньому «антикапіталізму» [20, 444]. Деякі зарубіжні автори серед причин відмічають значну роль релігії. Так, у роботі В. Коннора саме православ'я названо одним з факторів, який обумовлює негативні погляди щодо США у посткомуністичній Росії [19, 217]. Тим не менш, в узагальненнях Г. Чіоззи, здійснених на підставі аналізу даних опитувань громадської думки Росії, ані «православ'я», ані «катоїзм» не вважаються тими факторами, що впливають на негативне сприйняття США у таких питаннях як «американська демократія», «популярна культура», «наука та технології», «війна з тероризмом» [18, 116]. Наприкінці 1990 – х рр. особливий вплив на формування «нового» антиамериканізму у Росії спричинили її зовнішні фактори: балканська криза та залучення до неї НАТО дали підстави оголосити США агресором та фактично повернутися до антиамериканської риторики часів біполярного протистояння.

У спільному російсько – американському проекті Лабораторії порівняльних соціальних досліджень на базі Вищої школи економіки (Санки – Петербург) були проаналізовані так звані «ситуативна» та «інструментальна» теорії антиамериканізму на прикладі Росії. Згідно першої, піднесення антиамериканізму відбувається внаслідок реакції на загострення російсько – американських відносин. Друга теорія пояснює зростання негативного ставлення до США як результат інформаційного впливу з боку російських еліт, які переслідують конкретні політичні цілі [12]. На підставі аналізу соціологічних та інших даних 1993 – 2009 рр. дослідники проекту прийшли до висновку, що саме друга теорія найкраще пояснює перехід російської громадської думки від сприйняття Сполучених Штатів як головного партнера та нового союзника до ставлення щодо США як держави, яка являє собою найбільшу загрозу для Росії.

Події останніх років, починаючи з проголошеного Б. Обамою під час його першого президентства «перезавантаження» відносин з Росією, скоріше свідчать про погіршення російсько – американських відносин та перехід російського антиамериканізму на «державний» рівень. У світовій пресі це навіть почали називати новою «холодною війною». Ілюстрацією

цього є обговорення низки різних законопроектів, спрямованих «проти» США та прийняття Державною Думою 21 грудня 2012 р. федерального закону № 272 (так званий «антисирітський закон»), який більшістю аналітиків визнано відповіддю на закон США № 112 – 208 від 14 грудня 2012 р. (так званий «список Магнітського»), що передбачав відмову у візах, а також фінансові санкції проти російських чиновників, яких вважають причетними до смерті юриста Сергія Магнітського. СІЗО та інших порушень прав людини. Картину загострення відносин доповнює конфліктна ситуація навколо нового посла США у Росії М. Макфола у 2012 р. та своєрідна інформаційна війна проти Сполучених Штатів не тільки у внутрішньоросійських ЗМІ, а й у російських медіа-проектах, спрямованих на міжнародну аудиторію («Russia Today», «Russia Beyond the Headlines»).

У Росії також можна простежити й штучне підірвання місцевого патріотизму через неприйняття Америки. За визначенням аналітиків, основою сучасного офіційного патріотизму у Росії стає саме антиамериканізм [8]. Специфікою країни є те, що негативна оцінка є наявною як у лівих, так і у правих сил. І, якщо праві демонструють «новий» антиамериканізм, то ліві здебільшого реанімують «старий».

Саме негативне ставлення щодо США російської громадськості, а не тільки державних діячів чи політиків, становить основну специфіку «нового» антиамериканізму у сучасній Росії. За визначенням і дослідників, і оглядачів – США перетворилися у своєрідного «цапа – відбувайла», на якого російська влада переносить свої помилки та невдачі [1; 24]. Наявність нового – старого «зовнішнього ворога», дозволяє «пояснити» хто саме є причиною внутрішніх проблем у Росії та дозволяє офіційній владі консолідувати суспільство навколо себе.

Однак, не зважаючи на зростання негативного ставлення до США, що спостерігається з кінця 1990 – х рр. антиамериканські настрої не є домінуючими серед росіян. Підтвердження цьому є цифри різноманітних соціологічних опитувань, проведених як російськими, так і зарубіжними дослідницькими центрами у 2002 – 2013 рр. Хоча їх результати і різняться між собою, тим не менш вони ілюструють загальну тенденцію: росіян, позитивно налаштованих щодо США більше ніж тих, хто ставиться до Америки негативно (дані 2012 – 2013 рр.: позитивно від 48 до 55 %, негативно від 30 до 39 %) [9; 23]. Однак, якщо опитування спрямовувалося у бік виявлення питань зовнішньої політики, то можна побачити й інші тенденції. Так, за останні 10 років кількість російських респондентів, які вважали, що Росія має зближуватися із США у своїй зовнішній політиці скоротилася вдвічі (березень 2003 р. – 24 %, квітень 2013 р. – 12 %). Також трохи збільшилася кількість тих, хто вважає, що Росія має «тримати більшу дистанцію у відносинах із США» (березень 2003 р. – 38 %, квітень 2013 р. – 43 %) [11]. А упродовж 2002 – 2012 рр. більше половини респондентів з Росії вважали, що США не рахуються з інтересами їх країни (мінімум – 61 % у 2010 р., максимум – 73 % у 2004 та 2005 рр.) [23].

Переважна більшість дослідників пов'язує це саме результатами державної інформаційної політики.

В цілому, основні причини, які сприяли активізації антиамериканізму у Росії – здебільшого внутрішнього походження. Спочатку він був викликаний невинними сподіваннями пересічних громадян та представників влади щодо допомоги та підтримки з боку США в період становлення нової російської держави, розчаруванням у демократії та результатах ринкових реформ. Окрім того, Сполучені Штати розглядалися як модель того устрою, який хотіли побачити втіленим у Росії. Але невдачі у перетвореннях спровокували трансформацію настроїв щодо США у Росії як серед еліти, так і серед мас, і антиамериканізм знов перетворився на один із інструментів державної політики.

Спробуємо виявити специфіку того історичного фону, на якому відбувалося формування білоруського антиамериканізму. По – перше, сприйняття США у Білорусі знаходиться під значним впливом взаємин з Росією. Із розпадом СРСР питання формування державних інститутів та власної зовнішньої політики для Білорусі як і інших республік відбувалося у контексті розриву спільного «минулого» з Росією та намагання стати самостійними гравцями на світовій арені, у пошуках свого місця у новій системі міжнародних відносин Білорусь у першу чергу мала визначитися щодо своїх взаємин з Росією, а вже потім з іншими державами. По – друге, негативні, нейтральні або позитивні оцінки США та їх політики певною мірою формуються у контексті впливу на Білорусь американсько-російських відносин, які для Сполучених Штатів є більш пріоритетними, ніж американсько – білоруські. По – третє, у Білорусі не спостерігалось великого розчарування у Сполучених Штатах, як це сталося у Росії, де радниками з економічних реформ на початку 1990 – х рр. були американські фахівці.

Так, білоруський публіцист В. Бобрович відзначає, що у його країні антиамериканізм почав використовуватися для заповнення «ідеологічного вакууму», що утворився після краху комунізму. А згодом, критика США та негативна оцінка їх зовнішньополітичної діяльності стала одним із важливих компонентів нової державної ідеології [1]. Автор висловлює думку про те, що білоруський антиамериканізм здебільшого насаджується «зверху» та є свідченням залишків радянської «великодержавності», які притаманні деяким представникам білоруської еліти. Серед усіх колишніх республік СРСР саме у Білорусі найдовше законсервувалися залишки радянської суспільно – політичної системи, що відбилося і на ставленні до США.

Дослідники характеризують білорусько – американські відносини як «проходні» з самого початку створення незалежної Білорусі. Як вже відзначалося, Білорусь ніколи не становила пріоритет для американських національних інтересів. Тим не менш, увага Вашингтону була прикута до Білорусі у зв'язку із відсутністю демократичних перетворень, переслідуваннями опозиції та незалежних медіа, непрозорістю при

проведенні виборів та референдумів. По суті, більшість оглядачів відзначає, що загострення відносин Білорусі із Заходом та США розпочалося фактично одразу після приходу до влади А. Лукашенка. В якості прикладів можна назвати кілька дипломатичних скандалів, пов'язаних з виселенням дипломатичних місій у Мінську у 1998 р., визнання країнами Європи та США нелегітимними результати проведених за ініціативою білоруського лідера референдумів у 1996 р. та 2004 р., а також президентських виборів у 2001 р. та 2006 р. [3]. У 2004 р. у США був прийнятий «Закон про демократію у Білорусі», який передбачав підтримку інститутів громадянського суспільства, програми обміну для лідерів та представників демократичних сил, допомогу для організації незалежного спостереження за законністю виборів. Цьому законі політичну ситуацію у Білорусі було названо «режим Лукашенка», а його самого названо «диктатором» [17]. У 2006 р. після чергового переобрання білоруського лідера на президентських виборах проти Білорусі були запроваджені санкції, а А. Лукашенку та ряду чиновників заборонили в'їзд до США [15]. Європейські та американські санкції на певний час заморожувалися (наприклад 2008 р.), але, із продовженням політики переслідування опозиції та загостренням відносин білоруського лідера з країнами Заходу, обмеження на торгівлю та видачу віз в якості санкцій відновлювалися. У контексті такого характеру взаємин із США, антиамериканізм Лукашенко виглядає як реакція на ту позицію, яку зайняв офіційний Вашингтон по відношенню до білоруської влади [1].

Риторика антиамериканських виступів А. Лукашенка залишається здебільшого у контексті «антикапіталізму», як і у радянські часи. Вона базується на радянських кліше, з якими більшість білоруського дорослого населення знайома ще з часів шкільної освіти. Окрім «старого» радянського антиамериканізму у Білорусі проявляється і «новий». Його найбільш суттєвим проявом можна назвати своєрідний «протест проти сучасності», що інтерпретується П. Холландером як один з підвидів антиамериканізму [20, 444]. У білоруському варіанті це – критика необхідності ринкових реформ, а також перетворень, спрямованих на демократизацію суспільства та дотримання прав людини, що «нав'язуються» з боку Європи та США, та декларування особливого шляху розвитку Білорусі, якому заважають зовнішні «вороги».

Свідченням закріплення антиамериканських позицій в офіційній риторичі Білорусі є виступи А. Лукашенка, як на міжнародних форумах, так і у самій Білорусі. Так, показово – декларативною була критика США та однополярного світу, що пролунала у промовах білоруського президента на засіданнях Генеральної Асамблеї ООН у 2000 р. та 2005 р., обидва рази напередодні президентських виборів у себе на батьківщині [4; 5]. Окрім цього, офіційний Мінськ в умовах політичної ізоляції намагався налагоджувати відносини з лідерами держав, чиї погляди також характеризувалися антиамериканізмом. Прикладом цього є активізація відносин між Білоруссю та Венесуелою з кінця 2007 р. та реалізація низки

спільних проєктів та програм. Після смерті У. Чавеса у березні 2013 р., А. Лукашенко проголосив про наміри і надалі розвивати відносини з Венесуелою та іншими країнами регіону. Однак, окрім антиамериканської риторики Білорусь та далекі латиноамериканські країни не мають реальної основи для економічної співпраці, про що твердять політичні оглядачі та аналітики, висловлюючи сумніви щодо ефективності такого співробітництва [14].

Тим не менш, останнім часом, не зважаючи на декларований антиамериканізм, офіційний Мінськ так чи інакше намагається налагоджувати діалог з США. Так, у березні 2013 р. у своєму інтерв'ю російському медіа – проєкту «Russia Today» А. Лукашенко визнав, що без підтримки США Білорусь не змогла б отримати потрібний їй кредит від МВФ: «І, до речі, США підтримали нашу заявку на кредити, без їх участі МВФ не дав би схвалення» [21]. А у квітні 2013 р., в останньому зверненні до білоруського народу та Національного зібрання Білорусі, він не раз згадував США та Західну Європу, але без особливої критики, а як потенційних партнерів по співпраці [6]. Окрім того, А. Лукашенко відмітив, що США та Євросоюз обіцяли не політизувати вступ Білорусі до СОТ, а також блокувати та протистояти цьому процесу [13].

Опитування громадської думки у Білорусі з питань ставлення до США проводилися не так часто, як в інших країнах. Окрім того, багаторічний глобальний проєкт «Pew Research Center» з вивчення ставлення до США у різних народів світу жодного разу у Білорусі не проводився. Тому важко відстежити певні закономірності та еволюцію ставлення білорусів до США. Тим не менш, деякі показники назвати можна. Так, згідно з опитуваннями білоруської компанії «Зеркало – Інфо» у грудні 2011 р. негативно ставилися до США лише 17 % респондентів, позитивно – 57 %, при цьому у квітні 2011 р. США зайняли перше місце серед країн, які на думку 11 % респондентів ведуть ворожу політику по відношенню до Білорусі (для 70 % взагалі було складно відповісти на це запитання). У 2008 р., на запитання «Вплив яких країн у даний час посилюється у Білорусі?» США зайняли третє місце (8 %), після Росії (36,6 %) та Китаю (8,4 %) [2].

Навіть опитування Інформаційно-аналітичного центру при Адміністрації Президента Республіки Білорусь показують відсутність проявів істотного антиамериканізму на масовому рівні. Так, у 2010 р. серед десяти основних питань у міжнародній сфері, які найбільше хвилювали білорусів – респонденти на перше місце внесли поширення тероризму (53 %), при цьому розширення НАТО опинилося на сьомому місці (12 %), а зовнішня політика США – на дев'ятому (10,5 %) [7].

В цілому, білоруський антиамериканізм не є таким вкоріненим у громадську думку, як це останнім часом спостерігається у Росії. За думкою В. Бобровича серйозного підґрунтя для цього у Білорусі не існує, бо вона не претендує на роль світового лідера, не отримувала значні обсяги американської допомоги та не має великого прошарку радикально

налаштованих інтелектуалів [1]. Тим не менш, як і у Росії, у сучасній Білорусі присутні як залишки «старого», так і прояви «нового» антиамериканізму. Та, попри насадження негативного іміджу США за роки правління А. Лукашенка, опитування громадської думки показують не таке вже й негативне сприйняття США.

Таким чином, кожна з країн, які розглядалися у даній статті, має свою специфіку антиамериканізму. Формування нових якостей цього феномену у пострадянський період було спричинено різними факторами – як внутрішніми, так і зовнішніми, комбінація яких і визначає особливості білоруського та російського антиамериканізму. Спільним для Білорусі та Росії країн є домінуюча роль радянських традицій, що є своєрідною спадщиною часів біполярного протистояння. Однак, слід відмітити і наявність нових рис, які є проявами загальносвітових тенденцій у розвитку сучасного антиамериканізму: активізація під час передвиборчих процесів та його маніпулятивний характер. Так, з одного боку, декларативні антиамериканські заяви, що використовуються політичними силами у кожній з держав, у першу чергу спрямовуються на власне населення з метою: активізувати електорат під час виборів, розтлумачити причини буксування реформ або пояснити невдачу зовнішню політику. З іншого боку, критика США стає своєрідною «родзинкою» державної політики на міжнародній арені, що є характерним для Росії та Білорусі.

Означена публікація є лише початком дослідження даної проблематики, яка потребує подальшого вивчення. Варто дослідити коливання громадської думки та виявлення впливу внутрішніх та зовнішніх факторів на посилення та послаблення антиамериканських поглядів у Білорусі та Росії, а також в інших пострадянських суспільствах.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бобрович В. Антиамериканізм / Вячеслав Бобрович. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://nmb.by.eu/news/analytics/237.html>.
2. Исследования Социологического центра ООО «Зеркало – Инфо». [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://zerkalo-info.com>.
3. Лукашенко Александр. Обзор. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lenta.ru/lib/14159843/full.htm>.
4. Лукашенко А. Беларусь открыта для дружбы и сотрудничества. Выступление на пленарном заседании Саммита тысячелетия Организации Объединенных Наций 6 сентября 2000 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://library.by>.
5. Лукашенко А. Выступление на 60 – ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://president.gov.by/press/18712.html#doc>.
6. Обновление страны – путь к успеху и процветанию. Стенограмма послания Президента Александра Лукашенко белорусскому народу и Национальному собранию. [Електронний ресурс]. – БЕЛТА: Белорусское телеграфное агентство. – 2013. – 20 апреля. – Режим доступа: <http://www.belta.by>.
7. Общественное мнение о социально – политической ситуации в Республике Беларусь. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://iac.gov.by>.
8. «Основой официального патриотизма становится антиамериканизм» / Строкань С., Тренин Д. [Електронний ресурс] // Коммерсант. – №30 (5061). – 19.02.2013. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/2127333>.
9. Россия и США: мониторинг двусторонних отношений. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://wciom.ru>.
10. Россия и страны мира. 2012: Статистический сборник. [Електронний ресурс]. –

Режим доступа: <https://sites.google.com/site/blagorussia/statistika/mirovaa-statistika-zakony-i-normativnye-akty/rossia-i-strany-mira-2012-statisticskij-sbornik-raspredelenie-naselenia-po-voznrastnym-grupпам>. **11.** Россияне о внешней политике. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.levada.ru>. **12.** Соколов Б. Ресепшмент и негативное отношение к США: динамика настроений российских элит и масс в 1993 – 2009 годах. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lcsr.hse.ru/news/80513333.html>. **13.** США и Евросоюз не будут политизировать вступление Беларуси в ВТО. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.belta.by/ru/all_news/president/SShA-i-Evrosojuz-ne-budut-politizirovat-vstuplenie-Belarusi-v-VTO_i_631770.html. **14.** Шрайбман А. Беларусь строит замки на латиноамериканском песке / А. Шрайбман. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://naviny.by/rubrics/politic/2013/03/15/ic_articles_112_181140/. **15.** Belarus Sanctions. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.treasury.gov/resource-center/sanctions/Documents/belarus.pdf>. **16.** Buckley M. Anti – Americanism in Russia / Mary Buckley // Anti – Americanism: History, Causes, Themes / Ed. by B. O'Connor. Vol. 3. – Greenwood World Publishing, 2007. – P. 103 – 139. **17.** Bush G. W. Statement on Signing the Belarus Democracy Act of 2004. [Electronic resource]. The American Presidency Project – 2004. – October 20. – Mode of access: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=63543>. **18.** Chiozza G. Disaggregating Anti – Americanism: An Analysis of Individual Attitudes towards the United States / Chiozza G. // Anti – Americanisms in World Politics / Ed. by P. Katzenstein, R. Keohane. – Cornell University Press, 2007. – P. 93 – 126. **19.** Connor W. Anti – Americanism in Post – Communism Russia / W. Connor // Understanding Anti – Americanism: its origins and impact at home and abroad / Ed. by P. Hollander. – Chicago: Ivan Dee Publisher, 2004. – P. 214 – 235. **20.** Hollander P. Anti – Americanism: Irrational and Rational / Paul Hollander. – New Brunswick: Transaction Publishers, 1995. **21.** «I have no resources to be a dictator» – President Lukashenko to RT. [Electronic resource]. – Russia Today. – 2013. – 18 March. – Mode of access: <http://rt.com/news/lukashenko-dictator-europe-interview-395/>. **22.** Katzenstein P., Keohane R. Varieties of Anti – Americanism: A Framework for Analysis // Anti – Americanisms in World Politics / Ed. by P. Katzenstein, R. Keohane. – Cornell University Press, 2007. – P. 9 – 38. **23.** Opinion of the United States. Pew Research Global Attitudes Project. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.pewglobal.org>. **24.** Shirayev E., Zubok V. Anti – Americanism in Russia: From Stalin To Putin / E. Shirayev, V. Zubok. – Palgrave Macmillan, 2000. Иноземцева. – М. : Лорос, 2003. – 368 с.

УДК 477+492

Кривонос Р.А.

АВТОНОМНІСТЬ СФЕР СПІВПРАЦІ В УКРАЇНСЬКО – НІДЕРЛАНДСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Стаття присвячена аналізу українсько – нідерландських відносин та процесу розбудови співпраці між обома державами. Дослідження дозволять твердити про значну автономність у розвитку окремих сфер нідерландсько – української співпраці.

Ключові слова: українсько – нідерландські відносини, міждержавна співпраця, політична співпраця, економічна співпраця.

Стаття посвящена анализу украинско – нидерландских отношений и процессу развития сотрудничества между обоими государствами.

Исследование позволяет говорить о значительной автономности отдельных сфер украинско – нидерландского сотрудничества.

Ключевые слова: украинско – нидерландские отношения, межгосударственное сотрудничество, политическое сотрудничество, экономическое сотрудничество.

The article analyzes the Ukrainian – Dutch relations and the process of the development of two countries cooperation. Research asserts a considerable autonomy in the development of certain areas of the Dutch – Ukrainian cooperation.

Keywords: Ukrainian – Dutch relations, intergovernmental cooperation, political cooperation, economic cooperation.

В українській науці об'єктом досліджень, зазвичай, стають великі держави. Таку ситуацію певною мірою можна пояснити радянською спадщиною, адже традиційно зовнішня політика Радянського Союзу аналізувалася нашими науковцями у порівнянні із зовнішньою політикою провідних західних держав. Хоча сьогодні незалежна Україна і є великою регіональною державою, її важко порівняти за масштабом із Радянським Союзом, США чи іншою великою державою. Тому для української зовнішньої політики інтерес становить зовнішньополітичний досвід як великих держав, так і малих країн Європи.

Прикладом такої держави є Королівство Нідерландів. Зрозуміло, що розвиток українсько – нідерландських взаємин не може не являти наукового інтересу як у теоретичному плані (з точки зору теоретичного узагальнення співпраці однієї з держав пострадянського простору з малою постіндустріальною країною), так і з практичного боку, адже висновки, зроблені з такого узагальнення, можуть сприяти подальшій розбудові двостороннього співробітництва. Зазначенні чинники визначають актуальність обраної нами теми дослідження.

Метою нашої публікації є аналіз українсько – нідерландських відносин і процесу розбудови співпраці між державами. Практичним завданням стало виокремлення основних напрямів двосторонньої співпраці та проблем, які гальмують подальшу розбудову двосторонніх взаємин. Теоретичним завданням при цьому є з'ясувати ступінь автономності різних сфер міждержавної співпраці обох країн – політичної, економічної, гуманітарної, культурної, науково – освітньої – та сформулювати висновки щодо ступеню залежності між окремими сферами співробітництва у відносинах малих і середніх країн, які не мають спільного кордону.

Як відомо, прибічники реалістичних підходів у теорії міжнародних відносин виходять з того, що провідною сферою міждержавного співробітництва є політичні й військово – політичні відносини, а розвиток співпраці в інших площинах підпорядковується визначеній ними стратегічній лінії. Проте, вже в другій половині 1960 – х рр. такий підхід було піддано критиці, а поміркований реаліст С. Гоффманн запропонував

розділити міждержавні відносини й, відповідно, зовнішню політику кожної з держав, що беруть у них участь, на сферу «високої політики» («*high politics*»), яка включає військову безпеку та оборонну політику, й площину «низької політики» («*low politics*»), до якої належать економіка, культура тощо [12]. Вже самі ці назви неначе мають свідчити про підпорядкований характер другої сфери. Але виникає питання, якою мірою обидві площини міждержавної співпраці є залежними одна від одної і чи дійсно перша детермінує відносини у другій. Пошук відповіді на нього (на прикладі українсько – нідерландських відносин (т. зв. case study – ситуаційне дослідження) і стане нашим дослідницьким завданням.

Які методи можна застосувати для аналізу двосторонньої співпраці двох держав? Очевидно, що співпраця в різних сферах вимагає різних підходів. Інтенсивність політичних взаємин можна оцінити за такими індикаторами, як кількість взаємних візитів найвищих і високих посадових осіб, а також кількість укладених і ратифікованих міждержавних угод. Розвиток економічного співробітництва може бути оцінений за такими параметрами, як збільшення або зменшення обсягів двосторонньої торгівлі, у т. ч. показників експорту, імпорту та сальдо торговельного балансу, змін обсягів двосторонніх інвестицій. Розбудова гуманітарної, культурної й науково – освітньої співпраці може бути охарактеризована за допомогою аналізу кількості проведених спільних заходів і, якщо можливо, обсягів залучених коштів.

Розвиток українсько – нідерландських відносин після проголошення незалежності України був достатньо стрімким, але не дуже стабільним. Королівство Нідерландів визнало Україну 31 грудня 1991 р. Поступово співпраця обох країн набула інституалізованих форм. Дипломатичні відносини між нашими державами були встановлені 1 квітня 1992 р. Політичний діалог на високому рівні було започатковано у період правління в Україні президента Л. Д. Кучми офіційним візитом в Україну Прем'єр – міністра Нідерландів В. Кока у березні 1996 р. У грудні 1997 р. відбувся офіційний візит до Нідерландів українського президента. Протягом 1998 – 2001 рр. тривала пауза, пов'язана, на наш погляд, з «касетним» та «кольчужним» скандалами та міжнародною політичною ізоляцією тогочасного керівництва України, очолюваного президентом Л. Кучмою. Двосторонні політичні контакти відновилися лише у 2002 р. після того, як Україна погодилася взяти участь у війні коаліції держав, очолюваної США, в Іраку, спрямувавши туди третій за чисельністю військовий контингент після американського й британського, який складався із 1690 військовослужбовців. Важливим кроком у відновленні процесу обміну візитами на найвищому рівні став офіційний візит до України Прем'єр – міністра Нідерландів Я. П. Балкененде (18 – 19 квітня 2004 р.). У липні 2004 р. Президент України Л. Д. Кучма здійснив візит до Нідерландів на чолі делегації нашої держави, яка взяла участь у саміті Україна – ЄС, що відбувся в Гаазі [8].

Розвиток політичних взаємин продовжився у період правління Президента України В. А. Ющенка. У січні 2005 р. Прем'єр – міністр Нідерландів Я. П. Балкененде відвідав Україну для участі в інавгурації президента В. А. Ющенка. У ході візиту відбулися його зустрічі з В. А. Ющенком та тогочасним прем'єр – міністром Ю. В. Тимошенко. Під час проведення заходів із вшанування 60 – річчя визволення в'язнів концтабору Аушвіц – Біркенау в Освенцімі Президент України В. А. Ющенко 27 січня 2005 р. мав зустрічі з королевою Нідерландів Беатрікс та прем'єр – міністром Я. П. Балкененде [8]. 7 – 8 червня 2006 року на запрошення королеви Нідерландів Беатрікс Президент України В. А. Ющенко здійснив офіційний візит до Нідерландів. У ході візиту була підписана низка двосторонніх угод [5]. Остання офіційна зустріч В.А. Ющенка з Прем'єр – міністром Нідерландів Я. П. Балкененде відбулася 7 травня 2009 р. у рамках Інавгураційного саміту «Східного партнерства» у Празі [8].

Далі, з огляду на зміну влади в Україні та формування у жовтні 2010 р. нового уряду Нідерландів на чолі з прем'єр – міністром М. Рютте політична співпраця між двома державами уповільнилася, й двосторонній діалог перейшов, в основному, на рівень міністрів закордонних справ. Проте, 1 грудня 2010 р. відбулася зустріч президента України В.Ф. Януковича з Прем'єр – міністром Нідерландів М. Рютте в рамках саміту ОБСЄ в Астані.

Нині договірно – правова база українсько – нідерландських відносин складається з 33 договорів та угод, 2 з яких – *Про культурне співробітництво* (підписана 11. липня 1996 р.) й *Про взаємну адміністративну допомогу в митних справах* (укладена 7 червня 2006 р.) – є міждержавними, 12 – міжурядовими і 19 – міжвідомчими [5; 6]. Цікаво зазначити, що піки укладення двосторонніх угод припадали на 1992 р. (4 угоди), 1995 р., 1996 р., 1998 р. (по 3 угоди щороку) та 2006 р. (відразу 6 угод). Тобто, більшість угод укладалися переважно в роки, які йшли за роком президентських виборів в Україні.

На наш погляд, це є свідченням того, що визначальною у розбудові двосторонніх відносин на політичному рівні є позиція не української, а нідерландської сторони, яка кожного разу робила свого роду крок назустріч українським партнерам у їхніх євроінтеграційних прагненнях, узгоджуючи терміни офіційних візитів президентів Л.Д. Кучми й В.А. Ющенка до Нідерландів та відкриваючи шлях до підписання чергової порції двосторонніх угод. Оскільки жоден з цих президентів не здійснив фундаментальних політичних і ринкових економічних реформ, які б забезпечили б створення сприятливого бізнес – клімату й правових гарантій для ширшого залучення в Україну голландських інвестицій, збільшення експорту, а також добрих умов для співпраці нідерландських неурядових громадських організацій із українськими партнерами, то уряд Нідерландів швидко втрачав інтерес, політична співпраця уповільнювалася.

В економічній сфері ситуація є дещо відмінною. Між Україною та Нідерландами досить динамічно розвивається торговельно – економічне й інвестиційне співробітництво. Зокрема, про стрімкий розвиток двосторонніх взаємин у торговельній сфері свідчить той факт, що, за даними Державного комітету статистики України, у 2008 р. Нідерланди посіли сьоме місце з часткою 4,7 % у зовнішньоторговельному обігу товарів та послуг України з країнами Європи. Одночасно, у той же період обсяг двосторонньої торгівлі товарами та послугами збільшився на 44 % та склав 2,7 млрд. дол. США. Правда, торговельні взаємини характеризувало суттєве від'ємне для України сальдо у 142 млн. дол. США [1].

Позитивна, в цілому, тенденція зростання обсягів двосторонньої торгівлі не є стабільною. Зокрема, за перші 9 місяців 2009 р. у зв'язку із наслідками світової фінансової та економічної кризи обсяг двосторонньої торгівлі товарами й послугами між Україною та Королівством Нідерландів скоротився майже удвічі (на 46 %, тобто 900 млн. дол. США) порівняно із відповідним періодом 2008 р. і склав 1,45 млрд. дол. США [1]. Від 2010 р. почалося нове зростання: у 2010 р. збільшення склало 7% (з 1516 до 1626 млн. дол. США), у 2011 р. – 38% (2254 млн.). За даними Державного комітету статистики України, за підсумками минулого 2011 р. Королівство Нідерландів зберегло сьоме місце з часткою 4,2% у зовнішньоторговельному обігу товарів та послуг України з країнами Європи [10]. Проте, у першому півріччі 2012 р. обсяги зовнішньої торгівлі товарами між Україною та Королівством Нідерландів зменшилися на 11,2% і склали 838 млн. дол. США. Експорт українських товарів зменшився на 28,2 % та становив 315,2 млн. дол. США, а імпорт товарів з Нідерландів збільшився на 2,1% і склав 522,8 млн. дол. США. Негативне для України сальдо склало 207,6 млн. дол. США [10].

Розвиток двосторонніх торговельних відносин поєднується з масштабним інвестуванням Нідерландів в економіку нашої держави. За станом на 1 липня 2012 р. за обсягами інвестицій, спрямованих в економіку України з 128 країн – інвесторів, Королівство Нідерландів з обсягом інвестицій у розмірі 4949,3 млн. дол. США (9,4%) посідає третє місце після Кіпру та Німеччини [10]. Нідерландам також належить третє місце серед європейських країн за обсягами технічної допомоги Україні [8].

Отже, розвиток українсько – нідерландських економічних відносин, в основному, підпорядковується глобальним економічним тенденціям і повторює півномір і спади світової економіки. Зокрема, можна чітко простежити зростання обсягів двосторонньої торгівлі у першій половині та середині 2000 – х рр., спад у 2008 – 2009 рр., поступове відновлення у 2010 – 2011 рр. й знову спад під час другого витку глобальної економічної кризи у 2012 р. Цей розвиток досить слабо корелюється зі стагнацією політичних взаємин, що почалася у 2007 р. і пов'язана з розчаруванням голландського керівництва у здійсненні Україною реальних реформ.

Важливою складовою двосторонніх відносин є двостороннє співробітництво у галузі науки й освіти. Воно розвивається шляхом виконання окремих науково – дослідних проєктів, обміну студентами для навчання за окремими спеціальностями та стажування викладачів у вищих навчальних закладах обох країн, а також участі українських фахівців у міжнародних конференціях і семінарах на території Нідерландів. Активно розвивається спортивне й молодіжне співробітництво, а також співпраця між музеями обох країн.

Не останню роль у розбудові двосторонніх взаємин відіграє співпраця в інформаційній, культурній та гуманітарній сферах. У Нідерландах спостерігається постійний інтерес до української культури й мистецтва. Діяльність у сфері промоції української культури здійснюють культурні та гуманітарні організації «Платформа співробітництва Україна – Нідерланди», гуманітарний фонд «Супутник», культурні фонди «Ukraine Culturalis» та «Matrix Orange» тощо. Спільно з громадськими організаціями Нідерландів вони проводять різноманітні інформаційні заходи, культурно – мистецькі фестивалі, «Дні України» в окремих містах Нідерландів, круглі столи з актуальних питань внутрішньої та зовнішньої політики нашої держави [2; 11].

Активно, хоча й однобічно, розвивається співробітництво у гуманітарній сфері. Нідерланди є третьою країною у світі після США й Німеччини за обсягами надання гуманітарної допомоги Україні. Уряд Нідерландів, благодійні організації, приватні фірми та окремі громадяни країни регулярно спрямовують в Україну гуманітарну допомогу, надають сприяння в організації відпочинку і лікуванні дітей, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи [4, 425]. Співпраця з різними нідерландськими лікувальними закладами дає можливість проводити навчальні програми для українських спеціалістів, здебільшого у таких сферах, як боротьба з ВІЛ/СНІД, соціальна адаптація дітей з певними вадами. Нідерландські фонди допомагають українським дитячим будинкам.

Підводячи підсумки дослідження, варто зробити такі висновки.

1. Співпраця між Україною і Нідерландами розвивається достатньо динамічно. Ця невелика, навіть за європейськими мірками, держава відіграє суттєву роль у закордонних інвестиціях в українську економіку, зовнішній торгівлі та гуманітарній сфері нашої держави. Хоча Нідерланди й не підтримують стрімкої інтеграції України до Європейського Союзу, проте вони активно сприяють розбудові його співпраці з Україною в рамках політики сусідства ЄС та «Східного партнерства». Україна розглядається голландським керівництвом як проблемна країна-сусід Євросоюзу, яка є джерелом нелегальної трудової міграції, організованої злочинності й пов'язаних із нею наркотрафіку і торгівлі людьми. У той же час у збереженні незалежності й територіальної цілісності нашої держави голландці вбачають надійну запоруку міжнародної стабільності,

недопущення відновлення російської гегемонії в Центральній та Східній Європі.

2. Вже нині Нідерланди перетворилися на одного з найпотужніших інвесторів в українську економіку. Це визначається традиційним розвитком у країні інтенсивного сільськогосподарського виробництва й технологій з переробки сільгосппродукції, що дозволяє нідерландським підприємцям інвестувати в аналогічні сфери української економіки. Нідерланди відіграють важливу роль в українській зовнішній торгівлі. Поступове зростання обсягів двосторонньої торгівлі не змогла зупинити навіть світова економічна криза, яка розпочалася у 2008 р. Культурна співпраця з Нідерландами сприяє розповсюдженню інформації про Україну, розширенню поля можливостей для співпраці українських вчених, освітян і культурних діячів. Допомога нашій державі у гуманітарній сфері дозволяє успішніше долати соціальні та екологічні проблеми, які стоять перед Україною.

3. У той же час приклад Нідерландів начисто демонструє проблеми взаємовідносин України з розвиненими постіндустріальними державами Західної Європи. Україна має значне від'ємне сальдо у двосторонній торгівлі. А, скажімо, гуманітарні зв'язки практично цілковито зводяться до гуманітарної допомоги Україні з боку Нідерландів. Односторонній характер має також співпраця між науковими й освітніми закладами. В основному вона зводиться до матеріально – фінансової допомоги, а також організації наукових і студентських стажувань коштом західної сторони.

4. Переходячи на теоретичний рівень, можна стверджувати про таке. Аналіз українсько – нідерландських відносин дозволяє зробити висновок про відносну автономію різних сфер двосторонньої співпраці малих і середніх держав, які не мають спільного кордону. Для політичних відносин вирішальною є наявність спільних цінностей, про що свідчить уповільнення українсько – нідерландських взаємин у 2003 – 2004 рр. й після 2010 р. Стан економічних взаємин визначається глобальними економічними процесами, свідченням чого є зменшення обсягів двосторонньої торгівлі та інвестицій саме у періоди початку першої й другої хвилі світової економічної кризи, яка почалася у 2008 р. Гуманітарна співпраця визначається переважно станом економіки обох країн і наявністю вільних коштів, які можуть бути спрямовані на розвиток благодійних програм (у Нідерландах такі кошти є, а в Україні їх дуже мало). Гуманітарна співпраця активізується у випадках стихійних лих, техногенних катастроф, епідемій тощо. Стан культурних і науково-освітніх відносин вирізняє відносна стабільність. Проте й вони поживляються у періоди спровокованого різними чинниками зростання інтересу до України.

Таким чином, наше дослідження дозволяє підтвердити правомірність поділу міжнародних відносин та зовнішньої політики держав на площину «високої політики» й площину «низької політики і зробити наступний висновок: зв'язок між «високою» й «низькою» політикою у випадку

відносин малих і середніх держав не є яскраво вираженим, і обидві площини є достатньо автономними одна від одної. Причому процеси транснаціоналізації охоплюють, практично, лише другу сферу.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Відносини з країнами Західної Європи, Північної Європи та Балтії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article%3fart_id=223269081&cat_id=223259211.
2. Дні України в Нідерландах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/netherlands/ua/17252.htm>.
3. Конвенція між Україною і Королівством Нідерландів про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=528_654.
4. Кривонос Р. А. Стан і перспективи співпраці України з країнами Бенілюксу // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин: колективна монографія / За ред. А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2011. – С. 419 – 439.
5. Міжнародні договори України з Нідерландами. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/netherlands/ua/17249.htm>.
6. Перелік чинних міжнародних угод між Україною та Королівством Нідерландів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrexport.gov.ua/ukr/ugodi_z_ukrain/net/2118.htm.
7. Сербіна Н. Ф., Кривонос Р. А. Малі країни Європи: навчальні матеріали з курсу «Країнознавство Європи та Північної Америки». – К.: ІМВ, 2007. – 75 с.
8. Україна – Нідерланди. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svit.ukrinform.ua/Niderlands/niderlands.php?menu=atbudes>.
9. Україна – Нідерланди. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/netherlands/ua/17723.htm>.
10. Українсько – нідерландське економічне співробітництво. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/netherlands/ua/17267.htm>.
11. Українсько – нідерландське співробітництво у сфері культури. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/netherlands/ua/17264.htm>.
12. Hoffmann S. Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation – State and the Case of Western Europe / Stanley Hoffmann // Daedalus. – 1966. – No 95. – P. 862 – 915.

УДК 327 (477 + 437.6)

Мудрієвська І. І.

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО – СЛОВАЦЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Проаналізовано напрями та сучасний стан розвитку співробітництва України із Словацькою Республікою в контексті євроінтеграційної стратегії, розглянуто основні проблеми двосторонньої співпраці та визначено перспективи подальшої міждержавної взаємодії у різних сферах.

Ключові слова: двостороннє співробітництво, євроінтеграція, енергетична безпека, візове питання, національна меншина.

Проанализированы направления и современное состояние сотрудничества Украины со Словацкой Республикой в контексте евроинтеграционной стратегии, рассмотрены основные проблемы

двустороннього співробітництва та визначені перспективи подальшого міждержавного взаємодіяння в різних сферах.

Ключевые слова: двустороннее сотрудничество, евроинтеграция, энергетическая безопасность, визовый вопрос, национальное меньшинство.

The author analyzes directions and current state of development of cooperation between Ukraine and Slovak Republic in the context of European integration strategy, considers the main problems of bilateral cooperation and outlines perspectives of further interstate interaction in different spheres.

Keywords: bilateral cooperation, European integration, energy security, visa issue, national minority.

Актуальність дослідження проблеми детермінована зміною геополітичної ситуації в Європі на початку ХХІ ст. і сучасним станом міжнародних відносин України, особливе місце в яких посідає розвиток взаємин з безпосередніми сусідами. Розширення трансатлантичних і загальноєвропейських структур на Схід, вступ Словацької Республіки у 2004 р. до НАТО і ЄС потребує серйозного переосмислення стану і перспектив відносин між Україною і Словаччиною. Саме тому дедалі більшої потреби набуває узагальнення досвіду українсько – словацького міждержавного співробітництва в контексті формування цивілізованої європейської моделі добросусідських відносин. Це слугуватиме збереженню і розвитку найбільш ефективних його напрямів, видів і форм та адаптації українсько – словацьких контактів до нової системи взаємодії України з Вишеградською групою та Європейським Союзом.

Дослідженню відносин України із Словаччиною присвятили свої роботи українські вчені: В. Андрійко, Н. Бокало, О. Сурніна-Далекорей, М. Васильченко, С. Віднянський, М. Кріль, В. Литвин, А. Матвійчук, С. Мітряєва та інші. Серед словацьких дослідників варто виокремити роботи А. Дулеби.

Метою статті є аналіз напрямів та змісту співробітництва України із Словацькою Республікою, а також узагальнення досвіду двосторонніх міждержавних відносин у різних сферах задля з'ясування існуючих проблем розвитку українсько – словацької співпраці й вироблення рекомендацій щодо їх розв'язання.

Реалізація поставленої мети має слугувати розв'язання наступних завдань: 1) аналіз динаміки та основних тенденцій політичного співробітництва України із Словацькою Республікою; 2) висвітлення сутності та специфіки двосторонньої взаємодії в економічній та енергетичній сферах; 3) визначення форм і механізмів двосторонньої українсько – словацької транскордонної та гуманітарної співпраці; 4) з'ясування здобутків і невикористаних резервів співробітництва України із Словацькою Республікою та визначення перспектив подальшої взаємодії.

1 січня 1993 р. Україна визнала державну незалежність Словацької Республіки, а вже 29 – 30 червня 1993 р. президент Словацької Республіки М. Ковач здійснив офіційний візит до України, під час якого було підписано «Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між Україною та Словацькою Республікою». Важливим показником добросусідських намірів став факт констатації відсутності територіальних претензій з боку наших держав. За станом на 29 грудня 2011 р. договірно – правова база між Україною та СР складала 83 угоди [1].

У 1990 – ті рр. українсько – словацькі політичні відносини характеризувалися відсутністю належної динамічності та цілеспрямованості, чіткої стратегії відносин та координації у реалізації зовнішньополітичних пріоритетів. Доказом цього стала відсутність упродовж 1996-1999 рр. посла Словацької Республіки у Києві, суперництво обох країн на виборах Голови 52 – ої сесії ГА ООН у 1997 р. та непостійного члена РБ ООН у 1999 р., запровадження двостороннього візового режиму, суперечки з приводу плану будівництва газопроводу «Ямал – 2» тощо [1]. Певним досягненням у процесі побудови двосторонніх відносин між Україною і СР стала позиція України, яка підтримала ініціативу про прийняття новостворених Словацької Республіки і Чеської Республіки до ООН у 1993 р. Словаччина, у свою чергу, у 1996 р. сприяла вступу України до ЦЕІ [2, 392 – 393].

Активізацією українсько – словацьких відносин позначився початок XXI ст. Усвідомлення країнами необхідності поглиблення міждержавної взаємодії задля реалізації передусім власних інтересів детермінувало створення умов для подальшого стабільного розвитку партнерських відносин. У грудні 2000 р. Прем'єр – міністр України В. Ющенко здійснив офіційний візит до Словаччини, у процесі якого було підписано низку угод. Згідно з домовленостями, було внесено зміни щодо організації візового режиму між двома сторонами; припинення Україною дії денонсації договору із Словацькою Республікою про реадмісію; передбачалося транспортування нафти з каспійського басейну до Європи через територію України та Словаччини [3, 42 – 45]. З робочими візитами Словацьку Республіку відвідали Міністр закордонних справ України А. Зленко (квітень 2001 р.), президент Л. Кучма (червень 2001 р.), а Україну в грудні 2002 р. – Президент Словацької Республіки Р. Шустер. У взаєминах з нашою державою тодішнє політичне керівництво Словаччини дотримувалося «Стратегії розвитку відносин з Україною» – концептуального документу, прийнятого у жовтні 2001 р., в якому декларувалося, що національним інтересам Словаччини відповідає максимальне наближення України до НАТО та ЄС [1].

Після вступу Словацької Республіки до ЄС у 2004 р. характер українсько-словацького політичного співробітництва дещо змінився. СР активізувала процес надання допомоги Україні у реалізації її євроінтеграційного курсу з позиції членства в Євросоюзі, свідченням чого

стало підписання двосторонніх документів: «План допомоги Словацької Республіки Україні у виконанні Плану дій ЄС – Україна» (26 жовтня 2005 р.), «Українсько – словацьке співробітництво в 2006 р. з виконання Плану дій Україна – ЄС» (продовжено на 2007 р.), «Заходи українсько – словацького співробітництва у 2008 р. з метою наближення України до ЄС» (продовжено на 2009 р.), офіційний документ Словацької Республіки «Внесок Словаччини у «Східне партнерство», в якому було запропоновано конкретні напрями співробітництва між Україною та СР.

Упродовж 2004 – 2008 рр. відбувалися регулярні зустрічі президентів, прем'єр – міністрів, очільників зовнішньополітичних відомств України та СР, які сприяли налагодженню тісних відносин у всіх сферах двостороннього співробітництва. У 2009 р. виникла газова криза, яка, за оцінкою українського аналітика Я. Логінова, позначилася негативно на словацько – українських відносинах, які відтоді стали помітно стриманішими. Серед причин – перебування при владі коаліції соціалістів (Смер), націоналістів (СНС Яна Слоти) та мечарівців (ГЗДС), які вважали пріоритетним стратегічне партнерство з Москвою (2006 – 2010 рр.) [4].

12 червня 2010 р. у СР відбулися парламентські вибори, за результатами яких до влади прийшла нова правоцентристська коаліція. Розвиток відносин з Україною був визначений одним із пріоритетів нової влади. Вже у програмі уряду СР, ухваленої 10 серпня 2010 р. Національною Радою, було вказано на необхідність активної підтримки інтеграційних та модернізаційних намірів України, на співпрацю Вишеградської групи та України у форматі «В4 + Україна» [5]. У відповідності з Програмою діяльності Уряду Словаччина заявила про підтримку розвитку співпраці у рамках «Східного партнерства», підтвердженням чого стали робочі візити до України Міністра закордонних справ СР М. Дзуринди (27 серпня 2010 р.) та Президента СР І. Гашпаровича (5 – 8 жовтня 2010 р.).

2011 р. був позначений продовженням розбудови активного політичного діалогу. В офіційних документах СР, зокрема, «Словацьких напрямах зовнішньої політики 2011 р.» було зазначено, що в рамках реалізації проектів «Східного партнерства» СР й надалі підтримуватиме переговори ЄС з Україною з метою підписання Угоди про асоціацію та зони вільної торгівлі, у тому числі – подальшу лібералізацію візового режиму. У «Звіті про виконання завдань зовнішньої політики СР у 2011 р.» зазначалося, що візити Міністра закордонних справ СР в Україну та українського президента до СР можна вважати результативними, оскільки вони сприяли розвитку двостороннього співробітництва [6]. Зокрема, під час офіційного візиту до СР 17 червня 2011 р. Президента України В. Януковича було проведено переговори з Президентом СР І. Гашпаровичем, Прем'єр-міністром СР І. Радічовою і підписано 5 угод [7].

Співробітництво України із СР відбувається також у рамках взаємодії України і країн Вишеградської групи. Так, 8 – 9 липня 2002 р. в м. Кошице словацькою стороною було організовано зустріч міністрів

закордонних справ країн В4 і України. Головну увагу в процесі обговорення було приділено питанням візового режиму та транскордонної взаємодії [8]. Варто зазначити, що СР розглядає співробітництво СР-УР, ЧР, РП у рамках Вишеградської групи як найбільш оптимальний варіант існування даної структури, оскільки саме у такому складі Вишеградська четвірка посідає визначене місце в системі міжнародних відносин, а тому розширення групи за рахунок інших держав не передбачається. Проте СР виступає за тісну співпрацю Вишеградської групи з Україною, Словенією, Австрією у форматі «4+», підтвердженням чого є ініційована словацькою стороною участь екс – Прем'єр – міністра України В. Януковича у зустрічі глав урядів країн В – 4 25 червня 2003 р. у м. Тале [9, 177]. У програмі головування СР у В4 на 2006 – 2007 рр. зазначалося, що на даний період Словаччина намагатиметься координувати діяльність країн В4 щодо підтримки приєднання України до ЄС і НАТО, а також підтримуватиме дослідження українських студентів і аспірантів в освітніх закладах країн В4, спираючись на Міжнародний Фонд Вишеградської групи [8]. У 2010 р. двічі (2 березня у м. Будапешт і 24 травня у м. Сопот) відбулися двосторонні зустрічі міністрів закордонних справ України та СР – П. Порошенка та М. Лайчака в рамках зустрічі голів зовнішньополітичних відомств В4, Іспанії, Бельгії, країн «Східного партнерства», Балтії [1]. У річному звіті програми головування СР у Вишеградській групі (1 липня 2010 р. – 30 червня 2011 р.) особливу увагу було звернено на країни «Східного партнерства», зокрема, України. Підтвердженням цього стало запрошення Прем'єр – міністра України М. Азарова на Самміт голів урядів держав В4, присвяченого 20 – й річчю створення Вишеградської групи 15 лютого 2011 р. (також були присутні голови урядів Австрії та Німеччини) [8].

Зауважимо, що із чотирьох держав Вишеградської групи – Словаччина найактивніше підтримує Україну в її євроінтеграційних прагненнях. Про це свідчить, серед іншого, підтримка СР питання щодо приєднання України до ПДЧ на Бухарестському саміті НАТО у квітні 2008 р.; виконання Посольством СР в Україні ролі контактного посольства НАТО (з січня 2007 р.) тощо.

Отже, політичне співробітництво України із СР на сучасному етапі характеризується активізацією двосторонніх політичних відносин та підтримкою Словаччиною євроінтеграційних устремлень України. Чітко ці тенденції простежуються з 2004 р., після вступу Словаччини до ЄС. СР сприяла розвитку співпраці країн В4 та України, особливо під час періодів її головування у Вишеградській групі у 2002 – 2003, 2006 – 2007, 2010 – 2011 рр.

Економічні відносини між Україною та СР займають чільне місце у системі двосторонньої співпраці та характеризуються динамічністю протягом своєї історії (виняток 2009 р., період газової кризи). Враховуючи економічні потенціали обох держав нині існують значні резерви для подальшої активізації торговельно-економічної співпраці між обома

країнами. За даними Держкомстату України з 2004 р. до 2011 р. (виняток 2009 р.) спостерігалось взаємне зростання обсягу зовнішньої торгівлі товарами (див. таблиця 1) [10].

Таблиця 1

Обсяг зовнішньої торгівлі товарами між Україною та Словачькою Республікою (млн. дол. США)

Роки	Експорт	Імпорт	Сальдо
2004	398,1	243,1	155,0
2005	507,7	304,0	203,7
2006	549,6	382,8	166,8
2007	645,2	523,5	121,7
2008	910,2	742,5	167,7
2009	433,7	306,0	127,7
2010	568,2	442,6	125,6
2011	843,0	603,9	239,1

У 2009 р. внаслідок дії світової фінансово – економічної кризи порушилася тенденція стабільного збільшення двостороннього зовнішньоторговельного обігу між Україною та СР. Процес виходу України і СР із кризи у 2010 р. від початку супроводжувався зростанням показників двосторонньої зовнішньоекономічної діяльності, яке обумовлювалось відновленням промислового виробництва та, відповідно, експортного потенціалу підприємств обох країн. У 2011 р. зростання показників двосторонньої торгівлі між Україною та СР продовжувалося. Двосторонній торгівельний обіг товарами між Україною та СР у 2011 р. становив 1446,9 млн. дол. США, що відповідає зростанню на 43,1 % у порівнянні з 2010 р. [1].

Основні статті українського товарного експорту до СР: чорні метали, руди, кам'яне вугілля, алюміній необроблений, лісоматеріали необроблені або малооброблені. Основні статті товарного імпорту з СР – транспортні засоби, електричне обладнання, товари хімічної промисловості, будівельні матеріали [2, 398].

СР активно інвестує кошти в українську економіку, про що свідчить динаміка надходження інвестицій. Найбільший обсяг інвестицій із СР було спрямовано до промисловості: у видобувну промисловість – 23,1%, у переробну промисловість – 16,6% від загальної суми словацьких інвестицій до України [10]. Прямих українських інвестицій в економіку СР за даними Держкомстату України не було зареєстровано.

Невирішеним проблемним питанням в економічній сфері є повернення коштів словацькій стороні за будівництво Криворізького гірничо-збагачувального комбінату окислених руд (КГЗКОР). Ще за радянських часів уряд Чехословаччини звернувся до СРСР за компенсацією своїх інвестицій (360 млн. дол.), які він вклав у КГЗКОР,

проте отримав відмову. У грудні 1992 р. Словацький сталеливарний комбінат «VSZ Кошице» придбав дебіторську заборгованість чехословацького уряду. Україна відмовилася виплачувати 360 млн. дол. навіть за умови участі «VSZ Кошице» в закінченні будівництва КГЗКОР. З 1994 р. до 2000 р. «VSZ Кошице» інвестував у КГЗКОР 820 млн. словацьких крон [3, 41 – 42]. Уряд СР у процесі переговорів з українською стороною намагався змінити формулювання «платіжні зобов'язання» на формулювання «державний борг» України по відношенню до СР. Наразі питання компенсації коштів словацькій стороні залишається відкритим.

Отже, українсько – словацьке економічне співробітництво характеризується збільшенням рівня двостороннього товарообігу, словацьких інвестицій (виняток – період газової кризи 2009 р.). Головним проблемним питанням є повернення українською стороною коштів СР за будівництво КГЗКОР.

Важливе місце у двосторонніх українсько-словацьких відносинах займає питання енергетичної співпраці. Інтереси СР та України співпадають з інтересами довгострокової енергетичної безпеки Європи, тому, враховуючи той факт, що країни займають унікальне положення на Східноєвропейському газовому мультиконекторі, важливою позицією для співробітництва між ними мало б стати напрацювання пропозицій для створення ефективного механізму системи раннього попередження та запобігання газовим кризам (які мали місце у 2006 р., 2009 р.). Надзвичайно важливим залишається також питання транспортування нафти через територію України до Угорщини, Словаччини та Чехії через нафтопровід «Дружба», який забезпечує майже 100% потреби у сирій нафті СР та УР, до 2/3 ЧР [11; 107, 125].

Ми поділяємо підходи та рекомендації словацьких та українських аналітиків щодо оптимізації співпраці в енергетичній сфері. Так, нагальною постала необхідність запровадження гарячої лінії зв'язку між відповідальними особами на урядовому та корпоративному рівнях для обміну об'єктивною інформацією тому, що взаємодія транзитерів (Україна і СР) у кризовій ситуації не менш важлива, ніж контакти між постачальником та споживачем – Москвою та Брюсселем. Доцільним стане створення окремого каналу для підземного зберігання та безперебійного постачання газу до Словаччини у випадку рецидиву припинення поставок газу з РФ. На часі створення спільних експертних груп на неурядовому рівні задля сприяння запровадженню в Україні положень європейського енергетичного законодавства у відповідності з ДЕС (Договір про Енергетичне Співтовариство). Сьогодні актуалізується необхідність проведення переговорів за участі компаній «Транспетрол» та «Укртранснафта» щодо використання нафтопровідного маршруту Одеса – Броди – Південна Дружба для транспортування нафти до Словаччини, Угорщини і Чехії [11, 142 – 147].

Загалом, вищеназвані заходи мають слугувати створенню нової архітектури європейської енергетичної безпеки, що спираються на три

базові засади (безпека для виробника, безпека для транзитера, безпека для споживача), що відповідає спільним інтересам Словаччини та України.

Одним із напрямів двостороннього міждержавного співробітництва між Україною та СР є транскордонна співпраця. Угоду про транскордонне співробітництво між двома країнами було підписано 5 грудня 2000 р. Транскордонне співробітництво між Україною та СР здійснюється в рамках «Карпатського Єврорегіону». З початком реалізації Європейської політики сусідства прикордонні регіони співпрацювали в рамках програми сусідства «Україна – Угорщина – Словаччина», а з вересня 2008 р. – як складова програми «Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна», яка здійснюється в рамках Інструменту європейського сусідства й партнерства і розрахована на 7 років.

Важливою складовою двосторонніх українсько – словацьких відносин є візове питання. 29 червня 2000 р. Словаччиною був запроваджений візовий режим для українців, що було детерміновано необхідністю створення стокілометрової прикордонної зони з Україною відповідно до шенгенських стандартів. Проте, вже у лютому 2001 р. обидві сторони внесли зміни у візовий режим, результатом чого стала певна його лібералізація щодо окремих верств і соціальних груп українських громадян. Після входження СР до ЄС та Шенгенської зони візове питання загострилося. Зазначимо, що характер візового режиму є показником рівня довіри країн ЄС до України, який на період 2004 – 2007 рр. не був занадто високим.

Для полегшення візового режиму з ЄС 18 червня 2007 р. було укладено «Угоду між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз» (набрала чинності з 01.01.2008) [12]. Оскільки СР є членом ЄС, то візова політика щодо України на сучасному етапі базується на документах, що визначають візовий режим між Євросоюзом та Україною: Шенгенські *acquis*, Угоди про спрощення оформлення віз між Україною та ЄС, Візовим кодексом ЄС, Угодою між Словацькою Республікою та Україною про місцевий прикордонний рух [13]. Кроком у лібералізації візового режиму стало підписання 6 жовтня 2010 р. «Угоди між Урядом України та Урядом Словацької Республіки про скасування консульських зборів» на видачу національних довгострокових віз (чинна з 23.03.2011). Також 14 грудня 2011 р. були внесені подальші доповнення до «Угоди про спрощення оформлення віз між Україною та ЄС». З грудня 2012 р. Словацька Республіка спростила видачу віз окремим категоріям українців, що є результатом постійного моніторингу консульств, зустрічей та обговорень проблеми на експертному та дипломатичному рівнях.

Важливим інструментом лібералізації візової політики Євросоюзу став місцевий прикордонний рух (МПР). Україна підписала договір про МПР з СР 30 травня 2008 р. Слід зазначити, що форма МПР України із Словаччиною є набагато складнішою у порівнянні з формами МПР України із Угорщиною та Польщею. Враховуючи нагальну потребу спрощення умов МПР, 17 червня 2011 р. було підписано «Угоду між

Україною та Словацькою Республікою про внесення змін до Угоди між Україною та Словацькою Республікою про місцевий прикордонний рух від 17 червня 2011 р.». Відповідно до умов угоди передбачається: збільшення терміну безперервного перебування громадян обох країн у прикордонних зонах держав з 30 до 90 днів (протягом 180 днів), зменшення терміну розгляду заяв громадян про оформлення зазначених дозволів до 30 днів, запроваджується безкоштовний порядок оформлення дозволів на МПР [14]. Зазначимо, що вказана вище Угода є першим двостороннім міжнародним документом, укладеним між Україною та державами ЄС, відповідно до якої вносяться зміни до існуючих двосторонніх угод про МПР.

Проблемним також є питання становища української національної меншини у СР. Згідно з даними перепису населення СР, у 2001 р. було зареєстровано понад 35 тис. русинів – українців. Словацьчина підтримує поділ меншини на дві групи – українську та русинську. Прикладом цього є те, що у 2002 р. українська національна меншина у СР на задоволення своїх культурно – освітніх потреб отримала 62 тис. доларів США з державного бюджету СР. Водночас громадські організації «Русинській оброді» було виділено 80 тис. доларів США. Така диспропорція зберігалася і в наступні роки [15, 257]. Проте за даними офіційного перепису населення СР у 2011 р. представників української національної меншини в СР нараховується лише 7,5 тис. осіб або 0,1% населення [1].

Наразі задоволенню культурних, освітніх потреб представників української національної меншини у Словаччині та словацької національної меншини в Україні має також сприяти створення та розгортання діяльності Центру української культури у м. Пряшів та Центру словацької культури у м. Ужгород. Проте до сьогодні ще не визначено джерела та механізму фінансування зазначених вище проектів.

У галузі освіти співробітництво розвивається на основі «Програми співробітництва між Міністерством освіти і науки України та Міністерством освіти СР у галузі освіти на 2005 – 2008 рр.». У березні 2006 р. відбулися Дні культури України в СР, у травні 2008 р. було проведено Дні культури СР в Україні, у ході яких було підписано черговий План співробітництва між міністерствами культури обох країн на 2008 – 2012 рр. [1].

Незважаючи на існуючу позитивну динаміку розвитку двосторонніх відносин між Україною та Словацьчиною, на жаль, ще залишаються, проблемні невирішені питання. Так, прогрес візової лібералізації є фрагментарним та уповільненим. Тривожним сигналом є відсутність економічної та інвестиційної активності України в Словаччині. Нерозв'язаним залишається питання щодо фінансових розрахунків по КГЗКОР. У складних двосторонніх взаємовідносинах залежність України і СР від поставок російських енергоносіїв і відсутність гарантій безперервних поставок газу в ЄС.

Не зважаючи на існуючі проблеми, українсько – словацьке співробітництво має широкі перспективи. Так, цілком ймовірно є можливість створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, яка посилить економічну співпрацю між Україною та СР. На нашу думку, встановлення безвізового режиму з ЄС сприяло б вирішенню візового питання із СР. Варто зважати й на те, що в енергетичній галузі пріоритетними постають завдання створення технічних умов для збільшення поставок української електроенергії в СР та реалізація проекту Євро – Азійського нафтотранспортного коридору.

З метою оптимізації двостороннього співробітництва між Україною та СР, за нашим баченням, доцільно було б активізувати політичний діалог двостороннього характеру для подальшої лібералізації візового режиму між Україною і Словаччиною. Поглибленню економічних відносин слугувала б ідентифікація загальних торгових інтересів СР та України в рамках угод про зону вільної торгівлі між ЄС та Україною. Це, в свою чергу, дозволить уникати квот та обмежень на експорт до ЄС сталеливарної продукції, хімічних добрив, текстилю та сільськогосподарських товарів. Необхідними є також збільшення пропускнуєї спроможності пунктів перетину кордону для вантажного транспорту, поліпшення умов для залізничних вантажних перевезень через прикордонний пункт в м. Матевце; розроблення державної програми допомоги українській діаспорі в Словаччині.

Отже, упродовж 1993 – 2011 рр. між Україною та СР сформувалася багаторівнева система взаємин, яка базується на принципах добросусідства, партнерства і характеризується наявністю потужної договірно-правової бази. У 90 – х рр. ХХ ст. українсько – словацькі відносини позначилися відсутністю активної взаємодії на політичному рівні та наявністю низки спірних, невирішених питань. З 2001 р. спостерігається прогрес у реалізації процесу двостороннього співробітництва, а вже з 2004 р. відбулися якісні зміни у політичному діалозі України із СР, що було зумовлене вступом Словаччини до ЄС. На сучасному етапі Словаччина активно підтримує євроінтеграційні прагнення України, сприяє залученню її до співробітництва із Вишеградською групою (особливо ініціативна політика СР під час її головування у В4). Для України партнерство із СР є логічним напрямом розбудови євроінтеграційної політики.

Інтерес у багатоплановій співпраці між Україною і СР є обоюстороннім і включає всі сфери: політичну, економічну, енергетичну, транскордонну, гуманітарну. За часів незалежності України спостерігається динамізація торгівельно – економічних відносин зі Словаччиною. На сучасному етапі обидві сторони зацікавлені у продовженні конструктивного та системного діалогу по всіх питаннях енергетичної безпеки, реалізації проекту Євро – Азійського нафтотранспортного коридору. Результативною та перспективною є транскордонна взаємодія на рівні міждержавних двосторонніх відносин, євро регіонів, участі у програмах сусідства ЄІСП.

Плідною є співпраця в гуманітарній сфері, але державної уваги потребує питання задоволення національно – культурних потреб українців у Словаччині.

Конструктивний підхід до розв'язання існуючих проблем та бачення подальших перспектив двостороннього українсько – словацького співробітництва сприятиме ствердженню добросусідських відносин, сприятиме забезпеченню стабільності і безпеки у регіоні, просуванню України у реалізації її євроінтеграційних намірів.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Посольство України в Словачській Республіці. – Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovakia.mfa.gov.ua/ua>.
2. Калінічева Г. І. Стратегіями взаємин України з країнами Вишеградської групи // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / За редакцією доктора історичних наук, професора А.І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2011. – 632 с.
3. Дулеба А. Словацько – українські відносини після 1991 року // Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: можливості для України: Аналіт. оцінки / Нац. ін – т стратег. дослідж. (Закарпат. філ.), Фонд ім. Ф. Еберта / Ред.: В. І. Андрійко. Ужгород: Вид – во В. Падяка, 2003. – 134 с.
4. Логінов Я. Україна – Словаччина: довгий шлях від байдужості до партнерства // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – №10. – 18 березня.
5. Zameranie zahraničné a nej politiky sr na rok 2010. [Electronic resource]. – Regime of access: [http://www.foreign.gov.sk/App/wcm/media.nsf/vw_ByID/ID_98CA86E2F7C1ADA6C12576E9003585F0_SK/\\$File/Zameranie_ZP_2010.pdf](http://www.foreign.gov.sk/App/wcm/media.nsf/vw_ByID/ID_98CA86E2F7C1ADA6C12576E9003585F0_SK/$File/Zameranie_ZP_2010.pdf).
6. Slovak Foreign Policy Guidelines 2011 // Ministry of Foreign and European Affairs of the Slovak Republic. [Electronic resource]. – Regime of access: [http://www.foreign.gov.sk/App/wcm/media.nsf/vw_ByID/ID_F513F718A005E3CCC12578640051B049_EN/\\$File/Slovak_Foreign_Policy_Guidelines_2011.pdf](http://www.foreign.gov.sk/App/wcm/media.nsf/vw_ByID/ID_F513F718A005E3CCC12578640051B049_EN/$File/Slovak_Foreign_Policy_Guidelines_2011.pdf).
7. Report on the Fulfilment of Foreign Policy Tasks of the Slovak Republic in 2011 // Ministry of Foreign and European Affairs of the Slovak Republic [Electronic resource]. – Regime of access : [http://www.foreign.gov.sk/App/wcm/media.nsf/vw_ByID/ID_46F04DF3637EEED8C12579F9002BD1FD_EN/\\$File/AnglSpravaZP2011.pdf](http://www.foreign.gov.sk/App/wcm/media.nsf/vw_ByID/ID_46F04DF3637EEED8C12579F9002BD1FD_EN/$File/AnglSpravaZP2011.pdf).
8. Ukrainian President Viktor Yanukovich Visits Slovakia // President of the Slovak Republic. Ivan Gašparovic. [Electronic resource]. – Regime of access: http://www.prezident.sk/?year=2011&news_id=13575.
9. Visegrad Group. Official website [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.visegradgroup.eu/>.
10. Черник П. Україна в геополітичних концепціях Чехії та Словаччини ХХ ст. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – № 21. – С.172 – 179.
11. Державна служба статистики України. – Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
12. Гончар М., Дулеба А., Малиновський О. Україна і Словаччина в посткризовій архітектурі енергетичної безпеки Європи. Погляд на проблематику транспортування вуглеводнів та можливостей двостороннього співробітництва. Братислава. – 2011. – 152 с.
13. Угода між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз // Верховна Рада України. – Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_850.
14. Мітрьєва С. Україна – Словаччина: візовий контекст взаємодій. – Режим доступу: <http://www.saske.sk/cas/public/media/5930/UAS%20vizovyj%20kontekst%20vzajemovidosyn.pdf>.
15. Угода між Україною та Словацькою Республікою про внесення змін до Угоди між Україною та Словацькою Республікою про місцевий прикордонний Рух // Верховна Рада України. – Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/703_090.
16. Буркун І. Г. Русинство: минуле і сучасність: монографія. Чернівці: Прут, 2009. – 384 с.

ВПЛИВ ІДЕЙНО – ПОЛІТИЧНОЇ СПАДЩИНИ ПАНАФРИКАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО – ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ЄДНОСТІ НЕЗАЛЕЖНИХ АФРИКАНСЬКИХ ДЕРЖАВ

У статті досліджується еволюція панафриканської ідеї єдності, її витоки і основні форми прояву та впливу на розвиток загальноафриканських континентальних інтеграційних процесів.

Ключові слова: Панафриканізм, Панафриканські конгреси, ідея єдності африканських держав, Організація африканської єдності (ОАЄ), «антиколоніальний націоналізм», несприйняття європейських моделей державотворення.

В статье исследуется эволюция панафриканской идеи единства, ее истоки и основные формы проявления и влияние на развитие общеафриканских континентальных интеграционных процессов.

Ключевые слова: Панафриканизм, Панафриканские конгрессы, идея единства африканских государств, Организация африканского единства (ОАЕ), «антиколониальный национализм», невосприятие европейских моделей государственности.

This paper studies the evolution of Pan-African unity, its origins and basic forms, its influence on the development of African integration processes.

Keywords: Pan – Africanism, Pan African Congress, the idea of African unity, Organization of African Unity (OAU), «anti – colonial nationalism», rejection of European models of state.

Проблемам інтеграції приділяється все більша увага і в концепціях теоретиків та політичних діячів держав світової периферії, офіційних документах Руху невід'язності й інших регіональних/трансрешіональних об'єднань країн Третього світу в контексті спроб визначення продуктивної збалансованості стратегій національного та групового піднесення, тобто в контексті однієї з провідних політичних тенденцій їхньої постколоніальної історії.

Розвал колоніальних імперій не приніс африканським державам негайного вирішення нагальних проблем їхнього розвитку, але стимулював пошук інтеграційних процесів у різних областях громадського життя. Ці процеси згуртували групи по інтересах, породжували нові ідеї щодо зближення африканських країн і народів. Спільність цілей національно – визвольної боротьби, усвідомлення доленосного значення консолідації політичних зусиль й економічна необхідність підштовхнули африканських лідерів до пошуку шляхів об'єднання. І не останню роль у становленні загальноконтинентальної

інтеграції на африканському континенті відіграла ідейно – політична складова у вигляді «панафриканізму».

Діалектична єдність сучасного світу – його диференційованість, зумовлена раціональністю всесвітнього розподілу праці, місцевою виробничою спеціалізацією, локалізованістю культурних особливостей еволюції країн і народів, а з іншого боку – його гомогенність, впливана в планетарній взаємозалежності економічних, політичних, гуманітарних, екологічних та інших аспектів співіснування сучасного людства – все це породжує і підтримує розвиток двох фундаментальних і протилежних за своєю спрямованістю процесів сучасності – прогресуючої глобальної конвергенції та наростаючої регіоналізації.

Заповнивши всі куточки людського всесвіту, ці магістральні потоки розвитку сучасної цивілізації відтворюються і в середині африканського мікрокосму, визнаючи реальність континентального буття та обриси епохи. Однак, є у цього феномена на африканських теренах і свої знаменні відмінності. Завдяки вдосконаленню мистецтва політичного компромісу та колективної взаємодії, африканські правлячі еліти все більше змушують ці різновекторні течії крутити колесо африканської історії в одному напрямі, найменування якому – інтеграція.

З'ясування визначальних закономірностей постколоніального розвитку африканських країн, на фоні якого, власне, і розгортались інтеграційні процеси, досліджувалось рядом американських та європейських фахівців – африканістів, котрі зробили великий внесок у вивчення закономірностей розповсюдження афроцентристських тенденцій (Фаувел – Аймар Ф.К., Обенга Т., Брайссон Д., Банк Л., Ж. де Берніс, Верле М., Арзальєр Ф., Хеллейєр Г., Каппель Р., Левалюа М.), у дослідження проблем становлення демократії в Африці (Браттон М., Маттес Р., Овусу М., Наттраєс Н., Сікінгс Дж., Клафам К., Чабал П., Макумбе Дж.), в аналіз процесів формування і функціонування політичних систем держав континенту (Пенуй М., Пурт'є Р., Кеннеді П., Ердман Дж., Шефтел М.). З доробку вітчизняних та російських науковців слід особливо відзначити праці Гайдая О. М., Головченка В. І., Музики Г. О., Гури В. К., О. В. Потєхіна І. І., Васильєва О. М., Павлової В. В., Висоцької Н. І., Потьомкіна Ю. В., а також публікації Корабльова Ю. В., Баскіна В. С. та інших.

Основною метою статті є дослідження панафриканської ідеї єдності та її впливу на формування загальноафриканських інтеграційних процесів.

Ідеї духовного відродження Африки, її визволення від колоніального поневолення і наступної політичної інтеграції почали оформлятися у цілісний теоретичний комплекс на рубежі XIX – XX ст. Їх відображення можна знайти в роботах європейців (аббат Грегуар, В. Шоелчер, М. Делафос, Л. Фробеніус) і в трудах представників африканської діаспори (У. Дюбуа, М. Гарвей, Е. Блейден та ін.) зазначеного періоду.

Першим ідейно – політичним рухом, що зародився з ініціативи африканської діаспори на початку XX ст. і організаційно оформився на

Лондонській конференції її представників у 1900 р. став панафриканізм. Вже на цій конференції виокремились основні тенденції розвитку його ідеологічних спрямувань, зокрема, поміркована, виразником якої став ініціатор конференції, адвокат Сильвестр – Уільямст та радикальна, на чолі з доктором У. Дюбуа. В подальшому, визначальні заслуги останнього полягали не тільки в розвитку африканської політичної думки, але й у дієвій участі в розробці першочергових вимог панафриканізму, а також в організації перших панафриканських конгресів.

Перший з них був організований У. Дюбуа в Парижі в лютому 1919 р., під час роботи Паризької мирної конференції. На конгресі були присутні 57 делегатів від 15 країн, у тому числі від 9 африканських колоніальних адміністративних територій, протекторатів та незалежних держав. У рішеннях конгресу висувалися вимоги визнання за африканцями права на користування природними ресурсами континенту, права на освіту, права на доступ до владних структур, а також підкреслювались нагальні потреби остаточної ліквідації залишків рабства в Африці, припинення колоніальної експлуатації африканського населення, збільшення витрат на соціальні запити мешканців континенту. Епохальне значення першого Панафриканського конгресу полягало в тому, що вперше в історії представники африканців заявили про свої вимоги на міжнародній арені як самостійна організована сила і, по – друге, вперше в історії про доленосні потреби африканців говорили від імені самих африканців [1, 6].

Про швидке поширення популярності панафриканського руху свідчать, зокрема, кількісні показники представництва на другому Панафриканському конгресі, що відбувся в серпні – вересні 1921 р. спочатку в Лондоні, а потім в Брюсселі та Парижі і на якому були присутніми вже 113 делегатів, у тому числі 41 – з Африки. У ході роботи конгресу було прийняте «Звернення до світової громадськості», в якому містилася вимога визнання рівноправності для людей усіх рас. Конгрес закликав колоніальні держави враховувати інтереси колоніалізованих народів, а Лігу Націй – створити міжнародне бюро для вивчення негритянської проблеми. У. Дюбуа на чолі делегації конгресу відвідав штаб-квартиру Ліги Націй у Женеві, де особисто передав відповідну петицію як офіційний документ конгресу. Разом із поширенням та актуалізацією політичної платформи панафриканізму на конгресі здійснюється спроба організованого оформлення панафриканського руху. З цією метою був, зокрема, заснований його постійний секретаріат, діяльність якого виявилась, утім, не досить успішною та нетривалою [2, 17 – 22].

У кінці 1923 р. в Лондоні відбувся третій Панафриканський конгрес, увага якого була, в основному, зосереджена на проблемах Африки та обговоренні завдань розвитку континенту в інтересах самих африканців, а також на опрацюванні підходів до визначення позиції стосовно африканських расистських режимів. Однак, конгрес виявив і відносну

слабкість «панафриканістського впливу», котра обумовлювалась відсутністю міцної бази на Африканському континенті та сталих зв'язків з представниками африканської громадськості, а також недостатню згуртованість самого руху, про що свідчить проведення в Лісабоні, зразу ж після завершення конгресу, панафриканської конференції з питань стану справ у португальських колоніях [3, 183].

Свідченням зростаючих труднощів виявився і четвертий Панафриканський конгрес, що відбувся у Нью – Йорку в 1927 р., з 208 учасників якого було лише декілька африканців. Більш того, прийнята конгресом резолюція з шести пунктів лише підтвердила основні вимоги попередніх конгресів, нічого до них не додавши.

Однак, панафриканіська ідея жевріла не тільки в рамках спроб її реалізації представниками головної течії панафриканістського руху. На рубежі 1920 – х – 1930 – х рр. починають з'являтися її інтерпретації та відгалуження. Зокрема, в 1930 р. в Парижі формується теоретична платформа «негритюду» під керівництвом африканської – Л. Сенгор, Д. Дюп та антильської – Е. Сезар, Л. Дамос та П. Нігер – інтелігенції. Власне, філософська проблематика платформи визначала його політичну ідеологію. Проголошена прихильниками «негритюду» мета полягала, у відповідності з визначенням Л. Сенгора, в культурному визволенні континенту, «в об'єднанні культурних цінностей цивілізації Чорного світу, що відображені в житті та творчості чорних». «Негритюд» представляв, по суті відмову від культурної асиміляції, від перспективи «загубитись серед інших». Він втілював спробу культурного самозатвердження лише негроїдного соціуму. Як і виходець з Ліберії Е. Блейден, Л. Сенгор поєднував поняття «раса» і «культура». Відродження Африки Л. Сенгор бачив, насамперед, у процесі самопізнання та самозатвердження африканської особистості [4, 1 – 4].

Могутнє піднесення національно – визвольного руху африканських народів після закінчення Другої світової війни по – новому розставило акценти на пріоритетах панафриканського руху, свідченням чого став п'ятий Панафриканський конгрес, котрий відбувся з 15 по 21 жовтня 1945 р. в Манчестері (Великобританія). На відміну від попередніх конгресів, склад його делегатів був не тільки більш чисельний, але й представляв, переважно, африканські антиколоніальні сили, в наслідок чого, зокрема, керівництво рухом переходить до молодих африканських націоналістів, які виступали з концепціями політичної та духовної деколонізації Африки, в числі яких К. Нерума, Б. Азікве, Дж. Кеніата. На цьому конгресі вперше було визнано значення організації мас як запоруки скинення колоніального ярма. Конгрес вніс істотні уточнення в розуміння сутності панафриканізму. З руху паннегритянського панафриканізм був трансформований у рух народів африканського континенту незалежно від їх расової приналежності. До того ж, документи конгресу, «Заява колоніальним державам», «Звернення до колоніальних народів світу» та інші, що викривали колоніальну політику та закликали народи до боротьби

проти політичного та економічного гноблення, свідчили про злиття panaфриканізму з національно – визвольними рухами і висували завдання повного скасування колоніального панування. По закінченню роботи конгресу, що прийняв Програму panaфриканського націоналізму, був створений координаційний орган panaфриканського руху – Робочий комітет – головою якого став У. Дюбуа, а генеральним секретарем К. Нкрума [5, 195 – 196].

Ідея африканської єдності починає набувати загально-континентального правового формату з 1958 р., коли лідери восьми незалежних вже на той час держав – Гани, Ліберії, Лівії, Марокко, Єгипту, Судану, Тунісу та Ефіопії – зібрались в Аккрі (Гана). 15 – 22 квітня 1958 р. на першу Конференцію незалежних держав Африки. Вже тоді були окреслені спільні підходи стосовно досягнення єдності держав континенту, намічені шляхи і засоби консолідації африканських народів та захисту їх незалежності, визначені рівні та напрями зміцнення економічних і культурних зв'язків між африканськими країнами [5, 197].

У прийнятій на конференції Декларації та інших документах вперше були визначені засади африканської єдності – антиколоніалізм та антиімперіалізм, сприяння справі зміцнення міжнародного миру і безпеки, підтримка єдності африканських країн з усім фронтом миролюбних сил планети. На конференції вперше було також підняте питання про перспективу створення африканського спільного ринку. Зокрема, учасникам конференції було рекомендовано вивчити цю проблему і запропонувати конкретні заходи її вирішення.

Наступним кроком на шляху наближення до реальної моделі африканської інтеграції стала «декларація трьох» – президента Ліберії У. – В. Табмена, президента Гвінеї А. Секу Туре та прем'єр – міністра Гани К. Нкруми, де вперше були чітко сформульовані десять принципів забезпечення єдності Африки і створення співтовариства незалежних африканських держав, серед яких визначальними стали право африканців на самовизначення, суверенну рівність і незалежність африканських країн, невтручання в їхні внутрішні справи. Цілями співтовариства проголошувались свобода, незалежність, єдність та забезпечення інтересів африканських народів, а також збереження «власного обличчя Африки».

Важливою віхою на шляху зміцнення африканської солідарності стала друга Конференція незалежних держав Африки, що відбулася 14 – 24 квітня 1960 р. в Адіс – Абебі (Ефіопія). Про стрімке розширення кола політичних інтересів незалежних країн-учасниць та 11 ще поневолених колоніальних територій, представники яких були присутні в якості спостерігачів, свідчили, зокрема, 17 прийятих резолюцій, присвячених проблемам ліквідації колоніалізму і расизму в Африці, боротьбі проти нових форм колоніалізму, забезпеченню єдності африканських держав, їх організаційному згуртуванню, розширенню економічної та політичної співпраці між країнами континенту [6, 22 – 42].

Визначальну роль у долях африканських спільнот відіграли Конференції африканських народів (грудень 1958 р. в Аккрі, січень 1960 р. в Тунісі та березень 1961 р. в Каїрі). На цих конференціях обговорювалися питання загальноафриканського національно – визвольного руху і боротьби з колоніалізмом, проблеми економічної і соціальної розбудови африканських держав, питання міжнародного життя. Конференцію в Аккрі африканці вважали своєрідним panafricanism конгресом. У її роботі взяли участь представники 62 організацій, що представляли національно – визвольні рухи різних куточків континенту. Конференція підтвердила трактування panafricanism як течії, що розповсюджується на всі африканські народи, незалежно від їх національної чи расової приналежності. Внесок Конференції у справу згуртування африканських народів полягав і у висуненні, в ході її роботи, питання про створення Сполучених Штатів Африки та в створенні в Аккрі постійного секретаріату щодо сприяння досягненню «взаєморозуміння і єдності народів Африки та прискоренню її визволення від імперіалізму та колоніалізму» [7, 24 – 25].

У цілому, етап антиколоніальної боротьби був періодом величчя духу та прояву непохитної волі африканських народів, які згуртувалися задля досягнення великої мети, періодом «антиколоніального націоналізму», що тимчасово перекрив незчисленну множину локальних відмінностей та особистостей життя контрастно диференційованої африканської спільноти – безлічі етнічних осередків і груп, які мешкають в Африці – періодом революційного романтизму, коли здавалося, що факел panafricanism, піднятий такими титанами визвольного руху, як Кваме Нкрума, Хайле Селассіє, Джуліус Н'єрере, Кеннет Каунда, Патріс Лумумба вічно осяюватиме поступ африканців шляхом національного відродження.

Саме на цій натхненній антиколоніальній хвилі відбувається подальше поєднання зусиль африканських народів, котрі першими скинули колоніальне ярмо, в справі остаточного визволення континенту, забезпечення його прогресу і розквіту. У травні 1963 р. на установчій конференції в Адіс – Абебі урядами незалежних африканських країн була створена Організація Африканської Єдності (ОАЄ), що розглядалася ними як головна мобілізуюча і спрямовуюча сила в подоланні спротиву колонізаторів боротьбі африканських народів проти поневолення, за свободу та економічне піднесення.

У Хартії Африканської єдності – Статуті ОАЄ, у відповідно до ст.2 були зазначені такі цілі створення та діяльності ОАЄ: зміцнювати єдність та солідарність африканських держав; координувати та зміцнювати співробітництво між ними, спрямовувати зусилля на створення сприятливих умов існування для народів Африки; захищати їх суверенітет, територіальну цілісність та незалежність; знищувати всі види колоніалізму в Африці; заохочувати міжнародне співробітництво відповідно до Статуту ООН та Загальної декларації прав людини [8, 36 – 37].

З перших днів свого існування ОАЄ докладала багато зусиль на виконання поставлених цілей. Вона відіграла велику роль у виробленні спільної політики й веденні спільної боротьби африканських держав за ліквідацію колоніальної системи. У 1960 – 1970 – х роках особливу увагу ОАЄ приділяла ліквідації португальської колоніальної імперії в Африці (Гвінея – Бісау, Ангола, Мозамбик, Острови Зеленого Мису – сучасна Кабо – Верде), звільненню Зімбабве, Намібії та ліквідації расистського режиму в ПАР. Врешті – решт ці завдання були вирішені. Португальські колонії стали незалежними: Гвінея – Бісау – у 1973 р., Кабо – Верде, Ангола, Мозамбик – у 1975 р., у 1980 р. – Зімбабве, і у 1990 р. Намібія здобули незалежність. У 1994 р. впав расистський режим у ПАР, ознаменувавши в такий спосіб вичерпне вирішення panafricanською організацією одного з головних завдань її діяльності. Слід також окремо зазначити з цього приводу, що побічним наслідком консолідації антиколоніальних зусиль на платформі ОАЄ стало перетворення цієї установи в могутній каталізатор налагодження політичного співробітництва між африканськими країнами. По суті ОАЄ та її органи компенсували здебільшого дуже низький рівень двосторонніх політичних відносин між державами Африки.

За час існування ОАЄ перелік питань, що входили до її компетенції, поступово виходили за межі сприяння процесам антиколоніальної боротьби.

Стрімке здобуття африканськими народами незалежності породило на континенті серйозні політичні проблеми. Від часів колоніалізму в постколоніальну еру перейшли негетерогенні, розподілені за класовою чи майновою приналежністю сучасні суспільства, а строката суміш племен, у середовищі якої, в умовах переможної ейфорії, починають відроджуватися цінності традиційної африканської самобутності. Жодній африканській країні так і не вдалось до цих пір перетворити членів племен, якими вважає себе більшість населення, у громадян сучасної держави. Погіршуються і умови здійснення такої трансформації. Погано організований парламентаризм перших років суверенітету африканських країн замінюється у них однопартійними системами з авторитетним лідером. Надалі така «виховна диктатура», або «диктатура розвитку» поступово перероджується в особисту диктатуру, засновану на свавіллі.

Проблема «твердої руки» для Африки значною мірою уособлювала вимушений засіб підтримки міжетнічної соціально – політичної рівноваги та збереження суспільної злагоди і опосередковано була пов'язана із колоніальною спадщиною. Зауважимо, що процеси деколонізації та становлення молодих незалежних держав супроводжувалися запровадженням форм європейської, тобто чужородної для місцевих культур форм державної організації та наданням політичної незалежності етно-племенним соціальним групам, які керувались ідеологією етнічного мікронаціоналізму. Це сполучення перетворило африканську державність скоріше на символ, аніж на реальність, оскільки центри практичного впливу на африканські маси і формування в їх середовищі «громадської

думки» обмежувалися етнічними кордонами. Такий «негативний синтез» призвів, врешті – решт, до суттєвого відхилення від схем політичного розвитку «атлантичної цивілізації», оскільки досить швидко з'ясувалась невідповідність «європейської форми» «африканському змісту». Африканські еліти засвоїли європейські системи споживання, а не економіки, європейські смаки, а не європейські навички, оболонку європейського світосприйняття, але з автохтонним культурним наповненням. Це й виявилось однією з причин низки етнічних вибухів у незалежних африканських країнах, які стали виразом протесту проти урядової культурної тиранії євроцентристського гатунку, змушуючи владу вдаватися знов і знов до пошуків власних формул розвитку та демократичної ретрадиціоналізації. Другою причиною стало засноване на крептоетнічних засадах і «зовнішньо світське» суперництво між «центральноми/владними» та «відстороненими» політичними угрупованнями певної країни, в основі якого перебувало бажання «відсторонених» еліт позбавити правлячу еліту домінуючого положення та можливостей використання державних ресурсів, прагнення персоналізувати владу та сакралізувати свій владний статус.

З іншого боку, «антиколоніальний націоналізм» періоду визвольної боротьби так і не змінився в державах Африки «націоналізмом постколоніальним» через брак об'єднуючих цілей, мобілізуючих гасел і, власне, придатного до сприйняття соціального середовища. То був свого часу, націоналізм без нації, обмежений загальним прагненням до культурної і політичної емансипації. Об'єднуючі чинники руху антиколоніального протесту зникли разом з «антиколоніальним націоналізмом». У цьому, зокрема, і виявилась слабкість його обмежених цілей, оскільки в новій історичній ситуації їхнє місце не було зайняте новою концепцією. До того ж, у результаті поступового господарського занепаду африканських країн вже економічні чинники починають спрацьовувати на зворотні розбудові африканських націй процеси – міжетнічну боротьбу за розподіл і перерозподіл впливу на кошти «державного казана» у формі з'ясування стосунків між фаворитними до влади і непривілейованими етнічними групами. Боротьба ж за виживання в такий спосіб не тільки не підсилює етноцентризм, а й знижує у африканських народів поріг загальносоціальної та державницької сприйнятливості.

У цілому ж, можна зробити висновок про завершення, на початку 1960 – х рр. етапу, так би мовити, поступального лінійного розвитку ідеології, політичної практики та організаційної згуртованості сил національного визволення Африки до континентальної інтеграції. На цьому етапі антиколоніальна боротьба виявилась саме тим чинником, який поглинав, перекривав та нівелював усі інші відмінності різних загонів національно – визвольного руху, зводив у ступень вищої практичної цінності мету – проти чого повинна спрямовуватися консолідована політична дія, забезпечував позитивний конструктивізм теоретиків,

практиків та організаційних лідерів різних течій panaфриканізму в питаннях пошуку консенсусу, коли альтернатива між потребами порозумітись або відстояти особливості власної ідейно – політичної позиції будь – якою ціною означала вибір між життям та смертю антиколоніального руху. Звісно, що за таких умов й інтеграційна складова була невід’ємною природною частиною загального бачення панорами антиколоніальної боротьби та постколоніальної розбудови.

З набуттям політичної незалежності швидко зростаючою чисельністю молодих африканських держав ситуація різко змінилась. Керівна ланка panaфриканістського антиколоніального руху перестала відігравати роль центральної нервової системи одужуючого від колоніалізму африканського організму. Вона просто розсипалась на десятки державних правлячих осередків, загасивши й сам panaфриканістський феномен, вугілля якого продовжували жевріти хіба що на вітарі ОАЄ. Отже, з початку 1960 – х рр. явище африканської інтеграції на тривалий час набуває нових вимірів, в яких з минулого залишилось прагнення до поєднання зусиль у боротьбі із залишками колоніалізму і расизму на континенті, але «в сучасному» затвердилась ні до чого не зобов’язуюча функція міждержавної координації дій з питань поточного розвитку. Отже, ідея та практика інтеграції переходить із рівня централізованих рішень у сферу складних, різновекторних процесів становлення суспільно – політичного життя африканських країн.

При цьому, варто окремо підкреслити, що автор є далеким від сприйняття ситуації щодо вирішення проблем африканської інтеграції у постколоніальний період як явища, зумовленого виключно внутрішньоафриканськими чинниками. Процес надбання африканськими країнами політичної незалежності можна, певною мірою, порівняти з їхнім виходом у «відкритий космос» міжнародних відносин з його потужними протидіючими чинниками та протиріччями, до яких були втягнуті й африканські країни.

Таким чином, окрім проблем державного і колективного визрівання внутрішньоафриканського гатунку, Африка опинилася на перехресті могутніх роз’єднуючих векторів глобальної дії, таких як протиріччя за віссю «Південь – Північ», протиріччя за віссю «Схід – Захід» та протиріччя суспільно-політичного розвитку країн «Третього світу» на кшталт протиріч між старою колоніальною структурою національних господарств та об’єктивною потребою в досягненні сталого економічного піднесення. Природно, що об’єктивна необхідність реагувати на ці протиріччя, або розповсюджені ними сили тяжіння та відштовхування, зумовила детерміновані прагнення кожної африканської держави забезпечити свої національні інтереси на регіональному, континентальному і планетарному рівнях комбінацією власних стереотипів реакції на здійснене, що у нашому випадку, ще більше ускладнило справу з інтеграційними процесами в Африці.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Тузмухамедов Р.А. Организация африканского единства. – М.: Международные отношения, 1965. – 193 с.
2. The African communist. – 1963. – №15. – P. 17 – 22.
3. A Quarter Review of the Negro Freedom Movement. – 1965. – Winter. – P.182 – 187.
4. Problematising the African Renaissance / Ed. by Maloka E., Le Roux E. – Pretoria, 2000. – 92 p.
5. Нкрума К. Африка должна объединиться. – М.: Прогресс, 1964. – 311 с.
6. Независимая Африка в документах / Сост.: Тузмухамедов Р. А., Кукушкин Е. В. – М.: Университет дружбы народов им. П. Лумумбы, 1965. – 221 с.
7. Этангер Я. Я. Политические проблемы африканского единства. – М.: Наука, 1967. – 178 с.
8. Организация африканского единства. (История создания и деятельности). Сборник документов / Сост.: Тузмухамедов Р.А., Кукушкин Е.В. – М.: Наука, 1970. – 305 с.

УДК 437.6

Лоссовский И. Е.

ФОРМИРОВАНИЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ МАЛАЙЗИИ КАК ФУНКЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРОЦЕССОВ В ЮГО – ВОСТОЧНОЙ АЗИИ

Проведен анализ ряда факторов формирования внешней политики, как важной функции государственного строительства Малайзии – одного из лидеров стран Юго – Восточной Азии и исламского мира.

Ключевые слова: Малайзия, внешняя политика, Юго – Восточная Азия (ЮВА), ASEAN, исламский мир, региональное сотрудничество.

Здійснено аналіз низки факторів формування зовнішньої політики, як важливої функції державного будівництва Малайзії – одного з лідерів країн Південно – Східної Азії та ісламського світу.

Ключові слова: Малайзія, зовнішня політика, Південно – Східна Азія (ПСА), ASEAN, ісламський світ, регіональна співпраця.

Analysis of a range of factors of Malaysia's foreign policy formation as one of the leaders of South – East Asia and Islamic world is carried out.

Keywords: Malaysia, foreign policy, South – East Asia (SEA), ASEAN, Islamic world, regional cooperation.

Международные отношения являются одной из важнейших функций современного государства, выражающего себя на международной арене через свою внешнюю политику, предназначение которой, прежде всего, состоит в удовлетворении национальных интересов, обеспечении территориальной целостности, безопасности и суверенитета страны. Таким образом, формирование внешней политики является важнейшей задачей государственного строительства.

Разные исторические, географические, социальные и политические факторы внесли свою лепту в формирование внешней политики Малайзии, преследующей такие цели [1]: взаимовыгодные добрососедские отношения

со всеми странами мира независимо от их идеологий; независимая позиция по проблемам глобальной и региональной политики; содействие разрешению конфликтов, обеспечению мира и стабильности в регионе; приоритетное развитие отношений со странами ASEAN и обеспечение лидирующей роли в Ассоциации, ДН и ОИК; активное участие в ООН, соблюдение норм международного права; позиционирование примером толерантного, прогрессивного и успешного мусульманского государства.

Цель исследования – анализ формирования и эволюции внешней политики Малайзии, одного из лидеров стран ЮВА и исламского мира.

В период британского колониального господства функции внешнего взаимодействия Малайи (с 1963 г. – Малайзия) находились под контролем Великобритании (ВБ). С первых дней независимости перед страной встали проблемы формирования собственной международной политики [2, 168].

В первые годы Федерация Малайя не проявляла заметной активности на внешнеполитической арене, пребывая в фарватере политики бывшей метрополии. Причинами продолжавшейся внешнеполитической зависимости страны были: последствия 500 – летней колониальной зависимости; преобладание иностранного капитала в экономике; присутствие британского военного контингента в стране и неготовность проводить самостоятельную оборонную и внешнюю политику; идеологическое влияние бывшей метрополии; война с коммунистическим партизанским движением [3; 4]; последствия японской оккупации 1942 – 1945 гг. [5]; большое число граждан Великобритании, работающих в государственном аппарате; нехватка национальных специалистов в области внешней политики; ограниченность финансовых ресурсов.

На первом этапе государственного строительства развитие отношений с бывшей метрополией и другими странами Британского Содружества стало главным приоритетом внешней политики Малайи. В октябре 1957 г. правительство страны заключило с Великобританией Соглашение об обороне и взаимопомощи, в соответствии с которым последняя сохраняла на территории Малайи военные базы. Соглашение в военно-политическом отношении тесно связывало молодую страну с ВБ и налагало существенный отпечаток на ее внешнюю политику [2, 168].

Влияние Великобритании и ее военная помощь в борьбе с партизанским движением, возглавляемым Коммунистической партией Малайи [4], приводили к тому, что в своей внешней политике страна ориентировалась на Запад, воздерживаясь от связей со странами «восточного блока», опасаясь распространения влияния коммунистического Китая на многочисленную местную китайскую общину (30% населения страны).

На рубеже 50 – 60 гг., сохраняя тесные связи с бывшей метрополией, руководство Малайи осознало необходимость развития отношений с соседними государствами ЮВА. В 1958 г. первый Премьер – министр Малайи Абдул Рахман выступил за проведение регулярных встреч руководителей стран ЮВА с целью формирования регионального формата

сотрудничества. В 1961 г. страна вступила в Ассоциацию ЮВА, участниками которой были также Филиппины и Таиланд. Попытки установления регионального сотрудничества стали первыми самостоятельными шагами страны на международной арене, прерванными в связи с созданием Федерации Малайзия в 1963 г., которому противодействовали Филиппины и Индонезия, что привело к конфронтации в регионе [2, 170; 6].

В этот сложный период Малайзию поддержали западные страны, имеющие интересы в регионе (США, Великобритания, Австралия, Новая Зеландия). Но уже в то время во внешней политике страны проявились тенденции самостоятельности. Малайзия заявила о приверженности политике нейтралитета, отказавшись от вступления к SEATO, несмотря на давление со стороны Великобритании. В середине 60 – х гг., страна вступила на путь развития отношений со странами Азии и Африки, прежде всего мусульманскими.

Нормализация отношений с Индонезией стала предпосылкой создания в августе 1967 г. ASEAN, в которую вошли Малайзия, Индонезия, Сингапур, Таиланд и Филиппины. Одной из главных причин активного участия Малайзии в ASEAN было желание урегулировать двусторонние проблемы со странами Ассоциации.

Прозападная антикоммунистическая политика, проводимая в начале независимой истории страны премьером А. Рахманом (1957 – 1969 гг.), сменилась политикой неприсоединения, нейтралитета и мирного сосуществования. Малайзия заявила о готовности развивать сотрудничество со всеми странами, независимо от идеологической системы. В конце 60 – х гг. были установлены дипломатические отношения с СССР и странами «социалистического лагеря», расширились связи с ДН.

В связи с решением Великобритании о выводе в конце 60 – х гг. войск из региона, вместо британско – малайского Соглашению об обороне и взаимопомощи в 1957 г., было заключено пятистороннее Соглашение об обороне в 1971 г., в соответствии с которым вооруженные контингенты Великобритании, Австралии и Новой Зеландии размещались на территории Малайзии и Сингапура.

При втором Премьер – министре Абдулле Разаке (1970 – 1976 гг.) [1] Малайзия, как член ОИК, стала идентифицировать себя мусульманской страной. Ее внешняя политика все больше склонялась в сторону нейтральности, неприсоединения, мирного сосуществования. Страна дистанцировалась от «великих держав», делая акцент на регионализме, углубляя практические контакты со странами «коммунистического блока». В экономику страны привлекались международные инвестиции из разных, не только британских источников.

В этот период одним из краеугольных камней внешней политики страны была идея создания зоны нейтралитета в ЮВА. В 1971 г. подписывается Куала – Лумпурская декларация ASEAN, призывавшая к

созданию в регионе зоны мира, свободы и нейтралитета. Руководство Малайзии рассчитывало, что при ее реализации страна сможет достичь ряда стратегических целей, среди которых – обязательства «великих держав» не вмешиваться во внутренние дела ЮВА. Политика нейтралитета предполагала закрепление государственных границ в регионе, что имело большое значение для Малайзии в связи с территориальными претензиями Филиппин на штат Сабах и аналогичными проблемами с другими соседними странами.

В 70 – е гг. отношения Малайзии с Вьетнамом были сложными, поскольку во время американо – вьетнамской войны она поддерживала контакты с режимом Южного Вьетнама. Однако в 1973 г. были установлены дипломатические отношения с СРВ, а в 1975 г. Малайзия приветствовала прекращение войны и воссоединение этой страны.

Происходило переосмысление отношений с КНР, вызванное как общими изменениями геополитической ситуации в Азии, так и активными встречными инициативами Китая. На эти процессы положительно влияло также завершение в конце 60 – х гг. конфронтации правительства страны с коммунистическим движением, участниками которого были преимущественно представители китайской этнической группы. В 1971 г. на сессии ГА ООН Малайзия, ранее исповедовавшая концепцию «двух Китаев», проголосовала за Резолюцию, восстановившую права КНР в ООН. А в 1974 г., в ходе визита в Пекин премьер-министра А. Разака, между двумя странами были установлены дипломатические отношения.

В годы третьего Премьер – министра Малайзии Хусейна Онна (1976 – 1981 гг.) [1] начался период политической и экономической консолидации, где главным приоритетом внешней политики было сотрудничество в рамках ASEAN. Региональная консолидация усилилась после падения Сайгонского режима и объединения Вьетнама, что знаменовало завершение американского военного присутствия в ЮВА. В 1976 г. на индонезийском острове Бали состоялся Первый саммит ASEAN, где был подписан многосторонний Договор о дружбе и сотрудничестве. В малазийской политике продолжалась тенденция все большего акцента на независимости, неприсоединении, равной удаленности от великих держав и региональном нейтралитете.

Важное место во внешней политике Малайзии занимают отношения с ведущими странами Запада, прежде всего, с Великобританией, США, Австралией, а также Японией. Традиционно Малайзия проводила линию на активное привлечение инвестиций и военно – технического сотрудничества с ними, что заставляло ее в принципиальных международных вопросах придерживаться позиции этих государств. Для преодоления такой «уязвимости» последние десятилетия Малайзия проводила политику диверсификации политических связей, торгово-экономического, инвестиционного и военно – технического сотрудничества.

Наибольшие изменения во внешней политике страны произошли при

четвертом Премьер – министре Махатхире Мохаммаде (1981 – 2003 гг.) [7; 8, 161]. Она стала более прагматичной, характеризовалась настойчивыми усилиями по защите прав и интересов развивающихся стран. Главный акцент был сделан на развитии связей с партнерами по ASEAN и укреплении отношений с мусульманскими странами. Проявился целый ряд новых инициатив: политика «лицом к Востоку»; лидерство среди развивающихся стран; активный подход к решению проблем Палестины и апартеида; политика Исламского единства; участие в миротворческой деятельности (Босния, Камбоджа, Косово, Намибия, Сомали, Восточный Тимор); борьба с международным терроризмом; сотрудничество со странами Африки, Латинской Америки, Центральной Европы [9].

В годы премьерства М. Мохаммада были выдвинуты ряд международных инициатив в экономической сфере: Восточно-Азиатское экономическое сотрудничество (ASEAN+3(+Китай+Япония+Южная Корея)); объединение G – 15 наиболее развитых стран ДН; Сотрудничество регионального развития – концепция «треугольников развития»; Лангавский международный диалог и другие инициативы [6; 7].

Первые годы руководства М. Мохаммада ознаменовались ухудшением отношений с Великобританией. В стране негативно восприняли решение Лондона о повышении с 1981 г., платы за обучение в университетах Великобритании для 16 тысяч малазийских студентов. Великобритания выразила несогласие с мерами Малайзии по усилению контроля над природными ресурсами страны, рассматривая это как скрытую национализацию. При этом малазийский лидер ввел строгие ограничения на товары из Великобритании и контракты с британскими компаниями, каждый контракт требовал согласования Правительства Малайзии. Такая политика получила название «Покупай британское в последнюю очередь». Лишь визит М. Мохаммада в Лондон в 1983 г. и переговоры с Премьер – министром М. Тетчер смогли смягчить напряженность между странами.

В условиях ухудшения отношений с бывшей метрополией малазийский премьер, используя опыт экономического развития таких успешных стран как Япония и Южная Корея, провозгласил внешнеполитическую инициативу «Лицом к Востоку», предусматривавшую углубление отношений с этими странами.

Среди наиболее заметных внешнеполитических инициатив пятого Премьер – министра Абдулы Бадави (2003 – март 2009 гг.) можно отметить [1]: прагматизацию ответов на геополитические и экономические вызовы; научный подход к формулированию позиций по международным вопросам; позиционирование региональным лидером, председателем в ДН, ОИК и ASEAN; углубление внешней политики; концепцию «цивилизованного» Ислама Хадхари, позиционирование прогрессивным и успешным мусульманским государством. Внешнеполитическим приоритетом премьера А. Бадави было развитие диалога со странами исламского мира, прежде всего Ближнего и Среднего Востока. Одним из

основных внешнеполитических достижений его правительства считается подписание в 2009 г. Соглашения о делимитации спорных территорий с Брунеем, снявшее проблемный вопрос в отношениях двух стран, существовавший в течение нескольких десятилетий.

Внешнеполитическим приоритетом нынешнего руководства Малайзии – шестого Премьер – министра Наджиба Разака (с апреля 2009 г.) стало углубление контактов с руководством стран ASEAN. Его двусторонние визиты, активное участие в международных мероприятиях в рамках многосторонних форумов ASEAN и АТЕС стали свидетельством приоритетности регионального вектора внешней политики Правительства.

Важные шаги были сделаны для активизации сотрудничества с Китаем. В 2009 г. состоялся первый официальный визит премьера Н. Разака в КНР и государственный визит в Малайзию Председателя КНР Ху Цзиньтао. Подписан Совместный план действий стратегического партнерства, ставший Дорожной картой, охватывающей сотрудничество в 12 основных сферах – экономика, политика, наука, образование и ВТС. Впервые при определении характера двусторонних отношений сторонами было задекларировано «стратегическое партнерство» [10].

Хотя США, ЕС, Япония, Южная Корея, Австралия и Тайвань остаются наибольшими торговыми партнерами страны, главными источниками внешних инвестиций и передовых технологий, в последние годы наблюдается существенный рост и влияние КНР на малазийскую экономику. С начала нового тысячелетия рост малазийского экспорта в Китай превышает рост экспорта в США, а в 2009 г. Китай обошел США, как крупнейший рынок экспорта малазийских товаров. КНР сегодня является наибольшим источником туристов, посещающих Малайзию, обойдя многолетнего лидера по этому показателю – Японию. Малайзия крайне заинтересована в китайских инвестициях, особенно в условиях продолжающегося мирового финансового кризиса, существенно ослабившего инвестиционные потоки с Запада.

На фоне усиления китайского присутствия в ЮВА заметна также активизация малазийско – американского диалога [10]. В 2009 г., Министр иностранных дел Малайзии А. Аман осуществил визит в Вашингтон, а Малайзию посетил Заместитель Госсекретаря Д. Стейнберг, главной темой встречи которого с Н. Разаком было разблокирование переговорного процесса о создании двусторонней зоны свободной торговли. Некоторые проблемные моменты в двусторонних отношениях принципиально не повлияли на общую тенденцию, характеризующуюся сближением позиций и активизацией диалога администраций Б. Обамы и Н. Разака. Основанием для такого вывода могут служить результаты четырехдневного визита малазийского Премьера в США в апреле 2010 г. Подводя итоги этого визита Н. Разак отметил, что он стал одним из наиболее плодотворных из его зарубежных вояжей, результатом чего стало потепление двусторонних политических отношений и существенное оживление сотрудничества в экономической и инвестиционной областях.

По оценкам международных экспертов дальнейшее развитие событий может свидетельствовать о принципиальных изменениях в малазийско – американских отношениях. В этой связи Н. Разака можно рассматривать как наиболее «проамериканского» Премьер – министра за всю историю страны, поскольку ни конфронтационный стиль премьера М. Мохаммада, ни мягкое игнорирование США его преемником А. Бадави не соответствуют национальным интересам Малайзии. Отвечая на настоячивые обращения США, Малайзия, как ведущая мусульманская страна, могла бы более активно принимать участие в процессе восстановления Афганистана, международных антитеррористических усилиях, поддержать другие инициативы Б. Обамы, такие, как Транс – Тихоокеанское партнерство (ТТП), являющееся «локомотивом» Азиатско – Тихоокеанской интеграции под американским лидерством. Однако изменения парадигмы малазийско – американских отношений могут иметь негативное влияние на другие направления внешней политики Малайзии. Так, ТТП может «бросить тень» на такой многолетний приоритет страны, как Восточно – Азиатская интеграция (ASEAN+3). Поддержка отдельных инициатив США может нивелировать обязательства страны в рамках ДН и ОИК, негативно повлиять на отношения с Ираном, Кубой и Венесуэлой.

Мотивация американской стороны в смене парадигмы взаимоотношений связана с опасениями стремительно растущих политических амбиций КНР. США стремятся проводить политику нейтрализации «великодержавных устремлений» Китая, активизируя сотрудничество в АТР как со своими традиционными партнерами – Японией и Южной Кореей, так и с другими влиятельными региональными игроками, в число которых активно выходит Малайзия.

Индия также является важным торговым партнером Малайзии. За минувшие 10 лет товарооборот между странами возрос более чем в 4 раза, а индийские инвестиции в экономику Малайзии за последние 5 лет составили 1,2 млрд. долл.США [10].

Можно констатировать, что по крайней мере в отдельных международных вопросах, представляющих интерес для развивающихся стран, исламского мира и ЮВА, лидерство Малайзии является общепризнанным. Некоторые малазийские инициативы, выдвинутые в рамках международных форумов, поставили страну на политическую карту мира. Растущая экономика и политическая стабильность позволяют Малайзии играть собственную роль на международной сцене. Будучи менее зависимой, сегодня от международной экономической помощи, Малайзия имеет возможность открыто выступать по тем международным вопросам, по которым другие страны «третьего мира» ощущают свою ограниченность свободного отстаивания позиции, учитывая возможные негативные последствия со стороны более влиятельных стран.

Четко сформулированные главные цели малазийской внешней политики относительно обороны и безопасности, регионального развития и торговли, международного сотрудничества определяют принципиальную

модель, которую Малайзия реализует в отношениях с другими государствами в рамках международных организаций (ООН, ASEAN, АПЕС, Форум «Азия – Европа», Региональный Форум ASEAN по безопасности, Организация сотрудничества «Юг – Юг», ОИК, Британское Содружество, ДН) [1; 8].

Последовательно подчеркивается особая важность соблюдения принципа невмешательства во внутренние дела, однако в определенных «экстремальных» случаях в отношении Малайзии к этому принципу имеют место исключения. В 1999 г. она оказала политическую поддержку военной операции НАТО в Сербии в ответ на «кровавую жестокость и геноцид по отношению к народу Косово». Другим примером прагматизма Малайзии является приверженность политике «Единого Китая», несмотря на ее тесные экономические связи с Тайванем.

Аналогично развиваются отношения Малайзии и с западными странами, значительные объемы внешней торговли с которыми и масштабные инвестиции последних в экономику страны не считаются достаточным основанием для отказа Куала-Лумпур от острой критики Запада по отдельным вопросам международной политики.

Главный приоритет внешней политики Малайзии – развитие отношений с соседними странами [1; 6; 8]. Она придерживается конструктивного подхода к решению имеющихся проблем, включая территориальные споры. Свидетельством принципиальной направленности страны на взаимоприемлемое решение двусторонних проблем является обращение в Международный суд в Гааге для решения территориальных споров с Индонезией и Сингапуром. Созданы специальные комиссии между Малайзией и Брунеем, Вьетнамом, Индонезией, Лаосом, Филиппинами и Таиландом.

Особое значение имеют малазийско – сингапурские отношения [1; 8], потенциал и перспективы которых значительны, хотя эмоциональная составляющая, связанная с отдельными страницами общей истории соседей вносит определенные сложности. Очевидной является необходимость сдержанности и взвешенности в подходах сторон. Такой подход абсолютно актуален, поскольку напряженность в отношениях между странами неизбежно создает проблемы и истощает ресурсы сторон.

В историческом, экономическом и культурном плане большое значение для Малайзии имеют отношения с Индонезией, часто складывающиеся непросто. Для преодоления напряженности задействуются высокие правительственные механизмы – обмены визитами руководителей двух стран. Решаются проблемы торговли – экономического, инвестиционного сотрудничества, трудовой миграции, защиты прав индонезийцев в Малайзии, делимитации и демаркации границ.

В декабре 2009 г. состоялся первый визит премьера Н. Разака в Таиланд [10], в ходе которого руководители двух стран осуществили совместную «историческую» поездку в южные провинции Таиланда с преимущественно малайским населением и продолжающимся

конфликтом, забравшим жизни тысяч людей. Значительное внимание было уделено вопросам повстанческих движений в Южном Таиланде, где Малайзия обязалась предоставить помощь в сфере экономики и образования. Отмечена необходимость создания надлежащих условий для увеличения взаимных инвестиций. Н. Разак поддержал стратегию Таиланда по развитию доверия, мира и безопасности в южных провинциях и призвал население воздержаться от насилия. Однако, по вопросу будущего политического статуса южных провинций Таиланда сохраняются некоторые расхождения.

Проблемы в отношениях Малайзии с Брунеем, связанные с нерешенностью вопросов границ на перспективных акваториях, близки к окончательному решению путем заключения коммерческих соглашений о совместном участии в добыче углеводородов на спорных участках. При этом определенные территориальные уступки Малайзии в пользу Брунея по двум перспективным нефтегазоносным блокам на шельфе Южно – Китайского моря не стали ощутимой потерей для страны, поскольку Малайзийская корпорация «Petronas» получила в 2010 г., приглашение руководства Брунея на проведение поисково – разведочных работ на этих площадях. Согласно договоренности, в течении 40 лет Малайзия имеет право на совместную разработку месторождений [10].

На региональном уровне Малайзия проводит активную линию на укрепление ASEAN, что включает весь спектр функционального сотрудничества, формирование необходимых условий функционирования Соглашения о свободной торговле в рамках Ассоциации, служит гарантией безопасности и стабильности в регионе.

Малайзия поддерживает отношения практически со всеми странами мира за исключением Израиля, гражданам которого запрещен въезд на территорию страны. В вопросах урегулирования на Ближнем Востоке она традиционно поддерживает арабские страны, активно выступая за скорейшую имплементацию соответствующих резолюций ООН, вывод израильских войск с оккупированных территорий, предоставление народу Палестины прав и возможностей для полноценного функционирования суверенного государства. международное давление на Израиль с целью скорейшего ближневосточного урегулирования [1].

Малайзия не проявляет симпатий к процессам глобализации, поскольку несмотря на завершение холодной войны, мир не стал сегодня более безопасным. Среди конфликтов последних десятилетий наиболее чувствительными для внешней политики Малайзии были конфликты в Боснии, Косово, Восточном Тиморе, некоторых странах Африки, Палестине, Афганистане, Ираке, Джаве, Кашмире.

Проблемами, вызывающими серьезную обеспокоенность Малайзии являются международный терроризм и распространение оружия массового уничтожения, поэтому усилия страны направляются на то, чтобы все большее число государств подписало и ратифицировало соответствующие международно – правовые документы [1].

Экономическое измерение глобализации еще больше разочаровывает официальные круги Малайзии. Финансовый кризис 1997 г., ударивший по Восточной Азии, а также мировой финансово – экономический кризис 2008 – 2009 гг. привели не только к экономическим бедствиям, но и политической нестабильности. Серьезность ситуации и глобальность проблем вызывает потребность объединения международных усилий для совместного ответа на вызовы экономической глобализации, финансовой и торговой либерализации. По мнению руководства Малайзии, главный вызов лежит именно в этой сфере, что требует неотложных коллективных усилий по реформированию международной финансовой системы и развитию новой региональной и глобальной финансово – экономической архитектуры.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Веб – сайт МИД Малайзии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.kln.gov.my. 2. Александрова Ю. Г. Малайзия: Справочник. – М.: Наука, 1987. – 361 с. 3. Тюрин В. А. «Чрезвычайка» в Малайе // Азия и Африка сегодня. – 2009., № 7, с. 59 – 62. 4. Clutterbuck R. The long long war. The emergency in Malaya 1948-1960., Singapore. – 2003, Cultured Lotus. – 206 p. 5. Holder R. The fight for Malaya., K. – Lumpur. – 2007, Editions D.Millet. – 196 p. 6. Ahmad M.Y. 50 years of Malaysia's «Economic Diplomacy»: The continuing struggle for peace, security and development // The Journal of Diplomacy and Foreign Relations., 2008., Vol. 10., № 1., P. 45 – 66. 7. Dhillon K. S. Malaysian Foreign Policy in the Mahathir Era 1981-2003. Dilemmas of Development., Singapore., 2009, NUS Press. – 300 p. 8. Jeshurun Ch. Malaysia: Fifty Years of Diplomacy 1957 – 2007., K. Lumpur., 2007, The Other Press. – 419 p. 9. Гусев М. Малайзия – председатель ОИК // Азия и Африка сегодня, 2004, № 9. с. 45 – 47. 10. Публикации малазийских газет «New Straits Times» и «The Star» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.thestar.com.my; www.nst.com.my.

УДК 327 (73 + 54)

Підберезних І. Є.

ПОЛІТИКА США У ПІВДЕННО – СХІДНОАЗІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ ЗА ЧАСІВ ПРЕЗИДЕНТСТВА Б. ОБАМИ

У статті аналізуються основні напрямки та фактори політики адміністрації Б. Обами в країнах Південно – Східній Азії, що визначають характер двостороннього співробітництва.

Ключові слова: адміністрація Б. Обами, лідерство, зовнішньополітична стратегія, Південно – Східна Азія.

В статті аналізуються основні напрямки та фактори політики адміністрації Б. Обами в країнах Юго – Восточної Азії, які визначають характер двостороннього співробітництва.

Ключевые слова: администрация Б. Обамы, лидерство, внешнеполитическая стратегия, Юго – Восточная Азия.

In the article author describes the USA relationship with the countries of South East Asia during the Obama's era. This theme is very relevant because for modern America this partnership is one of the most important.

Keywords: *Barack Obama administration, leadership, foreign policy strategy, Asia Pacific.*

Актуальність теми дослідження пояснюється зростанням ролі Східної Азії у глобальній економіці та політиці, її перетворення на двигун розвитку світової економіки. З огляду на нові регіональні й глобальні тенденції зазнала суттєвих змін політика США щодо країн Південно – Східної Азії (ПСА). Міжнародні відносини США з країнами ПСА склалися протягом багатьох років. Ще за часів «холодної» війни американський уряд надавав допомогу цьому регіону, виходячи із стратегічного завдання не допустити тут комуністичного режиму. Посилення Китаю сприймалося обома регіонами як загроза, і це вимагало від країн ПСА посилення військового співробітництва із США.

Приводом для зближення було й те, що і США, і країни ПСА були зацікавлені в економічній присутності США в регіоні. Проте, внаслідок Азійської фінансово-економічної кризи у 1997– 1998 рр. інтерес до АТЕС значно ослаб. З точки зору східноазійських країн криза була використана США для поширення американської моделі капіталізму на Східну Азію та відкриття специфічних регіональних ринків для американських компаній.

Під час правління адміністрації Дж. Буша дещо посилилася активність американського уряду щодо відновлення американско – азійських відносин. Причиною тому було посилення впливу Китаю у країнах ПСА та швидкий розвиток торгівельно-економічних відносин між КНФ та АСЕАН.

Через кілька років адміністрація президента Б. Обама не тільки продовжила розпочате попередником, а й удосконалила свою зовнішню політику.

У даній статті автор ставить за мету дослідити розвиток відносин між США та країнами Південно – Східної Азії і охарактеризувати основні фактори, що здійснили вплив на рівень двостороннього співробітництва.

У програмній статті Б. Обама «Відновлення американського лідерства», опублікованій улітку 2007 р. в журналі «Форін Еффеерз» [1] відображені основні напрямки діяльності адміністрації президента.

По – перше, необхідність створення США «більш ефективної структури в Азії поза межами двосторонніх угод, нерегулярних самітів і угод з певної нагоди, як-то шестисторонні переговори з північнокорейської проблеми».

По – друге, формування «інклюзивної інфраструктури з країнами Східної Азії», що може сприяти стабільності регіону і допомогти боротися з транснаціональними загрозами.

По – третє, сприяння перейняттю Китаєм «відповідальної ролі як зростаючої влади» для вирішення спільних проблем ХХІ століття. «Наше важливе завдання полягає в тому, щоб побудувати відносини, що

розширюють співробітництво і водночас зміцнюють нашу здатність конкурувати» [1].

Серйозною заявкою на повернення США лідерства в АТР стало залучення Вашингтону до врегулювання ситуації у Південно – Китайському морі, де відновилися давні суперечності між країнами – претендентами через статус островів Спратлі. Заяви Держсекретаря Хіларі Клінтон про підтримку свободи навігації і урегулювання спорів у Південно – Китайському морі на основі багатосторонніх домовленостей за посередництва США, оскільки Південно – Китайське море є сферою національних інтересів США (на самміті АРФ у липні і Ханойському самміті АСЕАН у жовтні 2010 р.) засвідчили «повернення» США до ПСА в контексті проблеми морської безпеки і «свободи морів».

Нові підходи адміністрації Обама до здійснення зовнішньої політики були сформульовані у виступі Х. Клінтон перед сенатським комітетом із закордонних справ у зв'язку із затвердженням кандидатури на посаду держсекретаря. Йшлося про політику, що базується на поєднанні принципів прагматизму, а не жорсткої ідеології, на визнанні взаємозалежності сучасного світу; на необхідності здійснення «розумної влади» шляхом використання повного набору дипломатичних, економічних, військових, політичних, юридичних і культурних заходів, їх правильної комбінації для кожної конкретної ситуації. Авангардом зовнішньої політики в контексті «розумної влади» мала стати дипломатія [2]. Іншим важливим положенням промови Держсекретаря була необхідність для США в умовах обмеженості ресурсів обирати пріоритети зовнішньої політики. Ці положення були розвинуті в наступних виступах Х. Клінтон, найбільш повно викладені в програмній статті «Тихоокеанське століття Америки», опублікованій у журналі «Foreign Polscy» («Форін полісі») у жовтні 2011 р. Держсекретар зазначила: «Майбутнє політики визначатиметься в Азії, не в Афганістані чи Іраку, і США мають бути в центрі цих дій» [3]. Нова американська стратегічна активність буде поширена від західних берегів США до Індостанського субконтиненту. Х. Клінтон виділила три основні принципи адміністрації Б. Обама, якими керуються при сучасній політиці в ПСА.

По – перше, це підтримка політичного консенсусу в основних цілях з альянсами.

По – друге, гарантія того, що альянси США є достатньо адаптивними для використання нових можливостей і вирішування задач.

По – третє, США повинні гарантувати, що обороноздатність та комунікаційна інфраструктура альянсів є спроможними стримати провокації державних та недержавних суб'єктів.

Але ще більш, аніж військова могутність, чи економічне зростання американською головною цінністю є підтримка демократії та прав людини. І це лежить в основі їх зовнішньої політики, в тому числі й в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Поглиблюючи відносини з партнерами, з якими США не згодні з цих питань, Державний департамент закликає їх

запровадити реформи, вдосконалити управління та дотримуватися прав людини. Прикладом може слугувати Бірма, де американський уряд сповнений рішучості домогтися відповідальності за порушення прав людини. США не можуть і не прагнуть нав'язати свою систему цінностей. Але існують універсальні цінності, притаманні кожній країні світу, в тому числі і Азії.

Зазначимо, що велике значення для реалізації азійсько-тихоокеанської стратегії США мало 9 – денне турне президента Обами до АТР у листопаді 2011 р., під час якого він узяв участь у самміті АТЕС (Гонолулу, Гавайї), у третьому самміті «АСЕАН – США» і Східноазійському саміті (Балі, Індонезія), відвідав Австралію, провів двосторонні зустрічі з лідерами Індії, Індонезії, Малайзії, Філіппін.

17 листопада в австралійському парламенті президент Обама виголосив програмну промову, в якій обґрунтував політику США в АТР.

Привертає увагу визнання Б. Обамою лідерства США в АТР як просування «набору міжнародних норм», забезпечення дотримання однакових правил усіма учасниками. У цьому контексті було представлено бачення Вашингтоном нового міжнародного порядку: «Ми виступаємо за міжнародний порядок, в якому підтримуються права і відповідальність усіх націй і народів. В якому здійснюються міжнародний закон і норми. В якому не створюються перешкоди торгівлі й свободі навігації. В якому країни, що розвиваються, роблять внесок в регіональну безпеку, в якому суперечності вирішуються мирним шляхом. Це майбутнє, якого ми прагнемо» [4].

Листопадове турне Президента США визначило перспективи пріоритетних напрямів політики США в АТР: посилення двосторонніх безпекових альянсів; поглиблення робочих відносин з провідними країнами, що розвиваються, включаючи Китай; залучення до регіональних багатосторонніх інституцій; поширення торгівлі й інвестицій; розвиток широкої військової присутності; захист демократії і прав людини.

Коментуючи листопадовий візит президента Обами в АТР і регіональну політику його адміністрації, політичні оглядачі часто використовують термін «поворотний момент» («pivot», «strategic pivot», «pivotal moment»). Дійсно, адміністрація Обами здійснила рішучий поворот у зовнішній політиці США із Західної у Східну Азію, з проблем традиційної – до нетрадиційної безпеки. Відновлюючи американське лідерство в регіоні, вона проводить багатовекторну стратегію – розвиток діалогу з Китаєм, уникаючи конфронтації з ним; розвиток двосторонніх відносин з регіональними державами і АСЕАН як колективним органом; участь у регіональних багатосторонніх інституціях; залучення в якості посередника у врегулюванні ситуації у Південно – Китайському морі; розвиток економічної інтеграції на двосторонньому і багатосторонньому рівні; розширення рамок регіону за рахунок залучення до нього Індії. Важливим чинником є визнання адміністрацією Обами взаємозалежності світу, спільності загроз і викликів, що робить проблематичним одноосібне

лідерство; прийняття ідей інтеграції як основи своєї зовнішньої політики, вирішальної ролі дипломатії у її реалізації [5, 195].

Ми можемо спостерігати за встановленням американської військової бази у Сінгапурі, Філіппінах та Малайзії. 5 січня 2010 р. Барак Обама оприлюднив програму реформування оборонної стратегії США. Він заявив, що американська армія стане більш компактною, але зможе зберегти свою світову перевагу і спрямує свої зусилля на Азійсько-Тихоокеанський регіон. Переформування армії перш за все пов'язано зі зміною стратегії, у центрі якої – можливість США вести одночасно дві війни.

Відзначимо, що восени 2011 р. Леон Панетта, Міністр оборони США, зазначав, що наголос у військовій стратегії США буде зроблений на посилення американської присутності в країнах Азії та Тихоокеанського басейну з метою протидії посиленню впливу Китаю у цьому регіоні [6]. Китай в останні роки збільшує свої військові витрати, тим часом США скорочують свій військовий бюджет. Хоча Вашингтон все ще далеко випереджає Китай по озброєнню та технологіям.

Отже, маємо констатувати, яких результатів досягнуто та які спільні цілі стоять перед країнами ПСА та США. Відновлюючи двостороннє співробітництво з країнами ПСА, Вашингтон запропонував широке коло сфер взаємодії, включаючи угоди в сфері безпеки, співробітництво з економічних питань, у сфері охорони природи, розвитку освіти тощо. Сполучені Штати оновлюють і зберігають партнерські відносини з Філіппінами й Таїландом, збільшуючи кількість кораблів і робітників для успішного завершення підготовки філіппінських військ у боротьбі з тероризмом. У Таїланді, давньому партнерові США планується створити центр гуманітарної допомоги при надзвичайних ситуаціях. З іншими країнами ПСА передбачається встановлення більш тісних партнерських відносин, ніж раніше. Це такі країни, як Китай, Індія, Індонезія, Сінгапур, Нова Зеландія, Малайзія, Монголія, В'єтнам, Бруней та тихоокеанські острівні країни. Звісно ж основна увага приділяється відносинам з Китаєм, їх проблемам, та вирішенню цих питань, адже це партнерство важливе як і для США, так і для Китаю.

Слід акцентувати увагу на тому, що важливим для США виглядає нове партнерство з Індонезією – членом Великої двадцятки. У 2010 – 2011 рр. було відновлено спільне навчання з індонезійськими частинами спеціального призначення, підписано кілька угод у галузях медицини, освіти, оборони, науки і технологій. Обидва уряди мають наміри в подальшому збільшувати кількість обміну студентів, збільшення інвестицій в освіту, енергетику та аграрну політику, а також збільшення оборонної торгівлі, що стає важливим компонентом міжнародних відносин. У відповідності з таким напрямом, у 2012 р. урядами було профінансовано програму, що дозволяє студентам обох країн проводити дослідження і публікуватися. Відповідно цьому підвищується науково-дослідна конкурентоспроможність країн. Також, активно здійснюється

обмін студентами, вченими та інститутами в обох країнах з питань збереження морського середовища та біотехнології, місцевих рослин і продовольчої безпеки, охорони здоров'я та адаптації до зміни клімату [7, 8].

Показовою стала зміна політики США щодо М'янми. 30 листопада 2011 р. відбувся перший за останні чверть століття візит Держсекретаря США до М'янми, що був розцінений як «поворотний момент» у політиці США щодо цієї держави.

Слід зауважити, що значну увагу приділено розвитку відносин АСЕАН, що перетворилася на центр регіональної інтеграції у Східній Азії. Про це свідчать: щорічна участь Держсекретаря Х. Клінтон у Регіональному форумі АСЕАН (АРФ); відновлення у 2009 р. щорічних саммітів США – АСЕАН; підписання США в липні 2009 р. Договору про дружбу і співробітництво у ПСА (ТАС), що відкрило шлях до вступу США до Східноазійського самміту; відкриття в 2010 р. місії США до АСЕАН і призначення першого посла до АСЕАН у квітні 2011 р. тощо.

В період 2008 – 2009 рр. відбулося обговорення стратегії планів США по відношенню до країн АСЕАН. Так, у грудні 2008 р. була опублікована доповідь Вашингтонського центру стратегічних та міжнародних досліджень (CSIS) за результатами міжнародної конференції «Сполучені Штати Америки та Південно – Східна Азія. Стратегія підвищеної зацікавленості».

Також експерти закликали президента до створення ролі США як «країни-резидента». Для цього необхідно було поєднувати військово-економічну міць і публічну дипломатію. Така політика передбачає розширення всіх переговорних процесів, прийняття на себе зобов'язань щодо забезпечення екологічної та енергетичної безпеки, активізацію всіх механізмів публічної дипломатії і, насамперед, приєднання до Договору 1976 р. У передвиборчій агітації Б. Обама не відзначалася необхідність розвитку відносин з країнами АСЕАН. Але підвищений інтерес до АСЕАН у зовнішній політиці США проявився в лютому 2009 року за демократичної адміністрації Б. Обама. Індонезія стала другою країною після Японії, яку відвідала Держсекретар США Х. Клінтон. І це не випадково, оскільки у Джакарті розташований Секретаріат АСЕАН. Центральною подією візиту стало перше за 32 роки партнерства відвідування Хіларі Клінтон Секретаріату АСЕАН. Наслідком цього візиту стала заява Клінтон про прийняття рішення приєднатися до Балійського договору 1976 р. Також, цей візит можна розглядати як прагнення Вашингтону до примирення з мусульманським світом.

Збільшення уваги до АСЕАН з боку США має як глобальні, так і регіональні підстави. З точки зору глобальних змін це є продовженням впливу на ті кризові процеси, що мають перебіг по всьому світу (включно із Західною Європою та США), і які, звісно, відбиваються у регіоні ПСА, але є ще й регіональні причини, і, можливо, вони більш різко виявлені на сьогоднішній день. Оскільки в ПСА є і дуже потужні гравці, передусім

Китай, який на сьогодні все більш чітко робить заяви про своє домінування в регіоні. Під час візиту президента США Барака Обами на самміт АСЕАН представник Китаю чітко дав зрозуміти, що це проблема, в яку США не повинні втручатися. Окрім Китаю, є й інші міжнародні актори, такі як Індія, Росія, які теж намагаються посилити свій вплив у цьому регіоні. І тому США, як світовий лідер, має приділяти увагу тій ситуації, що склалася у ПСА.

Отже, на сучасному етапі США проклали шлях для взаємодії у АТР, і втім варто зазначити, що вони сповнені рішучості проводити надалі політику партнерства, адже це одне з найбільш важливих завдань для сьогоденної Америки. Міжнародні відносини між США та ПСА продовжують свій розвиток, а це, в свою чергу, впливає на ефективність економічного розвитку, сприяє внутрішній та регіональній стабільності, особливо для підтримки національного розвитку в усіх сферах життя.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Obama, Barack. *Renewing American Leadership* // Foreign Affairs. – 2007, July – August [Electronic resource]. – Regime of access: General OneFile. Gale. University of Michigan – Ann Arbor. 30 Jan. 2008. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://find.galegroup.com/proxy.lib.umich.edu/ith/start.do?pro-id=ITOF>. 2. Congressional Testimony. Nomination Hearing To Be Secretary of State. Testimony Hillary Rodham Clinton Secretary of State, Secretary of State. Statement before the Senate Foreign Relations Committee. Washington, DC, January 13, 2009. [Electronic resource]. U.S. Department of State. – Regime of access : <http://www.state.gov/secretary/rm/2009a/1/115196.htm>. 3. Clinton H. America's Pacific Century // Foreign Policy. – 2011, October [Electronic resource]. IP Digital. – Regime of access: <http://iipdigital.usembassy.gov/st/english/article/2011/10/20111011161233su0.8861287.html#axzzldsvxWPCD>. 4. Remarks By President Obama to the Australian Parliament [Electronic resource]. The White House. President Barack Obama. – Regime of access: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/11/17/remarks-president-obama-australian-parliament>. 5. Городня Н. Д. Відновлення американського лідерства в Азійсько – Тихоокеанському регіоні в політиці адміністрації Б. Обами / Н. Д. Городня // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 107. Частина. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2012. – С. 190 – 196. 5. Эксперты: визит министра обороны США в Китай поможет в углублении взаимодоверия и рассеянии сомнений между двумя армиями [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://russian.china.org.cn/news/txt/201209/18/content_26557744.htm. 6. U. S. Departmentofstate: фінішна пряма за затвердження [Електронний ресурс]. Портал Депараменту США. – Режим доступу: <http://www.state.gov/omofdate/bgn/indonesia/165205.htm>. 7. АСЕАН в начале XXI века. Актуальные проблемы и перспективы / Л. Е. Васильев [и др.]. – М.: ИД «ФОРУМ», 2010. – 368 с.

ВСТУП УКРАЇНСЬКОЇ РСР ДО ООН ЯК КРОК ДО ВИЗНАННЯ МІЖНАРОДНОЮ СПІЛЬНОТОЮ

У статті аналізується складний шлях вступу УРСР до ООН та безпосередня участь української делегації під час роботи конференції у Сан – Франциско.

Ключові слова: Українська РСР, ООН, конференція, Сан – Франциско.

В статті аналізується складний шлях УРСР к ООН и непосредственное участие украинской делегации во время работы конференции в Сан – Франциско.

Ключевые слова: Украинская ССР, ООН, конференция, Сан - Франциско.

In the article is analyzed difficult way of entry of UKRAINE to the UNO and direct participation of Ukrainian delegation during work of conference in San Francisco.

Keywords: Ukrainian SSR, the UNO, Conference, San Francisco.

Втілюючи у життя самостійний зовнішньополітичний курс, сучасна Україна продовжує залишатися активним учасником багатьох міжнародних організацій. Але враховуючи важливість дотримання миру серед світової спільноти, її перебування у складі Організації Об'єднаних Націй переконливо доводить необхідність продовження рівноправного діалогу незалежної України з представниками міжнародної спільноти, членами ООН. У 1945 р. Українська, тоді ще радянська держава, стала однією з країн – засновниць високоповажної міжнародної організації. Проте в науковій літературі ця подія сприймається неоднозначно.

Слід зазначити, що в радянські часи можна було зустріти лише загальну інформацію про те, як УРСР потрапила в ООН. У той час, як деталі вступу залишалися невідомими, радянські фахівці переважно висвітлювали процедуру внесення до статутних документів положень, ініційованих українською делегацією [1]. Звертаючись до праць дослідників, можна побачити, що стосовно питання існує два підходи: критичний та прагматичний. Прихильники першого стверджують, що вступ Української РСР до ООН не відповідав нормам міжнародного права [2], а прихильники другого наголошують, що вступ України до міжнародної організації цілковито відповідав усім принципам, поняттям і формальностям існуючого міжнародного права [3; 4]. Обидва дослідники у різні часи і незалежно один від одного наголосили на тому, що вступ УРСР до ООН запропонував Й. Сталін для укріплення радянських позицій, з чим не можна не погодитись. Україна взяла участь у розробці Статуту ООН, цілей і принципів міжнародної організації та, визнавши основний

документ, прийняла на себе зобов'язання щодо його дотримання, а отже, стала суб'єктом міжнародного права, хоча в доволі специфічному вигляді. До того ж не слід забувати, що перебування Української РСР у складі ООН не носило формального характеру, оскільки українські дипломати працювали в багатьох її органах та спеціалізованих установах, розповсюджували відомості про свою країну, долучались до обговорення міжнародних проблем, ініціювали власні пропозиції, які, безумовно, не йшли в розріз з пропозиціями СРСР. Отже, дана проблема є актуальною, однак недостатньо дослідженою. Тому, здійснення історичного огляду щодо вступу УРСР до ООН, як кроку до визнання світовою спільнотою на міжнародній арені, і стало метою нашої публікації. Виходячи з поставленої мети, автором виділені наступні завдання: характеризувати складний процес включення УРСР до ООН; висвітлити практичну діяльність української делегації на конференції у Сан – Франциско; показати, що вступ Української республіки до ООН сприяв її визнанню міжнародною спільнотою.

Думка провести конституційні перетворення з'явилася у радянських керівників тільки восени 1943 р., після закінчення переговорів «Великої трійки» в Тегерані. Президент Ф. Рузвельт виклав там американську точку зору з приводу створення в майбутньому міжнародної організації безпеки – Об'єднаних націй, і ось, через два місяці, відповідно до рішень X сесії ВС СРСР, усі радянські союзні республіки стали де – юре суб'єктами міжнародного права. Слід наголосити, що попередні домовленості щодо вступу в ООН Української та Білоруської СРС велися ще на Міжнародній конференції в Думбартон – Окс. У серпні 1944 р. на ній розглядалися питання про склад членів-засновників майбутньої ООН. Голова радянської делегації А. Громико зробив заяву про те, що до числа первісних членів – засновників майбутньої організації СРСР слід включити всі 16 радянських республік. Президент США Ф. Рузвельт навіть сказав у запалі своїм радникам, що буде вимагати 48 голосів для всіх американських штатів. Проте невдовзі він звернувся до Сталіна з посланням, в якому закликав його не порушувати питання про членство радянських республік в утворюваній міжнародній організації безпеки до часу її остаточного заснування [5].

У відповіді Ф. Рузвельту 7 вересня 1944 р. Й. Сталін наголосив на тому, що Україна та Білорусь за кількістю населення та за їх політичною значущістю мають переваги над деякими державами, а тому повинні бути віднесені до ініціаторів створення Міжнародної організації, а також підкреслив, що має намір пояснити важливість цього питання ще раз.

Наступним кроком до вирішення проблеми стала Кримська (Ялтинська) конференція трьох союзних держав, що проходила з 4 до 11 лютого 1945 р. Сталін запропонував В. Молотову виступити з цієї проблеми 7 лютого 1945 р, але тепер радянська делегація наполягала на входженні трьох республік: України, Білорусі, Литви, як таких, що понесли у війні найбільші втрати. Слід наголосити, що попередні

домовленості щодо вступу в ООН Української та Білоруської РСР велися ще на Ялтинській конференції, проте не знайшли свого остаточного вирішення, оскільки Англія та США погодилися підтримати вступ України та Білорусії до ООН тільки за умови голосування за таку пропозицію інших членів ООН.

Така пропозиція сприймалася, як бажання СРСР мати 3 голоси, тому Ф. Рузвельт стримано засвідчив, що у такому випадку буде ставитися під сумнів питання про право кожної держави на один голос, проте наполягав на передачі розгляду цього питання матеріалами іноземних справ. Відзначимо, що в результаті використання тонких дипломатичних методів впливу, вдалося досягнути компромісу, коли міністри іноземних справ трьох союзних держав 11 лютого 1945 р. підписали Протокол, в якому зазначалося, що Великобританія та США підтримають пропозицію про допуск до першопочаткового членства Української та Білоруської СРСР [2, 17].

Однак різноголосиця щодо даної проблеми зберігалася майже до початку конференції, тобто до 25 квітня 1945 р. У ході конференції з'ясувалося, що держсекретар Е. Стеттініус попередні домовленості зрозумів по – своєму і висловив думку, що уряд США згоден буде проголосувати за Україну та Білорусь, але після того, як буде створено організацію. Однак В. Молотову вдалося включити дане питання до порядку денного конференції. 30 квітня 1945 р. на п'ятому пленарному засіданні було прийнято резолюцію щодо запрошення як первинних членів міжнародної організації України та Білорусії, представники котрих мають якнайскоріше взяти участь у роботі конференції [7].

Українська делегація прибула до Сан – Франциско 6 травня 1945 р. об 11 годині 00 хвилин за місцевим часом. Її офіційно зустріли завідувач протокольного відділу державного департаменту США Дрю і Молотов. Делегація прибула у такому складі: Дмитро Мануїльський (голова), академік Олександр Палладін, професор Володимир Бондарчук, заступник Голови Ради Народних Комісарів і Народного Комісара закордонних справ Української РСР Іван Сенін, та професори Петро Погребняк та Микола Петровський [8].

Наступного дня українська делегація провела прес-конференцію, на якій Д. Мануїльський представив Україну, як державу, що зазнала значних втрат внаслідок другої світової війни.

Країни – учасниці до питання вступу УРСР до ООН поставилися неоднозначно. З цього приводу сформувалися 4 групи.

По – перше, бельгійці, голанці, мексиканці, делегати Куби і Колумбії, та Аргентини, які досить ворожо були налаштовані до СРСР.

По – друге, група, що намагалася загравати з радянськими дипломатами (до них належали новозеландці, на чолі з прем'єром Фрезером, австралійці, очолені Евенном, канадці, сірійці, представники Гондурасу, Панами та делегації латиноамериканських країн.

По – третє, визначилася група, яку віднесли до тих, хто коливався. До них приєдналися греки, датчани, норвежці, частково чілійці, делегації Південної Африки, Абіссинії, Іраку, Лівії, Екватору, Венесуели, Бразилії та ін.

Нарешті, четверту групу складала прорадянська група, яка окрім трьох радянських делегацій включала югославів і чехів. Таким чином, така напружена обстановка свідчила про диференційний підхід щодо вступу радянської України до міжнародної організації [9, арк. 27].

З метою припинення думок щодо неправомірності вступу УРСР до ООН, серед делегатів конференції було розповсюджено брошуру «Україна» з інформаційними матеріалами уряду УРСР, яку було видано в Сан – Франциско російською та англійською мовами. В ній містилася загальна інформація про Україну, її географічне розташування, багатокілово історію, здійснено огляд промисловості, сільського господарства, культурного будівництва та зроблено наголос на значних втратах, які зазнала УРСР під час Другої світової війни [10, арк. 19 – 24].

У брошурі підкреслювалося, що не зважаючи на перебування Української Республіки поряд з іншими радянськими республіками в союзній державі – Союзі радянських Соціалістичних Республік, УРСР має свою власну Конституцію, стаття 14 якої передбачала збереження за Українською республікою права виходу із СРСР.

Окрім того, 1 лютого 1944 р. X сесія Верховної Ради Союзу РСР прийняла закон про надання союзним республікам права вступати в безпосередні зносини з іноземними державами, укладаючи з ними угоди та обмінюватися дипломатичними та консульськими представниками, а також мати свої республіканські військові формування. У зв'язку із цим Верховна Рада УРСР прийняла закон про створення Народного Комісаріату Іноземних Справ і Народного Комісаріату Оборони УРСР. У такий спосіб давалося пояснення присутнім делегатам, що Україна має право голосу, а українські делегати можуть самостійно представляти УРСР на міжнародній арені.

14 травня 1945 р. українська делегація внесла пропозицію включити до статуту ООН статтю про те, що ця організація повинна сприяти розв'язанню міжнародних економічних, соціальних і культурних проблем, боротися за повагу людських прав та основних свобод для всіх людей незалежно від раси, статі, мови, релігії.

Крім того, представники УРСР домагалися закріплення у Статуті ООН таких важливих юридичних і політичних принципів, як забезпечення міжнародного миру та безпеки (ч. 1 ст. 1), поваги до суверенності держав (ч. 1 ст. 2). За ініціативи УРСР до Статуту включено положення про сприяння міжнародному співробітництву в розв'язанні економічних і соціальних проблем (ч. 3 ст. 1), про загальну повагу до основних прав та свобод людини незалежно від расових ознак, походження, статі, мови і віросповідань (п. «с» ч. 3 ст. 1, ч. 1 ст. 55) [11, 22].

Академік О. В. Палладін, виступаючи від імені української делегації на засіданні Комітету Комісії з питання про назву Міжнародної Організації 7 червня 1945 р., повністю підтримав пропозицію делегації США [12, 99].

22 травня 1945 р. українською делегацією була влаштована прес – конференція, на якій були присутні близько 300 журналістів. На думку кореспондентів вона пройшла успішно. Голова української делегації у своєму вступі пояснив кореспондентам три питання: яких жертв зазнав український народ у війні з фашистами; чому УРСР виступає за створення демократичної Польщі; про державний устрій СРСР та УРСР [13, арк. 41].

Після цього пролунала велика кількість питань. Багатьох цікавило питання, чи буде Українська РСР мати дипломатичні відносини і з якими державами; чи буде УРСР торгувати з іншими державами, та ін.

Прес – конференцію широко висвітлювала преса Сан – Франциско, Нью – Йорку й Вашингтону.

27 травня 1945 р. керівники Американсько – Руського інституту влаштували прийом на честь радянських делегацій. На прийомі окрім членів союзнаї, української та білоруської делегацій були присутні прем'єр – міністр Нової Зеландії Фрезер, міністр іноземних справ Греції Софіанопулос, делегати латино – американських країн, губернатор Каліфорнії Воррен, мер Сан – Франциско Уапем, відомі американські вчені, промисловці тощо [13, арк. 42].

Окрім того, делегація провела велику роботу щодо налагодження взаємозв'язків із вченими, діловими колами та журналістами США. Академік О. В. Палладін поспілкувався із вченими біохіміками Стенфордського та Каліфорнійського університетів, де виступив з науковими доповідями. С. Сенін відвідав та ознайомився з технологією виробництва підприємств шкіряної, гумової та будівельної промисловості міста. П. С. Погребняк відвідав наукову сільськогосподарську станцію Америки поблизу Лос – Анжелоса. Член – кореспондент Академії Наук УРСР М. Н. Петровський відвідав Каліфорнійський університет і познайомився з відомим професором історії І. Кернером, виступив з доповіддю про науково – дослідну розробку історії України на зборах товариства радянсько – американської дружби. В. Г. Бондарчук налагодив зв'язки з геологічним управлінням Каліфорнії, а також ознайомився із загальною обстановкою науково – дослідної роботи в геолого – нафтових інститутах. Кореспондент газет «Радянська Україна» та «Правда України» Л. М. Новиченко встановив взаємовідносини з журналістами Маньяном (Франція), Корсакасом (Греція), Сміттом (США), Макдональдом (Лондон), Таймсом та ін. [13, арк. 45].

Делегати – вчені О.В. Палладін, М.Н. Петровський, П.С. Погребняк і В. Г. Бондарчук за дорученням Українського Товариства Культурного Зв'язку із закордоном офіційно встановили культурний зв'язок з Американсько – Руським Інститутом Сан – Франциско. На засіданні представників УТКЗ та Американсько – Руського Інституту 12 червня 1945 р. нашими вченими було затверджено програму співпраці. Вона включала

такі пункти: для підтримки постійних зв'язків між вказаними організаціями створити при Американо – Руському інституті українську секцію, а в Українському Товаристві Культурного Зв'язку із закордоном – відділ американських країн; усіляко сприяти економічному, політичному та культурному зближенню обох країн на підставі ділових взаємовідносин; сприяти вивченню російської мови в США (у школах, університетах, гуртках) і англійської – в СРСР та в Україні; організувати за потреби науки відрядження для професорів та студентів; сприяти вивченню історії, культури, науки, техніки та побуту обох країн; здійснювати взаємний обмін новинками науки, техніки літератури; обмінюватися журналами та книжками; сприяти взаємовідвідуванню обох держав делегаціями вчених, письменників, діячів мистецтв; здійснювати обмін кінофільмами; вести систематичне ділове листування [13, арк. 46].

Наприкінці роботи конференції голова делегації влаштував прийом, на якому були присутні 250 осіб, у тому числі делегації СРСР, БРСР, Чехословаччини та Югославії у повному складі.

Статут Організації Об'єднаних Націй був підписаний УРСР у Сан – Франциско (США) 26 червня 1945 р., а ратифікований Указом Президії Верховної Ради УРСР 22 серпня 1945 р за підписами Голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи та секретаря Президії Верховної Ради УРСР О. Межжеріна [14, арк. 2].

Отже, підсумовуючи все наведене вище, можна дійти висновку, що не зважаючи на складний процес входження до ООН, Україна стала однією з країн – учасниць міжнародної організації, що сприяло її визнанню міжнародною спільнотою.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Забігайло К. Українська РСР і Організація Об'єднаних Націй / К. Забігайло // Комуніст України. – 1964. - № 6. – С. 40 – 44.
2. Кремнев П. П. Первоначальное членство в ООН и советские союзные республики / П. П.Кремнев // Вестник Московского университета. – 2005. – № 1. 3. Голуб В. Україна в Об'єднаних націях./ В. Голуб. – Мюнхен.: Вид-во «Сучасна Україна», 1953.
4. Бруз В. Украина в ООН: вопросы национальной и международной безопасности / В. Бруз // Політична думка. – 1994. – № 4. – С. 80 – 84.
5. Гриневич В. Як Україну до вступу в ООН готували Сталінська конституційна реформа воєнної доби / В. Гриневич // Дзеркало тижня. – 2005. – 22 жовтня.
6. Куц О. Україна та Польща на конференції в Сан – Франциско [Електронний ресурс] / О. Куц. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/1025456789/5800/15Kuts.pdf?sequence=1>.
7. Прибуття делегацій Української і Білоруської республік у Сан – Франциско // Радянська Україна. – 1945. – 8 травня.
8. ЦДАГО, ф.1, оп. 23, спр. 1447, арк. 27.
9. ЦДАВО, ф.1, оп.16, спр. 32, т. 1, арк. 19 – 24.
10. Шкуратенко О. В. Правові засади зовнішньополітичної діяльності Української РСР як члена ООН (40 – і – початок 60 – х рр. ХХ століття): дис. канд. юрид. наук. 12.00.01 / О. В. Шкуратенко: Київський національний ун – т внутрішніх справ. – К., 2007. – 225 с.
11. Українська РСР на міжнародній арені: 36. Документів і матеріалів (1944 – 1961 рр.). – К.: Держвидав. політ. літератури, 1963.
12. ЦДАГО, ф.1, оп. 23, спр.1447, арк. 41, 42, 45, 46.
13. ЦДАВО, ф.1, спр.33, т.1, арк. 2.

ВПЛИВ ЗАГАЛЬНОЇ АМНІСТІЇ 1963 РОКУ НА ЗМІЩЕННЯ МІЖНАРОДНОГО АВТОРИТЕТУ УГОРСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Проаналізовано «процес філософів» у 1973 році та його вплив на опозиційну думку Угорщини, переговори Яноша Кадара з Леонідом Брежнєвим у Москві, які призвели до «лівого» повороту в політиці УСРП та політиці балансування між Москвою та Заходом.

Ключові слова: «процес філософів» 1973 року, Будапештська філософська школа, політика балансування, опозиційна думка в Угорщині.

Проанализирован «процесс философов» в 1973 году и его влияние на оппозиционное мнение Венгрии, переговоры Яноша Кадара с Леонидом Брежневым в Москве, которые привели к «левому» повороту в политике УСРП и политике балансирования между Москвой и Западом.

Ключевые слова: «Процесс философов» 1973, Будапештская философская школа, политика балансирования, оппозиционное мнение в Венгрии.

Were analyzed the «process of philosophers» of 1973, its impact on the development of oppositional thinking in Hungary, the negotiations between János Kádár and Leonid Brezhnev in Moscow, which led to the «left» turn in the policy of MSzMP, policy of balancing between Moscow and the West.

Keywords: process of philosophers of 1973, Budapest school of philosophy, policy of balancing, oppositional thinking in Hungary.

Угорська Революція та національно – визвольна війна 1956 року отримала надзвичайно широкий резонанс у світі. Після її придушення через іноземне втручання, зокрема СРСР, оцінка керівництва правлячої УСРП на чолі з Яношем Кадаром була вкрай негативною серед країн західної демократії, не мала вона широкої підтримки й всередині країни. Майбутнє нового керівництва Угорщини напряду узалежнювалося від його спроможності до швидкого подолання негативних наслідків, породжених загостренням політичної боротьби, революційним спалахом, протистоянням між реформаторськими, революційними силами та прибічниками ракошизму (сталінізму в угорських умовах).

Нове керівництво країни на чолі з Я. Кадаром обрало курс на подолання помилок попереднього періоду, поступового оздоровлення політичного клімату в державі, оновлення принципів та методів соціалістичного будівництва, забезпечило демократичні засади та форми здійснення керівної ролі УСРП, забезпечило еволюційний шлях розвитку країни, сприяння поступовій консолідації політичних сил та всього суспільства навколо основ демократичного соціалізму.

Так, Президентська рада Угорської Народної Республіки ухвалила Указ №12 «Про часткову амністію» від 3 квітня 1959 р., дія якої не розповсюджувалася на осіб, які брали участь у Революції, оскільки ще свіжими залишалися величезні рани, а політичний розлом позначався на долі всієї країни.

І тільки 22 березня 1963 р. Указом Президентської ради за № 4 «Про амністію» була введена в дію амністія, дія якої вже розповсюджувалася й на осіб, які були засуджені за злочини, скоєні «проти держави або у зв'язку з контрреволюційною діяльністю в період з 23 жовтня 1956 р. до 1 травня 1957 р....», а також на осіб, «...які від часу визволення до цього дня без дозволу залишили територію держави» [1, 268 – 270]. Прийняття цього акту мало принципове значення для міжнародного визнання маріонеткового прорадянського режиму Я. Кадара.

Надзвичайно цікаві свідчення з цього приводу знаходимо в «Інформації щодо деяких політичних питань» [2, 128R/177 – 132R/177], яка є частиною Протоколу засідання ЦК УСРП від 23 травня 1963 р. До цього часу цей документ не став предметом вивчення науковців.

Як повідомляється, ухвалення Указу викликало критику на адресу Я. Кадара як у самій УСРП (від представників сталіністського крила), так і з боку представників правої політичної еміграції.

Зокрема, угорські сталіністи, які згідно з лексикою партійних документів того часу називалися носіями догматичних поглядів, вважали, що Указ був поспішним кроком і засвідчив капітуляцію партії перед тиском Заходу. Позиції цих обох груп відкидалася розвитком сприятливих внутрішніх та зовнішніх факторів і вагомо зміцнювалася на користь позиції прихильників Я. Кадара.

Для прийняття даного Указу сприятливу роль відіграли певні процеси консолідації в Угорщині та сприятливі міжнародні умови. У 1960 році Я. Кадар разом з М. Хрущовим прибули до Нью – Йорку для участі у роботі Генеральної асамблеї ООН Це був перший міжнародний візит угорського керівника. На той час Я. Кадар був для західної частини світової спільноти, що не належала до соціалістичного табору, кривавим диктатором, про що свідчила прийнята у 1957 р. резолюція ГА ООН щодо призупинення мандату делегації УНР через насильницьке придушення народного волевиявлення 1956 р. Не дивлячись на те, що під час промови Я. Кадара 3 жовтня 1960 року більшість делегацій у знак протесту залишила сесійний зал, саме після неї розпочався переговорний процес між Будапештом та Вашингтоном щодо зняття «угорського питання» з порядку денного ГА ООН. У цьому контексті вище керівництво УСРП і пообіцяло офіційному Вашингтону провести загальну амністію для політичних в'язнів.

Уже у 1962 р. США зробили крок назустріч режиму Кадара і восени делегація США при ООН внесла пропозицію щодо припинення розгляду «угорського питання». У цьому зв'язку Генеральною Асамблеєю ООН була ухвалена резолюція № 1857 (XVII) від 20.12 1962, у якій зазначалося,

що Генеральна Асамблея «1. Просить Генерального Секретаря взяти на себе будь – яку ініціативу, яку він вважає корисною стосовно угорського питання; 2. Немає необхідності у збереженні посади представника ООН з угорського питання». Згадана резолюція була прийнята за значної кількості тих, що «утрималися». На цьому дискусія в ГА ООН щодо «угорського питання» була припинена. У розвиток такого рішення 8 січня 1963 р. Генеральний секретар ООН прийняв вірчі грамоти від постійного представника УНР при ООН, і повноправне членство Угорщини в ООН було відновлено [3, 421].

У відповідь на ці кроки американської та оонівської сторін в Угорщині вже на початку березня 1963 р. на спільному засіданні Центрального Комітету, Центральної ревізійної комісії та Центральної контрольної комісії було ухвалено рішення щодо проголошення загальної амністії, яке було реалізовано вищезгаданим Указом Президентської ради УНР.

Якщо угорські сталіністи вважали амністію здачею позицій, то угорська європейська політична еміграція, згідно з «Інформацією щодо деяких політичних питань», через Радіо «Вільна Європа» висловлювала надію, що амністія – це знак лібералізації Угорської Народної Республіки, дієвого повороту до більш вільного режиму буржуазного типу. Вона очікувала здійснення подальших кроків з метою моральної та політичної реабілітації політичних в'язнів, або й більше: визнання подій 1956 р. революцією. Звичайно, ЦК УСРП такі очікування емігрантських організацій заперечив, назвавши їх ворожими до УНР.

Далі «Інформація» повідомляє про підтримку амністії з боку: КПРС, яка вважала її своєчасною; італійської компартії, яка зазначила, що «амністія значно сприяє у веденні передвиборчої боротьби». Було зазначено, що більшість іноземних коментарів підкреслюють той факт, що Указ позитивно впливатиме на стосунки між Угорщиною та Заходом, у першу чергу, на угорсько – американські відносини.

Оскільки до 1962 року головним супротивником УНР у справі відновлення повноправного статусу в ООН виступали США, то в «Інформації» увагу ЦК було зосереджено на реакції угорської еміграції в США та, власне, влади цієї держави.

Була наведена оцінка амністії Олодаром Сегеді Мосаком, послом Угорщини в США (1945 – 1947 рр.). Він, як свідчить партійний документ, оцінив ухвалення Указу про амністію як серйозний, логічний крок уряду, що слугуватиме основою для врегулювання напружених відносин між УНР та США. Ця інформація знаходила свій розвиток у повідомленнях посольства УНР у Вашингтоні та на прикладах публікацій провідних газет США.

За інформацією угорських дипломатів, державний секретар США Дін Ракс на початку травня 1963 р. ухвалив текст меморандуму Державного департаменту, в якому йшлося про план дій щодо нормалізації угорсько-американських відносин. План був переданий на ознайомлення

до палати представників та комісії у закордонних справах сенату. Одним з пунктів плану передбачалося, що делегація США на надзвичайному засіданні Генеральної Асамблеї ООН не буде виступати проти повернення УНР статусу члена ООН. Цей пункт плану був підданий різкій критиці декількома членами нижньої палати, а також одним сенатором. Як зазначає документ, заперечення стосувалися кроків, які пропонувалося здійснити в рамках ГА ООН, оскільки це розцінювалося як зрада справи угорської революції 1956 року. Подальша повна реалізація плану засвідчила, що така думка окремих конгресменів не отримала широкої підтримки. Планом також передбачалося підняти рівень дипломатичних відносин між США та Угорщиною до рівня послів, завершити справу кардинала Й. Міндсенті та сприяти організації офіційного візиту Генерального секретаря ООН У Тана до Угорщини, який і відбувся 1 – 2 липня 1963 року.

В «Інформації» зверталася увага на реагування провідних ЗМІ США на дії американського Державного секретаря у зв'язку із запровадженням амністії в Угорщині. Так, 14 та 15 травня 1963 р., відповідно, «New – York Herald Tribune» та «New – York Times» опублікували статті, в яких однозначно позитивно були оцінені дії Державного департаменту, спрямовані на врегулювання відносин з УНР. Симптоматичними були вже і назви статей: «New – York Times» – «Кадар будує краще життя в Угорщині», стаття «New – York Herald Tribune» називалася «США не будуть перешкоджати акредитації Угорщини в ООН». У цих статтях наголошувалося на тому, що після запровадження амністії в Угорщині делегація США в ООН не зможе забезпечити більшість серед делегацій країн-членів ООН для просування пропозиції щодо подальшої дискримінації УНР. Запровадження амністії у 1963 р. вважалося тим кроком угорського уряду, який зняв багато перешкод на шляху співробітництва між Угорщиною та Заходом.

Такий комплекс заходів мав позитивний вплив на міжнародний статус Угорщини. До кінця 1963 року дипломатичні відносини на рівні послів з УНР відновили Велика Британія, Франція, Бельгія, а в 1964 р. – Швеція, Італія, Швейцарія та Канада.

Таким чином, амністія від 1963 р. засвідчила не про слабкість режиму в УНР, а про його готовність вірно служити своїй батьківщині, своєму народові в реальних геополітичних умовах, що домінували у світі в цілому, у Центральній і Східній Європі, зокрема, стала необхідною відповіддю на дії США та була вмотивована реальним прогресом у справі відмови ГА ООН надалі розглядати «угорське питання». Тактика, яку застосовував та реалізував Я. Кадар, призвела до відчутної перемоги, оскільки мала наслідком початок міжнародного визнання режиму та його вихід з політичної ізоляції.

На нашу думку, дану тактику можна розглядати і як певну «гру» Я. Кадара. Аргументами на користь цього може служити наступне: загальна амністія в дійсності «загальною» не стала. На виконання Указу про амністію було звільнено до 3000 осіб, що були засуджені за політичну

участь у революції 1956 р. Проте її дія не розповсюджувалася на тих політичних в'язнів, учасників революції 1956 р., які брали участь у збройних сутичках і обвинувачувались, в убивствах та зраді батьківщини. Таких осіб налічувалося до 200. Вони продовжували перебувати за ґратами. Звинувачені у кримінальних злочинах, вбивствах, особи у жодній країні амністії не підлягають.

З цього приводу Іштван Бібо (видатний правник, мислитель та політичний діяч Угорщини ХХ століття, державний міністр в уряді Імре Надя у 1956 р.), звільнений за загальною амністією 1963 р. у лютому 1969 р. надіслав листа до Я. Кадара. У листі, віддаючи належне благородній місії загальної амністії, він звернув увагу на обмежене і тому помилкове тлумачення положень Указу про амністію щодо вищезгаданих категорій засуджених і просив розглянути можливість застосування до цих осіб амністії з приводу 50 – ї річниці Радянської угорської республіки 1919 р. [4, 307 – 311]. Як свідчить Протокол засідання Політбюро УСРП, керівництво партії «взяло до відома лист» і доручило повідомити дописувача про факт його отримання [5, 118/120]. Але навіть ця формальність не була виконана, не кажучи про розгляд пропозиції І. Бібо по суті.

Нове керівництво країни, на жаль, не відреагувало на лист колишнього політичного в'язня. Мабуть, для цього були й вагомні аргументи. Проводити аналогії чи паралелі між Угорською радянською республікою 1919 р. та Національною революцією осені 1956 р., шукати зв'язки між цими подіями і пропонувати забезпечити амністію для окремих осіб, які засуджені за вчинені кримінальні злочини, не було достатніх підстав і доцільності.

Загальна амністія 1963 р. – перший і найбільш вагомий крок нового керівництва країни щодо реалізації завдань постреволюційного періоду, консолідації суспільства, радикального зміцнення міжнародного авторитету Угорської Народної Республіки. Через п'ять років в Угорщині започаткується період запровадження широких економічних реформ, прискореного соціально-економічного розвитку, значного піднесення життєвого рівня населення.

Однак, Угорщина, як і інші держави соціалістичної системи, не мала можливості вирішувати завдання модернізації, демократизації, політичного плюралізму, формування правової держави, основ громадянського суспільства, тому швидко настав період докорінного демонтажу соціалістичного устрою, соціально – політичної трансформації, що охопив країни Центрально – Східної Європи на рубежі 80 – 90 – х років ХХ століття.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914 – 1999 : 2 kötetben /[Szerkesztette Romsics Jenő]. – Budapest : Osiris Kiadó, 2000. II kötet. – 560 old. 2. Tájékoztató néhány politikai kérdéstről. / Magyar Országos Levéltár. M – KS 288. f.4/62. ő.e. (1963.05.23.) 128R

– 132R/190. 3. Romsics Ignác. Magyarország története a XX. században. – Budapest : Osiris Kiadó, 2005 – 668 old. 4. Huszár Tibor. Bibó István. Beszélgetések, politikai – életrajzi dokumentumok. - Budapest : Magyar Krónika, 1989, – 372 old. 5. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1969. március 4-én tartott üléséről. / Magyar Országos Levéltár. MKS 288. f.5/485. ő.e. (1969. 03.04.) 11R/120.

УДК 327 (73)+316.42

Чекаленко Л. Д., Васильєва М.О.

АКСІОЛОГІЧНИЙ ЗРІЗ ДИЛЕМИ НЕСПРОМОЖНОСТІ ДЕРЖАВ

У статті розглядається система впливу аксіологічних засад державотворення як на держави, що відбулися, так і на неідеальні країни. Аналізуючи виклики, що несуть неспроможні держави, автори пропонують власне бачення проблеми походження тероризму.

Ключові слова: неспроможні держави, аксіологічні корені, тероризм, політика європейських країн.

В статье рассматривается влияние аксиологических основ государственного строительства как на дееспособные государства, так и на недееспособные державы. Авторы предлагают собственное видение проблемы происхождения терроризма.

Ключевые слова: недееспособные государства, аксиологические корни, истоки терроризма, политика.

This article is about the influent system of axiological base of the failed States. The authors propose original model of terrorism roots.

Keywords: failed states, axiological roots, terrorism roots, policy.

Аксіологічні засади, за якими в разі класичного сценарію має вибудовуватися державний механізм, були закладені з прадавніх часів давньогрецькими мислителями. Сучасні уявлення про людські цінності, зокрема, і цінності державотворення, в тому числі і європейські цінності, в основі своїй мало змінилися порівняно з попередніми періодами історії існування людства.

Змінилися умови, за якими ці цінності мають бути впроваджені в життя, змінилася сама система міжнародних відносин, в якій глобалізаційні явища випереджають регіональне реформування. Водночас піддається впливам і вже згаданий класичний набір аксіологічних цінностей, а отже і трактувань суверенітету, який вже не виступає захисним механізмом від зовнішнього втручання.

Тема, заявлена у статті, є актуальною з позицій деформації засад сучасних міжнародних відносин, руйнації аксіологічних принципів державотворення, загроз появи нових неспроможних держав. Актуальність порушеної у статті проблеми обґрунтовується також відсутністю у

вітчизняній та зарубіжній літературі, історіографії відповідних наукових досліджень – про руйнівний вплив ціннісних (аксіологічних) засад на державотворення.

Повернемося до питання щодо сутності понять і визначень, наведених у статті. По – перше, «аксіологія як джерело формування держав, що не відбулися». Це доволі складне питання ми розглядаємо з точки зору впливу ціннісних засад держави на формування державного механізму. Оскільки цінності державотворення можуть виступати не тільки в якості еволюційного чинника (на чому наполягає більшість вітчизняних дослідників), а також і революційного, тобто насаджуюваного згори або власним політичним істеблшментом, або привнесеними ззовні сильнішими державними потугами, що призводить до деструктивних наслідків як для суспільства, так і для держави, створеною цим суспільством.

По – друге, слід впорядкувати визначення, що потрапили до вітчизняного політичного і наукового загалу з англійської мови: «неспроможність», «недієздатність», «крихкість» держав, або «державна – вигнанець» та ін. Всі ці поняття покликані визначити і систематизувати рівні функціонування держави: від початкової стадії – «крихкості», до повного провалля і зникнення держави – «failed state».

Серйозним науковим недоліком сучасної політології є відсутність розроблених схем визначення і класифікації таких слабких держав, і як наслідок, – міжнародного механізму і моделей поводження з неспроможними державами («failed states»), відповідно, з недієздатними, крижкими країнами («failing states») і країнами – вигнаннями («rogue states»).

Хоча справедливо буде нагадати, що першість у подібних дослідженнях веде американська школа політології. У 2002 р. президентська Національна стратегія безпеки Сполучених Штатів проголосила, що «Америці зараз більше загрожують недієздатні держави аніж переможені країни» [1]. Дослідження цих питань, на нашу думку, було спричинено у першу чергу глобалізаційними викликами XXI століття – посиленням тероризму, який з найбільшою силою реалізувався у подіях 11 вересня 2001 р. Як наслідок, у заявах та доповідях Міністерства оборони, Держдепартаменту США та USAID висловлювалась глибока занепокоєність наслідками ситуації у неспроможних та недієздатних державах, на неконтрольованих територіях яких зростає і плекається тероризм, і чия розчарована та часто безробітна молодь стає уразливою до його ідей.

Посилення тероризму сприяє слабкість держави або її руйнація, що може бути спричинено також іншими цінностями, що прийшли на зміну існуючим. Це своєю чергою призводить до насильства, кровопролиття, переміщення великої кількості людей, розрухи, високої смертності та гуманітарних катастроф. При цьому тероризм, як правило, супроводжується іншими викликами: розповсюдженням і торгівлею

наркотиками, нелегальним продажем зброї, злочинністю, нелегальною міграцією тощо.

Засоби протистояння тероризмові як і іншим загрозам, що виходять з неспроможних державах (failed states), вже давно застосовуються в міжнародній практиці. Це впровадження потужними державами – колишніми метрополіями напівколоніальних режимів, всляких інтервенцій з метою насаджувannya іншого політичного устрою, підтримка «потрібних» правителів, які здійснюють геноцид проти власного народу, гуманітарне втручання тощо. Такі приклади знаходимо протягом всієї історії людства. Озираючись у недалеке майбутнє можна нагадати радянське втручання в Чехословаччину у 1968 р., або військову кампанію СРСР в Афганістані (1979 – 1989 рр.), також американську війну у В'єтнамі (1964 – 1974 рр.) та багато інших воєн, що супроводжували поділ світу між двома таборами, ідеологіями і, врешті, решт, цінностями епохи біполярності.

Однак зазначимо, що з розпадом біполярної системи міжнародних відносин із зміною термінів і визначень щодо насаджуваних режимів слабким країнам (знову зміна цінностей!), сутність впроваджуваних ззовні методів розв'язання проблем не змінилася. І застосовуються вже відомі схеми і засоби, підкріплені «новими» теоріями із старим підґрунтям захисту аксіологічних засад наново створених держав [2]. Таких як неповноцінні утворення пострадянського простору – Придністров'я, Південна Осетія, Північна Абхазія, Нагірний Карабах, або як колишня сербська частина території – автономний край Косово та турецька частина Кіпру тощо.

Нещодавні події у Лівії і те, що відбувається в Сирії, нагадують недалекі з точки зору історичних миттєвостей часи колоніального і постколоніального володіння цими країнами провідними європейськими державами. У цьому зв'язку привертає увагу запроваджена Лігою Націй у 1919 р. Мандатна система Антанти, ст. 22 відповідного пакту якої зазначала: «Держави, що були колоніями, нездатні самостійно управлятися у складних умовах сучасного світу». Пакт Ліги Націй підкреслював, що такий крок – уведення мандатної системи – здійснюється через «священну місію цивілізації», яка «довіряє опіку над цими народами передовим націям». Таким чином, цивілізаційні цінності одних суб'єктів міжнародного права знищують цивілізаційні цінності інших, або підмінюються порушенням права на самостійне існування і визначення, права суверенітету...[3, 149]. За рівнем розвитку територій, який визначали багарбники, країни поділили на три категорії. Франції, зазвичай, дісталися найрозвинутіші з категорії А: Сирія і Ліван, за які вона жорстко боролася дипломатичними і не тільки методами. Підмандатність полягала у перебуванні іноземних військових контингентів на території держав, делегуванні зовнішньополітичної функції країни мандатарію, повна влада і експлуатація всіх ресурсів. Навіть із початком Другої світової війни Франція не відмовилася від володінь. У 1941 р., проголосивши

незалежність Сирії і Лівану, генерал Ш. де Голль залишив там свої війська і увів воєнний стан. Подальші переговори заходили у глухий кут, оскільки Франція вимагала для себе усіляких привілеїв у зазначених країнах. Після того, як в конфлікт втягнулися і США, і Велика Британія, і врешті решт СРСР, тільки 31 грудня 1946 р. після набуття Сирією і Ліваном членства в ООН (червень 1945 р.), французи вивели свої війська з підмандатних територій. Як правило, до широкого кола неспроможних держав у першу чергу потрапляють колишні колонії і напівколоніальні держави, і причинами появи таких є політика метрополій щодо колишніх і нових володінь, що нав'язує власну, західну модель державного устрою на непристосовану для цього спільноту, що не пройшла відповідних етапів економічного і політичного розвитку.

Подвійні стандарти щодо визначення долі слабких держав застосовуються й донині, прикладом чого можуть служити події навколо Косово та його визнання. Операцію в Косові американські військові вважають успішною операцією, оскільки вона не принесла такої кількості жертв, як в Афганістані й Іраку¹.

Характерно, що під визначення «недєздатні держави» ООН зараховує всі країни, де «блакитні» шоломи – військові і рятувальні об'єднання ООН – застосовували гуманітарні можливості. І кількість таких миротворчих операцій постійно зростає, в яких активну участь беруть і посланці України [4]. Майже щотижня ООН звертається до світової спільноти із закликом надіслати миротворців для розв'язання проблем, пов'язаних із провалом державної влади у різних країнах, або для визначення наслідків природних катастроф тощо. Однак, в результаті розвалу державної влади гине більше людей, ніж від інших причин і катаклізмів. За деякими оцінками щоденна кількість таких жертв, серед яких більшість – жінки і діти, сягала до 2000 осіб [5] і переважно це були результати громадянських воєн, які виявляли кризу влади. За дослідженням П. Кольєра, 73% найбідніших людей живуть у країнах, де тривають громадянські війни. 76% з них мешкають у державах з неефективною системою управління, 29% – у країнах, що втягнуті у боротьбу за ресурси, і 30% – де існують вороже налаштовані сусіди. Спостерігається також поступовий перехід від міждержавних воєн до внутрішньодержавних зіткнень: у часи холодної війни на 17 міждержавних воєн припадало 35 конфліктів, а з 1991 р. у середньому на рік трапляється 5 міждержавних воєн і 27 громадянських конфліктів. Отже, можна з певними

¹ У Косово після активних дій НАТО було проведено операцію з підтримання миру, під час якої здійснювалася розвідка близько одного мільйона військовослужбовців, і жоден з них не загинув. Передові технології допомогли досягти легкої перемоги, населення було прихильно налаштовано на присутність натівських військ. На противагу, в Афганістані тільки у 2009 р. загинуло близько 600 військовослужбовців, що на 40% перевищує кількість 2008 р. До того ж витрачено величезну суму грошей: розрахунки Офісу Конгресу США з бюджету свідчать, що до завершення операцій лише в Іраку і Афганістані їх вартість для США складатиме близько 2 триліонів доларів на рік. Вже тепер США витратили на Ірак і Афганістан половину того, що було витрачено з 1945 по 1989 рр. для досягнення перемоги у холодній війні.

застереженнями прогнозувати: у сучасних умовах найвірогідніше, що причиною масштабної війни між великими державами скоріше буде криза державної влади деінде [6]. Таким чином, недієздатними державами стають ті країни, в яких тривало громадянське протистояння, що нищить економічний потенціал і соціальну інфраструктуру.

Інша причина кризи державних систем лежить у площині бідності і глибокої прірви між багатими і бідними. Майже половина усього населення світу живе на доходи у розмірі менше 2 дол. на день при тому, що 1,4 млрд. з них перебувають в умовах надзвичайної бідності (менше 1,25 дол. на день). Між 1960 та 1997 рр. співвідношення між найзаможнішими 20% та найнезаможнішими 20% населення світу збільшилося з 30:1 до 74:1. Щороку від легко виліковних хвороб помирає майже 10 млн. дітей віком до 5 років, а 140 млн. дітей не мають достатньо їжі [7, 41].

Щодо бідності країн, то тут можна виокремити кілька причин. По – перше, наслідки руйнації економічних систем, незацікавленість місцевих олігархів у відновленні економіки, що стосується переважно багатих на сировинні ресурси країн; недієздатні уряди, що не проводять відповідні реформування і не зацікавлені у реформах, шалена корумпованість тощо. Ефективне управління є ключем до розвитку державності, однак за умов наявності демократії, оскільки відсутність верховенства права, відсутність боротьби з корупцією (за умов проведення виборів), не допомагають, а шкодять державі виконувати свої функції.

Недієздатні держави привертають все більшу увагу не тільки тому, що вимагають все більше і більше обсягів матеріальної підтримки, хоча за сучасних умов на них спрямовується 40% бюджету ООН на допомогу. Недієздатні держави, як правило, стають місцем дислокації терористичних угруповань. Найяскравішим прикладом такої ситуації є Афганістан, де знайшли притулок рух Талібан, угруповання Аль – Каїда, тренувальні табори для терористів, звідки готувалися напади – терористичні акти в Нью – Йорку, Лондоні, Вашингтоні тощо. Антитерористична операція в Афганістані змусила терористичні угруповання переміститися у північно – західні провінції Пакистану або в Сомалі, Ємен та деякі інші країни.

Військово – гуманітарного втручання зазнала і Європа. Відома проблема в Косово, ситуація в інших країнах – республіках колишньої Югославії. Додатково виникає питання: а чи виправдане таке втручання у внутрішні справи суверенної держави? Відомо, що в Косово військові контингенти так і не отримали мандат дозволу ООН на проведення операції, оскільки Росія наклала вето на рішення Ради Безпеки ООН. Країни НАТО переконували тодішнього Генсека альянсу Х. Солану розпочати інтервенцію, доводячи правомірність подібних дій, згадуючи Конвенцію про покарання за злочини геноциду, Конвенцію про геноцид тощо. Однак і сьогодні точиться полеміка навколо правових засад, законності або незаконності згаданих дій із втручання, правильності прийнятих рішень, про рівень відповідальності за наслідки тощо.

Тільки тепер, після низки часто невдалих спроб реалізації демократії в інших державах, далеких від демократичних засад за європейським сценарієм, США розмірковують про необхідність обережних підходів у кожному окремому випадку недієздатних держав, яким намагалися нав'язувати західну модель державності, управління і цінностей. Частогусто після таких втручань конфлікти, протистояння і цивільні війни розгорталися з подвійною силою і призводили до більш трагічних наслідків. Так, політолог і економіст, колишній радник МВФ П. Кольтер, проаналізувавши всі подібні конфлікти після 1991 р. дійшов висновку, що близько 50% міжнародних інтервенцій завершилися тим, що протягом наступних десятиліть в проблемному регіоні починається новий етап громадянської війни [6].

Таким чином, виникає питання: чи варто втручатися, а також коли втручатися? Необхідно також враховувати постійне зростання попиту на проведення миротворчих операцій. Так ООН з 1991 р. провела 49 миротворчих операцій, вартість яких зросла з 1,5 млрд. дол. до 8 млрд. дол. на рік. Як правило, саме у таких державах розгортаються невідновлювальні процеси.

Нині з досліджених аналітиками журналу Foreign Policy Magazine 177 країн, де провадився моніторинг, третина – 60 – це держави, де спостерігається повне або часткове провалля державної влади. Серед них попереду стоять Сомалі, Зімбабве, Судан (з 4 млн. біженців), Чад, Конго (де з 1998 р. загинуло 5,4 млн. людей), Ірак і Афганістан [8]. До недієздатних країн наближаються з частковою або повною кризою державної влади Камерун, Ємен, Ефіопія, Еритрея, Гвінея і Гвінея Бісау. У цілому населення таких країн сягає 2 млрд. осіб. Більшість з них країн розташовані в Африці, 10 країн мають найгірші економічні показники: на них припадає 10% світового населення і тільки 1% світової торгівлі. Хоча за останні 20 років Африка отримала півтрильйона доларів міжнародної допомоги, там щоденно вмирає 3000 дітей від малярії, а 40 млн. дітей не вчать в школах [8].

Серед пострадянських країн в категорії неспроможності опинилися Росія (83 місце), Білорусь (85), Молдова (73), Туркменістан (81), Азербайджан (68). Деяко краща ситуація у Вірменії (102), Казахстані (107) й Україні (113). У критичній червоній зоні опинилися Узбекистан (39 місце), Киргизія (44), Таджикистан (46) і Грузія (51). Найвищу позитивну позицію в цьому рейтингу обіймає Фінляндія – 177 позицію [9].

Першою справою визначити ключові фактори, що супроводжують руйнування держав, став «Проект із занепаду держав», впроваджений на замовлення Адміністрації Клінтона у 1994 р. Пізніше цей проект продовжувався в Мерілендському університеті та в Університеті Джорджа Масона. Перші результати цього дослідження, отримані на основі широкого аналізу доступних даних, пов'язаних із серйозними політичними кризами, свідчать, що занепаду держав сприяють три фактори: закриті системи торгівлі, високий рівень дитячої смертності та відсутність

демократії: торгівля пов'язана з ефективністю економіки; дитяча смертність є наслідком послуг, які надаються державою, тоді як демократія пов'язана із спроможністю громадян захищати та просувати свої інтереси [10].

Питання щодо провальних держав гостро постало на порядку денному світової спільноти після подій вересня 2001 р. і пов'язане було з проблемою протистояння тероризму. Хоча певне занепокоєння викликають і наслідки руйнування держав у гуманітарній сфері та у сфері розвитку, однак саме протидія тероризмові зробила проблему недієздатності держав пріоритетною. Головною занепокоєністю провідних лідерів світу, і, зокрема, американської адміністрації, у зв'язку з недієздатними державами є їхня потенційна роль в якості територій для укривання терористів.

Однак і нині провідні країни не виробили стратегії щодо проблем неспроможних країн. Занепокоєння ситуацією в цих державах, а також необхідністю нейтралізації загроз, що походять з їхніх територій, спонукало Міністерство оборони США впритул розглядати зазначене питання. Першим документом американської адміністрації – USAID у цій площині стала «Стратегія для недієздатних держав» [11], в якій однак була лише констатація проблеми. Крім того, проблеми руйнування країн та завдання державотворення були мотивацією для створення у Держдепартаменті США посади Координатора з питань реконструкції та стабілізації.

Першим кроком для розробки політичних заходів реагування мав стати аналіз проблеми та її формулювання, зокрема, й визначення недієздатних та неспроможних держав. Однак вирішення цього питання наштовхнулося на низку перелон суто методологічного характеру: різні вчені, експертні центри та урядові установи користуються різноманітними термінами, вкладаючи в них доволі різну суть в залежності від проблем, характерних тим чи іншим країнам. В американській традиції користуватися зазвичай різними термінами, включаючи «слабкі країни», «нестабільні країни», «бідні країни» тощо. Лондонський Інститут закордонного розвитку у доповіді стосовно недієздатних держав зауважив, що термін крихкої держави не має чіткого визначення і відзначив, що цим терміном користуються для опису функціональності держав (чи спроможні вони забезпечити безпеку, надавати елементарні послуги освіти та охорони здоров'я, ефективно регулювати економіку), так і для опису наслідків крихкості держави (проблеми, що ці країни створюють, зокрема, як загрози для глобальної безпеки, або проблема бідженців) [12].

Крім того, існує кілька підходів до оцінки рівня крихкості, або неспроможності країни. Однією із таких спроб було визначення та оцінка розриву між очікуваними функціями держави та її реальною діяльністю (у такому разі більший розрив між очікуваними та реальними функціями відповідає більшій крихкості держави). Інший підхід, що знайшов своє відображення в Індексі неспроможних країн, який щорічно розробляє

«Фонд за мир» журналу «Foreign Policy», визначає ряд факторів, які, як вважається, спричинюють крихкість держави, і встановлює відповідний рейтинг країн за величиною цих факторів. У результаті складається перелік неспроможних країн [13].

Зрозуміло, що така схема не є класичною, оскільки містить низку прогалин. Зокрема, у схемі використання індексу відсутня така окрема категорія як держава перехідна – у стані руйнації, а всі країни з серйозними проблемами класифікуються як неспроможні.

Спроби визначення та оцінювання кількісних індикаторів та їхнього поєднання із занепадом держав корисні тим, що вони дають загальне уявлення про глибинні фактори слабкості країн, однак вони не дають відповіді на запитання, чому деякі слабкі держави інколи перетворюються на країни у стані занепаду або неспроможні країни. Не дають вони і інструментарію для прогнозування часу руйнування та занепаду країн. Беззаперечно, певні умови загалом підсилюють ризик руйнування держави – такі як бідність, недостатній рівень освіти та розвитку інфраструктури, а можливо також наявність міжетнічних та релігійних конфліктів. Однак низка країн з такими умовами не прямують до занепаду. У той же час держави можуть існувати і у стані занепаду, або навіть ставати слабкішими, але це не призводить до краху або спалаху насильства. І нарешті, існують також пускові фактори занепаду держави. Зовнішнє втручання часто є таким фактором і його вкрай недостатньо враховують у дослідженнях держав у стані занепаду та неспроможних країн. Іншими чинниками можуть бути потужні економічні шокові явища, природні катаклізми, серйозні політичні кризи або вкрай невдалі рішення політичних лідерів.

Якщо політична еліта країни корумпована або репресивна, то слабка країна може перетворитись на країну у руйнації. Корупція та репресії можуть працювати як прискорювачі, оскільки вони підривають легітимність держави, особливо якщо сприяють лише окремій етнічній або релігійній групі, а інші пригнічують. Пригнічення та репресії також можуть зробити країну вразливою до громадянського конфлікту та занепаду. У таких країнах можуть бути неконтрольовані території, або ж їх може не бути, але їхні реальні проблеми пов'язані із тим, як ними управляють. Відповідно, підсилення їхніх військових структур може створити репресивний неконтрольований механізм (а, можливо, і корупційний). Щоб змінити у таких країнах спосіб державного управління необхідні переконання, тиск (включаючи позитивні та негативні стимули) і навіть військове втручання.

Глибинні фактори допомагають пояснити, чому слабкі держави не мають належного потенціалу для контролю своєї території, навіть якщо вони бажать здійснювати свої функції, і їхні уряди можуть більш – менш ефективно працювати. Бідність та високий рівень безробіття у таких країнах можуть спонукати молодь без перспектив приєднуватись до терористів. Але зрозуміло, що бідність та безробіття – це не єдині чинники,

що можуть спонукати до тероризму; інколи, як у випадку з терактами 11 вересня в США, вони взагалі не відігравали ніякої суттєвої ролі. Свій вплив можуть також мати такі фактори, як глибоке відчуття приниження або несправедливості.

Допомогу можна використати в якості стимулу, координуючи дії з іншими урядами та інститутами – донорами, але сама лише допомога нечасто є адекватним інструментом; і якщо нею користуються невміло, то допомога може навіть виявитись контрпродуктивною. У деяких випадках закордонні уряди можуть не мати важелів впливу на місцеве політичне керівництво, як у випадку із Зімбабве або М'янми. Вмиськове втручання (безпосереднє або опосередковане), як ми бачили на прикладі Іраку, може створити низку непримних проблем. Зрештою, доки відповідне політичне керівництво залишається при владі, адекватного політичного рішення може просто не існувати.

Для вирішення проблем країн у руйнації суттєво важливо враховувати ціннісні характеристики даного етносу або етносів, релігійні уподобання і регіональні особливості. Поводження з державами – вигнанцями – це завдання дипломатичного та економічного характеру. Допомога зруйнованим країнам після громадянського конфлікту або війни включає низку пост – конфліктних заходів, таких як роззброєння, демобілізація та реінтеграція, а також державотворення, якщо країна окупована. У цій низці завдань часто ігнорується гуманітарне відтворення спільноти, що потребує звернення до ціннісних, аксіологічних коренів народу.

Тема, якій присвячена дана стаття, є доволі широкою і багатогранною. Підбиваючи підсумок, зазначимо, що недієздатні держави або держави – вигнанці з'явилися у результаті зіткнення різних цивілізацій і протилежних цінностей. Таким чином, від ціннісних характеристик і від руйнації цінностей ми об'єктивно прийшли до конкретних проявів процесу аксіологічної еволюції, до думки про силу і слабкість ціннісних засад державотворення, про еволюцію і революцію аксіологічних коренів, які не тільки створюють, але й руйнують попередні ціннісні здобутки.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. National security strategy of the United States of America. [Electronic resource] / The White House, April 2002. – 31 p. – Regime of access: <http://www.globalsecurity.org/military/library/policy/national/nss-020920.pdf>.
2. Prof. Edward S. Herman. Сделано в США: создавая «несостоявшиеся государства» 09.10.12. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.warandpeace.ru/ru/analysis/view/73572/>
3. Сирия и Ливана конфликт с Францией и Англией. – Дипломатический словарь. В 3 – х т. Т.3. – М.: Политиздат, 1973. – 719 с.
4. Чекаленко Людмила. Витоки української дипломатії: Навчальний посібник для студентів ВНЗ / Л. Д. Чекаленко. – К.: «LAT&K», 2010. – С. 118; Людмила Чекаленко. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): Підручник для студентів вищих навч. закл. 2 вид. – К.: Кондор, 2011. – С. 235.
5. Д – р Джейми Шеа, директор планирования политики в Личной канцелярии генерального секретаря НАТО. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nato.int/cps/ru/natolive/opinion_84767.htm.
6. Paul Collier

The Bottom Billion, Oxford UP]. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.golos-ameriki.ru/content/a-33-2007-07-03-voa4/653322.html>. **7.** Васильє ва Марія. Зарубіжна допомога в системі пріоритетів зовнішньої політики США / М.О. Васильєва. – К.: Феникс, 2011. – 176 с. **8.** The Failed States Index: Frequently Asked Questions. [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.fundforpeace.org/global/?q=fsi-gnid2012>. **9.** Критическая зона рейтинга «несостоявшихся государств» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsland.ru/news/detail/id/990925/>. **10.** Fragile states strategy. [Electronic resource]. USAID, January 2005. – 28 p. – Regime of access: http://www.usaid.gov/policy/2005_fragile_states_strategy.pdf. **11.** Donors and the «fragile states» agenda: a survey of current thinking and practice London: Overseas Development Institute, 2006. – 141 p. **12.** The Failed States Index 2010. [Electronic resource]. Foreign Policy, Fund for Peace, 2011. – Regime of access: http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/06/21/2010_failed_states_index_interactive_map_and_rankings. **13.** Strategy framework for the assessment and treatment of fragile states. Project to develop strategies for failing, failed, and recovering states. [Electronic resource]. IRIS Center, USAID, November 2003. – 174 p. – Regime of access: http://www.irisprojects.umd.edu/ppc_ideas/FS_Assessment/Secure/towards_development_pdf/background_FS_paper_full.pdf.

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Анікін Володимир Ілліч, доктор політології, доцент, провідний науковий співробітник Інституту європейської інтеграції та політичних наук Академії наук Молдови.

Бессонова Марина Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Блажко Володимир Олексійович, доктор хабітат соціології, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник Інституту європейської інтеграції та політичних наук Академії наук Молдови.

Брага Лілія Іванівна, кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту європейської інтеграції та політичних наук Академії наук Молдови.

Бульвінський Андрій Григорович, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Васильєва Марія Олександрівна, кандидат політичних наук, аналітик Міжнародної організації з міграції.

Вдовиченко Вікторія Андріївна, викладач кафедри іноземних мов ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», здобувач Дипломатичної академії України при МЗС України.

Горєлов Микола Євгенович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

Горенко Олег Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Гузенко Ірина Юрївна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Дацків Ігор Богданович, доктор історичних наук, професор Тернопільського національного економічного університету.

Дудко Ірина Дмитрівна, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Євдокимова Тетяна Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії Волгоградського державного соціально – педагогічного університету.

Зайцева Зінаїда Іванівна, доктор історичних наук, професор кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Калінічева Галина Іванівна, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Киридон Алла Миколаївна, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу досліджень теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті.

Киридон Петро Васильович, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри української історії та етнополітики, Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Княздвірська Катерина Олексіївна, кандидат політичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Козирева Марина Едуардівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Навчально – наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського.

Кононенко Сергій Володимирович, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кривонос Роман Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кудряченко Андрій Іванович, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України.

Кульчицька Олена Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Лоссовський Ігор Євгенович, кандидат фізико – математичних наук, Надзвичайний і Повноважний посланник України 2 – го класу, заступник начальника Управління Третього територіального департаменту Міністерства закордонних справ України.

Лукач Ілона Бейлівна, викладач Дипломатичної академії України при МЗС України.

Мальшина Катерина Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Мартинов Андрій Юрійович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Маслій Вадим Володимирович, кандидат економічних наук, доцент, заступник декана Тернопільського національного економічного університету.

Метельова Тетяна Олександрівна, кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Миклашук Ігор Миколайович, кандидат політичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мудрієвська Ірина Ігорівна, аспірантка Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Підберезних Інна Євгенівна, кандидат історичних наук, доцент Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Піляєв Ігор Славович, доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Рафальський Олег Олексійович, член кореспондент НАПН України, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту політичних та етнопольональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Рогова Галина Миколаївна, доктор філософії, старший науковий співробітник Інституту європейської інтеграції та політичних наук Академії наук Молдови.

Солошенко Вікторія Віталіївна, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткаченко Ігор Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фрольцов Владислав Валерійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Білоруського державного університету.

Циватий В'ячеслав Григорович, кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України, перший проректор Дипломатичної академії України при МЗС України.

Чекаленко Людмила Дмитрівна, доктор політичних наук, професор Дипломатичної академії України при МЗС України.

Чорногор Ярослав Олексійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шматко Іван Володимирович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шморган Олександр Олександрович, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Юнгер Михайло Белович, здобувач Дипломатичної академії України при МЗС України.

Яковенко Наталя Леонідівна, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»**

01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4
Телефон/факс: +38 (044) 279-06-29
Телефон директора: +38 (044) 279-06-30
e-mail: office.ivinanu@nas.gov.ua
<http://www.ivinas.gov.ua>

Директор – Кудряченко Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України

Державну установу «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» було створено згідно Постанови Президії НАН України від 21 вересня 2011 р. за №266 на базі Інституту європейських досліджень НАН України з метою проведення фундаментальних і прикладних досліджень з актуальних проблем всесвітньо-історичного процесу, вивчення історичних зв'язків України з країнами і народами світу, актуалізації та впровадження передового світового цивілізаційного досвіду у практику вітчизняного суспільно-політичного і культурного життя.

За понад двадцятирічну історію свого існування Інститут двічі перейменовувався. Спочатку, у відповідності з Постановою Президії АН України від 7 жовтня 1992 р. за № 268 у Києві в складі Академії наук України було створено науково-дослідну установу **Інститут східноєвропейських досліджень АН України**. Директором Інституту було призначено колишнього керівника Інституту Східноєвропейських досліджень імені В. Липинського у Філадельфії (США) доктора історії Мюнхенського університету (1957 р.) та Колумбійського університету (1968 р.), професора Я. Іселенського (з листопада 1992 р. – іноземний член АН України; з 1994 р. – НАН України). Він очолював новостворений Інститут упродовж 1992-2008 рр. Основними завданнями діяльності Інституту було дослідження процесів європейської інтеграції та їх впливу на Україну; вивчення проблем національно-державного будівництва й суспільно-політичних та культурних відносин України з країнами Східної та Центрально-Східної Європи; дослідження й публікація історичної та політологічної спадщини представників української державницької школи.

У травні 2001 р. Інститут східноєвропейських досліджень Постановою Президії НАН України від 30.05.2001 р. за №156 був перейменований в **Інститут європейських досліджень НАН України**. Основні напрями наукової роботи Інституту полягали у проведенні фундаментальних та прикладних, у тому числі міждисциплінарних досліджень, у галузі національно-державного будівництва, його регіональних аспектів, інтеграційних процесів на континенті, суспільно-політичних та культурних зв'язків, аналіз та прогнозування розвитку

сучасних відносин України з країнами Європи, включно з Росією та іншими країнами СНД.

Серед академічних видань, підготовлених Інститутом упродовж 1992-2008 рр.: «В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна» (Київ–Філадельфія, 1994); «В'ячеслав Липинський. Листи до братів-хліборобів» (Київ–Філадельфія, 1995); «Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР, 1918 р. Збірник документів і матеріалів» (Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999).

З листопада 2008 р. науковий колектив Інституту очолює доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України Андрій Іванович Кудряченко – знаний в Україні та за її межами фахівець в галузі всесвітньої історії та міжнародних відносин.

На нинішньому етапі головними завданнями Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» визначені: проведення і координація фундаментальних і прикладних досліджень актуальних проблем всесвітньо-історичного процесу, культурно-цивілізаційного розвитку та розробка на цій основі рекомендацій для органів державної влади щодо стратегії інтеграції України у світове співтовариство. З огляду на визначені Президією НАН України завдання, основними напрямками наукових досліджень Інституту є: теоретичні проблеми всесвітньо-історичного процесу; історія країн світу; історія міжнародних відносин; світовий культурно-цивілізаційний розвиток; суспільно-політичні та культурні відносини України з країнами світу, а також аналіз і прогнозування їх розвитку.

Упродовж 2008 – 2013 рр. науковці Інституту представляли установу на понад 100 міжнародних конференціях, опублікували понад 350 наукових праць, серед яких – індивідуальні та колективні монографії, підручники та навчальні посібники, збірники наукових праць та архівних документів, наукові статті у фахових виданнях, з них – понад 40 за кордоном.

Наукові статті, підготовлені науковцями Інституту протягом 2008 - 2013 рр., опубліковані у численних вітчизняних та закордонних виданнях, а також у шести інститутських збірниках наукових праць «Європейська перспектива» (Київ, 2009); «Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів» (К., 2011), «Інтеграційні процеси в сучасному світі: регіональні виміри» (К., 2012), «Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи» (К., 2012), «Вітчизняна війна 1812 року в контексті поступу всесвітньої історії» (К., 2013), «Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні засади державотворення» (К., 2013).

Науковий доробок співробітників Інституту за 2008-2011 рр. узагальнено у циклі наукових праць «Україна в Європі: контекст міжнародних відносин», який складається із трьох колективних монографій, де керівником авторського колективу і науковим редактором є А.І. Кудряченко – «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього»

(Київ, 2009); «Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення, сучасні тенденції розвитку» (Київ, 2010); «Україна в Європі: контекст міжнародних відносин» (Київ, 2011). Зазначений цикл наукових праць є першою оригінальною, міждисциплінарною науковою роботою з аналізу ключових проблем, викликів та перспектив сходження незалежної Української держави у колі європейських країн. Всі три монографії циклу ґрунтуються на оригінальній авторській концепції вивчення сучасних міжнародних відносин і процесів та участі в них нашої держави, яка спирається на поєднання принципів конструктивістської й інституціональної парадигм, а також включає теоретичні елементи світ-системної теорії та культурно-цивілізаційні параметри. На засадах міждисциплінарного культурно-цивілізаційного аналізу науковці Інституту довели співмірність духовно-культурних та цивілізаційних ознак європейської та української спільнот, розкрили особливості національної самоідентифікації українства на сучасному етапі та можливості розвитку українського соціуму як унікального за своїми культурно-світоглядними ознаками, водночас належного до європейського простору за ціннісними вимірами.

На нинішньому етапі дослідження вчених Інституту всесвітньої історії спрямовані на розробку новаторських теоретичних, науково-методологічних та практичних підходів до комплексного розв'язання проблем і завдань культурно-цивілізаційної визначеності Україні та зміцнення позицій нашої держави у загальносвітових процесах, утвердження її повноправним учасником міжнародних відносин на континенті. Науковці Інституту використовують оригінальні авторські підходи взаємодії міжнародного, культурного й цивілізаційного чинників суспільного буття, спираючись на які аналізують тенденції змін структури соціального простору й часу. Наукова значимість науково-дослідної роботи колективу Інституту полягає у виявленні та розкритті культурно-історичного сенсу зовнішньої і міжнародної політики, що постають концентрованим вираженням всесвітньо-історичного процесу, в якому цивілізаційна відмінність і своєрідність України спроможна і має сприяти її більш оптимальному утвердженню в сучасному міжнародному співтоваристві.

У 2012 р. Державною установою «Інститут всесвітньої історії НАН України» була започаткована підготовка ексклюзивного багатотомного енциклопедичного видання «Україна і країни світу». Дві книги першого тому «Україна і країни Європи» підготовлені до друку і передані до видавництва. У цьому академічному фундаментальному виданні аналізуються історичні етапи державотворчих процесів у кожній із сучасних країн відповідного регіону світу, досліджуються особливості соціально-економічного та політичного їх розвитку у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., участь кожної із держав у міжнародних та регіональних структурах, в інтеграційних процесах і позиціонування у

міжнародному співтоваристві, а також історія і динаміка відносини українського народу та нашої держави з кожною із цих країн світу.

Нині Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України» здійснює активне співробітництво із провідними вітчизняними академічними інститутами та університетами в галузі міждисциплінарних досліджень актуальних проблем соціогуманітаристики, а також розвиває плідну наукову співпрацю на договірній основі із Інститутом загальної історії РАН, Інститутом Європи РАН; Інститутом європейської інтеграції та політичних наук АН Молдови; Бакинським слов'янським університетом, Інститутом німецької історії в Москві та іншими зарубіжними дослідницькими центрами.

Науковці Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» активно працюють над розширенням міжнародних контактів та поглибленням міжнародного наукового співробітництва. Підтвердженням цього є спільно проведені наукові заходи, реалізація договірних положень та візити іноземних наукових делегацій до Інституту. Регулярними стали участь іноземних вчених у конференціях, що проводяться Інститутом, запрошення науковців Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» до участі у зарубіжних міжнародних наукових форумах, публікації іноземних вчених у виданнях Інституту та вихід друком праць науковців ДУ «ІВІ НАН України» в іноземних наукових виданнях.

У своїй діяльності Інститут тісно співпрацює з органами державної влади України, міністерствами і відомствами щодо підготовки аналітичних і прогностичних матеріалів з проблематики міжнародних відносин, взаємин України з країнами світу, вивчення їх досвіду в контексті суспільно-політичного реформування і системної модернізації нашої країни.

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРИЇ НАН УКРАЇНИ»

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ:
АКСІОЛОГІЧНІ ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ
ЗАСАДИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

Відповідальний редактор: *Солошенко В.В.*

Упорядник: *Калінічева Г.І.*

Редактори: *Воробйов С.М., Пугачова Д.В.*

Діп. до друку 17.12.13 р. Формат 60x84/16.

Ум. др. арк. 24,18. Обл.-вид. арк. 28,87.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Наклад 100 прим. Зам. 13-1004.

Віддруковано в друкарні «Видавництво «Фенікс»

Св-во суб'єкта видавничої справи

ДК №271 від 07.12.2000 р.

03680, м. Київ, вул. Шутова, 13Б

www.fenixprint.com.ua

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»